

82
Н 48

Муҳаммаджон Имомназаров

НАВОЙШУНОСЛИККА КИРИШ

ТОШКЕНТ

**Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Тошкент давлат шарқшунослик институти**

Муҳаммаджон Имомназаров

НАВОЙШУНОСЛИККА КИРИШ

Тошкент - 2015

Мугаммаджон Имомназаров
Навоийшуносликка кирши. Т., – 2015

Ушбу монографик тадқиқот Тошкент давлат шарқшунослик институтида “Ф-1-135-Алишер Навоий асарлари конкордансининг илмий ва услубий тадқиқи” илмий-тадқиқот лойиҳаси бўйича давлат гранти асосида тайёрланиб тақдим этилмоқда. Мазкур монографик тадқиқот муаллифнинг 30 йиллик изланишлари самараси бўлиб, мавзуларнинг ёритилишига кўра даврларга бўлинган уч қисмдан иборат. Монография бўлажак Алишер Навоий асарлари бўйича тадқиқот олиб борувчилар учун ва ўқувчиларнинг кенг оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир филология фанлари доктори, профессор
Абдурахим Маннонов.

Тақризчилар филология фанлари доктори, профессор
Саидбек Ҳасанов;
филология фанлари доктори, профессор
Қосимжон Содиков.

*Тошкент давлат шарқшунослик институти Кенгаши
томонидан нашрга тавсия этилган (2015 йил 27 ноябрдаги 3-сон
баённомаси)*

Мундарижа

Муқаддима	5
-----------------	---

1-қисм. XXI аср

Алишер Навоий асарларининг танқидий матнлари ва нашрлари хусусида.....	18
Алишер Навоий асарларига тузилган луғатлар ҳақида.....	33
Кўнгил ҳақида тўрт дoston шарҳи.....	78
Алишер Навоий ижодида тавҳид ғоясининг мазмуний такомилли 123	123
Навоий ва тасаввуф. Муаммони ўрганишнинг баъзи жиҳатлари	139
Алишер Навоий ва "хамсачилик" анъаналари (тадрижийлик ва индивидуал талқин нисбати)	153
Навоий ва форс мумтоз адабиёти: Татаббуъ ва талқин.....	159
Анварий ва Навоий.....	168
Аттор ва Навоий. Татаббуъ мўъжизаси	181
Ҳофиз ғазаллари ва Фоний татаббуълари.....	192
Жомий ва Навоий. «Хамса» ва «Ҳафт авранг»	225
Алишер Навоий нафс ва руҳ ҳақида.....	237
Миллатнинг маънавий мураббийси.....	243
Жаҳон адабиётшунослик илмининг ривожига Абу Наср Форобий ва Алишер Навоий қарашларининг ўрни ва аҳамияти	247

2-қисм. XX аср. Мустақиллик даври

Минтақа маданиятида туркий шеърининг ривожига	262
Шоир ижодининг такомил босқичлари.....	265
Навоий ва Ризоий Пайвандий	305
“Турк назмида чу тортиб мен алам...”	315

3-қисм. XX аср. Мустақиллик арафасида 1980-1991 йиллар

Ҳақиқат ва мажоз.....	319
1-боб. «Ҳақиқат тариқининг суҳанвари»	319
2-боб. Фарҳоднинг Юнонга сафари.....	334

3-боб. Симурғ машаққати	350
4-боб. Навойшунослик ва жаҳон маданияти	372
Ҳақиқат асрорининг ганжинаси	384
Алишер Навойнинг «Лисон ут-тайр» асари	396
Бертельс – навоийшунос	404
Алишер Навоий ва янги давр ўзбек миллати маънавий қиёфасининг шаклланиши (Хулоса ўрнида).....	411
Муаллифнинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди бўйича нашр этилган ишлари.....	419

Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига эътибор унинг йигитлик чоғидан бошланган десак хато бўлмайди. Унинг мухлислари ташаббуси билан илк девонига тартиб берилганда шоир 24-25 ёшларда эди¹. 1471 йилда эса Хуросондан, Бойқаро салтанатидан анча олисда Оқ кўюнлилар пойтахти Табризда Навоий шеърларидан яна бир девон тузилди². 1481 йилда Туркияда султон Боязид II илтимосига кўра усмонли турк шоири Аҳмад пошо Навоийнинг 33 ғазалига татаббу боғлади³. Унинг “Мажолис ун-нафоис” тазкираси бирнеча қайта форс тилига таржима қилинди⁴. Шундай қилиб, Навоийнинг шухрати тириклик пайтидаёқ Хуросон ва Мовароуннаҳр чегараларидан ташқари кенг ёйилган эди. Шоирнинг пири муршиди Абдурахмон Жомий ва бир умрлик дўсти, Хуросон ҳукмдори султон Ҳусайн Бойқаронинг Навоий даҳосига берган олий даража таърифлари бежиз эмасди⁵.

Алишер Навоий асарларининг бадиий қиймати, ижтимоий-фалсафий моҳияти, услуби, тили, сўз бойлиги, шоир асарларида ишлатилган луғат бирликларининг маънолар тизими, асарларида кўтарилган мавзулар ва ғоявий мазмунининг минтақа адабиётига муносабати, у яратган асарларнинг сони ва номлари ва бошқа турли жиҳатлари Навоий ҳаётлик

¹ Алишер Навоий. Илк девон. 1466 йилда кўчирилган қўлёзманинг факсимил наشري. Нашрга тайёрловчи филология фанлари доктори, проф. Ҳамид Сулаймон. Т., “Фан”, 1968, с.5.

² Бу девон ҳақида биринчи марта иқтидорли навоийшунос, филология фанлари доктори А.Эркинов “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида эълон қилинган суҳбатда хабар берди.

³ Адҳамбек Алимбеков. Турк адабиёти тарихи (XIII – XVIII асрлар). Т., ТДШИ, 2005, с. 60, 63-64.

⁴ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий текст. Тайёрловчи: Суюма Ғаниева. Масъул муҳаррир: Воҳид Зоҳидов. Т., ЎЗР ФА нашриёти, 1961, с. 13-14. Бу мавзуда Ўзбекистон қаҳрамони, профессор Суюма Ғаниевнинг батафсил тадқиқотлари мавжуд.

⁵ Жомий ва Навоий. Т., 1989, с. 12-42. Ҳусайн Бойқаро. Девон.Рисола. Т., 1968, 159-165.

замонидаёқ Абдурахмон Жомий, Хондамир, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Давлатшоҳ Самарқандий, Восифий ва бошқа кўплаб шоир ва адиблар, луғат тузувчилар ва тарихчилар томонидан ўрганила бошланганлигини яхши биламиз.

Кейинги 500 йил мобайнида шеърят мулкнинг султониغا эътибор йилдан-йилга фақат ошиб ва кенгайиб борди. Демак, ҳеч бир муболағасиз навоийшунослик тарихи ярим минг йилдан ўтиб иккинчи ярим минг йилликка кириб бораётганлигини бемалол тан олиш мумкин. Аниқ рақам келтириладиган бўлса, бу тарих ўзининг 550 йиллигини яқунламоқда десак дуруст бўлади.

Албатта, навоийшуносликнинг энг баракали ривожланган даври ўтган асрга тўғри келади. Бу даврда XIX аср олими М.Никитский¹ анъанасини давом эттирган рус олимлари В.В.Бартольд ва Е.Э.Бертельс навоийшунослик илмини янги босқичга кўтардилар. Бу борада таниқли ўзбек олимлари Фитрат, Вадуд Маҳмуд, Ойбек, Олим Шарафиддинов, Ҳоди Зариф, Порсо Шамсиев, Қутбиддин Муҳиддинов, Воҳид Зоҳидов, Иззат Султон, Ҳамид Сулаймон, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Азиз Қаюмов, Алибек Рустамов, Суюма Ғаниева, Ботирхон Валихўжаев, Эргаш Фозилов, Ботирхон Акрам ва бошқа устозларнинг хизматлари беқиёс. Абдуқодир Ҳайитметов бутун умрини Навоий ижодини ўрганишга бағишлаган бўлса, Азиз Қаюмовнинг 10 жилдлик (12 китоб) “Асарлар”ининг 4 жилди (5 китоб) Навоийга аталган. Кейинги авлоддан профессорлар Муҳаммаджон Ҳакимов, Эргаш Умаров, Ботирбек ва Саидбек Ҳасановлар, Муслиҳиддин Муҳиддинов, Малик Орипов, Баҳром Бафоев, Иброҳим Ҳаққулов, фан номзодлари Ёқубжон Исҳоқов, Ш.Эшонхўжаев, Л.Ҳалилов ва бошқалар ҳам бу йўлда озмунча заҳмат чекмадилар. Бу даврда шоир ижодини ўрганиш ва тарғиб қилиш бўйича амалга оширилган ишлар кўлами ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилиш учун

¹ М.Никитский. Эмир-Низам эд-Дин Али-Шир в государственном и литературном его значении. Рассуждения на степень магистра восточной словесности. СПб., 1856.

Алишер Навоий номидаги республика давлат кутубхонаси ходимлари Зухра Бердиева ва Афифа Туроповалар тайёрлаган 266 саҳифалик “Адабиётлар кўрсаткичи”да 1967-1990 йиллар (24 йил) давомида 107та алоҳида китоб ва рисоалар, турли нашрларда 230та шоир ижодидан намуналар ва 2418та мақола эълон қилинганлигини эсга олиб ўтиш кифоя.

Бу даврда Навоий асарлари қўлёзмаларини жаҳон китоб хазиналаридан излаб топиш, уларни тавсиф ва таҳлил қилиб қатор асарлар танқидий матнини яратиш, уларни нашр қилиб кенг китобхонлар оmmasига етказиш, уларнинг мазмуний мундарижаси ва бадий қудратини таҳлил қилиш бўйича ниҳоятда савобли ва улкан ишлар амалга оширилди. Навоий асарларининг тили ўрганилиб, қатор луғатлар босилиб чиқди. Ижодкорларимиз буюк шоир ҳақида шеърлар, дostonлар ёздилар, Ойбекнинг шуҳратли “Навоий” романи яратилди. Бугун ўзбек халқи ичида Навоийни танимаган, унинг ижодий меросидан озми-кўп хабардор бўлмаган бирор одам қолмаган десак, муболага бўлмас. Олимларимиз, шоир ва ёзувчиларимиз ўз ишларига ниҳоятда ҳалол ва сидқидилдан муносабатда бўлганларига шак-шубҳа йўқ. Аммо XX аср навоийшунослигининг анча-мунча ноқисликлари ҳам бўлганлиги бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас. Бунинг асосий сабаби илм аҳлида эмас, балки давр сиёсий муҳитида эканлиги ҳам барчага аён.

Ўзбекистон мустақиллиги навоийшунослик ривожига беқиёс имкониятлар йўлини очди. Аввало юқорида номлари тилга олиб ўтилган устозлар Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Азиз Қажумов, Алибек Рустамов, Суюма Ғаниева, Ботирхон Валихўжаев, Ботирхон Акрам, Ёқубжон Исҳоқов, Эргаш Умаров, Ботирбек ва Саидбек Ҳасановлар, Муҳаммаджон Ҳақимов, Баҳром Бафоев, Иброҳим Ҳаққулов ва бошқалар мустақиллик йилларида янада янги куч-ғайрат ва илҳом билан навоийшунослик илми ривожига ҳисса қўшиб бордилар. Қолаверса, бу сафга қўшилган Нажмиддин Комилов, Анвар Ҳожиаҳмедов, Мавжуда

Ҳамидова, Дилором Салоҳий, Афтондил Эркинов, Шухрат Сироҷиддинов, Муҳаммаджон Маҳмуд, Султонмурод Олим, Ҳасан Қудратуллаев, Абдусалом Абдуқодиров, Қодиржон Эргашев, Сирдарёхон Ўтанова, Ҳомиджон Исломов, Олимжон Давлатов, Эргаш Очилов, Исроил Шамсимуҳамедов ва бошқаларнинг қатор тадқиқотлари ва китоблари юзага келди. Булардан ташқари Бегали Қосимов, Пиримқул Қодиров, Фозила Сулаймонова, Шоислом Шомухамедов, Исматулла Абдуллаев, Боқижон Тўхлиев, Иброҳим Ғафуров, Носир Муҳаммад, Хуршид Даврон, Муҳаммаджон Қодиров, Мусфира Мунавварова ва бошқалар ҳам ўз асарларида Навоий даҳосига турли миқёсда муносабат билдириб ўтганликларидан хабардоримиз. Бугунги кунда Бобомурод Эрали, Насиба Бозорова, Умид Бекмуҳаммад, Ҳасанхон ва Ҳусайнхон Абдумажидовларнинг алоҳида асарлари, Сарвиноз Сотиболдиева, Дилнавоз Юсупова, Абдувоҳид Ҳайитов, Нодир Ғаффоров, Замирахон Исоқова, Гулноза Ҳусаинова, Дилфуза Тўхлиева, Малика Раупова каби ёшларнинг махсус тадқиқотлари кутлуғ анъанани давом эттириб бормоқда. Поён Равшанов, Омон Мухтор, Асад Дилмурод каби адибларимиз ушбу мавзуда ўз қисса ва романларини чоп эттирдилар. Марҳум шоиримиз Барот Бойқобиловнинг Навоий ҳақида яратган шеърӣ тетралогияси Хожа Аҳрор ҳақидаги достони билан биргаликда “Янги Хамса” номи остида нашр этилганлиги, Барот Бойқобилов, Омон Мухтор, Шухрат Сироҷиддинов асарлари Навоий номидаги давлат мукофотига лойиқ кўрилгани ҳам кўпчиликка маълум. Турли нашрлардаги алоҳида мақолаларга келсақ, биргина “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида 2010-2012 йилларда буюк аждодимизга бағишланган 50дан ошиқ илмий мақола эълон қилингани айтилганларга яна бир далил бўла олади. Айниқса, Афтондил Эркиновнинг 1471 йили Оққўюнлилар давлати худудида (Шероз, Табриз атрофлари) кўчирилган Навоийнинг илк девонларидан бирининг топилиши хусусидаги суҳбати, Носир Муҳаммаднинг “Навоийнинг дунёвий шухрати”, Қодиржон Эргашевнинг “Янглиш талқинлар”, Бобомурод Эралиевнинг “Фарҳоднинг ташрифи” ва “Тўрт қаср тарҳи”

мақолалари, Нажмиддин Комилов, Суюма Ғаниева, Иброҳим Ҳаққул каби кўзга кўринган навоийшунос устозларнинг чиқишлари, атоқли навоийшунослар, марҳум академик Воҳид Абдуллаев, профессор Натан Маллаевлар хотирасига бағишланган ёдномалар алоҳида диққатга молиқдир.

II

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида *“Маънавиятни шакллантирадиган асосий мезонлар”* ҳақида мулоҳаза юритар экан, *“Ота-боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибаси, диний, ахлоқий, илмий, адабий қарашларини”* ифода этувчи “Авесто”, “Алпомиш”, Наврўз, муқаддас ислом динимиз, Имом Бухорий ва Имом Термизий, Имом Мотуридий ва Бурҳониддин Марғиноний, Ғиждувоний ва Нақшбанд, Мусо Хоразмий ва Аҳмад Фарғоний, Беруний, Ибн Сино ва Замаҳшарийлар яратган жаҳоншумул диний-ирфоний ва илмий мерос ва бошқа маънавий обидалар хусусида бирма-бир тўхталиб, Соҳибқирон Амир Темур ва унинг набираси, беназир аллома Мирзо Улуғбекнинг башарият тамаддуни ривожига қўшган ҳиссасини алоҳида таъкид этгач, бевосита Алишер Навоий шахси ва ижодий мероси ҳақида ниҳоятда ҳаяжонли сатрлар битади. Агарчи кўпчилик хабардор бўлса-да биз бу эъзозли эътирофларни яна бир марта саҳифа юзига қайд этишни лозим кўрдик:

“Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига зоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуг зотлардан яна бири — бу Алишер Навоий бобомиздир. Биз унинг мўътабар номи, ижодий меросининг боқийлиги, бадиий даҳоси замон ва макон чегараларини билмаслиги ҳақида доимо фахрланиб сўз юритамиз.

Алишер Навоий халқимизнинг онги ва тафаккури, бадиий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намояндаси, миллатимизнинг гурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир. Таъбир

жоиз бўлса, оламда туркий ва форсий тилда сўзловчи бирон-бир инсон йўқки, у Навоийни билмаса, Навоийни севмаса, Навоийга садоқат ва эътиқод билан қарамаса.

Агар бу улуз зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султони бўр”.

Инсон қалбининг қувончу қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилади. Она тилига муҳаббат, унинг беқиёс бойлиги ва буюклигини англаш туйғуси ҳам бизнинг онгу шууримиз, юрагимизга аввало Навоий асарлари билан кириб келади. Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз”¹.

Бу эътирофлар мағзи жуда бикр. Президентнинг ҳар бир жумласи остида минг-минг мазмун ётипти, даҳо шоир ижодини ўрганишнинг янги уфқлари бўйича соҳа мутахассисларига йўл-йўриқлар ётипти. Биз бу ўринда фақат бир қиёс билан чекланамиз.

Яқинда таниқли навоийшунос ва тасаввуфшунос профессор Иброҳим Ҳаққулнинг ўзбек тасаввуф адабиётини ўрганилиши хусусида жиддий бир мақоласи эълон қилинди. Унда, жумладан, бир ёш тадқиқотчининг Навоий “Хамса”си мазмунини тасаввуфий руҳда талқин қилишга уриниши танқид остига олинган ва буюк мутафаккирнинг асарида “*давр ва замонаси учун энг долзарб, энг ҳаётий ва аҳамиятли ижтимоий-сиёсий, диний-ахлоқий масалалар*” “*образли оҳангларда*” талқин қилинганлиги умуман тўғри таъкидланган. Мақола охирида улуғ тасаввуф шоири Жалолиддин Румийнинг ўғли “*ориф шоир*” Султон Валаднинг тасаввуфий шеърят вакили билан “*оддий шоир*”нинг ижоди орасидаги фарққа доир қуйидаги мулоҳазалари келтирилган: “*Зеро авлиё ўзидан фоний бўлиб, Ҳақ ила бақоликка етишган*

¹ Ислоҳ Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008, 47-48-б.

зотлардир. Уларнинг ҳаракати ҳам, тирикликлари ҳам Ҳақдандир... Шоирларнинг шеъри бунинг акси бўлиб, фикр ва хаёл маҳсулидир. Шунинг учун ҳам авлиёнинг шеъри шоирларнинг ўйлаб топилган, ёлгон, уйдирма, муболага тарзида тўқилган шеърларига ўхшамайди. Аммо улар ўзларининг шеърларини ҳам валиларники билан тенг деб тасаввур қилишади. Ваҳоланки, буларнинг асосий мақсади ўз устунлигини кўрсатиш ва шон-шухрат соҳиби бўлишдир... Авлиё эса шеърда ўзини эмас, Ҳақни кўрсатади. Зеро чин ошиқнинг шеърдан Ҳақнинг бўйи келади, худпараст шоирникидан шайтон васвасаси сезилиб, эшитилиб туради”¹. Султон Валад ўз отаси тимсолида “авлиё-шоир” билан ўша давр ўрта-миёна сарой шоирларининг фарқини яхши кўрсатиб берган. Аммо мақола муаллифи фақат тасаввуфшунос эмас, балки мумтоз адабиётнинг кўзга кўринган тадқиқотчиси сифатида “*ориф шоир*”нинг мулоҳазаларини изоҳлаб масалага муайян аниқликлар киритишни лозим топмаганлиги бизга бироз таажжубли кўринди.

Султон Валад таърифлаган икки тоифа шеърият вакилларидан ташқари бу соҳада яна бирор тоифа борми? Масалан, Рудакий ва Фирдавсий, Носир Хисрав ва Умар Хайём шеърияти қайси тоифага киради? Анварий ва Хоқоний-чи? Санойини “*авлиё-шоир*” десак, Низомийни ким деб атаймиз? Булар барчаси улуғ шоирлар, “*худпараст шоирлар*” эмаслиги равшан. Аслида Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий сингари валий шоирлар шеъриятининг мазмуний қамрови ҳам ёлғиз тасаввуфшуносларимиз назарда тутган ирфоний ғоялар доирасидан анча-мунча кенгрокдир. Умуман “*авлиё*” тушунчасининг ҳам халқ тилидаги кенг маъноси билан тасаввуфий тилдаги тор маъноси ўзаро маълум даражада фарқланишини ҳам фаромуш этмаганимиз маъкул. Шу маънода ўзидан олдинги барча улуғларни ўзига устоз санаган ва улар кўтарган муаммоларни янада теранроқ ва мукамалроқ ифодалаб бераолган Алишер Навоийдек буюк маънавият муаллимини “*авлиёларнинг авлиёси*”,

¹ “Ўзбек тили ва адабиёти” журналі, 2015 йил, 5-сон, 29-30-б.

“мутафаккирларнинг мутафаккири”, “шоирларнинг султони” деб таърифлаган Юртбошимиз нақадар ҳақдир.

“Адабиёт масаласи – бу маънавият масаласидир”, – дейди Президентимиз¹. Ўзбек учун бу ҳал қилувчи гап. Чунки аждодларимиз яратган соф фалсафий асарлар асосан ё араб тилида ёки форс тилида. Ахлоқшуносликка оид асарларнинг ҳам ааксарияти форс тилида битилган. Тасаввуфга оид салмоқли илмий ва илмий-ирфоний асарлардан фақат Навоийнинг **“Насоим”**ни биламиз. Шундай экан, ўзбекнинг маънавияти асосан аждодларимизнинг бадиий меросида акс этиши ўз-ўзидан маълум.

Алишер Навоий асарлари маънавий мазмунини англаб етишнинг, назаримда, уч босқичи мавжуд. Албатта, улар орасига **“хитой девори”** кўйиш тўғри бўлмайди, биз сезган-сезмаган ҳолда улар биридан-бирига ўтиб туради, аммо барибир бобокалонимиз ўғитларини теран тушуниб етишимиз учун шу уч қатлам ҳақида муайян тасаввурларга эга бўлишимиз зарурдир.

Уларнинг биринчиси Навоий замонидан то ҳанузгача энг зукко зиё аҳлидан тортиб оддий фикр эгаси ва шеър мухлиси биринчи кўздан кечиришдаёқ ёқтириб қоладиган, руҳида ёруғ туйғулар ва дилида эзгу ҳислар уйғотадиган умумбашарий мумтоз мазмун. Бунини шўролар даври адабиётшунослигида бироз ижтимоий жиҳатига урғу берган ҳолда кўпинча **“халқчиллик”** атамаси билан англатилар эди. Дарҳақиқат, аллома шоирнинг илк шеърлариданок хосу ом дилига кириб бора олгани бежиз эмас. Аммо бундай хислат фақат Навоий шахсига, фақатгина унинг бадиий ижодига хос нарса бўлмай, Саъдий ва Ҳофиз, Камол Хўжандий ва Жомий, Лутфий ва Атоий, Фузулий ва Машраб, Мунис ва Огаҳий, Муқимий ва Фурқат, Байрон ва Гете, Пушкин ва Лермонтов, Усмон Носир ва Чўлпон, Ойбек, Ғофур Ғулом ва Ҳамид

¹ Ислон Каримов. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. Т., “Ўзбекистон”, 2009, 23-б.

Олимжон, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов, Халима Худойбердиева, Рауф Парфи, Шавкат Раҳмон, Муҳаммад Юсуф каби ўнлаб ва юзлаб шоирларга хос фазилат бўлиб, барча шеърят мухлисларининг юрагини банд қилиб келади.

Алишер Навоий асарлари маънавий мазмунидаги иккинчи қатлам эътиқодий ва ирфоний туйғуларга алоқадор бўлиб, бу жиҳатни ўз даврининг хос кишилари, шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, “*аҳли маъни*” яхши идрок этган ва юксак қадрлаган. Шўролар давридаги аксарият тадқиқотларда олимлар турли сабабларга кўра одатан биринчи қатлам мазмунлар доирасини тадқиқ этиш билан чекландилар ва фақат баъзи академик даражасида фикрловчи устозларгина бу бадиий олам мазмунининг иккинчи қатлами ҳам мавжуд эканлигига енгил ишоралар қилиб ўтдилар. Бу босқични жиддийроқ ўрганиш иши деярли мустақиллик даври билан бошланди ва ҳали олдинда кўп ишлар турган бўлса ҳам, бугунги кунда бу йўналишда илк қадамлар қўйила бошланганини мамнуният билан эътироф этса бўлади.

Алишер Навоий маънавиятининг туб моҳияти ва ҳақиқий қудратини белгиловчи энг теран ва олий мазмунлар тўғрида фикрлаш, ростини айтганда, ҳали кўпчиликнинг ҳаёлига ҳам келгани йўқ. Бунинг учун нималар қилишимиз керак?

Илм фалсафа ва бадиий адабиётдан фарқли ўлароқ кўпқаватли бинога ўхшайди. Улуғ файласуфлар, шоир ва адиблар ўз асарларида Борлиқ ҳақиқатини ўзлари тасаввур қилган тарзда мантиқий ёки мажозий акс эттиришга уринадилар. Гўёки улар ҳар бири ўзларича ажойиб қошоналар куриб унга мухлисларини таклиф қиладилар. Аммо илм кишиларининг вазифаси хусусий қошоналар куриш эмас. Ҳар бир соҳа олимлари асрлар давомида ўз соҳасининг кўпқаватли иморатига имкони ва салоҳиятига яраша бир ёки бирнеча ғишт қўядилар, улуғ алломалар бутун бир қаватни тиклашга уриниб кўришлари ҳам мумкин. Ана шу илмнинг кўп қаватли иморати юксалган сари унинг пойдевори ҳам мустаҳкамланиб бормоғи керак. Агар 3-4 қаватли иморатга бир қават пойдевор етарли бўлса, 10-12

қаватли иморатнинг пойдевори ҳам 2-3 қават бўлиши талаб этилади. Дарахтнинг томири қанча чуқур кетган бўлса, у шунча юксакка бўй чўзгани каби бинонинг устиворлиги ҳам пойдеворнинг ер остига қанча пухта ўрнашганлиги билан боғлиқдир.

“Филология” сўзни севиш дегани. Бунинг маъноси чуқур. Аслида ҳақиқий сўзни севгучилар шоирлар, адабиёт аҳлидир. Филологиянинг таркибий қисмлари сифатида адабий манбашунослик ва матншунослик, тилшунослик ва адабиётшунослик фанлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар агар ўзаро узоқлашиб кета бошласа, ўз асл мақсадларидан йироқлаша бошлайди. XIX аср Европа илмида филология кўпроқ тилшуносликка эътибор қаратилиб, дунё тилларини қиёсий ўрганиш биринчи ўринга кўтарилган эди. Ўз даврида бу йўналиш муҳим бўлганлиги шубҳасиз. Аммо бугунги кун илмида тил ўрганиш масаласи кўпроқ амалий-педагогик аҳамият касб этиб, тилшуносликка оид жиддий тадқиқотлар ривожланган ахборот технологиялари ёрдамида янги босқичга кўтарилмоқда. Бундай шароитда яна умумфилологик асосга қайтиш, яъни адабий манбашунослик, матншунослик, лингвопозитика ва адабиётшуносликнинг долзарб муаммоларини ечишда яқин ҳамкорлик йўлидан бориш талаб қилинмоқда. Демак, Алишер Навоий ижодий меросини ўрганишда манбашунос ва матншунослар, тилшунослар ва адабиётшунослар қўлни қўлга бериб, яқин ҳамкорликда иш олиб боришлари айни зарурат ва илм ривожининг олдимизга қўйган қатъий талабидир. Бугина эмас, бугунги кунда навоийшунослик ривожини минтақа маданияти доирасидаги диний ва фалсафий билимлар, тарих ва жамиятшунослик муаммолари, ахлоқ ва тарбия, руҳшунослик ва нафосатшуносликка оид барча билимлардан, қардош форс, араб, ҳинд тилларидаги бадиий, тарихий, ирфоний адабиётлардан жиддий хабардорликни тақозо қилади.

Шу ўринда ёш навоийшунос олималардан бири матбуотда билдирган баъзи фикрларга эътироз лозим бўлади.

Олиманинг айтишига кўра, *“Навоий ижодида тадрижийи такомиллашувни кўриш қийин. У шеърдан - шеърга, асардан – асарга ўсиб, такомиллашиб борган ижодкор эмас. Балки илк шеърларидаёқ мукамалликни намоён этган сўз санъаткори.”* Аксинча, биз кўп улуғ шоирларимиз ижодий такомил йўлини, афсуски, илмий ўрганиш имконига эга эмасмиз. Чунки уларнинг шеърий девонларидаги қайси шеърни қачон ёзилганлигини билиш учун етарли ва ишончли далиллар йўқ. Шу нуқтаи назардан Алишер Навоий ижоди бизга катта имкониятлар беради. Чунки унинг ўзи ҳаёт чоғида тузилган қатор девон кўлёмалари бизнинг бахтимизга кўплаб сақланиб қолган. Бу соҳада Ҳамид Сулаймон ва Дилором Салоҳийлар бошлаган хайрли ишни давом эттирмақ биз учун ҳам қарз, ҳам фарз.

Олиманинг иккинчи иштибоҳли мулоҳазаси Навоий ва унинг форсигўй салафлари ҳақида гапира туриб, *“ўша даврда яратилган асарларда бадий тафаккур, таибеху тимсолларнинг муштарак ва бир-бирига яқин жиҳатлари кўп. Фарқ, асосан, унинг тилдаги ифодасига бориб тақалади. Бу – Навоий ва Жомий мисолида кўпчиликка аён.”* Жомий ва Навоийнинг устоз-шогирдлик муносабатлари, дарҳақиқат, *“кўпчиликка аён”*. Аммо бу дегани бу икки улуғ аллома бадий тафаккурлари ўртасидаги фарқ асосан, уларнинг *“тилдаги ифодасига бориб тақалади”* дейиш на инсофга на илмга тўғри келади. Бу кетишда биз яна Навоий *“форс адабиётининг таржимони”* деган *“эски пластинка”*га қайтиб бориб қолмаймизми! Аслида бундай мулоҳазаларнинг туғилиши ҳам Навоий ижоди ҳақида гапирилаётган кўп гаплар ўша гап эгаларининг ўз тафаккур ва билим даражаларидан туриб билдирган фикрлари натижасидир. 70 йиллик қарамлик асорати тафаккуримизни шу даражада қашшоқлаштиргани ўта афсусланарли ва хатарли ҳолат бўлиб, бугун биз бу аҳволдан қанча тезроқ чиқиб кета олсак шунча хайрлидир. Мустақиллигимизнинг маънавий масъулияти шунини тақозо қилади.

Ш

Ушбу тадқиқот Тошкент давлат шарқшунослик институтида "А – 135 – Ф - Алишер Навоий асарлари конкордансининг илмий ва услубий тадқиқи" илмий-тадқиқот лойиҳаси бўйича давлат гранти асосида тайёрланиб тақдим этилмоқда. Мазкур монографик тадқиқот муаллифнинг 30 йиллик изланишлари самараси бўлиб, уни қисмларга бўлишда 2010-2015 йилларда амалга оширилган тадқиқотлар биринчи бўлиб, олдинчилари иккинчи ва учинчи навбатда берилди, лекин турли қисмлар ичида хронологик тартиб эмас, балки мавзу гуруҳлари бўйича бирлаштиришга ҳаракат қилинди. Ишда маълум даражада қайтариқлар учраб туради, чунки ҳар бир алоҳида муаммо ҳақида сўз кетганда иложсиз равишда муайян фактларга қайта-қайта мурожаат қилишга эҳтиёж туғилади. Бундан ташқари ҳар бир мавзунини турли даврларда ёритилишида ўша даврга хос тамойиллар ўз аксини топмай қолмаган. XX асрда ёзилган ишларда эҳтирос устунлик қилган бўлса, янги аср тадқиқотларида илмий асослаш ва далиллаш ҳамда умумлашма хулосаларга кўпроқ эътибор қаратилган. Албатта, 25-30 йил илгари эълон қилинган ишлар маълум даражада бугунги кун кўзи билан қайта кўриб чиқилганини ҳам қайд этиб ўтиш лозим. Мустақиллигимиз Ўзбекистоннинг турли йўналишлардаги тарихий ривожини шундай тезлаштириб юбордики, илгариги 20-30 йиллик тараққиёт даражасига ҳозирги кунда 3-4 йилга қолмай эришилмоқда. Бундай сурътлар билан олға силжишда илмда 20-30 йил олдин айтилган гап худди 50-100 йил бурунги гапдек таассурот уйғотади. Ҳайриятки, мустақиллик арафасидаги изланишларнинг асосий моҳияти янги аср навоийшунослиги билан руҳан туташлигини сақлаб қолган экан. Бу балки улуғ бобокалонимиз ижодига нисбатан ёшлиқдан шаклланган самимий меҳр ва боғланиш оқибати бўлса, эҳтимол. Мен илмга бир шарқшунос сифатида кириб келдим, 20 йил Деҳлавий ижодини ўргандим, яна 20 йил миллий маънавиятимиз тарихи ва назариясини ўрганиш билан шуғулландим, аммо

шу 40 йил давомида Алишер Навоий ижоди менинг кўз олдимдан кетгани йўқ. Деҳлавийнинг бадий ижод тариқини аниқлашда ҳам, миллий маънавиятимиз тарихий такомилени кузатишда ҳам бу беқиёс истеъдод ва теран тафаккур эгасининг қарашлари менинг учун равшан маёқ бўлиб уфқларни ёритиб турди.

Китобнинг номланишига келсак, аввало бу китобда ўтказилган таҳлиллар ва билдирилган мулоҳазалар Шарқ адабиёти ва миллий маънавиятимизни ўрганишда маълум натижаларга эришган муаллифнинг навоийшунослик фанида қўйган илк қадамлари эканлигига ишора бор. Қолаверса, янги аср навоийшунослигида бу илм олдига қўйилаётган талаб ва вазифаларнинг миқёси ва теранлик даражаси мутлақо янги босқичга кўтарилаётганлиги ҳам, назаримизда, шундай номланишни тақозо қилади. Ҳар икки ҳолат ҳам бу китобнинг турли камчиликлар ва баҳсли ўринлардан холи эмаслигига сабаб бўлиши мумкин. Шундай экан, барча танқидчиларимизга олдиндан миннатдорлик изҳор қиламиз.

Алишер Навоий асарларининг танқидий матнлари ва нашрлари хусусида¹

Алишер Навоий ижодий мероси худудсиз уммон. Бу меросни ўрганишга эътибор шоир ижодининг илк даврлариданоқ бошланган бўлиб, борган сари дунё миқёсида кенгайиб ва чуқурлашиб бормоқда. Айниқса, охириги юз йил ичида бу соҳада баракали ишлар амалга оширилди. Бу даврда Навоий асарлари қайта-қайта кўп минг нусхаларда нашр этилди, улар аксариятининг танқидий матнлари тайёрланди, луғатлар чоп этилди, шоир ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида кўплаб тадқиқотлар ўтказилди, уларни оммалаштириш бўйича кенг кўламли ишлар олиб борилди.

XXI аср бошларига келиб бу соҳадаги сай-ҳаракатлар доираси янада кенгайиб бормоқда. Масалан, охириги 5-10 йилнинг ўзида қилинган ишлардан баъзиларини тилга оладиган бўлсак, Шухрат Сирожиддиновнинг *“Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили”* асари, Иброҳим Ҳаққулнинг *“Навоийга қайтиш”* асарининг 2-китоби, Қодиржон Эргашевнинг *“Ўзбек насрида ишио”* мавзуидаги тадқиқоти, яна шу олимнинг рус тилида *«Фан»* нашриётида босилиб чиққан *“Алишер Навоийнинг давлат арбоби сифатидаги фаолиятининг айрим жиҳатлари”* (*«Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои»*) асари, Сирдарёхон Ўтанованинг *“Алишер Навоий газалиётида ранг символикаси”* номли монографияси, Ҳомиджон Исломов тайёрлаган *“Насойим ул-муҳаббат”*нинг илмий-танқидий матни, Навоий асарларининг ўн жилдлиги, ёш олим Олимжон Давлатов тайёрлаган *«Ҳазойин ул-маоний»*нинг янги нашри, шоир таваллудининг 570 йиллигига бағишланган *“Навоийнинг ижод олами”* илмий мақола ва тадқиқотлар тўплами, Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар. (рус, инглиз, немис, француз тилларига таржималари билан) китоби, турк олими

¹ Мақола филология фанлари докторлари, профессорлар Абдурахим Маннонов ва Аҳмаджон Қуронбековлар билан ҳамкорликда тайёрланган.

Юсуф Четиндоғнинг “Алишер Навоий ва усмонли шеърляти” асарининг ўзбекча таржимаси, Москвада “Художественная литература” нашриётида чоп этилган “Ҳайрат ул-аброр” («Смятение праведных») китоби, Эронда (Табризда) доктор Ҳусайн Муҳаммадзода Сиддиқ амалга оширган “Муҳокамат ул-луғатайн”нинг янги илмий нашри, доктор Суғробону Шукуфтанинг Покистонда нашр этилган “Амир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва форс тилидаги асарлари таҳлили” (“Шарҳи аҳвол ва осори форсийи Амир Алишер Навоий”) тадқиқоти (2005 йил) кабиларни эслашимиз мумкин.

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси саҳифаларида 2010-2013 йиллар давомида матншуносликка оид, хусусан, Навоий матнлари борасида сўз юритилган суҳбат ва алоҳида чиқишлар ҳақида алоҳида эслаб ўтиш ўринлидир. Уч йил ичида бу мавзуда 15га яқин суҳбат ва мақолалар эълон қилинди. Бу ҳақдаги мулоҳазалар 2010 йил 5 февралдаги “Навоийнинг ҳудудсиз олами” деб номланган давра суҳбатидан бошланди. Шу суҳбатда Қодиржон Эргашев Навоий асарларининг йигирма жилдлиги ҳақида гапириб, “улар матни нуқсонлардан холи эмас” деган фикрни билдиради. Олим хулоса қилиб айтадики: “Мана шундан навоийшунослигимизнинг яна бир муҳим, долзарб вазифаси келиб чиқади, яъни Навоий матни устидаги тадқиқотларни давом эттириш, матншуносликка эътиборни кучайтириш, ҳар қандай нуқсон ва камчиликлардан холи нашрни яратиш”. Бу фикрни давом эттирган Нурбой Жабборов нафақат Навоий ижоди, балки умуман мумтоз адабиётимиз ҳақида жиддий сўз юритиш учун “матнни англаш, матнни идрок этиш, матн талқини ва таҳлили масалалари” билан астойдил шуғулланиш лозимлигини таъкидлаган ҳолда кейинги давра суҳбатини матншуносликнинг долзарб муаммоларига бағишлашни таклиф этади. Дарҳақиқат, суҳбатда қайд этилганидек “мумтоз сўз қадрини тушуниш, уни идрок этиш” учун “матнни севиш, матн устида қилни қирқ ёриб ишлаш” керак бўлади.

Нурбой Жабборов айтган гап амалга ошди. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 2010 йил 2 июль сонисида

“Матншунослик давр талаблари даражасидами?” деб номланган давра суҳбати материаллари босилиб чикди.

Давра суҳбатида матншунослик муаммоларига доир жуда кўп ва ўта муҳим масалалар юзасидан Суюма Ғаниева, Нурбой Жабборов, Нусратулло Жумаҳўжа каби етакчи матншуносларимиз ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилишган. Жумладан, Нурбой Жабборов ўтмиш улуғ матншуносларимиз Порсо Шамсиев, Фулом Каримов, Азиз Қаюмов, Ҳамид Сулаймонларнинг мислсиз хизматларини таъкидлаб ўтишни лозим топган. Аммо матншунослик назариясининг Ўзбекистонда ишлаб чиқилиши масаласида зукко олимимиз Порсо Шамсиевнинг 1986 йилда нашр этилган “*Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар*” китобини тилга олиб ўтмаслик мумкин эмас эди. Шунингдек, атоқли навоийшунос Ҳамид Сулаймоннинг докторлик диссертациясида ҳам матншунослик назариясининг кўп жиҳатлари айни Навоий мероси билан боғлиқ ҳолда ёритиб берилган. Бундан ташқари Суюма Ғаниева, Ҳоди Зариф, Абдуқодир Муродий, Муҳаммадҷон Ҳакимов, Қавомиддин Муниров, Асомиддин Ўринбоев каби қатор манбашунос ва матншунос олимларимизнинг хизматларини ҳам унутмаслигимиз керак. Умуман олганда, ўзбек матншунослик назариясини яратишнинг биринчи босқичи сифатида ушбу йўналишда шу кунгача қилинган ишлар, ёзилган жиддий мақолаларни астойдил қидириб, тўплаб бир ёки бирнеча жилдда нашр этиш энг долзарб вазифамиз бўлиши керак. Шунда ўз-ўзидан бу соҳада қилинган ишлар, эришилган ютуқларнинг мукаммал сарҳисоби юзага келади ва келгусида яна нималар қилиш кераклиги ҳам ойдинлашади. Маълумки, ўзбек мумтоз адабиёти Яқин ва Ўрта Шарқ минтақа адабиёти билан яқиндан боғлиқ ва демакки, ўзбек матншунослик назариясини академик Е.Э.Бертельс, Н.М.Османов, Р.Алиев, Аълохон Афсаҳзод, О.Ф.Акимушкин, А.Е.Бертельс, Ғ.Алиев каби таниқли шарқшунос олимларнинг ишлари билан жиддий танишмасдан туриб мукаммал шаклда яратиш қийин.

Шу ўринда масаланинг икки муҳим жиҳатига эътибор бериб ўтсак. Биринчидан, матншуносликни манбашуносликдан ажратиб ўрганиш мумкин эмас, чунки ҳарқандай матн манбага таянади ва манбаларнинг хусусиятларини яхши англамасдан туриб матн тадқиқига киришиб бўлмайди. Иккинчидан, китобат илми ва котиблар фаолиятини ўрганиш ҳам бу соҳанинг муҳим таркибий қисмларидан ҳисобланади. Масалан, машҳур академик Дмитрий Сергеевич Лихачевнинг уч қайта нашр этилган *“Текстология. На материале русской литературы X-XVII веков”* номли ушбу соҳага оид мумтоз асарининг 40 саҳифали биринчи боби *“Работа древнерусского книжника”* (қадим рус котибининг иш фаолияти) деб аталади ва унда қадим рус адабиёти намуналарини хатга туширган котибларнинг иш фаолиятидаги ўзига хос жиҳатлар батафсил таҳлил қилинади-ки буларни яхши билмай туриб матншуносликка киришиб бўлмайди.

Афсуски, бу масалалар давра суҳбати доирасидан ташқарида қолиб кетган.

Яна бир мулоҳаза. Суҳбат иштирокчилари матншунослик йўналишининг кўнгилдагидек ривожини учун бу соҳада муайян мувофиқлаштирувчи марказ (ҳайъат, комиссия, кенгаш) тузиш зарурати ҳақида таклифлар билдиришган. Бундай кенгашни Нурбой Жабборов (ЎзМУ филология факультети декани) факультет қошида бўлишини истаса, Қодиржон Эргашев ЎзФА Тил ва адабиёт институтини таклиф қилади. Нусратулло Жумахўжа эса бундай махсус ҳайъат *“Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида таъсис этилмоғи”* мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди. Аммо матншуносликни асл манбаларсиз тасаввур қилиб бўлмаслиги нуқтаи назаридан бундай ҳайъат ёки кенгашни Тошкент давлат Шарқшунослик институти қошидаги Бируний номидаги Кўлёмаларни ўрганиш илмий маркази асосида ташкил қилиш зарур бўлади, чунки хоҳ филолог бўлсин, хоҳ тарихчи, хоҳ шарқшунос — барчаси матн устида ишлаш учун яна барибир шу даргоҳга юкуниб келади, ундаги кўлём ва тошбосма матнлар фондига мурожаат қилади.

Бу соҳадаги энг долзарб масалалардан бири матншунос ва манбашунос ёш кадрлар тайёрлашдир. Матншунослик ва

манбашунослик ихтисосининг мураккаблиги шундаки, бу соҳанинг лаёқатли билимдони бўлиш учун жуда кўп нарсани яхши билиш талаб қилинади. Давра суҳбатида Нусратулло Жумахўжа *“етук малакали мутахассислар бармоқ билан сарнали даражада оз”* деса, Қодиржон Эргашев *“бизда етарли илмий салоҳият, малакали матншунос олимлар бор”* деб ҳисоблайди. Афсуски, давра суҳбатига профессор Суюма Ғаниевадан бошқа шарқшунослар олимлар жалб қилинмаган. Ваҳоланки, мумтоз адабиётимизнинг таниқли матншунос ва манбашуносларининг кўпчилиги ёки эски мадраса таълимини олганлардан ёки шарқшунослардан етишиб чиққан. Сабаби улар араб, форс тилларини, эски ўзбек ёзувини яхши билишган. Аммо собиқ Тошкет давлат университетининг Шарқ факультетида матншуносликка оид хусусий фанлар, мумтоз ўзбек адабиёти, айниқса, Навоий ижоди махсус ўқитилмас эди. Мустақиллик шарофати билан мана неча йилдирки Тошкет давлат шарқшунослик институтида махсус *“мумтоз филология”* кафедраси ташкил қилиниб, ушбу мутахассислик бўйича алоҳида бакалаврлик ва магистрлик гуруҳларига талабалар қабул қилинмоқда. Уларга *“Ўзбек мумтоз адабиёти”*, *“Араб ва форс мумтоз адабиёти”*, *“Навоийшунослик”*, *“Матншунослик асослари”*, *“Ўзбек тили тарихи”*, *“Адабиёт назарияси”*, *“Мумтоз матнларни ўрганиш”*, *“Аруз илми”*, *“Тарихий лексикография”*, *“Ёзма ёдгорликлар тили”*, *“Матншунослик амалиёти”*, *“Шарқ мумтоз поэтикаси”* каби қатор ихтисослик фанлари ўқитилмоқда. Магистрлик босқичида махсус *“Шарқ мумтоз адабиёти манбашунослиги ва матншунослиги”* йўналиши мавжуд бўлиб, унда юқоридагиларга кўшимча равишда *“Мумтоз адабиёти манбашунослиги ва матншунослиги”*, *“Қўлёзмаларни ўқиб ўрганиш”*, *“Манбашунослик тадқиқотлари методикаси”*, *“Ёзув тарихи ва китобат санъати”*, *“Ўрта асрларнинг адабий манбалари”* каби фанлар ўргатилмоқда. Шуларни назарда тутган ҳолда ҳукумат қарори билан собиқ Беруний номидаги ЎзФА Шарқ-

шунослик институти Тошкент давлат шарқшунослик институти қошидаги Бируний номидаги Кўлёмаларни ўрганиш илмий марказига айлантирилди ва натижада шарқшунослик ва маънавий меросимизни ўрганиш соҳасида таълим ва илмий изланишлар уйғунлигини таъминлашга асос солинди.

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг мақтовга лойиқ хизматларини тан олиб, айтишимиз керакки, мавзу ушбу давра суҳбати билан чекланиб қолмади. Газета саҳифаларида бу йўналишдаги баҳсу мунозаралар кейинги сонларда ҳам изчил давом этди. Жумладан, газетанинг 2010 йил 16 июль сонидида Исмоил Бежононовнинг “*Таклифлар жўяли, аммо...*”, ўша йили 20 августда Қосимжон Содиков ва Кудратилла Омоновнинг “*Илмий-танқидий матн яратиш замон талаби*”, 29 октябрда Ғулом Каримийнинг “*Мутахассис масъулияти*” каби амалий таҳлил ва таклифларга бой мақолалари чоп этилди. Айниқса, Қосимжон Содиков ва Кудратилла Омоновлар мақоласида минтақа матншунослигининг қадимий илдизларига эътибор қаратилгани диққатга сазовор. Мақолада айтилганларга қўшимча қилиб, аслида бизнинг минтақада матншунослик “*Авесто*” матнлари давридан, яъни милодий эрадан аввал бошланганлигини манбалар асосида қайд этиш мумкин.

Энди бевосита Навоий асарлари матний тадқиқига қайтадиган бўлсак, бу масалада кўп жиҳатдан ўзбек халқининг, жумладан, матншуносларимизнинг омади келган, деб бемалол айтишимиз мумкин. Мумтоз адабиётимизнинг Навоийдан анча кейин яшаган Машраб, Турди, Гулханий, Махмур сингари йирик намояндалари меросидан фарқли ўлароқ Алишер Навоийнинг аксарият асарлари шоир тириклик даврида, демак-ки, унинг назаридан ўтган ишончли кўлёмалар, тақдир инояти билан орада ўтган 500 йилни соғомон бошдан кечириб, бизгача етиб келган. Масалан, шоирнинг 24-25 ёшларида (ҳижрий 870 йилда) даврнинг энг машхур хаттоти Султон Али Машҳадий томонидан тузилган илк девон, яқинда Афтондил Эркинов аниқлаган 1471 йили

Оққўюнлилар давлати ҳудудида тартиб берилган иккинчи девон, шоир ўзи қўли билан тузган “*Бадойиъ ул-бидоя*”нинг 1480, 1482, 1484, 1486 йилларда кўчирилган нусхалари, “*Наводир ун-ниҳоя*”нинг 1487 йилда Абдужамил котиб кўчирган нусхаси, «*Ҳазойин ул-маоний*»нинг 1498 йилда кўчирилган қўлёзмаси, ва бошқа ишончли матнлар мавжудлиги тадқиқотчилар ишини бениҳоя енгиллаштиради ва нашрлар мукамаллигини таъминлайди. Айни шу имкониятлар туфайли шоирнинг шахсий котиб сифатида фаолият юритган Абдужамилнинг муаллиф матнидан пешмапеш кўчириб борган “*Ҳамса*” қўлёзмасига таянган ҳолда таниқли матншунослар Ғулом Каримов “*Лайли ва Мажнун*” (1944 йил), Солиҳ Муталлибов “*Ҳайрат ул-аброр*” (1945 йил), Порсо Шамсиев “*Сабъаи сайёр*” (1953), “*Фарҳод ва Ширин*” (1963 йил) дostonларининг араб ёзувидаги илмий-танқидий матнларини тайёрлаганликлари маълум. Аммо афсуски, улардан бугунги кунгача фақат “*Сабъаи сайёр*” (1956 йил), “*Фарҳод ва Ширин*”(1963), “*Ҳайрат ул-аброр*” (1970 йил) нашр қилинган. “*Лайли ва Мажнун*” дostonининг араб ёзувидаги илмий-танқидий матни ҳануз чоп этилгани маълум эмас.

1960 йилда Порсо Шамсиев нашрга тайёрлаган “*Ҳамса*”-нинг тўлиқ нашри ҳам шоир ҳаётлик даврида Абдужамил котиб ва Султон Али Машҳадий кўчирган нусхаларга таяниб амалга оширилган. Аммо бу нашр ҳам кирилл ёзувида бўлиб, илмий-танқидий матн талабларига тўлиқ жавоб бермайди. 1959-1960 йилларда Ҳамид Сулаймон юқорида санаб ўтилган мўътабар қўлёзмалар асосида «*Ҳазойин ул-маоний*»нинг 4 девонини нашр эттирди. Бу нашр ўз вақтида жуда катта аҳамиятга эга бўлган эса-да барибир илмий-танқидий матн ўрнини боса олмайди. Яна шулар асосида 1987 йилда Алишер Навоий “*Мукамал асарлар тўплами*”нинг биринчи ва иккинчи жилдлари сифатида “*Бадойиъ ул-бидоя*” ва “*Наводир ун-ниҳоя*” девонлари нашрдан чикди. Булар ҳам жуда кўп имловий хатолар ва матний сакталикларга йўл қўйилганидан ташқари кирилл ёзувида бўлганлиги ва нусхалар орасидаги тафовутлар кўрсатилмаганлиги сабабли яна илмий-танқидий

матн масаласи очик қолмоқда. 1961 йилда Суюма Ғаниева “*Мажолис ун-нафоис*” нинг 1498 йилда кўчирилган кўлёмасидан таянч нусха сифатида фойдаланган ҳолда асарнинг илмий-танқидий матнини нашрга тайёрлади. Мустақиллик даврида “*Насоим ул-муҳаббат*”нинг араб ёзувида тайёрланган илмий-танқидий матни ҳам чоп этилди. Аммо бу нашр савияси ҳақида матбуотда ҳануз бирор жиддий мулоҳаза эълон қилинганига назаримиз тушмади. Навоийнинг бошқа асарлари ҳали ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Кўпчилик Навоий ихлосмандларига маълум бўлган ушбу маълумотларни яна қайд этишдан мақсад шоир асарлари текстологиясининг ўзига хос ноёб жиҳатларини ва бундай ҳолат матншунослар учун ўта мақбул имкониятлар яратиб беришини яна бир таъкидлаб ўтиш бўлиб, афсуски, шундай қулай имкониятлар мавжудлигига қарамай ҳанузгача шоирнинг қатор шеърӣ ва насрий асарларининг илмий-танқидий матнини яратиш ва нашр этиш масаласи ҳал этилганича йўқ. Жумладан, шоир лирик меросининг мукамал илмий-танқидий матни яратилмади ва Ҳамид Сулаймон бошлаган хайрли иш ҳануз чала қолиб келмоқда.

Бизнинг назаримизда, Навоий асарларини манбашунослик-матншунослик йўналишида ўрганишнинг биринчи босқичи энг ўнғай йўл — юқорида тилга олиб ўтилган барча биринчи ва ишончли манбаларнинг сифатли факсимиле нашрларини тайёрлаб босмадан чиқаришдир. Бугунги типография ва нашр шароитлари бунинг учун етарли имкониятлар яратиб бера олади. Султон Али Машҳадий тузган илк девоннинг факсимиле нашри бу йўналишдаги яхши намуна дейиш мумкин. Мустақиллик йилларида бу йўналишда унумли натижаларни кўлга киритган марҳум академик Эргаш Фозиловнинг қатор ишлари (“*Будапештская рукопись “Гуль и Навруз” Лютфи*” - 2006 йил, “*Лейденская рукопись “Гулистан би-т-турки и Диван” Сайфи Сарайи*” — 2007 йил, “*Лондонская рукопись “Дах-наме”* и “*Спора между отиумом и вином” Юсуфа Амири*” — 2007 йил, “*Латафат-наме (“Книга о красоте”) Ходжанди*” - 2009 йил) ибратга лойиқдир. Ушбу китобларда олим асар

факсимилесига кўшимча қилиб, халқаро лотин ёзуви асосида матн транскрипцияси, асарнинг тўлиқ жомеъ луғати (гlossарий), русча илмий таржимаси ва “Муқаддима”да батафсил грамматик шарҳини ҳам илова қилган¹. Хўжандий “Латофатнама”сининг қиёсий-танқидий матнига аввалги нашридан фарқли равишда асарнинг дунё кўлёзма хазиналарида мавжуд бўлган 5 та нусхасининг факсимилеси келтирилган бўлиб, булардан бири Кобул миллий музейи кутубхонаси фондида сақланаётган уйғур ёзувидаги ноёб кўлёзма нусхасидир. НАТО кўшинларининг Афғонистон пойтахтини бомбардимон қилиши оқибатида музейнинг ҳам кули кўкка соврулиб бутун кўлёмалар хазинаси йўқ қилинган. Демак, бугунги кунда бизнинг қўлимизда ушбу кўлёмадан фақат Э.Фозилов китобидаги факсимиле нусха ягона ёдгорлик бўлиб қолмоқда. Ушбу фожеали ҳодиса ҳам яна бир марта ноёб кўлёмаларнинг сифатли факсимилесини нашрга тайёрлаш нақадар муҳим ва долзарб вазифа эканлигига шохидлик беради. Аслида нафақат Алишер Навоий асарлари, балки кўлёмалар хазинасидаги барча ноёб асарлар факсимилесини нашр эттириш шарқшунослар ва манбашуносларнинг кечиктириб бўлмайдиган юмушларидан десак, асло муболаға бўлмайди, чунки бундай асарлар нафақат ўзбек халқининг, балки бутун инсониятнинг маънавий мулкидир.

Навоийнинг бадий мероси ўз замонасидан то ҳозиргача нафақат барча туркийзабон халқлар, балки Яқин ва Ўрта Шарқ минтақасининг барча адабиёт мухлислари томонидан улуғ бир маънавий хазина сифатида эъзозланиб ва қадрланиб келинмоқда. Шунга қарамай шоир яратган асарларнинг катта бир қисми ҳанузгача матншунослик жиҳатидан мукаммал илмий-танқидий ўрганиб чиқилмаганлиги навоийшунослигимизнинг жиддий камчилигидир.

Алишер Навоийнинг 1963-1968 йилларда нашр этилган 15 томлик танланган асарлар тўпламига шоирнинг 23 асари

¹ “Гуль ва Навруз”да факсимиле йўқ, фақат матн транскрипцияси берилган, Истамбул кўлёмасининг матни ҳам илова қилинган, Сайфи Саройида фақат “Девон” матни транскрипцияси ва таржимаси берилган.

киритилган, лекин бу асарлар ўша давр мафкуравий йўриқлари таъсирида қисқартирилиб, шўролар мафкурасига мос келмайдиган қисмлари олиб ташланган эди. Бу ҳақда 15 томлик асарлар тўпламининг муқаддимасида шундай изоҳ берилган: *“Навоий асарларининг ўн беш томлиги тип эътибори билан оммавий нашр бўлиб, кенг китобхонлар оммасига — интеллигенция, олий ўқув юртлирининг филология факультетлари студентлари, тил ва адабиёт муаллимлари, адабиёт аҳллари, умуман олганда кенг жамоатчиликка мўлжалланган. Шу сабабдан Ўзбекистон Фанлар Академияси тил ва адабиёт институтининг илмий кенгаши мазкур нашрда Навоий асарларидан зоя ва бадиий жиҳатдан давримиз талабларига жавоб берадиган қисмларни биринчи навбатда нашр этишни мақсадга мувофиқ деб топди”*. Яъни Навоий асарларидаги диний-ирфоний мавзудаги сатрлар қисқартириб ташланган. Шу нашрда *“Хамса”*дан ташқари бошқа асарларнинг ҳам танқидий матни Иззат Султон (*Мезон ул-авзон*, 1948), А.Н.Кононов (*Маҳбуб ул-қулуб*, 1948), М.А.Салье (*Ҳолоти наҳлавон Муҳаммад ва Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер*, 1945.), С.Ғаниева (*Мажолис ун-нафоис*, 1957), Л.Халилов (*Тарихи мулуки ажам ва Тарихи анбиё*, 1963), Ҳ.Сулаймон (*Ҳазойин ул-маоний*, 1956-1962) томонидан тузилгани ҳақида хабар берилади, лекин бу илмий-танқидий матнлар кирилл алифбосида тузилган, асл нусхадаги араб алифбосининг ўзига хос фонетик хусусиятлари акс эттирилмаган, турли нусхалардаги фарқлари кўрсатилмаган, арабий ёзувдаги асл нусхаси (юқорида тилга олинганларидан ташқари) эълон қилинмаган¹. Навоийнинг бошқа асарлари ҳали ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Ҳолбуки Навоийнинг асарларини илмий-танқидий матнини ишлаб чиқмай туриб, унинг

¹ 1948 йилда А.Н.Кононов араб ёзувида нашр этган китоб *“Маҳбуб ул-қулуб”* асарининг илмий-танқидий эмас, йиғма матни (сводный текст) эканлиги тузувчи томонидан таъкидланган. Мустақиллик йилларида *“Насоим ул-муҳаббат...”* асарининг филология фанлари номзоди Ҳамидхон Исломов томонидан тайёрланган илмий-танқидий матни араб ёзувида чоп этилди.

асарлари асосида олиб борилган тадқиқотлар том маънодаги илмий асарлар ҳисобланмайди.

Алишер Навоийнинг 1987-2003 йиллар орасида нашр этилган 20-жилдлик *“Мукамал асарлар тўплами”* ўзбек навоийшунослигининг энг кўзга кўринган ютуғидир. Бу нашр Навоийга тегишли ҳисобланган ўзбек ва форс тилларидаги барча асарларни тўлиқ қамраб олганлиги билан буюк шоир мероси хусусида кенг китобхонлар оммасида мукамал тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Уни ўзбек навоийшуносларининг охириги бир асрлик самарали изланишларининг сарҳисоби ва шойиста якуни дейиш мумкин. Аммо бу нашр ҳам биринчи навбатда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган бўлиб, унинг ютуқ ва камчиликлари ҳам шу билан изоҳланади.

Навоийшунослигимизнинг навбатдаги вазифалари энди Алишер Навоий меросининг тўлиқ илмий-танқидий академик нашрини тайёрлаб, мукамал илмий изоҳлар билан чоп эттириш бўлиб, бу нашрда энди алломанинг араб тилидаги ижодини ҳам мухлисларга етказиш лозим бўлади¹.

Энди баъзан навоийшуносликка оид баҳсларда тилга олинган куйидаги фикрга тўхталиб ўтсак: *“Нашрлардаги кичик хатоларни излаб вақт сарфлаш ўрнига, каттароқ – халқ учун фойдалироқ ишлар билан шуғулланиш керак”*. Бундай фикр турли сабаблар билан оғзаки ва ёзма шаклда бирнеча қайта билдирилганлиги учун унга жавобан фақат икки мисол келтириб ўтмоқчимиз. Ҳар икки мисол ҳам 20 жилдлик нашр билан боғлиқ.

Биринчи мисол: *“Мукамал асарлар тўплами”*нинг 14-жилдида Навоийнинг сўнгги асари *“Маҳбуб ул-қулуб”* матни берилган. Асарнинг аввалги қисм 16-фасли *“Назм гулистонининг хушназма қушлари зикрида”* деб аталади ва унда шундай жумлалар бор: *“Яна бир жамоатдурларким, ҳақиқат асрориза мажоз тариқин махлут қилубдурлар ва каломларин*

¹ Биз бу ўринда асосан Навоийнинг ўзи томонидан *“Саъяти абхур”* деб номланган араб тилининг изоҳли лугатини назарда тутмоқдамиз. Бу асар ҳақида кейинги мақолада мукамал изоҳ берилган.

бу услубда марбут этибдурлар. Андоқки, маоний аҳлининг нуқтапардози Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий ва ишқ аҳли гуруҳининг покбози ва покрави Амир Хусрав Деҳлавий ва тасаввуф ва диққат мушкулотининг гириҳкушоийи Шайх Заҳриддин Санойӣ ва фариди аҳли яқин Шайх Авҳадиддин ва маоний адосига лофиз Хожжа Шамсуддин Муҳаммад ал-Ҳофиз”.

20 жилдликнинг 25-саҳифасида ушбу парчанинг биринчи жумласи матни куйидагича “*таҳрир*” қилинган: “Яна бир жамоатдурларким, ҳақиқат асрорига мажоз тариқин маҳсул қилубдурлар ва каломлари бу услубда марбут этибдурлар”. Яна парча охирида Хожжа Ҳофиз таърифида айтилган “*маоний адосига лофиз*” ибораси “*маоний адосига Ҳофиз*” шаклида берилган. Биз 15 томлик асарлар тўпламининг 13-томидан олинган парчани А.Н.Кононов тузган йиғма матн билан киёслаб кўрдик. 15 томликдаги парча Кононов матнига тўла мувофиқ берилган экан. Юқоридаги ўзгаришга нашрга тайёрловчи томонидан ҳам ҳечқандай изоҳ берилмаган. Балки бу босмахона хатосидир. Аммо нашрга тайёрловчи ва муҳаррир босмахонанинг охириги назорат нусхасини диққат билан текшириб чиқиши керак эмасми?

Иккинчи мисол: “*Ўзбекистон адабиёти ва санъати*” газетасининг шу йил 24 феврал (№8) сонида Ваҳоб Раҳмоновнинг “*Матн тафовутлари ва аслият ҳақиқати*” сарлавҳали мақоласи чоп этилди. Унда 20-жилдликнинг 1991 йилда чоп этилган 7-жилди - «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги тўртинчи мақолот матни ҳақида сўз боради. “*Риёйи хирқаишлар*” ва “*ҳақиқий боданўшлар*”, яъни ёлғон суфийлар ва ҳақиқий валийларнинг қиёсий тасвири берилган ушбу боб матнида байтларнинг ўрни алмашиб қолган. Чин ҳақиқат ошиқларига тегишли байт риёкор суфийлар тавсифи орасига тушиб қолиб, ёлғон суфийлар маззаматига оид сатрлар ҳақиқий ишқ бодасидан маст бўлган валийлар таърифига араллашиб кетган. Натижада асар мазмунига

жиддий путур етган. Мақола муаллифи яна бир насага эътибор қаратган. Матндаги ушбу чалкашликка нашрга тайёрловчилар: *“Бу байт илмий-танқидий матнда ўринсиз, техник сабаблар билан орқароққа тушиб қолган”* деб алоҳида изоҳ берганлар. Танқидчимиз бундай чалкашлик сирини аниқ изоҳлашга уринмаганлиги учун биз бу масалани жиддийроқ ўрганиб чиқишга мажбур бўлдик. Аввало қайд этиб ўтиш лозимки, Порсо Шамсиев тайёрлаган *“Хамса”*нинг 1960 йил кирилл ёзувидаги тўлиқ нашрида барча байтлар ўз жойида ва ҳечқандай чалкашлик йўқ. Биз 1970 йилда нашр этилган илмий-танқидий матнга мурожаат қилдик. Дарҳақиқат, араб ёзувидаги бу матнда биргина байт ноўрин жойга тушиб қолган. 28-бобнинг *“ҳақиқий боданўшлар”* таърифидаги 73-байт –

*“Гусса жаҳон ичра чекиб жон учун,
Жонни фидо қилголи жонон учун”* -
сатрларидан сўнг –

*“Ҳолда асҳоб доғи пирдек,
Бемазалиқда бориси бирдек”*

байти босмаҳона хатоси билан адашиб келтирилган. Шубҳага ўрин қолмаслиги учун биз ЎзФА Шарқшунослик институти фондига бориб, Абдужамил котиб қўлёзмасининг тегишли жойини қараб чикдик. Асл қўлёзмада ҳаммаси ўз жойида – кейинги байт ёлғон суфийлар маззаматига оид сатрлар қаторида - 44-байт сифатида келган.

Бизнинг ишончимиз комилки, бу нашрларни тайёрлаган нуктадон олимларимиз Навоий сатрларини асло чалкашгир-майдилар. Иккинчи мисолда ҳам улар танқидий матндаги хатони тузатмоқчи бўлганларини ҳам кўриб ўтдик. Аммо кейинги йилларда ҳаммамизда бир камчилик – бепарволик касали пайдо бўлган. Биз босмаҳона ишчиси ёки чаласавод корректор биз тайёрлаб берган тўғри матнни теришда адашиб кетиши мумкинлигини назарда тутиб, охириги матн корректурасини диққат билан сатрма-сатр кўриб беришда баъзан эриниб қоламиз. Бу эса фавқулудда ҳолатларда шоир матнига

жиддий хатолар аралашиб қолишига олиб келади. Шундай қилиб, озгина бепарволикдан иш катта масъулиятсизликка айланиб кетади. Навоий матни – муқаддас. Унда кичик хато ҳам катта янглишувларга айланиб кетиши мумкин. Яна мақола муаллифига сўз берамиз: *“Ачинарлиси шундаки, Алишер Навоий “Тўла асарлар тўплами”нинг янгигина босилган 6-жилдида ҳам ўша 20-жилдликнинг 7-жилдидаги хато 118-, 120- саҳифаларида такрорланган.”* Бунга нима дейсиз? Нега катта ишларга қўл урамизу, *“кичик хато”*ларга эътибор бермаймиз? Яна хатомизни тузатганлардан кўнгилхонлик қиламиз.

Академик Д.С. Лихачев ёзади: *“матншунослик – ўзининг назарий қисмида ҳам, амалий қисмида ҳам – адабиётшуносликнинг ва тарихий манбашуносликнинг асосидир”* (*«текстология – в своей теоретической, и в своей практической части - база литературоведения и исторического источниковедения»*) - (с.6). Яна: *“Матн тадқиқи – адабиётшуноснинг кейинги барча ишларига пойдевордир”* (*«Текстологическое исследование – это фундамент, на котором строится вся последующая литературоведческая работа.»*) - (с. 29). Аммо матншунос ҳам одам, у ҳам баъзан адашиши мумкин. Унинг хатосини биров сезади, биров сезмайди. Кейин матндаги хато туфайли хато хулосалар кетаверади. Нима қилиш керак?

Бунинг биргина иложи бор. Аввало, филология илми 3 қисмдан иборат эканлигини эслайлик: 1) адабий манбашунослик ва матншунослик, 2) тилшунослик, 3) адабиётшунослик. Демак, бу соҳада иш бошлаганда биринчи навбатда манбаларни ўрганиш ва матн тадқиқи, иккинчи навбатда ушбу асар тилининг ўзига хосликлари ва луғат бойлигини ўрганиш, ундан кейингина адабий матнларнинг бадииятшунослигини ўрганишга ўтилса, жиддий илмий хулосалар ҳосил қилиш мумкин бўлади. Алишер Навоий асарлари матнларининг ўрганилиш даражасини кўриб чикдик. Шоир асарларининг тил хусусиятлари ҳам маълум даражада ўрганилган. Аммо шу кунгача бир жиддий вазифа Алишер

Навоий асарларининг жомеъ луғатини (конкордансини) тузиш масаласи ҳал бўлмай келаётган эди. Ваҳоланки, ушбу жомеъ луғатсиз шоир бадий мероси устида жиддий фундаментал тадқиқотлар ўтказиш имконсиздир.

Бугунги кунда умумбашарий динлар — ислом ва христиан динларининг илоҳий китоблари “Библия” ва Қуръони каримнинг бундай жомеъ луғатлари аллақачон мавжуд. Дунёга машҳур қатор Ғарб ва Шарқ шоирларидан бирқанчасининг аксарият асарларининг жомеъ луғатлари тузилган ва нашр этилган. Жомеъ луғатнинг катта бир фойдаси унда ҳар бир сўз, ҳатто ҳар бир морфема асар матнида неча маротиба ва неча ўринда ишлатилган бўлса, барчаси аниқ ўрни билан кўрсатилган бўлади. Энди тасаввур қилинг, матн тузувчи адашиши ва буни биров сезмаслиги мумкин, аммо жомеъ луғатда бирор ўринда адашилса, бу ҳолат дарҳол умумий ҳисоб-китобга таъсир қилади, демак, тузувчига ҳам, танқидчига ҳам сезилиб қолади. Буни жомеъ луғат тузишга киришган одам дарҳол пайқайди. Жомеъ луғат тузувчиси асар матнидаги ҳеч бир арзимас хатони ҳам ўтказиб юбора олмайди, чунки то унга ўзининг аниқ муносабатини белгилаб олмагунча иши олдинга силжимамайди.

Демак, бугунги кунда Алишер Навоийдек буюк шоиримиз барча асарларининг жомеъ луғатини тузиш бундан буён навоийшуносликнинг энг долзарб вазифаларидан бирига айланган десак, муболаға бўлмайди. Жомеъ луғат тузиш иши яқингача ўта машаққатли ҳисоблангани учун кўпчилик бу ишга кўл уришга журъат этмаган. Аммо бугунги кун компьютер технологияларининг ривожини конкорданс тузиш ишини анча-мунча енгиллаштирганлигини ҳисобга олиб, ушбу ишга киришса бўладиган ҳолат вужудга келди ва бундан дарҳол унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Алишер Навоий асарларига тузилган луғатлар ҳақида¹

Биринчи ўринда Навоийнинг ўзи томонидан тузилган “*Сабъати абхур*” номли араб тилининг изоҳли луғатини эслаб ўтиш жоиз. Бу асар қоралама шаклида қолиб кетган бўлиб, кейинчалик (1736 йилда) туркиялик луғатшунос Аҳмад ал-Маниний томонидан оққа кўчирилиб, мукаммал шаклга келтирилган. Бу луғат араб алифбоси асосида боблар ва фаслларга ажратилган бўлиб, унинг энг муҳим ўзига хос хусусияти ундаги алифбо тартиби сўзларнинг биз ўрганган бош ҳарфлари асосида эмас, охириги ҳарфлари асосида тузилган. Масалан, “*Аҳмад*” сўзи “*алиф*” бобида эмас, балки “*дол*” бобининг “*мим*” фаслида, “*масраф*” сўзи “*мим*” бобида эмас, балки “*фе*” бобининг “*ре*” фаслида келтирилади. Натижада ушбу луғат шоирлар учун қофия танлашда жуда ўнғай маълумотнома вазифасини бажариши мумкин. Алишер Навоий асарларида зарурат юзасидан баъзан жуда ноёб араб сўзларининг қофия сифатида ишлатилиши бу луғат шоир учун нақадар муҳим бўлганлигига ишора қилади. Ўз вақтида ушбу асар устида номзодлик тадқиқотини ўтказган марҳум Ботирхон Ҳасановга уни нашрга тайёрлаш масаласида савол берилганда, у киши бу ишнинг ниҳоятда машаққатли меҳнат талаб этишини айтган эди. Аммо Туркияда мавжуд 6 қўлёзмадан иккитасининг фотонусхаси Адабиёт музейи фондида мавжуд эканлигини ҳисобга олиб, асарнинг сифатли факсимилесини Ботирхон Ҳасанов диссертациясининг автореферати матни билан бирга чоп этилса, соҳа мутахассислари — тилшунос ва навоийшунослар учун ажойиб армуғон бўлур эди.

Алишер Навоий асарларининг луғат бойлигини ўрганиш ва маънолар хазинасини талқин қилиш бўйича асрлар давомида бир қатор ўта диққатга сазовор ишлар амалга оширилган. Бундай ноёб асарлар сирасига XV асрда яратилган

¹ Мақола филология фанлари докторлари, профессорлар Абдурахим Маннонов ва Аҳмаджон Куронбековлар билан ҳамкорликда тайёрланган.

Толи Имоний Ҳиравийнинг “*Бодоиъ ул-лугат*” асарини, XVI асрга оид Румийнинг “*Абуиққа*” луғатини, XVIII асрда тузилган Мирзо Меҳдихоннинг “*Санглоҳ*” луғатини ва бошқа луғатларни киритиш мумкин. Бу луғатларнинг ҳозирги авлод учун аҳамияти шундаки, уларда нафақат сўзларнинг маъновий талқини, балки Навоий асарлари тилининг фонетик хусусиятлари ва унлиларнинг фонологик вариантлари ҳам кўрсатиб ўтилган. Бу луғатлар ҳозирги авлод Навоий адабий меросининг семантикаси ва фонетик тизимини ўрганувчилар учун қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Буларни жиддий ўрганмай туриб Навоий асарлари мазмунини тўғри тушуниш масаласида комил ишонч билан сўз юритиб бўлмайди. Ваҳоланки, то шу кунгача ушбу қадим луғатларнинг ҳеч бири илмий изоҳлари билан тўлиқ нашр этилганича йўқ.

Ўзбекистонда Навоий асарларининг луғат бойлигини ўрганиш бўйича амалга оширилган қимматли тадқиқотлардан Порсо Шамсиев, Кутбиддин Муҳиддинов, Алибек Рустамов, Эргаш Фозилов, Эргаш Умаров, Баҳром Бафоев, Ботирбек Ҳасанов ва бошқаларнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш керак. Айниқса, Алишер Навоий асарларининг ўн беш томлигига илова сифатида Порсо Шамсиев ва Собиржон Иброҳимовлар тузган Навоий асарлари луғати¹, Э.Фозилов раҳбарлигида тузилган 4 жилдли “*Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати*”² (Т. 1983) Ботирбек Ҳасанов тузган Навоий асарлари учун қисқача луғат³ ва бошқалар шоир асарларини ўқиб, тўғри тушунишда китобхонларга анчамунча қулайликлар туғдириши бор гап. Бу амалга оширилган ишларнинг илмий-амалий қимматини заррача инкор этмаган

¹ Навоий асарлари луғати. (Алишер Навоий асарларининг ўн беш томлигига илова) Т., 1972, 784 саҳ. (Тузувчилар: Порсо Шамсиев, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, Собиржон Иброҳимов, Мухаррир: филология фанлари доктори С.Муталлибов). Бош сўзлар 12500 га яқин, иборалар 8000дан ортик.

² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. (ЎзФА муҳбир аъзоси Э.И.Фозилов таҳрири остида). 1-4 томлар. Т., “Фан”, 1983-1985. 4 жилдли 15 мингга яқин сўз батафсил, мисоллар билан изоҳланган.

³ Навоий асарлари учун қисқача луғат. Т., “ФАН”, 1993. 10 мингдан ортик сўз қисқача изоҳланган.

ҳолда, шуни алоҳида урғу бериб таъкидлаш зарурки, на юқорида тилга олинган қадим луғатларда, на янги даврда тузилиб нашр этилган луғатларда Алишер Навоий асарларининг мукамал сўз бойлиги тўла қамраб олингани йўқ. Б. Бафоев ўз тадқиқотида Навоийнинг ўзбек тилидаги 24 асарида 26035 та сўз қўлланилганини қайд этади¹, ammo ушбу сўзларнинг аниқ рўйхати ҳечқаерда чоп этилган эмас. Мавжуд луғатларнинг ҳечбирида Навоий асарларидаги барча сўзларнинг умумий рўйхати акс этмаган ва асарлар тилидаги полисемантик сўзларнинг маънолари асар матни бўйича мисоллар билан тўла очилмаган. Улар барчаси Алишер Навоийнинг 20 жилдлик *“Мукамал асарлар тўплами”*дан олдин нашрга тайёрланган бўлиб, олдин нашр этилган танланма матнлар асосида тайёрланган.

1987-2003 йиллар давомида Навоий асарларининг 20 жилдлик мукамал асарлар тўплами эълон қилинди. Бу тўплам бир гуруҳ етук навоийшунос олимларнинг кўп йиллик меҳнати самараси бўлиб, шоир асарларини кенг халқ оmmasига етказишда жуда катта аҳамиятга эга бўлганлигини эътироф этиш лозим. Бугунги кунда ушбу 20 жилдликнинг кирилл ва лотин ёзувидаги тўлиқ матнлари электрон варианты интернет тармоғига туширилгани ҳам кўпчиликнинг шоир ижоди билан яқиндан танишиши учун қулай шароит яратади. Яқинда ушбу тўплам 10 жилдга бирлаштирилиб, юқори полиграфик савияда қайта нашр этилди. Ammo ҳануз бу нашрлар шоир асарларининг том маънодаги илмий-танқидий матнлари даражасида эмас. Бундан ташқари улар матни талаффуз жиҳатидан асосан ҳозирги замон ўзбек тилига мослаштирилган бўлиб, натижада шеърининг сатрлар кўп ўринда аруз вазни талабларига мос тушмай қолганлиги уларни тўғри оҳанг билан ўқишни қийинлаштиради ҳамда Навоий тили тадқиқотчиларига асл манба вазифасини бажара олмайди.

Ҳозиргача Навоий асарлари сўзлигини рўйхатга олиш ишлари қўлда бажарилган. Таъкидлаш керакки, шоирнинг асл нусхадаги асарларининг луғат бойлигини тўла тавсифлаш

¹ Б. Бафоев. Навоий асарлари лексикаси. Т., “ФАН”, 1983, сах. 19.

жуда катта куч ва вақт талаб қилади. Масалан, бундан 40-50 йиллар илгари Москвада бутун бошли ижодий гуруҳ Фирдавсий “Шоҳнома”сининг мукамал луғатини тузишга киришган эди. Давр имкониятларининг чекланганлиги ва бошқа турли сабаблар билан бу иш охири ҳам амалга ошмай қолиб кетди. Тошкентда академик Эргаш Фозилов раҳбарлигида Алишер Навоийнинг 4 жилдли луғати тузилаётган пайтларда устозга *“Навоий луғати унинг асарларидаги сўзларнинг тўлиқ жомеъ луғати (конкорданси) асосида тузиладими ёки оддий сўзлик асосидами?”* деб савол берилганда, Эргаш Исмоилович Навоийнинг тўлиқ жомеъ луғатини тузиш ўша даврда имкондан ташқари эканлигини айтган эди. Чунки бунинг учун шоирнинг ҳарбир мисрасини (аслида байтини) картотекага камида 5-6 мартадан (агар байт олинса 10-12 мартадан) қўлда кўчириб чиқиш талаб қилинарди. Бир пайтлар Амир Хусрав Дехлавийнинг биргина “Ширин ва Хусрав” достонининг барча сўзларини картотекага олиш ва уларни тартибга солиб чиқиш учун (мисра ёки байтларни кўчирмаган ҳолда) 2 йил тиним билмай меҳнат қилишга тўғри келган.

Бундан 30-40 йил бурун афсонага ўхшаб кўринган имкониятлар ҳозир оддий ҳолатга айланмоқда. Бугунги кунда энди ҳатто маттни компьютерга қўлда киритиш ҳам шарт эмас. Яхши созланган сканер воситасида дoston танқидий матнини шундоққина Word га кўчириб ўтказиб, устидан диққат билан бир кўриб чиқсангиз кифоя. Эронда форс мумтоз адабиёти матнлари жомеъ луғатларини компьютер воситасида шакллантириш дастури ва бунинг қонунқоидалари 1970-йиллардаёқ муфассал ишлаб чиқилган эди. Аммо бугунгача бу масала қай даражада ҳал этилганлиги ҳақида менда аниқ маълумот йўқ.

Илгари тилшунослик адабиётшуносликка нисбатан анча қийин соҳа ҳисобланган, луғатшунослик эса кони азоб эканлиги латифаларга ҳам айланиб кетган эди. Бугунги кунга келиб, бизнинг назаримизда, адабиётшуносликнинг ўта жиддий ва юқори малака ва жиддий назарий тайёргарлик талаб қи-

лувчи фан эканлиги ошкор бўлиб қолди. Қайтага тилшунослик, айниқса, жомеъ луғатлар тузиш иши анча-мунча жўнлашиб кетди. Чунки бу борада ишнинг энг оғир ва инсонни толиқтирадиган қисmini амалга ошириш компютерларнинг зиммасига ўтди. Юқоридаги усул билан матни киритиб, тайёр дастур асосида вазифа берилса, шоир жомеъ луғатининг дастлабки хомаки варианты қўлингизга тегиб турипти, дейиш мумкин.

Ҳозирги пайтда Ғарб ва Шарқ мумтоз адибларининг кўпчилигининг мукамал асарларининг илмий-танқидий матни тузилиб, тўлалигича компютер махзанига киритилган ва асарлар тилининг конкорданси ишлаб чиқилган. Жумладан, Фирдавсий, Жалолоддин Румий, Саъдий, Ҳофиз, Шекспир, Гёте, Байрон, Пушкин, Лермонтов, Достоевский, Т.Шевченко, И.Франко ва бошқаларнинг асарларининг тўла матни ва конкорданси, изоҳли луғатининг электрон вариантлари ишлаб чиқилиб, CD дискларда бутун дунёга тарқатилмоқда.

Афсуски, ҳозирги ўзбек тилининг асосчиси бўлган ва туркий тили халқларнинг орзу армонларини, маънавий ва маърифий қадриятларининг буюк куйчиси бўлган, туркий халқлар шарафини бутун оламга тараннум қилган Навоийдек бир улуг зотнинг асарлари мукамал илмий танқидий матни ҳали эълон қилинмаган ва унинг конкорданси (жомеъ сўзлиги) ва изоҳли луғати ишлаб чиқилмаган.

Бундай жомеъ луғат (конкорданс) ва унинг асосида тузилган изоҳли луғат Навоий асарларининг ижтимоий ва фалсафий ғояларини тўла англаб етиш учун дунё аҳлига ва айниқса, ҳозирги авлод учун қанчалик сув билан ҳаводек зарурлигини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Навоий асарларида кўплаб қадимги туркий сўзлар, шоир замонида муомала бўлган, лекин ҳозирги даврда ишлатилмайдиган сўзлар, арабий-форсий ўзлашмалар, тасаввуф истилоҳлари мавжудки, буларнинг ҳаммаси нафақат ҳозирги авлод адиблари, адабиётшунослари учун, ҳатто Навоийшунос олимлар учун ҳам охиригача тушуниб етиш қийин бўлган луғат бирликлари ва иборалардир. Шунинг учун Навоий асарларининг 20

жилдлик мукаммал асарлари тўпламида кўплаб имловий, маъновий, услубий, фонологик ва грамматик хатолар учрайди. Бундай нуқсонлар, нафақат Навоий асарлари мазмун моҳиятини тўғри англашга, балки унинг кўзлаган мақсадларини баъзан бутунлай бузиб кўрсатилишига сабаб бўлади. Бу муаммоларни ҳал қилиш учун биринчи навбатда Навоий асарларининг фонетик ва грамматик жиҳатдан тўғриланган тўла матнини компьютер хотира махзанига киритиб, шу матн асосида мукаммал сўзлигини конкордансда қайд қилиш лозим бўлади.

Ҳозирги кунда Ҳофиз ёки Румий ижоди бўйича жиддий иш қиламан, деган одамга, биринчи навбатда, бу алломалар асарларининг жомеъ луғати қўл остида бўлиши керак. Бунинг учун аввало интернет тизимида кириб кўрилса, уерда тайёр матнлар бўлиши мумкин. Масалан, Румийнинг “Маснавийи маънавий” асари устида Қуронбеков амалга оширган тадқиқотлар айна шу имконият йўқ эмаслигини кўрсатиб турипти. Бундан ташқари худди шу тадқиқотчининг докторлик диссертацияси ва кейинги лингвопоэтикага оид ишлари италян олими Даниэл Менжини Корреал тузган жомеъ луғат асосида эканлигини ҳам яхши биламиз. Фақат шу йўналишни ҳаётга кенгрок татбиқ этиб, ёшларни айна шундай фундаментал тадқиқотларга кўпроқ жалб этишимиз мақсадга мувофиқ бўлур эди деб ўйлаймиз.

Демак, бугунги кунда Алишер Навоийдек буюк шоиримиз барча асарларининг жомеъ луғатини тузиш бундан буён навоийшуносликнинг энг долзарб вазифаларидан бирига айланди, десак, муболаға бўлмайди. Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузурида тузилган Навоий асарларининг конкордансини яратиш бўйича илмий тадқиқот гуруҳи мана шу хайрли ишни ўз зиммаларига олишди. Бу гуруҳ биринчи навбатда Навоийнинг энг йирик асари “Хамса”нинг конкордансини тузишга бел боғлашди. Шу кунгача “Хамса”нинг 4 достони - “Ҳайрат ул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр”ларнинг конкорданслари дostonлар матнининг лотин

ёзуви асосидаги халқаро транскрипциядаги матни билан биргаликда нашр этилди. Бугунги кунда “Садди Искандарий” достонининг матни ҳам халқаро транскрипцияга ўтказилиб, конкорданс тузишга тайёрланмоқда.

Конкорданс ўзи нима?

Кўпчиликда конкорданс ўзи нима деган савол туғилмоқда. Конкорданс сўзи лотин тилидаги *concordare* сўзидан олинган бўлиб, луғавий жиҳатдан “мувофиқлаштириш”, “уйғунлаштириш”, “мослаштириш” маъноларини англатиб келган. Ҳозирги замонда эса илмий атама сифатида муайян бир асар (ёки асарлар) матнидаги луғавий бирликлар, морфемалар, сўз бирикмалари ёки фразеологизмлар **барча сўзшаклларининг (словоупотребление) мукамал йиғиндиси** маъносида ишлатилади. Унда ушбу асар (ёки асарлар) матнидаги барча сўзшаклларнинг қўлланиш даражаси, матндаги ўрни, уларнинг морфологик тизими, фонетик ва фонологик вариантлари акс эттирилади. Масалан, “Лайли ва Мажнун” достонига тузилган конкорданснинг бошланиши:

№	Сўзлар	Частота	Боб рақами / Байт рақами
	Words		Chapter / Couplet
1	'abīridin	1	35/112;
2	'adad	2	6/31; 30/26;
3	'adadda	1	28/20;
4	'adaddin	1	21/46;
5	'adam	8	1/4; 1/6; 4/32; 7/57; 10/0; 17/47; 19/66; 27/48;
6	'adamda	1	27/29;
7	'adamni	1	1/6;
8	'adāvat	1	22/0;
9	'adāvātini	1	21/85;

Конкорданс одатда: а) она тили ёки бирор хорижий тилдаги муайян матннинг (ёки матнлар мажмуининг) луғат таркибини аниқлаб изоҳли луғатлар тузиш; б) ушбу асар (ёки асарлар) матнини илмий ўрганишни енгиллаштириш; в) муайян адабий ёдгорлик ёки якка муаллифнинг сўз бойлигини аниқлаш ва умуман матн устида турли тадқиқотлар олиб бориш учун мукамал илмий асос яратиш мақсадида тузилади.

Муайян бир тилнинг луғат бойлигини аниқлаш учун тузилган конкорданс шу тилдаги бадиий, илмий, ўқув-услубий ва соҳавий матнларнинг тўлиқ электрон базасини яратиш мақсадини кўзда тутди. Лекин бу ишни амалда бажариш имкони йўқлигини ҳисобга олган ҳолда шу тилдаги мавжуд ёзма матнлардан мўтабар манбалар танлаб олиниб, уларнинг электрон базаси яратилади ҳамда шу асосда конкорданс тузилади.

Конкорданслар кузатилган мақсадга қараб турли шаклларда бўлиши мумкин. Булардан энг урф бўлгани *сўзшакллар конкорданси* бўлиб, бунда шоир ёки ёзувчининг асарида учрайдиган мустақил ва ёрдамчи сўзларнинг барча морфологик шакллари акс эттирилади. Масалан, қуйидаги байтни олсак – *Мисрда хожя бор эрди гани, Эшики хожат аҳлининг ватани* – конкордансда бу байтдаги барча сўзшакллар – “*мисрда*”, “*хожя*”, “*бор*”, “*эрди*”, “*гани*”, “*эшики*”, “*хожат*”, “*аҳлининг*”, “*ватани*” – қайд этилади. Бу байтдаги “*мисрда*” сўзи ўрин келишигида, “*эшики*” сўзшакли қаратқич келишигининг қаралмиш шаклида, “*аҳлининг*” қаратқич келишигида, “*ватани*” қаралмиш шаклида келган бўлиб, оддий луғатларда бу сўзлар бош келишикда – “*миср*”, “*эшик*”, “*ватан*” шаклида берилган бўлур эди.

Асардаги сўзшаклларни қандай шаклда келса шундай беришдан мақсад, биринчи навбатда асарда қўлланилган сўзшаклларнинг миқдорини аниқлаш. Ундан ташқари ўзбек тилининг грамматикаси, фонетикаси, семантикаси, сўзларнинг шаклий ўзгаришлари, сўз ясалиши ва сўзшаклларнинг вариант ва инвариантларини тадқиқоти ва бошқа мақсадлар учун бой материал бўлиб хизмат қилади.

Кейинчалик сўзшакллар конкордансига таянган ҳолда содда ва кўшма феъллар конкорданси, фраземалар конкорданси, морфемалар конкорданси ва бошқа турли конкорданслар ҳам тузилиши мумкин. Шеърый матнларда аксар ҳолларда турли фразеологизмлар, кўшма феъллар ва феълнинг аналитик шакллари гоҳо дистант ҳолатида, гоҳида инверсия ҳолатида қўлланилаверади. Шу сабабли сўзшакллар конкордансида уларнинг ҳар бир компонентлари алоҳида-алоҳида берилади ва қайси бири содда феъл, қайси бири кўшма феъл эканлигини фарқлаш учун кейинги босқичда алоҳида тадқиқотлар ўтказиш талаб этилади. Кейинги босқичда қилинадиган ишлардан яна бири сўзшакллар конкорданси асосида санама сўзлик¹ (“частотали лугат”) тузиш бўлиб, “Частота” сўзи рус тилида “бирор ҳаракат ёки ҳолатнинг тез-тез такрорланиши” маъносини ифодалайди. Тилшуносликда эса бирон асардаги нутқ бирликларининг қанча миқдорда қўлланишининг кўрсаткичидир. Рус тилидаги “частота” термини шартли атама бўлиб, ўзбек тилида “санама сўзлик” атамаси матнда ишлатилган ҳар бир сўзнинг санағини акс эттириш учун мос келади.

Санама сўзлик яратиш учун, аввало, конкордансда тўп-ланган сўзликни асл қолипига келтириш керак. Масалан “Фарҳод ва Ширин”да “жисм” сўзи конкордансда 21 сўзшаклда (“жисм”, “жисмдин”, “жисмга”, “жисмида”, “жисмим”, “жисмини”, “жисмнинг”, “жисминг” ва ҳ.к. каби) келган.

Юқорида келтирилган сўз-шакллар “жисм” сўзининг турли морфологик шакллари бўлиб, улар санама сўзликда битта луғат бирлиги шаклида киритилади. Шундан сўнг уларнинг такрорланган сони жамланади ва санама сўзликда умумий сони кўрсатилади. Масалан, “жисм” сўзи ҳар хил вариантда “Фарҳод

¹ Бу термин асар матнидаги ҳар бир сўз ва синтактик воситаларнинг қанча миқдорда ишлатилишини аниқлаш учун қўлланилгани сабабли профессор Аҳмаджон Куронбеков бу амални “санама сўзлик” деб номлашни таклиф қилди.

ва Ширин” достонида 102 марта қўлланган. Санама сўзлик тадқиқот мақсадларига қараб турли шаклларда тузилади.

Санама сўзликнинг энг кўп тарқалган шакли асардаги ҳар бир лексеманинг *ишлатилиш сонига қараб камайиб борадиган шакли* бўлиб, бу санама сўзлик асардаги сўз туркумларининг қанчалик кўп ёки кам ишлатилганини аниқлаш учун тузилади. Бу шаклда тузилган санама сўзлик асарда шоир ёки ёзувчи ишлатган сўз бойлиги, унинг таркиби ва ҳар бир сўзнинг солиштирама миқдорини аниқлашга ёрдам беради. Санама сўзликнинг иккинчи бир тури *алифбо тартибида тузилган сўзлик* бўлиб, бу сўзликда сўзлар одатан халқаро транскрипция тизими бўйича қабул қилинган символлар асосида тузилади.

Конкорданс учун транскрипция тизимини шакллантириш

Навоий даврида ёзувда араб алифбоси қўлланилгани учун туркий тилнинг ҳамма нозикликларини ажратиб бериш имкони бўлмаган, лекин ёзилган асарларни халқ тўғри ўқиган. Чунки асар матни ўша даврда муомалада бўлган адабий тил қоидаларига мувофиқ бўлган.

Бу давр тилининг ўзига хосликлари хусусида Алишер Навоий “*Муҳокамат ул-лугатайн*” асарида мукамал таҳлиллар келтиради. Бир мисол: “*Ва маъруф ва мажхул қофияда “вовий”, “ёйий” ҳамки, форсий ашъорда воқеъ бўлур, икки ҳаракатдан ортуқ бўлмас, “вовий” андоқки: “худ ва дуд” ва “зўр ва нур” ва “ёйий” андоқки: “пир” ва “шер”.* (16-том. 186.)

Алишер Навоий бу ўринда, классик форс тилидаги унлиларнинг орфоэпик хусусиятларини туркий тилидаги унлиларнинг орфоэпик хусусиятлари билан қиёслаган. Классик форс тилида 8 та - “а, і, u” қисқа унлилари ва “ā, ī, ē, ū, ō” чўзиқ унли фонемалари мавжуд бўлган. Маълумки, Ўрта аср давридаги форс ва туркий тилларидаги шеърият аруз вазнида ёзилган. Аруз вазнида қисқа унли билан келган ёпиқ бўғин битта чўзиқ бўғинни ва чўзиқ унли билан келган ёпиқ

бўгин битта чўзиқ ва битта қисқа бўгинни ифодалаган. Шу сабабдан, шоир қофияларда келадиган форс тилидаги унлиларни “маъруф”, яъни чўзиқ фонема ва “мажхул”, яъни қисқа фонемаларга ажратади. “*xud*” ва “*dud*” сўзларидаги “*u*” фонемаси мажхул бўлиб, қисқа талаффуз қилинади ва “*zōr*” ва “*nūr*” сўзларидаги “*ō*”, “*ū*” фонемалари маъруф бўлиб, чўзиқ талаффуз қилинади, “*ēy*” ҳарфи унли фонемаларни ифодалаб келганда эса фақат чўзиқ “*ī*” ёки “*ē*” фонема шаклида талаффуз қилинади (пир ва шер), деб таъриф берган.

Шундан сўнг Навоий туркий тилдаги шу ҳарфларнинг орфоэпик хусусиятларини шундай таърифлайди: “Ва туркий алфозда бу маъруф, мажхул ҳаракат тўрт навъ топилур: Ҳам “вовий”си, ҳам “ёйий”си: “вовий”си андоққи, “ўт”ки, шайъи муҳриқдур ва “ўт” мурур маъноси била “ут” муқаммирга бурд жиҳатидин амр ва “ут”ки боридин ариқ ҳаракатдур, каллани ўтга тутуп, тукин аритур маънидадур.” (16, 18-196.)

Бу таърифнинг маъноси шуки, Навоий туркий тилдаги “вов” ҳарфи келадиган сўзларни тўрт қисмга бўлиб, уларнинг ҳам чўзиқ шаклида, ҳам қисқа шаклида талаффуз қилинишини, ҳамда “*ō*” фонемаси ва “*ū*” фонемасини ифодалашини таъкидламоқда. Олов маъносидаги “ўт” ва қиморда ютмоқ маъносидаги “ут” ҳам арабий хатда бир хил шаклда ёзилади, аммо ўқилишда бири чўзиқ “*ū*” шаклида “ўт”, бошқаси “ут” қисқа “*u*” шаклида талаффуз қилинади. Олов маъносидаги “ўт”даги “*ū*” фонемаси тил орқа чўзиқ фонема шаклида талаффуз қилинади, “ўтмоқ” феълининг буйруқ майлидаги шакли – “ўт” – тил олди қисқа фонема шаклида талаффуз қилинади. Шунингдек, “йутмоқ” маъносидаги “ут” классик тилдаги “утмоқ” феълининг буйруқ майли бўлиб, бу тил орқа “*u*” фонемасини ифодалаган, каллани куйдурмоқ маъносидаги “ут” сўзидаги “*u*” фонемаси классик тилдаги “утмоқ” феълининг буйруқ майли бўлиб тил олди, лабланган “*u*” фонемасини ифодалаган.

Навоий “ёй” ҳарфига шундай таъриф беради: “Ва “ёйий” мисол уч ҳаракатдан ортуқ топилмас: “без”ки сорт “кадуд” дер ва “биз”ки “мо” ва “наҳну” маъниси биладур ва “бииз” ки “дарафш” дерлар (16, 196.).

Бу таърифда арабий хатда бир хил ёзиладиган туркий сўзларни баъзида ўз ўрнига қараб чўзиқ “е” шаклида (без), баъзида қисқа “и” шаклида (биз) ва баъзида чўзиқ “и” шаклида (бииз) талаффуз қилиниши маълум қилинмоқда. Шундан маълум бўладигани, арабий ёзувдаги туркий тилидаги сўзларда “ёй” ҳарфи ўрнига қараб баъзан чўзиқ “т”, “е” шаклида, баъзан қисқа “і” шаклида талаффуз қилинади. Яъни форс тилидан фарқли ўлароқ туркий тилида узун-қисқалик маъно ажратувчи фонема вазифасида эмас, балки аллофон шаклида қўлланилади.

Навоий асарлари матни бугунги кунда асосан икки хил ёзувда нашр этилмоқда. Буларнинг бири илмий-танқидий матнлар нашрида қўлланиладиган арабий ёзув бўлиб, маълумки, унда унли товушлар ўзининг мукамал аксини топмайди. Иккинчиси, ўзбек тилига мослаштирилган кирилл ёки лотин ёзуви бўлиб, уларда нашр этилган Навоий асарлари тили талаффуз жиҳатидан асосан ҳозирги замон ўзбек тилига мослаштирилган бўлиб, юқорида Навоий қайд этиб ўтган, XV аср талаффуз меъёрлари деярли ўз аксини топмайди. Бундан ташқари, Навоий асарлари тили учун мазмунан ҳам баъзан ўта муҳим бўлган араб ёзувиго хос унсурлар — ўзбек тилида бир хил талаффуз қилинувчи “те”, “то”, “се”, “син”, “сод”, “зе”, “зол”, “зод”, “зо”, “ҳойи ҳутти” ва “ҳойи ҳавваз” сингари ҳарфлар, араб тилигагина хос бўлган товушни билдирувчи “айн” ҳарфи кабилар ўша давр арабий ёзувдаги матнда ўз маъно ажратиш хусусиятига эга бўлган ва ҳозирги ёзувларимизда уларнинг ўз ўрнида ифодаланмаслиги Навоий матнини адекват акс эттирмасликка сабаб бўлади ва кўпинча асар руҳини теран англаб етмасликка олиб келади (поэтик матнда ҳар бир

товушгина эмас, баъзан ҳар бир ҳарф ҳам бадий тимсол яратишда иштирок этиши мумкин).

Шуларни ҳисобга олган ҳолда, конкорданс учун асос қилиб олинадиган “Ҳамса” дostonларининг матнини лотин алифбосидаги халқаро транскрипция тизимига ўгириш мақбул топилди. Сабаби лотин алифбоси асосидаги транскрипциялар тизими халқаро миқёсда қабул қилинган бўлиб, дунёдаги барча тилларнинг фонологик тавсифи ана шу тизимда берилади. Алишер Навоий асарлари матнини халқаро транскрипциялар тизимига ўтказилганда, унинг асарлари бўйича дунёнинг истаган нуқтасида тадқиқот ишлари олиб бориш мумкин. Араб алифбоси ёки кирилл алифбосидаги матн ҳамма тадқиқотчилар учун ҳам қулай деб бўлмайди, чунки бу алифболар тарқалган географик ҳудуд ва билимдонлар доираси чекланган.

Бундай транскрипция тизимида арабий ва форсий ўзлашмалардаги қисқа ва чўзиқ унлилар, “*айн*” ҳарфи ва “*ҳамза*” белгисини, арабий ўзлашмаларда учрайдиган “*те*”, “*то*”, “*се*”, “*син*”, “*сод*”, “*зе*”, “*зол*”, “*зод*”, “*зо*”, “*ҳойи хутти*” ва “*ҳойи ҳавваз*” ундош ҳарфларини алоҳида символлар билан бериш имкониятидан фойдаланилди. Аммо туркий тилидаги сўзларда фонемаларнинг узун-қисқалиги орасида аниқ чегара бўлмаганлиги учун улардаги унлиларни узун ва қисқа фонемаларга ажратишда изчилликка эришиш қийин бўлди.

“Ҳамса” матнларини лотин транскрипциясига ўгиришда учта манбага таянилди: 1) Араб алифбосининг ўзига хос хусусиятларини транскрипцияда акс эттириш ва мукамал асарлар тўпламида йўл қўйилган баъзи камчиликларни тузатиш учун Порсо Шамсиев ва бошқалар томонидан 1956-1971 йилларда эълон қилган араб алифбосида ёзилган “Ҳамса”нинг илмий-танқидий матнларига мурожаат қилинди. 2) Навоий давридаги унлилар тизимини аниқлаш ва ҳар бир сўзни айни ўша давр талаффузида ифодалаш алоҳида тарихий-фонологик тадқиқотларни талаб қилишини назарда

тутган ҳолда, ҳозирча бу масалада 1991 йилда эълон қилинган 20 жилдлик мукамал асарлар тўпламининг 7-11 жилдлари матнидан келиб чиқишни лозим топилди. 3) “Хамса” дostonларининг шеърий матни аруз вазнида ёзилганлиги, ундаги арабий ва форсий ўзлашмаларда ҳар бир унли товушнинг чўзиқ ёки қисқа талаффуз қилинишини белгилашга асос бўла олишини ҳисобга олиб ва аруз вазнидаги шеърий матннинг тўғри ўқилишига эришиш учун ҳар бир унли товушнинг чўзиқ ва қисқа вариантларини тақтиъ асосида алоҳида ифодалашга ҳаракат қилинди¹.

Бундай ёндошув келгусида Навоий даври тили устида олиб бориладиган тарихий-фонологик тадқиқотлар учун аниқ материал бериши мумкинлиги ҳам инobatга олинди. Мана шу кўрсатилган тамойиллар асосида “Хамса” дostonлари матнини имкон даражасида мукамал ифодалаш учун лотин алифбоси асосида жами 43 белгидан иборат қуйидаги транскрипция тизими қабул қилинди:

“Ҳайрат ул-аброр”нинг лотин алифбосидаги транскрипция тизими			
№	Транскрипцияда	Арабий ёзувда	Кирилл ёзувида
1	‘		“ҳамза”
2	,	ع	“айн”
	Aa	آ / ا	А, О
	Āā	ا / آ	Чўзиқ О
	Bb	ب	Б
	Čč	چ	Ч
	Dd	د	Д
	Ee	ه / و	Э, Е
	Ēē	و / اى	Чўзиқ Э, Е
	Ff	ف	Ф

¹ Алишер Навоий дostonларида туркий сўзлардаги унлилар вазн талаби билан турли ўринларда турлича, яъни бир сўзнинг ўндаги унлилар баъзи ўринда чўзиқ, баъзи ўринда қисқа унли сифатида ишлатилган. Арабий ва форсий ўзлашмаларда бундай ўзгаришларга иложи борича йўл қўймасликка интилиш бор, ammo баъзан ўринларда бу қондадан чекиниш барибир учраб туради.

0			
1	Gg	گ	Г
2	Ġġ	غ	Ғ
3	Hh	ه	Ҳ
4	Ḥḥ	ح	Ҳ
5	Ii	ى / اى	И
6	Īī	ى / اى	Чўзик И
7	Jj	ج	Ж
8	Kk	ک	К
9	Ll	ل	Л
0	Mm	م	М
1	Nn	ن	Н
2	Dḡ	نگ	Нг
3	Oo	ا / ۆ	Ў
4	Ōō	او / او	Чўзик Ў
5	Pp	پ	П
6	Qq	ق	Қ
7	Rr	ر	Р

8	Ss	س	С
9	Şş	ص	С
0	Šš	ش	С
1	Šš	ش	Ш
2	Tt	ت	Т
3	Ṭṭ	ط	Т
4	Uu	ا / او / اُ	У
5	Ūū	واو	Чўзик У
6	Vv	و	В
7	Xx	خ	Х
8	Yy	ى	Й
9	Zz	ز	З
0	Ẓẓ	ض	З
1	Ẓẓ	ظ	З
2	ẒẒ	ذ	З
3	Žž	ژ	Ж

Бу жадвалга биргина изоҳ лозим. Маълумки, “п” транскрипцион белгиси билан акс эттирилган товуш юқорида

тилга олинган ҳеч бир алифбо тизимида ягона ҳарф сифатида ўз аксини топмаган. Агар биз уни “нг” (ng) икки ҳарф билан ифодаласак, Навоий матни талаффузи мукамал бўлмайди. Чунки дoston матнида “кўнгил”, “анга” каби сўзлар вазн талабига биноан, баъзан “кўн-гил”, “ан-га” каби (аруз қоидасига биноан “чўзиқ-чўзиқ” ёки “чўзиқ-қисқа” бўғинларга бўлинган ҳолда) талаффуз қилинса, бошқа ўринда “кў-нгил”, “а-нга” каби (вазн талаби билан “қисқа-чўзиқ” ёки “қисқа-қисқа” бўғинларга ажратилган ҳолда) талаффуз қилинади. Ҳар икки ўқилишни адаштирмаслик учун биринчи вариантни “kongil”, “anga” шаклида, иккинчи вариантни “koñil”, “aṅa” шаклида ифодалаш лозим топилди.

**Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonлари матнини
транскрипциялашда унли товушларни ифодалаш
масаласи**

“Хамса” дostonлари конкордансини тузиш принципларини ишлаб чиқиш жараёнида асар матни транскрипциясини яратиш эҳтиёжи туғилди. Бу юмушни амалга оширишдаги энг мураккаб вазифа Навоий матнидаги унли товушларни қандай ифодалаш муаммоси бўлди. Чунки Навоий даврида ёзувда араб алифбоси қўлланилгани учун туркий тилнинг ҳамма нозикликларини ажратиб бериш имкони бўлмаган. Шу сабабли Навоий давридаги унлилар тизимини аниқлаш ва ҳар бир сўзни айна ўша давр талаффузида ифодалаш алоҳида тарихий-фонологик тадқиқотларни талаб қилади. Биз туркология соҳасидаги бундай жиддий изланишларга қўл уришдан ўзимизни тийган ҳолда шу кунгача бу йўналишда турколог олимлар олиб борган тадқиқотлар ва уларнинг энг сўнгги хулосаларига таяниб иш кўришга қарор қилдик.

Бу мавзудаги адабиётларга мурожаат қиладиган бўлсак, ниҳоятда хилма-хилликка дуч келамиз. Э.Фозиловнинг кузатишларига қараганда, К.К.Юдахин Алишер Навоий даврида бта унли мавжудлигини қайд этган бўлса, А.К.Боровков

Навоий тилида 8 та унли бор деб тахминлайди. Х.Дониёров эса 7-8 фонема, 11 товуш ҳақида гапиради. Янош Экман Навоий тилидаги унлилар системаси 9 фонемадан иборат деб ҳисоблайди. Академик А.Рустамов ҳам шу фикрни тасдиқлайди. Э.Фозиловнинг ўзи ҳам шу хулосани маъқул топиб, Навоий тилида куйидаги 9 та унли товушларни санаб ўтади: *a, ā, e, u, ы, o, ö, y, ẏ*. Э.Умаров ўз докторлик ишида XV аср луғатшуноси Толеъ Ҳиравийнинг “*Бадоеъ ул-луғат*” асари материалларига таянган ҳолда Навоий даври адабий тилида 14 унли товуш, жумладан, 9 фонема ((*a, y, ú, yo, o, u, i,; из, э*) ва 5 аллафон (*ā, ā, э, и, ў,)* мавжудлигини аниқлаган. Аммо кейинчалик ушбу олим “*XV аср ўзбек тили унлилари ҳақида*” мақоласида яна Толеъ Ҳиравийга таянган ҳолда 11 унлини (чўзиқ *a*, қисқа *a*, очик *a, u, э, y*, қисқа *y, ẏ, ў, ў, қисқа u, ий*) ажратиб кўрсатади.

Булар барчаси назарий ечимлар. Уларни амалиётга татбиқ этилиши қандай? Э.Фозилов ўзининг XV аср биринчи ярмида яшаб ижод этган шоирлар – Хўжандий, Юсуф Амирий, Лутфийлар адабий мероси устида олиб борган тадқиқотларида 9 фонема ва 5та аллафон ажратиб кўрсатади. Хўжандий “*Латофатнома*”сини кириллица асосида – *a(ā), э, e(ē), u(ū), ы, o(ō), ө, y(ÿ), y*, шаклида, Амирий ва Лутфий асарларини эса лотин графикасига таянган ҳолда - *a/ā, ā, e/ē, i/ī, y, o/ō, ö, u/ū, ü* унли фонемалар билан транскрипциялайди. Аммо унинг раҳбарлигида тузилган 4 жилдли “*Навоий асарлари луғати*”да сўзлар кенг китобхон оммасига қулайлик яратиш мақсадида Навоий асарларининг янги даврдаги бошқа нашрлари сингари XV аср талаффузида эмас, бугунги талаффуз қоидаларига риоя қилган ҳолда берилган. Аммо дostonлар матнини илмий транскрипцияси учун бундай ёндошув маъбул эмас.

“*Хамса*”нинг биринчи достони “*Ҳайрат ул-аброр*” матнини транскрипция қилишда биз илк тажриба сифатида уч асосга таянишни маъқул топдик. Булардан биринчиси 1991 йилда эълон қилинган 20 жилдлик мукамал асарлар тўп-

ламанинг 7-жилди матни бўлса, иккинчиси матншунос олим Порсо Шамсиев 1971 йилда тайёрлаб нашр эттирган арабий хатдаги илмий-танқидий матн эди. Аммо ҳар икки матн ҳам асардаги унлилар тизимини мукаммал акс эттирмаслигини ҳисобга олиб, учинчи асос сифатида буларга қўшимча равишда мавжуд бир имкониятдан ҳам унумли фойдаланиш хайрли кўринди. Яъни “*Ҳайрат ул-аброр*”нинг шеърӣй матни аруз вазнида ёзилганлиги ундаги ҳарбир унли товушнинг чўзиқ ёки қисқа талаффуз қилинишини белгилашга асос бўла олишини ҳисобга олиб ва аруз вазнидаги шеърӣй матнни тўғри ўқилишига эришиш учун ҳарбир унли товушнинг чўзиқ ва қисқа вариантларини тақтеъ асосида алоҳида ифодалашга ҳаракат қилинди. Бундай ёндошув келгусида Навоӣй даври тили устида олиб бориладиган тарихий-фонологик тадқиқотлар учун аниқ материал бериши мумкинлиги ҳам инобатга олинди.

Алишер Навоӣй “*Мезон ул-авзон*” асарида алоҳида таъкидлаб кўрсатишича, шеър тақтеъ қилинганда товушларнинг араб ёзувидаги ҳарфлар билан ифодаланиши эмас, айна талаффузи ҳисобга олинади: “*Шеър тақтеъи иборат андиндирким, байт алфозини бир-биридан айиргайлар, ул навъким, байтнинг ҳар миқдори тенг тушгай ул бихорнинг афъийлидин биригаким, ул байт баҳрда воқеъдур ва тариқи будурким, мулоҳаза ҳаракатнинг нафсиза воқеъ бўлгай, йўқким, аҳволигаки, ул фатҳа ва замма ва касрадур ва малфуз эътибор қилгай, йўқки мактуб ва ҳар ҳарфки лафзда келгай, агарчи китобатда бўлмагай, тақтеъда ҳисобга киргай...*”¹.

“*Ҳайрат ул аброр*” достони арузнинг “сариъи мусаддаси матвий” вазнида ёзилган. Бу вазннинг шартли ифодаси “*муфташун муфташун фошун(ёки фошун)*” бўлиб, шартли белгиларда –VV- / -VV- / -V~ (-), яъни бир чўзиқ бўғин, икки қисқа ва яна бир чўзиқ бўғин икки марта қайтарилиши ва

¹ Алишер Навоӣй. МАТ. т.16. Т., “Фан”, 2000, с.59. (Бу ўринда жумла мазмунига кўра “ҳарф” сўзи товуш маъносида ишлатилган.)

охири бир чўзиқ, бир қисқа ва бир ўта чўзиқ (ёки чўзиқ) бўғин билан тугагини ифодалайди.

Мисол:

Ҳар дур анга жавҳари жондин фузун,

Қиймат аро икки жаҳондин фузун.

Бу байт шундай тақтеъ қилинади:

– V V - / - V V - / - V ~

Нәр

du/rä/ḡā/jäv/hä/ri/jan/din/fu/zün

Qiy/mä/tä/rā/ik/ki/jä/han/din/fu/zün¹

“Ҳайрат ул аброр” матнини шу шаклда вазнга мослаб тақтеъ қилиш (узун ва қисқа бўғинларга ажратиш) жараёнида дoston тилида 10та унли товуш аниқланди. Аммо бизнинг бу илк таржибамизда бир масалада иккиланиш бўлди. Яъни ҳозирги ўзбек тилидаги *o* ва *a* унли фонемалари ўзаро фарқланмай қолди. Кўп ўйлаб ва юқорида кўрсатиб ўтилган мутахассисларнинг хулосаларини ҳам инobatга олиш натижасида қисқа *a* товушини ҳам ҳисобга киритиб дoston матни транскрипциясида қуйидаги 11та чўзиқ ва қисқа унли товушларни акс эттиришга қарор қилинди:

Transkripsiya	Талаффузи (кирилл харфларида)	Араб ёзувида ифодаланиши
Ää	А (қисқа)	Сўз бошида - “алиф”, Сўз ўртасида – харф билан ифодаланмайди, Сўз охирида - “ <i>ҳойи ҳавваз</i> ”
Aa	О (қисқа)	Сўз бошида - “мадда”ли “алиф”, Сўз ўртасида – “алиф”, Сўз охирида - – “алиф”
Āā	О (чўзиқ)	Сўз бошида - “мадда”ли “алиф”, Сўз ўртасида – “алиф”,

¹ (Охириги бўғин зун ўқилиши ҳам мумкин).

		Сўз охирида - – “алиф”
Ее	Э (қисқа)	Сўз бошида - “алиф” ёки “алиф”+ “йай”, Сўз ўртасида – ҳарф билан ифодаланмайди ёки “йай” билан ифодаланади, Сўз охирида - – “йай” билан ифодаланади
Ёё	Э (чўзик)	Сўз бошида - “алиф”, Сўз ўртасида – “йай” билан ифодаланади, Сўз охирида - – “йай” билан ифодаланади Ў
Ии	И (қисқа)	Сўз бошида - “алиф” ёки “алиф”+ “йай”, Сўз ўртасида – ҳарф билан ифодаланмайди ёки “йай” билан ифодаланади, Сўз охирида - – “йай” билан ифодаланади
Ўў	И (чўзик)	Сўз бошида - “алиф”+ йай”, Сўз ўртасида – “йай” билан ифодаланади, Сўз охирида - – “йай” билан ифодаланади
Уу	У (қисқа)	Сўз бошида - “алиф” ёки “алиф”+ “вав”, Сўз ўртасида – ҳарф билан ифодаланмайди ёки “вав” билан ифодаланади, Сўз охирида - – “вав” билан ифодаланади
Ўў	У (чўзик)	Сўз бошида - “алиф”+ “вав”, Сўз ўртасида – “вав” билан

		ифодаланади, Сўз охирида - - “вав” билан ифодаланади
Ūū	У (чўзик)	Сўз бошида - “алиф”+ “вав”, Сўз ўртасида - “вав” билан ифодаланади, Сўз охирида - - “вав” билан ифодаланади
Оо	Ў (қисқа)	Сўз бошида - “алиф” ёки “алиф”+ “вав”, Сўз ўртасида - ҳарф билан ифодаланмайди ёки “вав” билан ифодаланади, Сўз охирида - - “вав” билан ифодаланади
Ōō	Ў (чўзик)	Сўз бошида - “алиф”+ “вав”, Сўз ўртасида - “вав” билан ифодаланади, Сўз охирида - - “вав” билан ифодаланади

Қайд этиб ўтиш керакки, бу товушларнинг баъзиси фонемалар ҳосил қилса, баъзилари аллафонлар (вариантлар) сифатида қўлланилган. Жумладан, транскрипциядаги (талаффузи - кирилл ҳарфларида).

Аа	О (қисқа)
Ее	Э (қисқа)
Їи	И (қисқа)
Уу	У (қисқа)
Оо	Ў (қисқа)

товушлари билан мувофиқ равишда

Āā	О (чўзик)
Ēē	Э (чўзик)
Īī	И (чўзик)
Ūū	У (чўзик)
Ōō	Ў (чўзик)

товушлари кўп ўринда аллафонлар ҳосил қилади.

Шундай қилиб, дoston матни транскрипциясидаги унлиларнинг узун-қисқалиги аруз вазнидаги шеърларнинг тўғри ўқилиши учунгина муҳим бўлиб, маъно фарқловчи алоҳида фонемаларни ташкил қилмайди, шу сабабли уларни асосан аллофонлар сифатида қабул қилиниши ўринлидир. Эътибор бериш керакки, транскрипцияда берилган “я” белгиси фақат кирилл ёзувида *a* ҳарфи билан ифодаланувчи қисқа товушни ифодалаш учун қўлланилди. Транскрипциядаги “а” ва “ā” белгилари эса ҳозирги кирилл ёзувида “о” ҳарфи билан берилувчи товушнинг қисқа ва чўзиқ вариантларини ифодалаш учун қўлланилди. Бир нарса аниқки, бу товуш вазнга муносиб чўзиқ ўқилганда матн транскрипциясида “ā” белгиси билан, қисқа ўқилганда эса “а” белгиси билан ифодаланса-да, аслида ҳозирги ёзувдаги биргина “о” товушининг аллофонларини ҳосил қилиши ҳисобга олинди.

Аммо кейинги дostonлар матнини транскрипциялашда қисқа *a* товушини ифодалаши керак бўлган “я” белгисидан воз кечишга қарор қилинди. Чунки, биринчидан, матнда “а” ва “я” белгилари аро фарқни аниқ ажратиш кўпинча қийин кечди¹, иккинчидан, Навоийнинг ўз изоҳларига қараганда², соф туркий асосдаги сўзларда араб ёзувида “алиф”, “вов”, “йай” ҳарфлари орқали ифодаланган унли товушлар форс ёки араб тилидагидек доимо чўзиқ *a*, *y*, *u* товушларини ифодалаб келавермас экан. Демак, биз ажратиб кўрсатмоқчи бўлган қисқа *a* ва қисқа *o* товушларини ифодалаши керак бўлган “а” ва “я” белгилари доимо ҳам воқеликни тўғри акс эттириши гумонли экан. Бу муаммога узил-кесил аниқлик киритган яна Навоий тилининг билимдони Э.Умаров бўлди. Биз унинг 1994 йилда “Шарқшунослик” илмий тўпламида босилиб чиққан “Навоийда ийҳом санъати” деб номланган мақоласига, сарлавҳасидан келиб чиқиб, адабиётшунослик

¹ Биз “я” белгисини араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзлардаги муайян ҳарф билан ифодаланмайдиган “а” товушини билдириш учун ишлатган эдик.

² “Яна туркча алфоздурким, анда «алиф» ва «вов» ва «ё» «фатҳа» ва «замма» ва «касра» ҳаракати ўрнига битилурки, бу ҳеч маҳалда ҳарф ҳисобиға кирмас, балки ҳаракат ўрнигадурур, магар баъзи ердаким байтнинг охирида тушган ва ани заруратдин кофия қилмиш бўлғайлар...”

мавзусида экан, деган мулоҳазада аввал эътибор бермаган эканмиз. Ваҳоланки, айти шoir ишлатган ийҳом санъати намуналари бизнинг бошимизни қотирган масалада аниқ ва ишонarli хулоса чиқаришга имкон берар экан. Мана олим хулосаси: “*Эски ўзбек тилида о товуши йўқлиги луғатчилар фикрига қараганда шoirларга ажойиб сўз ўйини - ийҳом санъати яратиш имконини берган*”. Бу хулоса Толеъ Хиравийнинг “*Бадоиъ ул-луғат*” ва Мирза Меҳдихоннинг “*Санглоҳ*” луғатларида келтирилган қатор далиллар билан мукамал исботланади. Демак, ҳозирги ўзбек тилидаги “бармоғим” - “бормоғим”, “ташимда” - “тошимда”, “қани” - “қони”, “нари” - “нори”, “қанда” - “қонда”, “қалқан” - “қалқон”, “қара” - “қора” сўзлари Навоий даврида деярли бир хил талаффуз қилинганлиги шубҳасиз бўлиб, бизнинг муаммомизни ҳам тўлиқ ечиб берганлигига ишонч ҳосил қилишимиз мумкин¹.

Кейинги масала араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзлардаги унлилар талаффузи масаласи бўлиб, маълумки, бугунги Эрондаги адабий форс тилида 3та қисқа (э, а, у) ва 3та чўзиқ (и, о, у) унли товушлар қайд этилган. Булардан биринчилари араб графикасида сўз ўртаси ва охирида алоҳида ҳарфлар билан ифодаланмайди, сўз бошида эса ҳар 3 товуш фақат биргина “алиф” билан ифодаланади. Иккинчилари эса сўз ўртаси ва охирида “алиф”, “вов”, “йай” ҳарфлари орқали, сўз бошида “алиф” ва “вов”, “алиф” ва “йай” ҳамда “алиф” устига “мадд” белгиси кўйиш билан ифодаланади. Аммо Навоий матнларининг талаффузи кўпинча ушбу қоидага мувофиқ келмайди. Нега?

¹ Профессор Қосимжон Содиковнинг “Муҳокамату-л-луғатайн”ни ўқиб ўрганиш” китобида Навоий асарини транскрипциялаш учун 3та “а” таклиф қилинади:

а - орқа қатор, “йўзон”, кенг, лабламанган унли;

ā - олд қатор, “ингичка”, кенг, лабламанган унли;

ā - арабча ва форсча ўзлашмалардаги “алиф” билан беришувчи “чўзиқ” /a/.

Лекин биз олдинги икки шартли белги билан берилган товушларни матнда аниқ ажратиб кўрсатувчи белги кўрмадик ва келтирилган матн транскрипциясида ҳам бир морфеманинг икки хил ёзилишига дуч келдик (-lar ва lār). Назаримизда, буерда ҳам Навоий даври ўзбек адабий тилида сингармонизм бор деган фароздан келиб чиқилган. “Bild” сўзи ҳам танкидий матнда доим “алиф” билан ёзилган.

Бу саволнинг жавоби А.Куронбековнинг 2009 йили “Шарқ классик филологияси” ижт тўпламида чоп этилган “Классик форс тили ҳамда ҳозирги форс, дарий ва тожик тиллари фонемалар тизимининг қиёсий таҳлили” мақоласи билан равшанлашади. Иқтибос келтирамиз:

“Классик порсий-дарий тилининг фонетик тизими ҳозирги замон форс тилининг фонетик тизимидан фарқли бўлган. Классик порс тилида 8 та унли 24 та ундош фонема мавжуд бўлган. Улар қуйидагилар¹.

Унли фонемалар:

Қисқа унлилар Ҷузик унлилар

a ā

i ī

u ū

ē

ō...²”

Тилшунос олим мақола давомида бу хулосасини пухта далиллар асосида ишонарли исботлайди.

Кўриб турганимиздек, X-XV асрлар давомида жорий бўлган классик форс адабий тили талаффуз тизими ҳозирги форс адабий тилидан кўра ҳозирги дарий ва тожик тилларидаги унлилар тизимига кўпроқ мос келган. Бундай бўлиши табиий, чунки дарий тилидаги мумтоз шеърят мактаблари дастлаб Мовароуннаҳр (Самарқанд, Бухоро) ва Хуросонда (XI аср Ғазнавийлар саройи шоирлари, Фирдавсий – Эрон Хуросони) шаклланган. XV аср Ҳирот адабий мактаби шоирлари - хоҳ форс тилида ижод қилсин, хоҳ туркий тилда – талаффуздаги ушбу анъанага содиқ қолганликларига сира шубҳаланмаса ҳам бўлади. Демак, Алишер Навоий матнларидаги араб-форс тилидан ўзлашган сўзлар талаффузи ҳозирги форс адабий тили талаффуз

¹ Мавзуга алоқадор бўлмагани учун ундошлар рўйхатини келтирмадик.

² А.Куронбеков. Классик форс тили..., с. 12.

тизимига эмас, ҳозирги дарий ва тожик тилларидаги унлилар тизимига кўпроқ мос келган классик форс адабий тили талаффуз тизимига мувофиқ бўлганлиги мантиқдир.

Охириги бир масала қолди. Юқорида Э.Фозилов китобида келтирилган Навоий тилидаги 9та унли товушлар қаторида *ö, ü* ҳам учраган эди. Олимнинг кейинги тадқиқотларида XV аср туркигўй шоирлар Амирий ва Лутфий асарларини транскрипциялашда ҳам ушбу *ö, ü* унли фонемалари учрайди. Хўш, Навоий тилида ушбу товушлар дарҳақиқат учрайдими ва агар учраса, улар маъно ажратувчи фонема ҳосил қиладими? Бу саволга яна Э.А.Умаров ўзининг 2008 йилда рус тилида алоҳида рисолача шаклида нашр этилган Маҳмуд Қошғарийнинг «*Девону лугат ат-турк*» асаридаги унлилар ҳақида янги маълумотлар” тадқиқотида мукамал жавоб берган. Олим Маҳмуд Қошғарий, Толеъ Ҳиравий, Мирза Меҳдихон, Фатҳ Алихон, Алишер Навоий, Мирзо Бобир ва бошқаларнинг мавзуга оид қарашларини жиддий таҳлил қилиш натижасида туркий тиллар тарихий талаффузида ҳозирги рус тилидагидек фонема ажратувчи юмшоқлик - қаттиқлик зиддияти ҳам, сингармонизм ҳам бўлмаган¹, деган хулосага келади. Аксарият турколог олимлар томонидан Алишер Навоий тилида ҳозирги ўзбек адабий тилида мавжуд бўлмаган *ö, ü* унлилари бор деб ҳисобланиши фақат назарий асосда, яъни қадим туркий тилда фонема ажратувчи юмшоқлик - қаттиқлик зиддияти ва сингармонизм ҳодисаси мавжудлигига ишончдан келиб чиққанлиги маълум. Бизнинг назаримизда, бугунги кунда баъзи туркий тилларда мавжуд бўлган фонетик ўзига хосликлар ушбу адабий тилларнинг муайян туркий шевалар асосида ва муайян ўзга тиллар муҳитида шаклланганлигининг таъсири бўлиб, ҳозирги замон ўзбек тилининг қатор шевалари талаффузида ҳам бундай ўзига хосликлар кенг тарқалгандир. Аммо ўтмиш тилшуносларимиз ҳам, биз ҳам адабий тил нормалари ҳақида

¹ Сингармонизм масаласида қатор турколог олимлар Э.Умаров хулосасига қўшилмаслиги маълум, аммо бу баҳс ушбу мақола доирасига сиғмайди.

мулоҳаза юритмоқдамиз. Бунинг устига Алишер Навоий яшаб, ижод қилган Ҳирот тил муҳити дари ва туркий тилда гаплашувчи халқлар аралаш яшаган муҳит бўлиб, масалан, усмонли турк шоирлари ижод қилган муҳитдан кескин фарқ қилганлигини ҳам инобатга олиш лозим бўлади.

Хуллас, юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқиб, Алишер Навоий “*Хамса*”си дostonлари конкордансини тузиш учун шаклантирилган матн транскрипциясида унли товушларни куйидаги белгилар билан ифодалаш ҳар томонлама мақсадга мувофиқ топилди¹:

Transkrip-siya	Талаффузи (кирилл ҳарфларида)	Араб ёзувида ифодаланиши
Аа	О (қисқа)	Сўз бошида - “мадда”ли “алиф”, Сўз ўртасида – “алиф”, Сўз охирида - - “алиф”
Āā	О (чўзик)	Сўз бошида - “мадда”ли “алиф”, Сўз ўртасида – “алиф”, Сўз охирида - - “алиф”
Ее	Э (қисқа)	Сўз бошида - “алиф” ёки “алиф”+ “йай”, Сўз ўртасида – ҳарф билан ифодаланмайди ёки-“йай” билан ифодаланади, Сўз охирида - - “йай” билан ифодаланади
Ēē	Э (чўзик)	Сўз бошида - “алиф”, Сўз ўртасида – “йай” билан ифодаланади, Сўз охирида - - “йай” билан ифодаланади

¹ Бу ишда биз ўта баҳсли масала бўлган ўша давр талаффуз нормаларини тўғри тиклашни эмас, балки Навоий шеърятдаги аруз вази қоидаларига бўйсундирилган ва ёзувда аниқ ифодасини топган шартли фонетик тизимнигина аксантиришни лозим кўрдик. Қолгани турколог олимлар баҳсига ҳавола.

		o
İi	И (қисқа)	Сўз бошида - “алиф” ёки “алиф”+ “йай”, Сўз ўртасида – ҳарф билан ифодаланмайди ёки “йай” билан ифодаланади, Сўз охирида - – “йай” билан ифодаланади
Īī	И (чўзик)	Сўз бошида - “алиф”+ “йай”, Сўз ўртасида – “йай” билан ифодаланади, Сўз охирида - – “йай” билан ифодаланади
Uu	У (қисқа)	Сўз бошида - “алиф” ёки “алиф”+ “вав”, Сўз ўртасида – ҳарф билан ифодаланмайди ёки “вав” билан ифодаланади, Сўз охирида - – “вав” билан ифодаланади
Ūū	У (чўзик)	Сўз бошида - “алиф”+ “вав”, Сўз ўртасида – “вав” билан ифодаланади, Сўз охирида - – “вав” билан ифодаланади
Oo	Ū (қисқа)	Сўз бошида - “алиф” ёки “алиф”+ “вав”, Сўз ўртасида – ҳарф билан ифодаланмайди ёки “вав” билан ифодаланади, Сўз охирида - – “вав” билан ифодаланади
Ōō	Ū (чўзик)	Сўз бошида - “алиф”+ “вав”, Сўз ўртасида – “вав” билан ифодаланади,

**“Хамса” дostonлари матнларидаги сакталиклар
ва конкорданс тузиш учун халқаро транскрипция
тизимига ўтишда уларни тузатиш усуллари**

“Хамса” дostonлари матнларини халқаро транскрипция тизимига ўтказиш жараёнида маълум бўлдики, Алишер Навоийнинг йигирма жилдлик *“Мукамал асарлар тўплами”*да турли сабаблар билан йўл қўйилган баъзи сакталиклар учрар экан. Биз уларни тузатишда икки асосга таяниб иш кўрдик. **Биринчиси** йигирма жилдликдаги матнни танқидий матн ва Абдужамил котиб нусхаси билан қиёслаш. Бунда аввал танқидий матн билан қиёсланди, агар қоникарли натижага эришилмаса, унда Абдужамил котиб нусхасига мурожаат қилинди.

Бундай сакталикларга *“Ҳайрат ул-аброр”* бўйича бир мисол олдинги мақолада келтирилган эди. Иккинчи бир мисол тарзида *“Лайли ва Мажнун”* дostonи матнини транскрипциялаш жараёнидаги қийинчиликлар ҳақида тўхталиб ўтамиз. Аввало шуни қайд этиб ўтиш лозимки *“Лайли ва Мажнун”* дostonининг танқидий матни марҳум устоз Порсо Шамсиев томонидан мукамал тузилган бўлишига қарамай, то шу кунгача асл нусхада яъни араб алифбосида нашр этилмаган. Натижада олимнинг Ўзбекистон ФА кутубхонаси фондидаги докторлик диссертацияси қўлёзма нусхаси илова қисмидан ушбу танқидий матннинг электрон вариантини кўчириб олиб фойдаланишга мажбур бўлинди. Аммо бу вариантдаги баъзи ўринларни ўқиш бироз мушкул эди. Ундан қоғозга кўчириб олиш эса умуман самарали натижа бермади.

Шу сабабли дoston матнини халқаро транскрипция асосидаги лотин ёзувига ўтказиш жараёни бироз мураккаблашди. Бу жараёнда *“Мукамал асарлар тўплами”*нинг 9-жилди матнида асарнинг танқидий матнига қиёсан баъзи

Ўзгаришлар мавжуд эканлиги маълум бўлди. Булардан қайсибири тўғри эканлигини аниқлаш мақсадида ЎзФА Беруний номидаги собиқ Шарқшунослик институти фондида сақланаётган табаррук кўлёзма Навоий “Хамса”сининг Абдужамил котиб нусхасига мурожаат қилишга тўғри келди.

Мисоллар:

“Мукаммал асарлар тўплами”да XXXVII боб, 11-байт -

Kin anda ki, bolsa razm čāgi,

Luḡ anda ki, ičsa bazm ayūgi – шаклида берилган.

Танқидий матнда эса худди шу байт -

Kin anda ki, bolsa razm čāgi,

Luḡ anda ki, ičsa bazm čāgi – ҳолатида келган.

Биз Абдужамил котиб нусхасига таянган ҳолда иккинчи вариантни сақлаб қолдик.

Яна танқидий матнда XXXVI боб, 20-байт -

Tāpqač ani bu šifat šafāliq,

Tāqti ātiḡa jahānnamāliq – деб берилган ҳолида

“Мукаммал асарлар тўплами”да байтнинг 1-мисраси -

Топқоч ани бу сифат зиёлиқ - шаклида қайд

этилган.

Транскрипция учун Абдужамил котиб нусхаси тасдиқлаган танқидий матн варианты танланди.

Танқидий матнда XXXIII боб, 99-байт -

Gar luḡmayi nāḡah aylabān qut,

Andin ḡaraziḡ bolub maḡa sut – шаклида

берилганига қарамай

“Мукаммал асарлар тўплами”да 1-мисра -

Гар луқмай нонки айлабон қут – деб ёзилган.

Абдужамил котиб нусхаси билан қиёслаш натижасида

“*nāḡah*” варианты танланди.

XXIV бобнинг 4-байти танқидий матнда -

Vahm ayladilar ki; «Makr etḡay,

Ġāfillay alar bāšigā yetḡay» - сифатида берилган.

“Мукаммал асарлар тўплами”нинг тузувчилари байтнинг

2-мисрасини

Ғофил қилибон бошига етгай – шаклида тузатганлар.

Абдужамил котиб нусхаси билан солиштириб биз танқидий матн вариантыни тўғри деб топдик.

IX боб 107-байт танқидий матнда -

Čun 'išq Ҳavālasini bildi,

'İsqi dil ila qabūl qildi – вариантда

“Мукаммал асарлар тўплами” да эса

Čun 'išq Ҳavālasini bildi,

Šidqi dil ila qabūl qildi – шаклида берилган.

Албатта, ҳозирги кунда халқ тилида кўпроқ “*сидқи дил*” бирикмаси ишлатилади. Лекин биз Абдужамил котиб нусхасига риоя қилган Порсо Шамсиев танловини афзал кўрдик.

Бу каби тузатишлар матнда яна анча-мунча учрайди. “*Мукаммал асарлар тўплами*”нинг тузувчилари ўз текстологик тузатишларини изоҳларда аниқ далиллаб кўрсатмаганлар, шу сабабли биз бу тузатишлардан кўп ўринда танқидий матн фойдасига воз кечишга мажбур бўлдик.

Иккинчи гуруҳ сакталиклар аруз вазнига риоя қилишдаги нозикликлар билан боғлиқ бўлиб, улар дostonлар матнини тўлиқ тақтеъ қилиб чиқиш мобайнида аниқланди. Йигирма жилдликдаги кўпчилик хатолар турли сабабларга кўра вазн бузилиши билан боғлиқ бўлиб, улар шеърий матн тақтиъ қилинганда яққол кўзга ташланиб қолар экан. Масалан еттинчи жилддаги “Ҳайрат ул-аброр” матни 3 Ғасл, 11байт шундай берилган:

Демаки нарғис кўзи масти хароб,

Балки дам гулшанида масти хоб

Бу байтдаги “*балки дам*” бирикмасида вазн аниқ бузилган. “Ҳайрат ул-аброр” дostonи арузнинг “*сарийи мусаддаси матвий*” вазнида ёзилган бўлиб, бу вазннинг шартли ифодаси “*муфташлун муфташлун фошлон* (ёки *фошлун*)” - шартли белгиларда –VV–/–VV–/ –V~ (–) тарзида кўрсатилади, яъни бир чўзиқ бўғин, икки қисқа ва яна бир

чўзиқ бўғин икки марта қайтарилиши ва охири бир чўзиқ, бир қисқа ва бир ўта чўзиқ (ёки чўзиқ) бўғин билан тугашини ифодалайди.

Мисол:

*Риштаси худ иқди жаҳон риштаси
Дема жаҳон риштаси жон риштаси.*

Бу байт шундай тақтиъ қилинади:

– VV– / –VV– / –V ~

*Риш/та/си/худ иқ/ди/жа/ҳон риш/та/си
Де/ма/жа/ҳон риш/та/си/жон риш/та/си*

Тақтиъ қилинганда маълум бўлдики, юқоридаги байтнинг иккинчи мисрасида бир чўзиқ, икки қисқа, бир чўзиқ (–VV–) ўрнига бир чўзиқ, бир қисқа яна бир чўзиқ (–V–) бўғин келмоқда, ўртада бир қисқа бўғин етишмайди. П.Шамсиев тайёрлаган арабий хатдаги нусха билан қиёслаганда “–дам” сўзида олдинги “айн” ҳарфи тушиб қолганлиги маълум бўлди. Шугина эътиборсизлик байтнинг маъносини буткул ўзгартириб юборган. “Дам” бу “истироҳат, ором” маъносини ифодаласа “адам” бу арабий сўз бўлиб “йўқлик” маъносини ифодалайди.

Яна бир мисол:

*Ҳокими одил бўлубон ҳукмрон,
Дома лаҳул – мулк ва лаҳул – ҳукм шон.*

Бу байтнинг иккинчи мисрасида вазн бузилган, бу байтни “Дома лаҳул мулку лаҳул ҳукму шон”- деб ўқилса вазнга тушади.

“Фарҳод ва Ширин” достонининг вазни “ҳазажи мусаддаси максур” бўлиб, “мафойлун, мафойлун, мафойл” (шартли белгиларда V– – – / V– – – / V– –) вазнида ёзилган.

Мисол:

*Кўзимга ул эшик қулфин надид эт,
Анинг фатҳиза килкимни калид эт.*

Бу байтнинг тақтиъси: V– – – / V– – – / V– –

Кў/зим/га/ ул э/ шик/ қул/ фин на/ди/дет

а/нинг/фат/ҳи га/кил/ким/ни/ ка/ ли/ дет

“Фарҳод ва Ширин” достонида ҳам вазн бузилган ва натижада сакталиқ вужудга келган сатрлар учраб туради. Масалан, учинчи фаслда йигирма жилдликнинг саккизинчи жилдида шундай байт келади:

Ки гар эгрию гар рост килки тақдир,

Азалда айламиш олига таҳрир.

Бу байтнинг биринчи сатридаги “рост” сўзи вазни бузган, илмий танқидий матнда бу сўз ўрнида “туз”, яъни “тўғрилиқ” сўзи қўйилган. Агар “рост” сўзи “туз” билан алмаштирилса вазнга мос тушади.

“Лайли ва Мажнун”нинг вазни ҳам анча мураккаб. А.Ҳожиаҳмедовнинг “Навоий арузи нафосати” асарида таъкидланишича, бу асар кўп вазнли дostonлардан бўлиб, асосан ўзбек шеърлятида нисбатан кам қўлланилган ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф (мафъулу мафoшун фаулун) ва ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи мақсур (мафъулу мафoшун мафoийл) вазнларида яратилган. Булардан ташқари, баъзи ўринларда шоир ҳазажи мусаддаси ахрами аштари маҳзуф (мафъулун фoшун фаулун) ва ҳазажи мусаддаси ахрами аштари мақсур (мафъулун фoшун мафoийл) вазнларига ҳам мурожаат қилган. Шу усул билан дoston оҳангида керакли даражада ранг-барангликни таъминлашга муваффақ бўлинган.

Мисол:

Эй яхши отинг била сарoғоз,

Анжомига ким етар ҳар oғоз.

— V / V — — — / V — — —

Эй/ях/ши/ о/тинг/била/ са/ро/ғоз

Ан/жо/ми/ га/ким/е/тар/ҳа/ро/ғоз

Бу дostonнинг матнини тақтиъ қилиш жараёнида ҳам бир қатор сакталиқларга йўл қўйилгани аниқланди ва маттни транскрипцияга ўгириш жараёнида бу сакталиқлар тузатилди. Масалан шу дostonнинг биринчи фаслида:

Тoғлар тутуб нечукки сойил,

Очиб этагин тиларга мойил.

Бу байтдаги “тоғлар” сўзи вазнга тушмаган (мазмун ҳам хиралашган). Танқидий матнга қаралганда бу сатр “Тоғлола тутуб нечукки сойил” эканлиги аниқланди ва бу вазнга тўла мос келади (мазмун ҳам ёришади).

“Сабъаи сайёр” достони асосан хафифи мусаддаси махбуни мақсур ва унинг зиҳофлари вазнида ёзилганлиги аниқланди. Бу аруз вазнидаги “фоилотун мафоилун фаълон” баҳридан иборат.

Мисол:

*Эй сипосинг демакда эл тили лол,
Элга тил сендин ўлди тилга мақол.*

Тақтиъси:

*Эй/си/по/синг/ де/мак/да/эл/ тил/ли/лол/
Эл/га/тил/сен/ ди/нўл/ди/тил/ га/ма/қол*

Достон матнини тақтиъ қилиб ўқиш жараёнида Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонида котибларга алоҳида таъкидлаб, асл матни бузмасдан кўчиришни тайинлаганларига хилоф равишда, баъзи байтларда сакталиклар ва хато ёзилган сўзлар мавжудлиги аниқланди.

Масалан, йигирма жилдликнинг 10-жилди, 8-фасл, 47-байти:

Кайфиятини айладинг мафҳум,

Бўлдим бу (???) иш ҳақиқати маълум? – деб ёзилган.

Кейин нашр этилган 10 жилдлик тўла асарлар тўпламида ҳам бу сакталик тузатилмаган. Ваҳоланки, илмий-танқидий матнда вазни бузиб турган “бу” сўзи йўқ. Алишер Навоий ўз асарида вазнга ўта эҳтиёткорлик билан ёндошади. Чунки вазннинг бузилиши шоирнинг маҳорати суст эканлигидан далолат беради.

Худди шундай вазндаги сакталик шу фаслнинг 87 байтида ҳам кузатилади:

Нукта ким суруш қилди хуруш,

Бу ҳам этти хуруш мисли суруш.

Бу байтда биринчи мисрадаги “нукта ким” вазнга тушмайди. Вазн бўйича “*фоилатун мафоилун фатлон*” шаклида ўқилиши керак “*нукта ким*” бирикмаси “*фоило*” шаклида ўқилиб бир узун ёпиқ бўғин етишмайди, кейинги сўзлар эса вазнга тушади. Бунинг сабабини аниқлаш учун илмий-танқидий матнга мурожаат қилинганда, бу матнда ҳам “*нукта ким*” шаклида ёзилгани маълум бўлди. Бу сакталиқнинг сабаби Алишер Навоийнинг асл матнидаги бир бўғин (-*йэ* – ноаниқлик артикли) қўлёмаларда ўз аксини топмаганлигидан (“*нукта*” сўзи ёзувда ҳойи ҳаввазга тугайди, ва ундан кейинги “*йэ*” одатда “*ҳамза*” белгиси билан берилади, бу белги эса зич матнларда кўпинча тушиб қолади) бўлса керак. Асл матн бўйича:

“Нук/та/е/ ким/ су/ру/ш/ қил/ди хуруш” - деб ўқилса вазн бузилмайди.

Бундай сакталиқлар Ўрта аср балоғат илмидан беҳабар кишига арзимаган бир камчилик бўлиб кўриниши мумкин. Лекин Навоий даврида ва ҳозирги адабиётшунос олимлар наздида бу кечириб бўлмас хатолик ҳисобланади. Алишер Навоий достонининг фалон байтида сакталиқка йўл қўйилган, деган айб қўйилса, Алишер Навоийдек буюк шоир шаънига доғ тушган бўлади.

Албатта, достонларни нашрга тайёрловчилар аруз вазнининг пухта билимдонлари эканлигига шубҳа йўқ ва асосан достонлар вазни тўғри сақланган, аммо иш бор жойда хато бор, деганларидек, баъзан кўз чарчайди, баъзан чарчаганда эътибор сусаяди, шундай ҳолларда барибир анча-мунча хатоликлар ўтиб кетиши табиий.

Шуни бўлса ҳам имкон даражасида биз бир-биримизнинг камчиликларимизни тузатиб боришимиз илм талабидир. Баъзан газета ва журналларда оддий бир хабар ёки мақолада хато кетса, кейинги сонда узр сўраб хатолик тузатилади. Тасаввур қилинг шундай хатолик Алишер Навоийдек буюк шоирнинг шоҳ асарига рўй берса, бунга эътибор қаратмай ўтиш мумкинми?.

Яна бир гап. “Ҳайрат ул-аброр” матнини шу шаклда вазнга мослаб тақтиъ қилиш (узун ва қисқа бўғинларга ажратиш) жараёнида дoston тилидаги унли фонемалар ҳозирги ўзбек тилидаги унли фонемалардан фарқли равишда баъзан чўзиқ, баъзида қисқа ўқилиши кузатилди. Масалан “а” унлисининг вариантлари:

*Солиб чун қаҳр истигноси партав,
Келиб кам зарралардин доғи Хусрав.*

Бу байтдаги “*солиб*” сўзидаги “*со*” бўғини қисқалиқни ифодалаб келган, “*истигно*” даги “*но*” эса чўзиқ бўғинни ифодалаб келган.

Шунингдек, “*а*” унлиси ҳам баъзан чўзиқ, баъзида қисқа бўғин таркибида келади:

Вужуд ичра йўқ олойиш аларға,

Адам кунжидида осойиш аларға. (мафоилун мафоилун мафоил)

Бу байтдаги “*кунжидида*” сўзидаги “*да*” кўшимчаси қисқа бўғин таркибида келган, “*аларға*” сўзидаги “*ға*” кўшимчаси эса чўзиқ бўғин таркибида келган.

“*и*” унлиси ҳам баъзан очик бўғинларда чўзиқ бўғин таркибида, баъзан қисқа бўғин таркибида келади:

Ўтумда йўқ тириклик меҳри тоби,

Суюм йўқлуғ биёбони сароби.

Бу байтдаги “*тириклик*” сўзидаги “*ти*” қисқа бўғин таркибида келган, “*тоби*” сўзидаги “*би*” эса чўзиқ бўғин таркибида келган.

Шунингдек, “*е*” унлиси ҳам худди шундай:

Не тан не танда бош не бош аро кўз,

Не юз не юзда лаб не лаб аро сўз.

Бу байтдаги бошида келган биринчи “*не*” қисқа бўғинни ифодалайди, ундан кейинги келган “*не*”лар чўзиқ бўғинни ифодалайди. Бошқа унлилар ҳам худди шундай.

Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, Навоий давридаги туркий тилида ҳар бир унли фонеманинг узун-қисқа аллофонлари мавжуд бўлган, ёки бўлмаса, туркий тилида

унлиларга узун-қисқалик хос бўлмай, аруз вазни тақозоси билан унлилар гоҳида узун, гоҳида қисқа ўқилаверган. Бу муаммони ҳал қилиш келажак ўзбек тилшуносларининг эътиборига ҳавола.

Биз матнларни халқаро транскрипция тизимига кўчиришда, туркий сўзлардаги “а, и, у, е, ў” унлиларнинг узун-қисқа фонемаларга ажратишдан воз кечдик. Чунки бу айнан бир сўздаги унлиларни баъзан чўзиқ, баъзида қисқа қилиб кўрсатишни талаб қиларди, бу эса ўз навбатида турли чалкашликларга олиб келган бўлур эди.

Йигирма жилдлик мукамал асарлар тўпламига кирган “Ҳайрат ул-аброр” матни билан танишиш жараёнида ўзбек тилидаги сўз ясаши усуллари, кўшма сўз билан сўз бирикмаси фарқи, копулятив бирикмалар билан синтактик гап бўлаклари ўртасидаги боғловчиларни бир-биридан ажратишга, сўз ясовчи аффиксларнинг алломорфларига эътибор берилмагани кузатилди.

Кўшма сўзларнинг ёзувда ажратиб ёзилишига мисол:

*“Йўққи ўшул риштаи гавҳар баҳо,
Ганжи илоҳийга эрур аждаҳо” (1,11)*

Бу байтдаги “гавҳарбаҳо” кўшма сўз бўлиб кўшиб ёзилиши керак, матнда алоҳида ёзилган.

Копулятив кўшма сўзларга мисол:

*“Ишқ елин еткурубон тунду тез,
Ақл алачугин этиб рез-рез” (2,18)*

Бу байтдаги “тунду тез” иккита синоним кўшилишидан ясалган копулятив кўшма сўз бўлиб, у битта кўшма сўз сифатида “тунду-тез” шаклида ёзилиши керак эди. Сўз ясовчи кўшимчаларга мисол:

*“Хусн куёшин қилиб офоқ сўз,
Партавини айлади олам фуруз.” (2,23)*

Байт маъносидан кўриниб турибдики “сўз” куйдирувчи, “фуруз” ёндирувчи маъносидagi сўз ясовчи аффикслар. Буларни алоҳида ёзиш мумкин эмас. Булар “офоқсўз” (уфқларни куйдирувчи) “оламфуруз” (оламни ўртагувчи) шаклида кўшиб ёзиш керак. Акс ҳолда конкордансда булар

муस्ताқил сўз сифатида киритилган бўларди. Боғловчиларга мисол:

*“Ҳамд ангаким вожиби биззот эрур,
Ҳомид анинг зотиға заррот эрур” (2,1)*

Бу байтдаги “ангаким” даги “ким” боғловчиси алоҳида ёзилиши керак, акс ҳолда бу битта луғавий бирлик сифатида конкордансан жой олади, ҳолбуки, булар алоҳида иккита луғавий бирлик.

Алломорфларга мисол:

*“Ришта эмас, турфа камандедур ул,
Давлату дин сайдиға бандедур ул” (1.5)*

*“Бо”си бурун “бо”и баиорат дурур,
Шамраси кирмакка ишорат дурур” (1,32)*

Бу икки байтдаги “дур” билан “дурур” алломорф бўлиб от кесимиға кўшилиб келадиган боғлама вазифасини бажаради. Ҳолбуки, булар тўпламда бир ўринда кўшиб ёзилган, бошқа ўринда ажратиб ёзилган.

“Ҳайрат ул-аброр” матнидаги бундай норасоликларни тузатиш учун матни бошидан охиригача вазнга солиб тақтиъ қилиб, қайтадан илмий матн яратиш эҳтиёжи вужудга келди.

Баъзи арабий ва форсий сўзлар нотўғри ўгирилган. Масалан:

*“Чарх мисосида булутдек гирев,
Девзада ўйлаки кўрганда дев” (4,27)*

Бу байтдаги “мисо” сўзи форсча ёки арабча луғатда йўқ, балки “*Ғиёс ул-луғат*” да “масо” сўзи “шом пайти” яъни кечки қоронғилик пайти деб шарҳланади.

Баъзи бир байтларда байтнинг маъноси бутунлай бузилган ва нашрга тайёрловчилар Навоий ҳазратлари бу байт билан нима демоқчи, деб ўйлаб ҳам ўтирмай ёзиб кетаверишган. Масалан:

*“Дема китоба фалак айвониға,
Раҳрав ўлуб чарх шабистониға (19-14)*

Бу байтдаги “китоба” сўзи агар шу ўриндаги кўринишида ўқилса “нимадир ёзувга оид” маъносини

англатади. Лекин бу маъно байтнинг мазмун моҳиятига умуман яқин ҳам келмайди.

Бу бобнинг бошида “Ул ҳумоюнбол қушинг малак олами гулистонидан малакут олами шабистониға ҳаво қилиб...” дейилади. Бу пайғамбар (с.а.в.) нинг меърожга кўтарилиш воқеасининг тасвири бўлиб, матн нотўғри талқин қилинган. Аслида “дема ки то ба фалак айвониға, Раҳрав ўлуб чарх шабистониға” деб ўқилса “Фалак айвониғагина эмас, балки чархнинг тун қоронғилиғига йўл олди” деб талқин қилинган бўларди.

Илмий матни тайёрлашда на фақат бундай кўпол хатоларга, балки бир-ярим имло хатоларга ҳам йўл қўйиш мумкин эмас. Бу аввало илмий ноҳолисликка, ундан бурун Навоийдек буюк бобомизнинг хотирасига беэҳтиромлик қилиш билан барабар бўлур эди. Матни конкордансга тайёрлаш жараёнида бундай норасоликлар ҳаддан ташқари кўп эканлиги ва “Ҳайрат ул-аброр” достонининг конкордансини яратиш учун матнини қайтадан кўриб чиқиш кераклиги ва бу норасоликларни қайтадан тузатиш зарурати туғилди.

Навоий даври ўзбек адабий тили фонетикаси арузий шеърият учун катта имкониятлар берган. Масалан, *ота, она, аро, анга* каби сўзлар Навоий шеъриятида вазн талабига биноан *ātam, atā, atā-anā, ātā-anadin, atā-anāga, atāsiz, ataniḡ, āga, arā* каби турли вариантларда бемалол ишлатила берган. Масалан —

*Ātā-anasida ḡam uza ḡam,
Ne ḡam uza ḡam ki, sōḡ u mātam. (14-боб, 4-баъм)*

*Ḥaḡ raḥm etib ikki bēnavāga,
Bergay āni ul atā-anāga. (20-боб, 12-баъм)*

*Guldek yuz ila bu tāza ḡulšan,
Aylab ataniḡ kozini ravšan. (11-боб, 48-баъм)*

Шу сабабли биз дoston матнини лотин ёзуви асосидаги халқаро транскрипцияга ўтказишда мисол тариқасидаги

баъзи истиснолардан ташқари асл туркий сўзлардаги унлиларни вазн асосидаги чўзиқ-қисқалигига риоя қилиш имконини топмадик.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, Алишер Навоийнинг шеърий асарларини халқаро лотин транскрипциясига ўтказишдан аввал уларнинг ҳар қайси бирини аруздаги вазнини аниқлаб, диққат билан тақтиъ қилиб чиқиш керак ва тақтиъ жараёнида кўзга ташланган сакталикларни илмий-танқидий матн орқали, агар танқидий матн бўлмаса, Абдужамил котиб ёки Султон Али Машҳадий ва бошқалар кўчирган асл нусха орқали тузатиш керак. Навоийнинг “Хамса” дostonларини конкордансга тайёрлашда матнда учрайдиган барча сакталиклар шу усулда тузатилди.

Матнда сўзнинг чегараси

Алишер Навоий асарларининг замонавий ўзбек алифболаридаги нашрлари матнида кўпинча сўз чегаралари тўғри белгиланмайди. Масалан, “*соянишин*”, “*ишратнамой*”, “*ашкфишон*”, “*оромжўй*”, “*гулрух*”, “*комжўй*”, “*нурпош*” каби қатор қўшма сўзлар ва ярим аффикслар билан ясалган ясама сўзлар 20 жилдликда ҳар бири 2 сўз сифатида “*соянишин*”, “*ишратнамой*”, “*ашкфишон*”, “*оромжўй*”, “*гулрух*”, “*комжўй*”, “*нурпош*” шаклида ажратиб берилган. Бундай ҳолатлар ўзбек тилидаги сўз ясаиш қоидаларига хилоф бўлиб, бу сўзларнинг морфологик шакли ва семантик тизимининг бузилишига ва Навоий сўз бойлиги ҳақида нотўғри хулосалар пайдо бўлишига олиб келади. Шу сабабли конкорданс тузишда асар матнидаги сўз чегарасини аниқ критерийлар асосида белгилаб олиш ҳам катта аҳамият касб этади. Бу масалада куйидаги қоидаларга риоя қилинди:

1. Конкордансда матндаги мустақил сўз туркумларининг ҳар бир морфологик категорияси (кўриниши) алоҳида сўзшакл сифатида берилади. Масалан: “*нафсининг*”, “*базмда*”, “*бир*”, “*ўнбеш*”, “*коми*”, “*еткуруб*”, “*ийглабон*”, “*қилгали*”, “*айлагил*” каби. Масалан:

Очиб ул ганж қуфлин бу калидим,

Насибим айла не ки бор умидим.

Бу байтдаги сўз-шакллар куйидагича конкордансда қайд этилади: *очиб, ул, ганж, қуфлин, бу, калидим, насибим, айла, не, ки, бор, умидим*. Яъни бу байтда 12 та алоҳида сўз-шакл учрайди.

2. Қўшма сўзлар (фёьлдан ташқари), ясама (олд кўшимчали, орт кўшимчали, ярим аффиксли) сўзлар, копулятивлар, редупликативлар алоҳида сўз-шакл сифатида келтирилади. Масалан: “*соянишин*”, “*ашкфишон*”, “*оромжсўй*”, “*гулрух*”, “*дурднўш*”, “*ҳамтабақ*”, “*бехудлуқ*”, “*хуришидрой*”, “*беҳадду-адд*”, “*туну-кун*”, “*рез-рез*”, “*ҳай-ҳай*” каби. Масалан “*Фарҳод ва Ширин*”дан:

Ало то абри найсон зинда нили,

Кияр баргниствони чархи нили. (А.Н. 8 т. 30 б.)

Бу байтдаги “*зинда нил*” кўшма сўз бўлиб, “*зинданил*” шаклида кўшилиб ёзилади. “*баргниствон*” сўзи хато ёзилган, тўғриси “*баргуствон*”, форсча сўз бўлиб, “*отнинг устига ёпиладиган совут*”ни ифодалайди.

Бу икки нилни гуфрон параст эт,

Майи раҳматдин икки нилни маст эт.

Бу байтдаги “*гуфронпараст*” сўзидаги “*параст*” сўзи ярим аффикс мустақил маънога эга эмас, шунинг учун кўшилиб ёзилиши керак.

3. Кўмакчилар, боғловчилар, ундов сўз ва юкламалар ҳар бири барча вариантларида алоҳида сўзшакл сифатида қайд қилинади. Масалан: “*ва*”, “*йу*”, “*у*”; “*ки*”, “*ё*”, “*ёки*”; “*агар*”, “*гар*”, “*гарчи*”; “*на...на...*”, “*то*”; “*ба*”, “*билан*”, “*ила*”, “*учун*”; “*ойё*”, “*эй*”, “*оҳ*” ва ҳ.к.

Алишер Навоий “*Муҳокамат ул-луғатайн*” асарида ўзининг туркий тилга берган таърифини шундай баён қилади: “...*Турк алфозига даги мулоҳазани лозим кўрилди – оламе назарга келди, ўн саккиз минг оламдин ортуқ анда зебузийнат ва сипехре табъга маълум бўлди, тўққиз фалакдин ортуқ анда фазлу рифъат ва махзана учради, дурлари кавокиб гавҳарларидин рахшандароқ ва гулшана йўлиқди,*

гуллари сипеҳр ахтаридин дурахшандароқ, ҳарими атрофи эл аёғи етмакдин масъун ва ажноси гарибий гайр илги тегмакдин маъмун”.

Ўзбек тилининг ҳақиқий бойлигини илк бор кашф қилган буюк аллома Алишер Навоий бўлган. Биз тилшуносларнинг вазиғамиз – ўзбек тилининг тенгсиз бойлигини жамлаб, унинг унут бўлган “ўн саккиз минг оламдек” битмас-туганмас бойлигини қайта тиклаш ва муомалага киритишдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достони конкорданси. (Тузувчилар: А.Қуронбеков, А.Маннонов, М.Имомназаров, Ҳ.Турдиева). Тошкент, ТДШИ, 2012.

2. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони конкорданси. (Тузувчилар: А.Қуронбеков, А.Маннонов, М.Имомназаров, Д.Аҳмедова, А.Нишонбоева). Тошкент, ТДШИ, 2013.

3. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони конкорданси. (Тузувчилар: А.Қуронбеков, А.Маннонов, М.Имомназаров, Д.Аҳмедова, А.Нишонбоева). Тошкент, ТДШИ, 2014.

4. Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони конкорданси (Тузувчилар: А.Қуронбеков, А.Маннонов, М.Имомназаров, Д.Аҳмедова, А.Нишонбоева). Тошкент, ТДШИ, 2015.

5. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Т., “Фан”, 1987-2003.

6. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Илмий-танқидий матн. (Тузувчи: Порсо Шамсиев). Т., “Фан”, 1970.

7. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Танқидий текст. (Тайёрловчи: Порсо Шамсиев). Т., “Фан”, 1963.

8. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Илмий-танқидий матн. (Тузувчи: Порсо Шамси). Т., “Фан”, 1967. (П.Шамсиев. “Алишер Навоий “Хамса”сининг илмий-танқидий тексти ва уни тайёрлаш принциплари” (АДД). Т., 1970 – қўлёзмаси электрон нусхаси иловасидан олинди.)

9. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Илмий-танқидий матн. (Тузувчи: Порсо Шамсиев). Т., “Фан”, 1956.
10. ابدالجميل - خمسه - كتاب - عليشيرنوای. Алишер Навоий. Хамса. (кўлёзма). ТДШИ, Беруний номидаги Шарқ кўлёзмаларини ўрганиш илмий маркази кўлёзмалар махзани. Инв. Рақами № 5018.
11. П.Шамсиев. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. Т., “Фан”, 1986.
12. А.Каримов. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонининг луғати. (1-2 китоблар). Т., ТДШИ, 2004.
13. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. (1-4 тт.). Т., “Фан”, 1983-1985.
14. Навоий асарлари учун қисқача луғат. (Тузувчи ф.ф.д. Ботирбек Ҳасанов). Т., “Фан”, 1993.
15. А.Қуронбеков. Ҳофиз ғазалиётида маънолар силсиласи. Т., 1994.
16. А.Қуронбеков. Статистико-семантический анализ класса имен поэмы «Аинаи Искандари» Амира Хосрова Дехлеви. Автореферат канд. дисс. М., «Наука», 1988.
17. А.Қуронбеков. Ҳофиз асрорининг етти пардаси. Т., ТДШИ, 2009.
18. М.Имомназаров. Опыт статистического сравнения разножанровых текстов персидской поэзии. // ж. «Народы Азии и Африки», М., 1974, № 5.
19. М.Имомназаров. Опыт составления словаря языка Амира Хосрова. // Амир Хосров Дехлеви. Научные труды Ташгу. Вып.458, 1975. с. 124-138.
20. М.Имомназаров. Общая статистическая структура лексики поэмы «Ширин и Хосров» Амира Хосрова Дехлеви. // Восточное языкознание. М., 1976, стр. 98-106.
21. М.Имомназаров. Функционально-семантический анализ наиболее частых слов поэмы «Ширин и Хосров» Амира Хосрова Дехлеви. // Востоковедение. Т., Ташгу, 1976, стр. 170-175.

22. М.Имомназаров. Из опыта составления словаря языка Амира Хосрова. // Амир Хосров Дехлеви. Научные труды Ташгу. Вып.575, 1978. с. 42-56.
23. А.А.Уфимцева. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики. М., «Наука», 1986.
24. Инструкция к составлению частотных словарей персидских текстов. Тегеран, 1973 (на персидском языке)
25. Словарь языка Пушкина (в 4-х тт.). М., 1956-1957.
26. Словарь автобиографической трилогии М.Горького (в 6-и тт.). Л., ЛГУ, 1974-1982.
27. М.-Н.Османов. Частотный словарь Унсури. М., 1971.
28. В.П.Григорьев. Словарь языка русской советской поэзии. М., «Наука», 1965.
29. Р.М.Фрумкина. Статистические методы изучения лексики. М., 1964.
30. Е.Э.Бертельс. Вопросы методики подготовки критических изданий классических памятников литературы народов Ближнего и Среднего Востока. // Е.Э.Бертельс. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана. М. «Наука», ГРВЛ, 1988, с.376-380.
31. М.-Н. О.Османов. Из опыта текстологической работы над «Шах-наме» Фирдоуси. // Проблемы вотоковедения. № 4, 1960, с. 123-129.
32. Р.Алиев. Воля исследователя и проблема метода составления критического текста. // Писменные памятники Востока. Ежегодник. 1968. М., 1970, с. 7-16.
33. О.Ф.Акимушкин. Вопросы восточной текстологии. // Советское востоковедение. М., 1988, с.82-89.
34. Е.Э.Бертельс. Древнейшая рукопись «Пяти поэм» Алишера Навои. // Е.Э.Бертельс. Навои и Джамии. М., 1965.
35. Э.Умаров. Навоийда ийҳом санъати. // «Шарқшунослик» (илмий тўплам), № 5, 1994, с. 109-112.
36. Э.Умаров. XV аср ўзбек тили унлилари ҳақида. // «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1982, № 6, с. 45-46.

37. Э.Умаров. А товушининг XV асрдаги сифат хусусиятлари ҳақида. // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 1982, № 1, с. 45-46.
38. Э.А.Умаров. Новые данные о гласных «Ди:ва:ну луға:т ат-турк» Махмуда Кашгарского. Т., “Фан”, 2008, 24 стр.
39. Э.А.Умаров. Проблема транслитерации тюркских слов в «Ди:ва:ну луға:т ат-турк» Махмуда Кашгарского. Т., 2012, 20 стр.
40. Э.И.Фозилов. Латафат-наме (“Книга о красоте”) Ходжанди. Т., 2009. с. 139.
41. Э.И.Фозилов. Лондонская рукопись “Дахнаме” и “Спора между опиумом и вином” Юсуфа Амири. Т., 2007. с. 175.
42. Э.И.Фозилов. Будапештская рукопись “Гуль и Навруз” Лутфи. Т., 2006, с. 290.
43. Э.И.Фозилов. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили. Т., “Фан”, 1969, с. 20-23.
44. А.Рустамов. “Хамса” ва ўзбек адабий тили. // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1986.
45. А.Рустамов. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари. // “Навоий ва адабий таъсир масалалари”. Т., 1968, № 6, с. 258-278.
46. А.Рустамов. XV аср ўзбек тилининг вокализми. // “Ўзбек тили ва адабиёти масалалари”. Т., 1958, № 6, с. 66-68.
47. А.Куронбеков. Классик форс тили ҳамда ҳозирги форс, дарий ва тожик тиллари фонемалар тизимининг қиёсий таҳлили.//“Шарқ классик филологияси”. (Илк тўплам). Т., ТДШИ, 2009, с. 11-19.
48. Ғ.Абдурахмонов, А.Рустамов. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Т., “Фан”, 1984, 160 саҳ. (с. 6-30 – “Навоий тилининг фонетик хусусиятлари”).
49. Ғ.Абдурахмонов, А.Рустамов. Қадимги туркий тил. Т., “Ўқитувчи”, 1982, с. 7-8.
50. И.Кўчқортоев, Б.Исабеков. Туркий филологияга кириш. Т., “Ўқитувчи”, 1984, с. 92-95.

51. Қ.Содиқов. "Муҳокамату-л-луғатайн"ни ўқиб ўрганиш.Т., 2011, 96 саҳ.
52. Дж. Томас Шоу. Конкорданс к стихам А. С. Пушкина. (В 2х тт.) М., "Языки русской культуры", 2000.
53. Поляков А.Е., Пильщиков И.А., Бергельсон М.Б. Конкорданс к текстам Ломоносова — концепция и реализация. (Lomonosov concordance — concept and implementation). // Доклад на конференции "Диалог 2009" — Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. (Электрон вариант).
54. Зиянгиров Р.О. Конкорданс произведений С.Т.Аксакова // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 23 (277). Филология. Искусствоведение. Вып. 69. С. 45-47.
55. Конкордансы всех произведений Ф.М.Достоевского. (Конкордансы созданы при финансовой поддержке Российского фонда гуманитарных исследований - Грант № 97-04-16132; руководитель проекта - профессор В. Н. Захаров - *Электронный вариант*)
56. Daniela Meneghini Coreal. The ghazals of Hafiz concordance and vocabulary. Roma, 1988.
57. Concordance of Shakespeare's complete works. George Mason University. 2003-2015. (Электрон вариант).
58. The Harvard Concordance to Shakespeare. ed. Spevack, Marvin., Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press, 1973.
59. دکتر احمد علی رجای بخارا ی فرهنگ اشعار حافظ - 1370 تهران
(*Конкорданслар бўйича энг янги материаллар интернет маълумотлари асосида берилди.*)

Кўнгил ҳақида тўрт дoston шарҳи

(*Низомий, Деҳлавий, Жомий, Навоий дostonларининг қиёсий таҳлилига муқаддима*)

Маълумки, VIII-IX асрлардан шакллана бошлаган мусулмон минтақа маданияти маънавий жиҳатдан ўз ривожидан бирқатор такомил босқичларини босиб ўтди. Улардан биринчиси Сунна босқичи бўлиб, дастлабки икки асрни ўз ичига қамраб олади. Бу босқичда Муҳаммад (сав) ҳадислари йиғилди ва Имом Бухорий бошлаб берган ҳадисшунослик илми ўзининг олтин даврини бошдан кечирди. Ундан кейин X-XI асрларни “Мусулмон маърифатчилиги” босқичи деб аташ мумкин. Бу даврда калом илми, фалсафа, ботиния йўналишлари оламшумул натижаларни қўлга киритиб, тасаввуф йўналишида ҳам дастлабки назарий асарлар яратила бошланди. Ақлга, мантикий тафаккурга таяниш ушбу даврнинг етакчи тамойили бўлиб, нафақат Форобий, Мотуридий, Ибн Сино ва Беруний сингари илму-фалсафа намояндлари, балки Рудакий, Абу Шукур Балхий, Фирдавсий, Носир Хусрав, Юсуф Хос Ҳожиб сингари таниқли бадий сўз санъаткорлари томонидан ҳам эътироф этилди.

Аммо ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаёт ўзгариб борарди. Буюк маърифатчиларимиз умид қилган адолатли жамият ҳануз орзу-армонлигича қолиб келарди. Умар Хайём ўз ҳаёти ва ижоди мисолида маърифатчилик босқичининг яқунловчиси сифатида намоён бўлди, аммо кучайиб келаётган тасаввуфга хайрихоҳлик кўрсатмади. Аллома ақл кучининг синганини кўрди ва ўкинч билан эътироф этди, бироқ ҳали ҳаёт чоғидаёқ туғилиб келаётган янги йўналишни пайқамади ва иқрор этмади. Бу вазифани унинг улуғ замондоши Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий (1058-1111) мукамал адо этди.

Кучли мутакаллим ва фикр олими бўлиб етишган Ғаззолий улуғ вазир Низомулмулк (1063-1092)нинг эътиборига тушиб, Низомия мадрасасида дарс беришга жалб этилди. Аммо аср охирларида кучли руҳий изтиробга тушган Ғаззолий ўзининг бутун мударрислик ва фақиҳлик фаолиятини тўхтатиб, ҳажга йўл олди ва тасаввуф сулукига бош

уриб, 11 йил мобайнида зоҳидлик ва таркидунё билан кун кечирди. Шу давр ичида ўзининг энг машҳур ва мукаммал асари - «*Эҳёи улум ад-дин*»ни ёзиб тугатди. 1106 йилда Низомулмулкнинг ўғли Фахрулмулк илтимосига кўра яна Низомияда дарс беришга қайтди ва шу даврда ўз фалсафий қарашларининг такомил босқичларини акс эттирувчи «*ал-Мунқиз мин ад-далал*» асарини ёзди. Умрининг охирида яна она шаҳри Тусга қайтиб, суфий хонақоҳини ихтиёр этди ва муридларига суфиёна ҳаёт тарзидан сабоқ бера бошлади.

Ниҳоятда бақувват мантиқий тафаккур эгаси, зукко файласуф бўлган Ғаззолий ўз асарларида мантиқий тафаккурнинг ички зиддиятларини, мусулмон маърифатчилиги даври файласуф алломаларининг асарларидаги ўзаро зид келувчи ўринларни чуқур таҳлил қилиб берди. Аллома «*Ҳақиқат изловчилар*»нинг турли тоифаларини бирма-бир санаб кўрсатиб, уларнинг қарашларини қиёсий таҳлилдан ўтказди, ўзаро ички зиддиятларини аниқлаб, орадаги мўътадил мувозанат ҳолатини топишга уринди. Ғаззолий фақат файласуфлар билан эмас, балки барча йўналиш вакиллари билан баҳсга киришиб, христианларнинг, ботинийларнинг, суфийларнинг қарашларидаги ифротий (яъни умумий меъёрдан чиқиб кетган) жойларини илмий таҳлил асосида очиб берди.

Ғаззолийнинг фалсафий қарашлари мусулмон минтақа маънавиятининг маълум бир босқичи яқунланиб, янги босқич бошланаётганидан ёрқин бир нишона эди. Унинг энг буюк ихтироси ўз қудратини қўлдан бой берган ақлга таяниш тамойили ўрнига кўнгилни поклаш тамойилини жорий қила билганлигидадир. Бу тамойилнинг олға сурилиши минтақа маънавий такомилда янги босқич – **Тасаввуф тариқатлари ёхуд ирфон босқичининг бошланганини билдирар эди.** Улуғ алломанинг «*Эҳёи улум ад-дин*» асаридаги ғоялар ихчамлашган тарзда «*Кимёи саодат*» номи билан форс тилида баён қилинган бўлиб, бу асар муқаддимасида

биринчи марта инсон вужудида кўнгил – подшоҳ, ақл – вазир, деган ғоя олға сурилади.

Ғаззолий ёзади: “*Билгинки, (Ҳақ таоло) одамни ўйнамоқ ва кулмоқ, емоқ ва ичмоқ учун яратмабдур. Балки Одамнинг яралишида улуг ҳикматлар бордурки, ҳазрати Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ўзини танитмоқ учун яратибдур. Ва маърифат йўлининг улуг хатарлари бордур. Агарчи одам азалий эрмасдур, лекин абадийдур.*” Инсон ҳақиқий инсонийлик даражасига етишмоғи учун биринчи навбатда ўз нафсини, яъни ўзлигини танимоғи керак бўлади. Аллома яна ёзади: “*Билгинки, танинг мисоли шаҳарга ўхшаидир... Дил – бу шаҳарнинг подшоҳи. Ақл бу шаҳар подшоҳининг вазиридир*”.

Дарҳақиқат, инсон ҳар доим ҳам ақл йўриғи билан иш юритабермайди. Кўпинча, ақл кўрсатмаси эмас, кўнгил хоҳиши инсонни бошқаради. Кўнгил истаклари не кўйларга солмайди, деган ибора бежиз эмас. Демак, ишни кўнгилни поклашдан бошламоқ керак, деб хулоса қилади аллома. Кўнгилни поклаш эса риёзат билан бўлади. Тасаввуф йўли айна риёзат йўлидир.

XI аср охири - XII аср бошларида шаҳарлар аҳолиси, айниқса, хунарманд - косиблар ва ўрта ҳол савдо аҳлининг маърифати ва ижтимоий мавқеи юксалиб борар, уларнинг маънавий эҳтиёжлари ва билим даражаси кескин ошиб, ижтимоий фаолликлари ҳар соҳада сезила бошлаган эди. Футувва ва ахийлик жамоалари борган сари кенг таркиб топиб, тасаввуф ғоялари хонақоҳ ва хужралардан чиқиб, халқ ичига ёйила ётган эди. Хуллас, жамиятнинг маънавий аҳволи янги бир босқичда уйғунлашув ва мувозанатни тақозо этарди. Бу даврга келиб Ғаззолий ижоди ушбу эҳтиёжга энг мукамал жавоб бўлди. Ўзаро баҳс ва низолар ўрнига эл маънавиятида шундай бир уйғун мувозанат таклиф этилдики, унинг барча тоифа ва йўналишлар, барча ижтимоий гуруҳлар ва фикрий оқимларга ўзаро яқинлашув имконини берувчи кудрати ва мазмун бойлиги яққол сезилди. Ғаззолий ўзининг бош асарида Сунна ва тасаввуф қадриятларини ўзаро уйғун

эканлигини исботлаб кўяқолмай, имон, илм ва ирфоннинг яхлитлигини мантиқий асослаб берди. Сунна аҳлини илм ва ирфон вакиллари билан яқинлаштириб, ислом оламида янги босқичдаги маънавий уйғунликни таъминлашга улкан асос яратди. Шу билан бирга Ғаззолийнинг илмий-ижодий фаолияти минтақа халқлари маънавий камолотини ислом маърифатчилиги босқичидан тасаввуф ирфони босқичига узил-кесил олиб ўтиб қўйишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди, деб ҳам бемалол айтиш мумкин.

Минтақа маънавий такомилидаги бу эврилишлар аста-секин бадий ижод майдонига ҳам таъсир кўрсата бошлади. XI аср иккинчи ярмидан тасаввуф руҳида ижод қилувчи шоирлар бирин-кетин юз кўрсата бошлашди. Форс тилидаги шеърятда бу йўналиш даставвал **Абусанд Абулхайр** (967-1049) ва **Бобо Тоҳири Урўён** (ваф. 1055) рубоийларида, **Бобо Кўхий Шерозий** (ваф. тақрибан 1050) ғазалларида ўз аксини топган бўлса, кейинроқ бориб Навоий томонидан “пири Ҳирот” деб улуғланган тасаввуфий адабиётнинг ёрқин вакили **Абдуллоҳ Ансорий** (1006-1088) ижодида кенг кўламда намоён бўлди. Унинг тасаввуф назарияси ва ахлоқига оид “*Манозил ус-соирин*”, “*Канз ус-соликин*”, “*Зод ул-мусофирин*”, “*Сад майдон*”, “*Табақот ус-суфия*” каби рисолаларидан ташқари Юсуф ва Зулайхо қиссасининг рамзий-ирфоний баёнидан иборат бўлган “*Анис ул-муридин ва шамс ул-мажолис*” асари ўз даври бадий насрининг ёрқин намунаси ҳисобланади. **Ансорий**нинг шеърини девон тузгани маълум эмас, аммо унинг насрий асарлари кўпроқ сажъ билан ёзилган бўлиб, улар таркибида қатор ғазал, қитъа, рубоий ва бошқа жанрлардаги шеърлар кўп учрайди.

Агар X-XI асрлар минтақа адабиётида асосан дунёвий мавзулар етакчилик қилган бўлса, XII асрдан бошлаб тасаввуфий-ирфоний ғоялар бадий адабиётда етакчи ўринга кўтарила бошлади. Туркий тилдаги адабиётда бу ҳодиса яссавийлик адабий мактабининг шаклланишида ифодаланган бўлса, форсийзабон мумтоз адабиётда даставвал Санойи,

Анварий, Хоқонийлар ижодида, ва ниҳоят, буюк Низомийнинг эпик ижодида яққол намоён бўлди.

Бироз чўзилиб кетган мавзу муқаддимасидан асосий масалага ўтишдан олдин яна бир қисқа изоҳга зарурат борга ўхшайди. Мустақиллик даври матбуотида ва илмий излашнишларда ўтмиш адабиётдаги тасаввуфий ва ирфоний йўналишлар ҳақида кўп ёзилмоқда. Аммо бу икки атама орасидаги маъно фарқларига кўп урғу берилмайди. Ваҳоланки, масала унчалик жўн эмас. Масалан, Низомий тасаввуф шоири эмас. Аммо унинг асарларида ирфоний руҳ кучли намоён бўлади. Абдулмажд Санойий (ваф. 1141) ижодининг гултожи бўлган 10 минг байтли “Ҳадойиқ-ул-ҳақиқа” (“Ҳақиқат боғлари”) асари узоқ вақт Европа шарқшунослари томонидан “Тасаввуф қомуси” (“Энциклопедия суфизма”) сифатида таърифланиб келди. Аввал бу фикрга кўшилган академик Е.Э.Бертельс шоир ижоди билан яқиндан танишгач, бу фикридан қайтганини эътироф қилди. Алишер Навоий ҳам Санойийни “*ҳақиқат тариқининг суханварлари*” Фаридиддин Аттор (1147-1229) Жалолиддин Румий (1207-1273) сафига кўшмай, Амир Хусрав Дехлавий (1253-1325), Саъдий Шерозий (ваф. 1292 й.) ва Ҳофиз (ваф. 1389 й.)лар каби “*ҳақиқат асрорига мажоз тариқини махлут*” қилиб “*каломларин бу услубда марбут*” қилганлар қаторида тилга олади. Анварий(ваф. 1292 й.) ва Хоқоний(ваф. 1299 й.) лар ҳам ушбу “*мажоз тариқи*” вакиллари сафида санаб ўтилади. Айтилганлардан ҳозирча хулоса шуки, “*ирфоний адабиёт*” тушунчаси “*тасаввуфий адабиёт*” тушунчасига қараганда қамрови бирмунча кенгроқ. Бу ҳақда аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун қуйидаги бир мавзуга кенгроқ эътибор қаратамиз.

XII аср иккинчи ярмида яшаб ижод этган Низомий Ганжавий (1141-1203) ўзининг биринчи достони “*Махзан-ул-асрор*”нинг муқаддима бобларида анъанавий “*Тавҳид*”, икки “*Муножот*”, Пайғамбар (сав) мадҳидаги тўрт “*Наът*”, Малик Фахриддин Баҳромшоҳ мадҳи, Китобнинг ёзилиш сабаби, Сўз фазилати, Назмининг насрдан афзаллиги ҳақидаги

боблар сўнггида Кўнгил ҳақида алоҳида беш боб киритади. Улардан биринчиси “Кеча васфи ва кўнгилни таниш ҳақида” (“Дар тавсифи шаб ва шинохтани дил”) деб номланган. Боб 12 байт давомида куёш ботиши ва қоронғу тушишининг рамзий тавсифи билан бошланади. Шоир “чирогсиз қоронғу тунда сўзни жигари қони билан қориб”, энди бирнеча сўз айтган пайтида ғайбдан (“ҳотифи хилват” деб атайди шоир) шундай овоз келади: “Қарз олсанг, кейин узаоладиган миқдорда олган. Бу пок оловга сув сепиши не керак? Тупроқни шамолда чангитишдан не маъни? Ўлимга маҳкум танани тобутга бағишла, ёлқинли оловни ёқутга бағишла. Ўқ отма, нишон ўз ниятингдир, Қамчига куч берма, улов ўз оёгингдир. Бундан буёғига гофилликни ташла, ҳар не кўз ёшинг бўлса, кўнгил қошида тўк. Уйбу кўк тоқ остида кўнгил қиссасини сўйлаки, қулоққа ёқадиган назма шудир. Йўлдан оздирувчи ҳою ҳавасларни нари сур, сенга ҳақ йўлни кўнгил кўрсатади, сен кўнгилни таниб ол. Тана кишанларини тарк этиб, ариши аълога интилганлар кўнглига Жаброил қанотлари баҳи этилур. Живовини икки оламдан терс ўғирганлар кўнгил эҳсонидан қувват топурлар. Сен дилни лойдан яралган мунчоқ деб ўйлама, ундай дил (яъни юрак) эшакда ҳам бор¹, барча жонзотлар жон билан тирик, сен кўнгил билан тирик бўлки, асл умр шудир...”

“Хилват хабарчиси”нинг хитоби 34 байт давомида келтирилади. Унинг айтишига кўра, инсон 40 ёшга етганда балоғат даражасига кўтарилади, шунда инсонга бир ғамхўр ёр керак, агар ёр (дўст) бўлса, ғам емаса ҳам бўлади. Дўстнинг яқинлиги жуда мустаҳкам таянчдир, агар икки киши яқин бўлса, бир-бирининг нафаси билан илиқ муҳит пайдо бўлади ва ҳар қандай ғам бир нафасда йўқ бўлади. Сендан ўзлигинг билан ҳеч иш чиқмайди, ёр талаб қил, чунки ҳар иш ёр-дўст билан битади.

Дил нимадан пайдо бўлади? Жон ва сурат (ташқи қиёфа) бирга қўшилиб, иккиси бир-бирини кучоғига олгандан дил

¹ Биз ўзбек тилида “кўнгил” деб атаётган тушунча форс тилида “дил” сўзи билан берилган. Аммо бу сўз иккимаъноли бўлиб, тилимиздаги “кўнгил” сўзи ҳам, “юрак” сўзи ҳам шу биргина сўз билан (араб тилида “қалб” сўзи ҳам шундай) ифодаланади. Натижанда, шоир учун юқоридаги сўз ўйини ҳосил қилиш имкони пайдо бўлган.

юзага келади, деб тушунтиради "хилват хабарчиси" сўзининг охирида Боб давомида шоирнинг хаёлан ўз ички оламига кириб бориши тасвирланади. Бу қисқача натурфилософик сайр "етти халифа", яъни инсон ички аъзоларининг ҳар бирини — ўпка, қораталоқ, жигар, ўт пуфаги, буйрак ва ҳ.к.ларни бирма-бир мажозий сифатлаш билан бошланиб, якунида "дил" таърифланади:

Ин ҳама парвсчаву дил шамъ буд,

Жумла парокандаву дил жамъ буд.

(Булар барчасипарвона, дил эса шамъ эди,

Барчаси қовушмаган, фақат дил қовуштирувчи эди.)

"Мен қаноат ҳисил қилиб, дил меҳмони бўлдим", дейди шоир ва шу билан "дил"нинг шоирга хитоби бошланади. "Мен хазинаман, — дейди у, — аммо Қоруннинг киссасида эмасман, сен билан эмасман, аммо сендан ташқарида ҳам эмасман."

Кейинги боб "Кўнгул тарбияти хусусида биринчи хилват" ("Хилвати аввал дар парвариши дил") деб номланган. Боб шундай бошланади:

Ройизи ман чун адаб оғоз кард,

Аз гиреҳи нўҳ фалажам боз кард.

Гарчи гиреҳ дар гиреҳати буд жой,

Бар нагирифт аз сари ин ришта пой.

То сари ин ришта ба жое расид,

К-он гиреҳ аз ришта бихоҳад бурид.

Хожса маалқисса, ки дар банди мост,

Гарчи худо нест, худованди мост.

Шаҳнаи роҳу ду жаҳони ман аст,

Гар на чаро дар ғами жони ман аст?

Гарчи баче соз надорад зи ман,

Шафқати худ боз надорад зи ман.

Ғашт чу ман беадаберо гулом,

Он адабомуз маро кард ром...

(Тарбиячим¹ менинг асов табиатимни жиловлашга

¹ Аслиятдаги "ройиз" сўзи асов отларни қўлга ургатувчи маъносини билдиради.

киришгач,

Ундаги тўққиз фалак тугунини ечиб юборди.

Гарчи унда тугун устига тугун қалашиб кетган бўлса-да,
Чилвир бошини маҳкам босиб туришдан толиқмади.

Токи чилвир боши маълум нуқтага етишмагунча,
Тугунларини қирқиб ташлашга шошилмади.

Хуллас, хожа /яъни кўнгил/ ўзи бизга банда бўлса-да,
Худо бўлмаса ҳам, бизнинг соҳибимиздир¹.

Юрган йўлим ва икки жаҳоним унинг назоратида,
Бўлмаса, нечун менинг жоним қайғусини қилади?

Мендан тузук бир эътибор кўрмаса ҳам,

Ўз шафқатини асло дариг тутмайди.

Мендек одобсизга тобеъ бўлган ҳолда,

Ул адаб ўргатувчи мени ўзига ром қилди...)

Низомий танани “*Мисри Зулайхонаноҳ*” (Зулайҳо макон тутган Миср) ва кўнгилни Юсуфга ўхшатади. Кўнгил шоирни кўлидан етаклаб бир хаёлий боғ сари бошлайди. Шу билан 42 байт давомида ушбу мажозий боғнинг жозибали васфи бошланади. “*Биринчи хилват самараси*” деб номланган фаслда “*хожа*” яъни кўнгилнинг бир “*гул нафасли*”га ошиқ бўлиши воқеасини тасвирлайди. Ул хаёлий гўзал васфи 17 байтни эгаллайди. атиргул нафасли гўзалнинг таърифи келтирилади. Хулосада маълум бўладики, батафсил тасвирланган боғ ҳам, гўзал ҳам шоир ботиний кечинмаларининг ифодаси экан. Низомий ўз мажозий тасвирларини шарҳлаб “*сабза*” “*фалак*” эди ва “*боғ*” “*сўз*” эди, ундаги зилол сувлар шоирнинг кўз ёшлари эди, деб изоҳ беради.

Иккинчи хилват мажозий тунги базм ҳақида бўлиб, кўнгил (хожа) икки-уч ўзи сингариларни йиғиб базм беришидан бошланади. Базм анжумани (“*мажлис*”) “*навбаҳор каби*” чароғон эди, дейди шоир. “*Навбаҳор*” сўзи бу тасвирда кўпроқ мангу олов ёниб турувчи зардуштийлар

¹ Бу ўринда шоир “*худо*” ва “*худованд*” (*хукмдор* маъносида) тушунчалари асосида сўз уйини қилади.

ибодатхонаси ("оташкада") эмасмикан деган таассурот қолдиради. Боб тўлиқ мажозий ишрат базми ҳақида, унда жуда гўзал ва эҳтиросли рамзлар кўп учрайди. Масалан:

Боз шуда куйи гиребони хур,

Хатти саҳар ёфта туғрои нур.

(Хурнинг ёқаси эшиги очилар экан,

Саҳар номаси нурли туғрога эга бўлди)

Низомийнинг маҳорати шунда-ки, у ҳарбир байтига бирнеча маъно ишоралари сингита олади ва уларнинг барчаси ҳам самимийдир. Кўнгил аслида ишқ ва имон маконидир. Шу нуқтаи назардан ушбу боблар ботиний мазмунида шоирга бир пайтлар каниз сифатида совға қилинган ва кейинча унинг маънавий тарбиячисига айланган севимли хотини - қипчоқ қизи Офоқ ҳақидаги хотиралар яширинган эмасмикин, деган тасаввур туғилади. Бу тасаввуримиз бежиз эмаслиги "иккинчи хилват самараси"даги куйидаги байтлар билан янада аниқлашади:

Турки қасабиўши ман он жо чу моҳ

Карда диламро чу қасаб рахнагоҳ.

(Менинг нозик либосли турк гўзалим ой каби ўша жойда,

Дилимга камишдек раҳналар солди),

Шоир севгилиси билан ўтказилган фарахли тунларни эслайди ва тонг отишини фалокат сифатида қабул қилади, бундай ташбеҳлар беҳуда бўлмаслиги керак, тасаввуф истилоҳотида "субҳ" - яъни "тонг", "кундуз" - "нариги", "боқий дунё"ни гайбий "ёр" юзини, "тун", "зулмат" эса "бу дунё", "фоний дунё"ни, фаол моддий ҳаётни эслатган, шеърда ушбу тимсолларга ишора бор, бироқ шоирнинг маҳзун руҳи "тун"ни кўмсайди, "тонг"ни рад қилгуси келади. "Тонг" унинг назарида "жаллод":

...Теззанон субҳ дар омад зи дар.

Оташи хуршед зи мижгони ман

Оби равон кард ба айвони ман.

(...Эшикдан тиф ўйнатиб тонг кириб келди.

Куёш олови менинг киприкларимдан
Айвонимга кўз ёшларини оқизди).

Низомийдаги бу каби мураккаб маъно товланишлари ва акс садолар унинг даврига мос эди. Мусулмон маърифатчилиги даври хур фикрининг ҳали тирик аъёнлари ва Ғаззолий реформацияси, Ганжа шаҳри "футува" жамоаларининг ҳаётчан пантеизми, ва кучайиб келаётган диний таассуб, шоирнинг оташин муҳаббати ва абадий айрилиқ алами - булар барчаси Низомий шеърлятидаги қатма-қат ва кўп қиррали мажозий маънолар хазинасининг зиддиятли манбаълари эди, "Куёш чашмаси" – шоир сингариларнинг кўпини сопол кўзадек синдирган:

*Ҳавзаи ин чашма, ки хуришд баст,
Чун ману ту, чанд сабуру шикаст.*

(Куёш яратган бу чашманинг доираси
Мен ва сен каби қанча кўзаларни синдирган).

Шоир оҳ чекади, "тонг"ни очик айблайди:

*Дар паи жонам саҳар аз жуй жаст,
Ташнакуши карду бар у тул шикаст.*

*Бонг бар омад зи хароботи ман,
К-эй саҳар, ин аст мукофоти ман?*

(Тонг жоним қасдида ариқдан сакраб ўтди
Ташналарга зомин бўлди ва кўприкни синдирди.

Менинг вайронамдан наъра келди,

Эй, тонг, менинг мукофотим шу бўлдимми?).

"Илгарироқ тунларни ёритувчи шамъ каби кишим бор эди, энди менда на ўшал тунлар колди, на шамъ" деб нола қилади шоир. Бундай автобиографик ишоралар шоир тасвиридаги ирфоний мажозлар билан мураккаб уйғунлик ҳосил қилади, ширин хотиротларнинг аччиқ алами ва юксак умумбашарий дардлар бирлашиб, Низомий назмининг мазмуний чексизлигини таъминлайди. Боб охиридаги шарҳлар ҳам кўпмаъноли:

*Ман, ки аз ин шаб сифате кардаам,
Он сифат аз маърифате кардаам.*

Шаб сифати пардаи танҳои аст,

Шамъ дар у гавҳари бинои аст...

Кӯш, к-аз он шамъ ба доге раси,

То чу Низомий ба чароге раси.

(Мен бу тунни васф этар эканман,

Маърифат васфидан сӯзладим.

Тун - танҳолик пардасининг сифатидир,

Ундаги шамъ /дил/ кӯзини кӯрадиган этувчи гавҳардир...

Сен урингин=ки, шу каби шамдан дилинга доғ тушсин,

Токи Низомий сингари чироққа етишгин.

Бу сатрларни ирфоний мазмунда ҳам, воқеъ хотиралар сифатида ҳам шарҳлаш мумкин. Яъни Офоқ ишқи шоир кӯзини очувчи гавҳар бўлган, висол ва айрилик тунлари унинг учун маърифат мактаби бўлган, ўзгалар ҳам Низомий сингари кўнгилларига ҳақиқий ишқ ўтидан доғ тушса, улар ўз йўлларини ёритувчи чироққа эга бўладилар. Бу хулосалар аслида фақат уч хилват "*самараси*" эмас, балки шоирнинг бутун ижод йўлини белгиловчи хулосалардир, десак, янглишмасмиз.

Кўрдикки, Низомийнинг тасвир олами ниҳоятда мураккаб ва сермаъно. Деҳлавийда эса ёрқин, сербўёқ ва равшан. Ҳинд шоирининг тасвирлари ниҳоятда содда ва ёғдули, шу билан бирга анъанавий.

Низомий зоҳирӣ таркибланишга чандон эътибор бермайди, у ўз жаҳоний ўйлари билан банд. Бўлмаса, асли "*Дар тавсифи шаб ва шенхстани дил*" бобини "*биринчи хилват*" деб атаса, "*самара*"ларни "*хилват*"лар билан бириктирса уч хилват чиқар эди. Амир Хусрав бунга эътибор беради. Унда ички мазмун ва ташқи шакл мутаносиблиги мавжуд. Хар икки шоирда воқеаларнинг умумий ташқи манзараси ўхшаб кетади - татаббу қоидаси ҳам шу. Аммо агар яқинроқдан назар ташланса, буткул бошқача мазмуний таркибланиш ва маънолар олами намоён бўлади.

Амир Хусрав Деҳлавийнинг "*Матла-ул-анвар*" достони ҳам анъанавий муқаддима билан бошланади. Аммо ҳинд

шоири зоҳирӣ уйғунликка ҳам эътибор қаратиб, “Тавҳид”-дан кейин Халлоқи оламга уч “Муножот”, Расулиллоҳ(сав)га уч “Наът” бағишлагач, пири Низомиддин Авлиё мадҳига ўтади. Шундан кейингина Султон Алоуддин Хилжий ситойиши бошланади. Хукмдор мадҳи икки боб давом этгач, дostonнинг ёзилиш сабабига ўтилади. Муқаддимада сўз фазилати ҳақида алоҳида боб берилмаган. Сабаби бу мавзуга асосий қисмдаги учинчи мақолат тўлиғича бағишланади. Достондаги боб сарлавҳалари жуда жимжимадор. Масалан: “*Хилвати аввал дар фазли тааббӯд ке аввалаш тойи тааб аст ва охираш доли даражат ва фазлияти таҳажжӯд ке баниҳояти ҳиммат ва жаҳди қалб тамом шавад наздики аҳли фикрат ва равшан кардани нури ке дар дили шаб ба дийдаи айн ал-яқин муойина шӯд ва боз намудани сафойи ке аз у дили оҳаний ойина шӯд*”¹ (Биринчи хилват – тааббӯд, яъни бандалик шартларини бажариш фазилати хусусидаким, унинг бошланиш ҳарфи тааб, яъни қийинчилик, охири эса даражат, яъни камолот зинапойлари билан мувофиқдир, яна таҳажжӯд, яъни тунги бедорлик ва ибодат афзаллиги ҳақидаким, қалб² ҳиммати ва жидду-жаҳди била ниҳоясига етур, тафаккур эгалари наздида, ва тун қаърида айн ул-яқин нигоҳи билан аниқланган нурни чароғонлаштириш ҳамда пўлат кўнгилни ойнага айлантирувчи мусаффоликка эришиш борасида).

Сарлавҳа мазмунидан бу боб мавзуси ярим тундаги бедорлик ва ибодат ҳақида, шу йўл билан кўнгилни поклаш хусусида бўлиб, кўриниб туриптики, ҳинд шоирининг нияти масалани салафи даражасида мураккаблаштириш эмас. Ҳинд шоири ўз салафини такрорламайди, уни ўқувчилар ўқиганлигини эътиборда тутиб, Низомий матнига турли ишоралар қилади. Зотан XIII аср охири Ҳинд тупроғидаги ижтимоий-маънавий ҳолат Низомий яшаб ижод этган XII аср иккинчи

¹ Амир Хусрав Деҳлавий. “*Матлаъ-ул-анвор*” с.61

² “қалб”нинг яна бир маъноси “ҳ” ва “ж” ҳарфлари “таҳажжӯд” сўзининг ўртасида келишига ҳам ишора қилади.

ярми Озарбайжон юртидаги вазиятдан мутлақо фарқли эди.
Дехлавий ҳам суҳбатни куёш ботишидан бошлайди:

Суфийи гардун чу ба хилват нишаст,

Кард фалак субҳайи Парвин ба даст.

(Само сўфиси хилватга чекингач,

Фалак Парвин тасбиҳини кўлига олди.)

Амир Хусрав куёшни осмон сўфисига, юлдузлар зан-жирини тасбиҳга ўхшатар экан, тасаввуфий-ирфоний шеърият энди куч олиб келаётган Низомий даври билан бу шеъриятни энг олий босқичга кўтарган Жалолиддин Румий ҳам бу оламни тарк этган давр орасидаги фарқ яққол кўзга ташланади. Форс мумтоз шеърияти ривожда “*Маъжоз тариқи*” босқичининг илк онгли намояндаси бўлмиш ҳиндистонлик шоир масалаларга тасаввуфий-ирфоний шеъриятнинг юксалиш босқичи аввалида турган Ганжалик ҳақим сингари муносабатда бўла олмаслиги аниқ эди. Низомий ҳам ўз замондошлари Санойи, Анварий, Хоқонийлар каби соф тасаввуф шоири эмас эди, аммо унинг қалби ирфоний туйғулар билан лиммо-лим эди. Бу ҳолат унинг илк достони сарлавҳасиданоқ очиқ-ойдин сезилади. Академик Е.Э.Бертельс аллақачон эътибор қаратган ҳадисга¹ дostonнинг биринчи байтидан ишора бошланади:

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим

Ҳаст калиди дари ганжи ҳақим.

(“Раҳимли ва меҳрибон Аллоҳ номи билан”

Ҳикматлар эгаси хазинасининг калитидир.)

Назмнинг насрдан афзаллиги ҳақидаги бобнинг бошланишида ушбу ақида янада равшанроқ ифода этилади:

Қофиясанжон ки сухан бар кашанд,

Ганжи ду олам ба сухан дар кашанд.

Хоса калиде ки дари ганжрост,

Зери забон марди сухансанжрост.

Он ки тарозуи сухан сахта кард,

Бахтоваронро ба сухан пухта кард.

¹ Низомий яшаган даврда шуҳратли бўлган ҳадис ҳақида “*Ҳафт осмон*” тазкираси асосида Е.Э.Бертельс келтирган ривоят “X-XV асрлар форс мумтоз шеърияти” китоби муқаддимасида тўлиқ келтирилгани учун бу ўринда такрорлаб ўтирмадик.

Булбули аршанд суханпарварон,
Боз чи монанд ба он дигарон.
3-оташи фикрат чу паршон шаванд,
Бо малак аз жумлайи хешон шаванд.
Пардаи розе, ки суханпарварист,
Сояе аз пардае пайгамбарист.
Пешу насе баст сафи кибриё,
Пас шуаро омаду пеш анбиё.
Ин ду назар маҳрами як дӯстанд,
Ин ду чу мағз, он ҳама чун пӯстанд...
(Сўзни қофияли-ўлчовли сўзловчилар
Икки олам хазинасини сўзга тизурлар.
Хазина эшигини очувчи махсус калид
Сўзни ўлчаб айтувчи марднинг тили остидадир.
Сўз тарозусини созловчи шоир
Бахткелтирувчиларни сўз билан пухталади.
Сўзга парвариш берувчилар арш булбуллариدير,
Ўзгалар уларга қачон тенг кела олсинлар?
Тафаккур оловида хаёл осмонига кўтарилган пайтлари
Фаришталар билан қардошлик касб этурлар.
Сўз санъаткорларининг сир пардалари
Пайгамбарлик пардасининг соясидандир.
Улуғлар сафида ҳам паст-баланди бўлади,
Аввал анбиёлар, ортидан шоирлар келади.
Бу икки тоифа бир дўст маҳрамидирлар,
Бу икки тоифа мағзу қолган ҳама пӯстдирлар...)
Бу мисралар Санойӣ ва Хоқоний даври ирфоний
шеърятининг моҳиятини намоён қилувчи байроқлар
("лейтмотив") дейишга арзигуликдир. Кейинги асрда Аттор
ва Румийларнинг эпик ижоди соф тасаввуфий руҳ билан
йўғрилган адабиётни юксак чўққиларга олиб чиқди ва шу
билан бирга бу йўналиш камолотидаги якуний нуқта
вазифасини ҳам ўтади. Энди Амир Хусрав бу йўналишдаги
назирагўйларга маълум даражада беписанд қарай

бошлаганига¹ хайрон бўлмасак ҳам бўлади. Шоир янги уфқларга кўз тикаётган эди.

У биринчи хилватнинг бошланишидаёқ куёшни "*фалак суфийси*"га ўхшатган бўлса, иккинчи байтда "*зулмат гажсаги*"ни² рўза тутган одамнинг лабларига ўхшатади. Низомий хилватларининг охиридаги "*куёш чашмаси*" ибораси³ Дехлавийда биринчи хилват бошидаёқ ишлатилади ва шу билан салафи тугатган жойидан ҳинд шоири бошлаганига ишора сезилади. Дехлавий манзаралари жуда ёрқин:

Мардумаки чашми касон то ба рўз

Кард ба мижгон дари худ мехдўз.

(Кишиларнинг кўз қорачиғлари⁴ эрталабгача

Киприklar воситасида ўз эшиklarини михлаб ташлади).

Ҳинд шоири ўз салафини такрорламайди, уни ўқувчилар ўқиганлигини эътиборда тутиб, ҳар хил ишоралар қилади. У ўз ҳолатини тасвирлашга ўтар экан, кўнгилини алоҳида руҳий мавжудот сифатида тасвир этади, "*дил сийнадан чиқиб мени бу тупрок танадан олиб чиқиб кетди*"⁵ деб гап бошлайди. Бу мажозий тасвирдан мақсад, маиший тор ташвиш ва майда орзу-ҳаваслар доирасидан ташқари қадам қўйиб, "*олий сирлар*" даражасида фикр юритишга интилиш бўлиб, бу ният енгил тасаввуф қобиғига ўраб берилади. Дехлавийшг ирфоний тушунчаларга муносабати унчалик жиддий эмас. Аттормнинг ишқи ҳақиқий йўлидаги эҳтироси

¹ Бу беписандлик "Ширин ва Хусрав"нинг муқаддима қисмидаги "ишқи ҳақиқий"дан лоф урувчиларга муносабатда очик баён этилади. (Бу ҳақда яна "X-XV асрлар форс мумтоз шеърляги" китобида батафсил изоҳлар мавжуд.)

² Тасаввуф терминологиясида "*соч*", "*зулф*", "*гажсак*" (форсчада - "*турра*") қоронғиликнинг, яъни бу фоний дунёнинг, рамзи сифатида келиши маълум.

³ Низомийда "*чашмайи хуршед*" - "*Маҳзан-ул-асрор*", "*Самарайи хилвати дуям*". 35-байт; Дехлавийда "*чашмайи хур*" - "*Матлаъ-ул-анвор*", "*Хилвати аввал...*", 4-байт.

⁴ "*Мардумак*" форсчада "*кўз қорачиғи*" маъносини беради, ammo "*мардум*", яъни "*одамлар*" сўздан кичрайтиувчи кўшимча орқали ясалган бу сўз шеърхон тасавурида "*одамчалар*" маъносига ҳам ишора қилиб, байт маъносида кўп қатламлик ҳосил қилиши ҳисобга олинган.

⁵ "*Дил, ке шуд аз сийна ба поки бурун, Бурд маро з-ин тани хоки бурун*" - "*Матлаъ-ул-анвор*", "*Хилвати аввал...*", 12-байт.

унга буткул ёт. Ў "олий сир" ҳақида сўзлаётиб ҳазил ҳам қила олади:

Дидам аз он сон шарафи бартари,

К-аз сарам афтод кулоҳи сари.

(Олий мақом шарафига шундай /берилиб/ тикилдим=ки, Бошимдан бошчилик кулоҳи ҳам тушиб кетди).

Мурожаатда ҳам сўз танлаб ўтирмайди:

Дод дилам ҳиммати олийгарой

К-“эй, саги бадзаҳра, чи монди, дар ой!”.

(Дилим олий даражага интилувчи ҳимматини кўрсатди,

/Ва деди/: “Эй юраксиз ит, нега орқада қолдинг, кирсанг=чи!”)

Ниҳоят шоир руҳи олий даргоҳга яқинлашиб, таъзим бажо қилади. Шу онда "мурувват элчиси" уни ҳузурига чақириб "маърифат чодир"да қабул қилади ва "беадаб"/шоир/га адаб қоидаларидан таълим беради. Шу баҳонада унинг хитоби берилади¹. "Мурувват элчиси"нинг насиҳати уни "гўлаҳ паишаси" бўлиб ҳар турли "ахлат"ларга кўниб юришдан, ҳар турли "санам"ларга сажда қилишдан манъ этиш, "ҳар икки жаҳонга қўл силтаб", "фалак қуши" бўлишга даъват қилишдан иборат. Бу "санам"лар, "ахлат устидаги паиша" киёслари сарой шоирининг ўз-ўзига нисбатан аччиқ танқиди эди-ки, ирфоний қобик бу ерда фақат эҳтиёт чорасидир, деса ҳам бўлади. Олий даргоҳ намояндасининг тилидан берилган мажоз моҳияти охирги байтда ёрқинроқ очилган:

Ҳиз, ки имшаб на шаби хуфтан аст,

Балки шаби қиссаи дил гуфтан аст.

(Тур, бу кеча уйку туни эмас,

Балки кўнгил қиссасини сўзламоқ тунидир)

Ҳа, шоирнинг асл мақсади "кўнгил қиссасини сўзлаш" эди, у замон ҳукмдорларини мадҳ этиш, ёлғон-яшиқ билан уларнинг кўнглини олишдан ўзини қутқариш ва юрагидаги

¹ Низомийда "Хилват хабарчиси"нинг хитоби 34 байт давомида келтирилган бўлса, Дехлавийда "мурувват элчиси"сининг шоирга мурожаати фақат 8 байт давом этади.

дардларини очикроқ баён қила олиш имкониятини Низомий ва шайх Низомиддин Авлиёлар этагини тутиш билан қўлга киритмоқчи эди.

Шоир Низомий ишлатган "ройуз" /асов отларни ўргатувчи/ ва "миқраа" /камчин/ рамзларини ўзига хос контекстда, баъзан салафи фикрига зид жумлаларда ишлатади. Низомий "отинг ўз оёқларингдир, қамчи урма" деса, Деҳлавий "қамчи уриш"га чақиради ва ҳ.к.

Деҳлавий сатрлари баъзан Анварий байтларини ҳам эслатгандек бўлади.

Анварий:

Кимийи кунам туро таълим

Ки дар иксиру дар саноат нист.¹

(Сенга кимий /моҳият/дан таълим бераман,

Ки жавҳар ва касби-корда бўлмас)

Деҳлавий:

Пойи дил аз роҳи саноат бар ор...

(Кўнгил оёғини касби-кордан торт..)

Шундай қилиб Хусравнинг ниёзи қабуд бўлади ва шоир энди жўшиб фахрия руҳида "ўзини қўйиб юборади":

Партави Хусрав ба ҳаво шуд зи паст,

Субҳ ба дарюза бар овард даст.

(Хусрав нурлари пастдан ҳавога таралди,

Тонг ундай тиланиб қўлларини чўзди).

Товушлар уйқашлигидан фойдаланиб; шоир-"хуришид" /қуёш/ ўрнига "Хусрав" сўзини қўйиб юбормоқда!

Низомийда -

В-он ки инон аз ду жаҳон тофтаст

Қут зи дарюзаи дил ёфтаст.

(Жилонни икки жаҳондан четда буриб,

Кўнгилга тиланиб бориб, озуқа топди) - дейилган эди.

Низомийдаги натурфилософик тасвирлар Деҳлавий учун хос эмас. Аммо Деҳлавийда ажойиб кайҳоний кузатишлар мавжуд:

¹ Фарҳанги забони тожик. Жилди 2. с.191.

Сояфикан хок ба чархи бирин,

Чарх шуда соянишини замин.

(Тупрок/ер/ олий чархга соя ташлаб,

Чарх /осмон/ ернинг соясида ўтирувчига айланиб).

Аммо ернинг осмонга соя ташлаши каби жуда тағзаминли фикр икки шоирда умумий йўналиш бир эканидан нишона бўлса ҳам, Низомийнинг руҳий ҳодисаларни натурфилософик деталлашидан фарқли ўлароқ, Деҳлавий ташбихларида ижтимоий ҳаётга ишоралар кўпроқ:

Пўшт қавий шуд ба рукуъ ву қиём...

(Саждага бош кўйиш ва яна қадни ростлашлар билан бел бақувват бўлди...)

Бу тағмаъноли сатрни албатта бадантарбиядан кўра ижтимоий шароит заруратларига алоқаси кўпроқ.

Низомийдаги "*биринчи хилват*" ва унинг "*самараси*" ҳинд шоирида "*иккинчи хилват*"га мос келади. Деҳлавийнинг ниятлари, ташвишлари, дардлари муайян маънода салафи давридагидан буткул бошқадир. Буни шоир ўзи алоҳида таъкид этган-ки, қуйида кўриб ўтамиз. Деҳлавий хилватлар композициясини нафақат ташқи жиҳатдан балки мазмун томонидан ҳам мавзунлаштирган. Жумладан, "*иккинчи хилват*"да шоирнинг ўз салафи /Низомий/ билан мажозий учрашуви акс эттирилган.

Бу хилват тонг отишидан бошланади (Низомийдаги тасвирнинг охири). Ҳинд шоири учун тонгга душманлик кўзи билан қараш ёт, қайтага тонг ёришиб, боғни эгаллаб ётган кўршапалак, бойқуш каби тун паррандалари даф бўлади ва боғда "*саҳар куйчиси*" булбул ўз замзамасини бошлайди. Тонгдаги боғ ҳолати 14 байтда васф этилади, кейин шоир ўз ҳолати тасвирига ўтади. "*Мен бундай муборак нафасли тонгда парвоз этишга қанотларимни шайладим*" дейди у. Иқбол ва бахт қушларининг ҳамроҳлигида шоир гўзал бир гулшандан ўтиб боради, 11 байт ушбу гулшан васф этилади. Бундай ажойиб гулшаннинг тобора ичкарасига кириб борар экан, шоир қулоғига бир тарафдан "*дардли*

нола" овози эшнтилади. Бу ажойиб қўшиқ жоннинг ичига сингиб борарди ва кўнгилни оташ ичра соларди. "Бу замзамани эшитиб хароб бўлдим", хитоб қилади шоир ва ўша томон шошади.

*Рафтаму дидам ки ҳамандух буд,
Бар дили тангаиш гами чун кўх буд.* ↵
(Бордим ва кўрдимки, бир қайғудош эди,
Нозик кўнглида тоғ каби ғам бор эди).

Шоир ул кимсадан, "сен кимсан ва нега бу аҳвол нола чекасан" деб сўрайди. Жавоб чуқур ўйга толдиради: ,

*Гўфт: зи кори ки ба миқдор нист,
Ҳамчу маниро ҳади ин кор нист.
Кор ки чандин сари мардони пок,
Дар сари ин кор фуру шуд ба хок...*

(Айтди: Бир иш-ки, миқдорига етиб бўлмайди.

Мендек инсонга бу ишнинг уҳдасидан чиқиш ҳадди эмас,

Бу шундай ишки, неча-неча пок эрлар боши,
Ушбу ишни деб тупроққа чўмди.)

Ҳа, бу оламнинг олий ҳақиқатини излаш меҳнати эди, бу йўлда бани башарнинг улуғ пешволари асрлар давомида изланиб келади, ҳар бир даврда маълум бир ютуқларга эришилади, аммо ниҳойи натижа доимо узоқ уфқда қолиб келаверади. Шоир қайғудошининг кўнгил дардлари умумбашарий муаммоларга тугаш бўлиб, унда ирфоний ва ижтимоий йўналишлар ўзаро мураккаб чатишувларда ўзлигини намоён қиларди.

Шоир қайғудошидан юкининг ниҳоятда оғир эканини эшитгач, ундан ҳам баттар аҳволга тушади, аммо қайғудош ўз дардини баён қилгач, нафаси янгиланади. Шоир дилидаги доғ ҳам янгиланади ва унинг олдида кўнгли оламини тўсиб турган парда очилади.

Икки қайғудош бириккач -

*Жўши ду ҳамдард ба як жо шуда,
Мавжи ду хуноба ба дарё шуда.*

*У ғами худ гуфта ву ман сўзи хеш,
Дийда намак рехта бар ҳар ду реш.*

(Икки ҳамдарднинг қайнаши бирга кўшилди,
Икки қон сели бир дарёга келиб қуйилди.

У ўз ғамини айтар, мен эса ўз куйганимдан сўзлардим»
Кўз ҳар икки /кўнгил/ яраси узра туз сепарди).

Бу сўзлар шунчаки тасвир элементлари эмас, балки Низомий ва Деҳлавий "Хамса"лари орасидаги нисбатни очиб берувчи асос аҳамиятга эга бўлган мажозий тушунтиришлардир. Айни шундай экани кейинги сатрлар мазмунида янада равшанроқ очилади:

*Орзуйи ҳар ду ба як ком буд,
Чошнуйи ҳар ду зи як жом буд.*

(Ҳар иккимизнинг орзумиз бир мақсад билан боғлиқ,
Ҳар икки майнинг тотими бир қадахдандир).

Шундай килиб, шоиримиз ўз салафи билан татаббу нисбатини аниқ ифодалаб беради: биринчидан, ҳар икки кайғудош ўз дардини айтиб йиғламокда; иккинчидан, ҳар иккисининг нияти /ғоявий йўналиши/ бир мақсадга қаратилган ва ҳар иккиси "майи"нинг /асарлари мазмунининг/ хўриши ҳам бир қадахдан олинган - яъни, умумий бир сюжет заминидадир.

Лекин ҳали шоир баён қилмоқчи бўлган ниятлар учун Низомий нуфузи ҳам етарли эмас эди. "Учинчи хилват" шу сабабдан шоирнинг воқеъ ҳаётдаги иккинчи қудратли таянчи бўлмиш пири – Низомиддин Авлиё билан мажозий мулоқотига бағишлангандир.

Низомийнинг пири бўлганлиги маълум эмас, у асли том маънодаги суфий ҳам бўлмаган эди. Шунинг учун унинг ягона "хожа"си - соҳиби - кўнгилдир. Аммо Амир Хусрав даври ва мавжуд шароити бу "эркалик"ни кўтарадиган эмас. Шу сабабли шоир пир қидиради. Деҳлавий "хожа" тушунчасини пирга нисбатан қўллайди, унинг етакловчиси ва келажагидан башорат қилувчи ҳам пиридир. "Хожа" ва "дўст", пир ва салаф - шоирнинг икки мустаҳкам таянчидир:

Рӯ ба суйи хожса ву дил суйи дӯст,

Ҳар ду ягона шуда дар мағзу нӯст.

(Ўзни хожа сари ва кўнгилни дӯст сари бурдим,

Ҳар иккиси моҳият ва шаклда бир бўлиб кетди).

Дарҳақиқат, Низомий ва Низомиддин исмлари орасидаги уйқашлик уларни мажозда бирлаштириш учун асос берган бўлиши мумкин.

Пир унинг келажигидан башорат қилиб, майда-чуйда турмуш ташвишларига берилмай, олға кетишни, олдинда азим уммон, нурли тонг борлигидан хабар беради ва "тонг ёришиши" рамзи муносабати билан "матлаъ" сўзи тилга олинади.

Шоир ишонч билан йўлга чиқади ва олдинда "биринчи манзил" хабари келади. Шундай қилиб, 1-мақолатга ўтилади.

Мақолатлар сони ҳар икки шоирда бир хил - 20 та, Биринчи мақолат мавзуси ҳам мос келади - ҳар икки шоир уни инсоннинг моҳиятини таърифлаш ва улуғлашга бағишлайди.

Жомийнинг "Тухфат ул-аҳрор" достони Деҳлавий достонидан 184 йил ўтиб ёзилди. Жомий ижодида тасаввуфий ғоялар устунлик қилиши маълум, аммо давр Аттор ва Румийлар замони эмас. Шу сабабли Навоий эътироф этганидек, аллома шоир "ҳақиқат ва мажоз тариқида комил ва илми иккаласи тариқида вофий ва шомил" эди. Низомий ва Деҳлавий достонларига гатаббуъ тарзида битилган асар муқаддимаси бошқа анъанавий мавзулар қатори уч хилватни ҳам ўз ичига олади. Аммо Жомий Деҳлавийдан фарқли ўлароқ биринчи хилватни бошламасдан олдин "Дар кашфи парда аз ҳақиқати дил ва дар баёни онки дил дар паҳлуи соҳиби дил дил шавад" (Кўнгил ҳақиқати /юзи/дан пардани кўтармоқ ва дил кўнгил соҳиби бағридагина кўнгилга айланишини баён қилмоқ) деб номланган алоҳида боб келтиради. Боб шундай бошланади:

Гулбунӣ жонро ки ба гил коштанд,

Орзуи гунҷаи дил доштанд.

(Жон гулкўчатини тупроққа қадаганларида
Дил ғунчаси орзусида бўлганлар.)

Пири муршиднинг кўнгил (“дил”) ҳақидаги қарашлари
салафларига нисбатан янада ривож олиб, умумқайҳоний
миқёс касб этган:

*Чун зи гил он гулбуни тар сар кашид,
Ғунчаи наврустаи дил бар дамид,
Дурж дар он ғунча чу авроқи гул,
Ҳарчи дар офоқ чи жузъу чи кулл.
Хусни бутон ояти тафзили у,
Кавну макон дафтари тафсили у.
Чархи фалак в-он чи бувад дар хумаи,
В-он чи хирад ном ниҳад олимаи!
Дар сиати доираи дил гум аст,
Он ҳама чун қатра ву.дил қулзум аст...*

*Он ки худойи ҳама гунжад дар у,
Ин ҳама пайдост чи санжад дар у.
Ин ки паси пардаи тан пардагист,
Дасти хуши зиндаги ву мурдагист,
Мазҳари асрори дил омад на дил,
Матраҳи анвори дил омад на дил.*

(Тупроқдан ул тоза гул кўчати бош кўтаргач,
Янги етилган кўнгил ғунчаси кўзни яшнатди.

Ушбу ғунча бағрида худди гул япроқлари жо бўлганидек,
Бу оламда хоҳ кичик, хоҳ улуғ – неки бўлса барчаси
яшириндир.

Ғўзаллар хусни унинг афзаллик бериш мўъжизасидан,
Мавжуд борлиқ унинг муфассал баён қилинган
дафтариدير.

Фалак чархи ва унинг хумида нима бўлса,
Ва олимлар ақл деб ном қўйган нарса ҳам
Кўнгил доираси кенглигида яширингандир,
Улар барчаси қатралар ва кўнгил уммондир...

Унда барчанинг ҳукмдори жой олган экан,
Бу барча кўзга кўринган нарсалар унга қиёслашга

арзирмиди?

Бадан пардаси ортидаги пардаловчи

Ҳаёт ва мамотни /белгиловчининг/ кудратли кўлидир.

Кўнгил сирларининг намойишидир у; дил¹ эмас.

Кўнгил нурларининг таралишидир у, дил эмас.)

Шундан кейин Жомий ҳам “дил”ни барча ҳайвонотда ҳам бўладиган моддий аъзо – “юрак” сифатида тушуниш ва талқин қилишни қоралайди. Ким шундай талқин қилса, у қимматбаҳо дур билан оддий мунчоқнинг фарқига бормас экан, дейди.

Кейинги мисралар кўнгил гавҳарини ҳосил қилиш учун нималар лозим эканлиги ҳақида бўлиб, масаланинг буёғи энди ўша давр тасаввуф сулуқлари ёндошувида талқин қилинади:

То нақуни рўй ба дарёдилли,

Набвадат аз гавҳари дил ҳосили.

То назани хайма ба паҳлуи тир,

Ҳамчу дил аз дил нашава баҳрагир...

(Токи юзингни бир дарёдилликка қаратмагунингча,

Кўнгил гавҳаридан ҳосил унмайди.

Токи пири муршид яқинига чодир тикмас экансан,

Кўнгилдан кўнгилдагидек баҳра топмайсан...)

Боб давомида ҳақиқий пири муршиднинг таърифи берилади:

Жайби дилаш машириқи анвори ғайб,

Нур ба каф карда чу Мусо зи жайб.

Зиндагийи дил чу Масиҳ аз дамаш,

Сабзийи жон чун Хизр аз мақдамаш.

Талъати у нури саодатфишон,

Халъати у домани давлаткашон...

(Унинг кўнгил уйи ғайб нурларининг тонготаридир,

Кафти Мусо кўлидек нурланиб туради.

¹ Бу ўринда яна форс тилидаги “дил” сўзининг кўпмаънолиги асосида сўз ўйини қилинмоқда, яъни кейинги “дил” сўзи инсон танасидаги қонни ҳайдаб берувчи муайян моддий аъзо – “юрак” маъносида ишлатилмоқда.

Кўнгилнинг тириклиги унинг Исодек нафасидан,
Жоннинг яшнаб туриши унинг Хизрдек ташрифидан.
Унинг чехраси нури саодат ёғдирувчидир,
Унинг чопони этаги давлат бахш этгувчидир...)

Бундай пирнинг суҳбати мис вужудларга иксир¹ каби таъсир қилади, дейди шоир. Навбатдаги бобга айти шу фикрга мувофиқ равишда *“Суҳбати аввал бо пири равшанзамир дар торикийи шаби занн ва тахмин ва расидани мурид ба воситайи вай ба давлати илми яқин”*(Биринчи суҳбат – равшанзамирлик (ботини ёруғ) пир билан гумон ва тахминлар тун қоронғулигида ва муриднинг ушбу суҳбат воситасида илм ул-яқин давлатига етишмоғи) деб сарлавҳа қўйилган. Боб қоронғу тунда шоирнинг шак ва гумонлар зулмати аро изтироблари тасвири билан бошланади. Унда ер юзига қоронғулик таралиши билан инсон хотирини шубҳа-гумонлар қоплаши ўзаро мувозанатда тасвирланади:

*Душ ки чун нури яқин дар гумон,
Рўз шуд андар тутуқи шаб ниҳон,
Пардаи шаб рўйи заминро нухуфт,
Зулмати шак нури яқинро нухуфт.*
(Кеча оқшом ишонч нурига гумон аралашгач,
Кундуз тун чодирига яширинди.
Тун пардаси ер юзини қоплади,
Шубҳа зулмати ишонч нурини кўздан яширди.)

Шоир бу бедорлик тунда ўзининг ғафлатли аҳволдан афсус-надоматлар чекиб, нолалар қилади. Унинг дуою нолалари кўкка етиб, пири унга пешвоз чиқади ва уни қўллаб, шак ва гумонлар асоратидан олиб чиқиб кетади...

Кейинги боб *“Сўхбати дўввум бо пири соҳибтамкин ва равшан шўдани чашми мурид ба нури айн ул-яқин”*(Иккинчи суҳбат – виқорли пир билан ва муриднинг кўзи айн ал-яқин нуридан равшан тортмоғи) деб белгиланган. Бу боб Амир Хусравнинг *“Иккинчи хилват”*ига мувофиқ равишда тонг ёришуви тасвири билан очилади:

¹ “Иксир” - ўрта асрлар кимёгарлари наздида мисни олтинга айлантирувчи жавҳар, мўжизавий кимёвий модда.

*Субҳ ки бар ҳошияйи ин чаман
Зад алами нурфишон настаран.
Рехт аз-ин гулшани фирузафом,
Шохи шукуфа варақи сими хом...*

(Тонг ёришиб бу чаман қирғоғида
Настаран гули ўз нурли байроғини ўрнатди.

Ушбу ферузаранг гулшандан

Чечаклар соф кумуш гулбаргларини сочабошладилар...)

Яна табиат тасвири ирфоний тимсолларга чулғаб

берилади:

Жилвагаҳи ёфтам ораста,

Суйи ба су жилвагарон хоста.

Балки яки савмаъа ву баста саф,

Аҳли сафо гирди вай аз ҳар тараф.

Сабза мусалло зи гиёҳ сохта,

Гирд ба гирди чаман андохта.

Сабзлибосон ба хушўи тамом,

Карда ба болойи мусалло қиём.

Мурғи чаман замзамасози ҳама,

Карда адо вирди намози ҳама.

Жаста чинор ашрафи авқотро

Даст бар оварда муножотро...

(Ораста бир манзарага¹ кўзим тушти,

Бутун атрофда нозли чеҳралар бош кўтарган эдилар.

Гўё бир ибодат манзилию гирди атрофида

Поклик аҳли саф тортиб турардилар,

Майса кўкатлардан жойнамоз тўқиб

Чаманзорнинг бутун атрофига ёйиб ташлаган.

Яшил либослилар тамоми диққатни жамлаб,

Ушбу сажжода устида қиёмда турардилар.

Чаман булбули замзамадан тўхтамай,

Намоз қироатини адо этиш билан банд эди.

Чинор асосий вақтини қўлларини /кўкка/ чўзиб,

¹ Аслиятдаги “жилвагаҳ”, “жилвагар” сўзлари тасаввуфий-ирфоний маъноларга ҳам эга бўлиб, ягона Ҳақнинг мазҳари, Ҳақиқатнинг мажозда зухурига ишора қилади.

/Ҳаққа/ муножот қилиш билан ўтказарди...)

Бу тариқа иккимаъноли тасвир 16 байт давом этади.

Сўнг шоир яна ўз ҳоли баёнига ўтади:

*Ман ба ченин вақт нўр аз ёди пир,
Жону дили шод ба иршоди пир,
Оташи шавқаш зи дарун шўълакаш,
Бурда зи ман сабру сукун шўълаваши.
Гирди чаман тавфқунон мешудам,
Жомадарон наъразанон мешудам...*

(Мен шу пайтда пир ёди билан тўлиқиб,
Пир ҳидояти билан жону дилим шодланиб,
Шавқ олови ичимда алангаланиб,
Сабру қароримни алангасида куйдириб,
Гулзор атрофида гир айланиб кезардим,
Ёқамни пора қилиб, наъра тортиб кезардим...)

Шундай ҳолатда шоир кўзига узокдан бир нуроний инсон шарпаси кўринади. Бу одам ким бўлди экан ва бу гулзорга не юмуш билан келаётган экан, деб хаёлга берилиб турганда яқироқ келгач, ул чеҳрасидан нур ёғилиб турган киши ўзининг пири муршиди эканлигини таниб қолади. Югуриб қаршисига бориб ҳаяжонланиб салом беради. Пир шоирнинг дил кўзини ярқ очиб, аввал ақл кўзи билан англаб етганларини энди очик кўз билан кўрадиган даражага етказади. Шоир нималарни кўрди?

*Дид ки олам зи самак то само,
Нист ба жўз вожиби мумкин нўмо.
Ҳастийи вожиб яки омад ба зот,
Ҳаст тааддуд зи шўуну сифот.
Касрати сурат зи сифот асту бас,
Асли ҳама ваҳдати зот асту бас.
Баҳр яки, мавж ҳазорон ҳазор,
Рўй яки, ойинаҳо бешумор.*

(Кўрдики, олам (сувдаги) балиқдан самога қадар
Вожибнинг зоҳир бўлиш имконидан ташқари эмас.
Вожибнинг мавжудлиги асл зотида якка-ёлғиз,

Унинг адади ортиб кетиши азамати ва сифатлари кўплигидан.

Сувратларнинг кўплиги (“касрат”) сафол, холос.

Аслида барчаси зотида ягона (“ваҳдат”) дир.

Уммон – битта, тўлқинлар минг-минглаб,

Чеҳра – битта, ойналар беҳисоб.)

Таърифлардан аён бўладики, пири муршиднинг талқинлари тамомила тасаввуфий асосга эга. Учинчи суҳбат ҳам яна пир ва мурид муносабатлари хусусида бўлиб, қуйидагича сарлавҳа остида келади: *Сўҳбати сеййўм бо пири ҳақиқатбин ва ёфтани мурид гавҳари мақсуд аз ҳуққайи ҳаққ ул-яқин.* (Учинчи суҳбат – ҳақиқатни кўриб турувчи пир билан ва муриднинг ҳаққ ул-яқин сандиқчасидан мақсад гавҳарини қўлга киритгани хусусида). Боб чоштгоҳ пайти тасвиридан бошланади:

Чошт ки хуриид алам бар фарошт,

Зулмати соя ба замин кам гузошт.

Ҳар алам аз соя фазояд паноҳ,

Жўз алами хур ки буд соякоҳ.

Ханжари заррин чу кашид аз шекуҳ,

Соя шуд аз дашт гўризон ба кўҳ...

(Чоштгоҳ пайти куёш байроғини ёзиб

Соя зулматини ер юзида кам қолдирди.

Ҳар бир байроқ сояни узайтиради,

Фақат куёш байроғи сояни камайтирувчидир.

Олтинранг ханжарини /қинидан/ чиқаргач,

Соя кўрқувдан даштни ташлаб, тоққа қочди...)

Шундай кунда шоир ўз оғир аҳволидан қийналиб, шаҳру кўчаларга сиғмай қолади ва бош олиб дашту саҳрога чиқиб кетади. Бепоён дашт таърифи бошланади. Бу таърифлардан дашт ҳам мажозий тимсол эканлигини англаш мумкин. Шоир яна пирини излайди. Излаб-излаб бир майсазорга етишади. Ундаги булоқ бошида пири муршиди таҳорат олиб ўтирган бўлади. Шоир салом бериб эҳтиром кўрсатгач, пири каромат кўрсатиб, унинг дилидаги барча тугунларни ечиб юборади.

Шоирнинг дил тугунлари ечилгач, у ўзини мутлақо бошқа бир ҳолатда ҳис қилади:

*Қатрайи ночиз ба баҳр орамид,
Ҳастийи худро ҳамаги баҳр дид.
Дар сувари баҳр чу мавжу бухор,
Ёфт ҳама жилвайи хеш ошкор.
Ҷун пайи гавҳар суйи дарё шитофт,
Ҳич гуҳар жўз гуҳари худ наёфт.
Ҷун ба тамошо суйи худ бингарид,
Ҳич надонист ки жўз баҳр чист...*

(Ожиз бир томчи уммонга қўшилиб кетди,
Ўзлигини буткул уммонга айланганини кўрди.

Барча ўзидаги товланишлар

Денгиз юзидаги мавжу тўлқинлар каби эканлиги ошкор бўлди.

Гавҳар истаб денгизга интилган эди,

Ўз гавҳаридан ўзга гавҳар топмади.

Ўзини кўрмоқчи бўлиб назар солган эди,

Уммондан ўзга бирор нарсани ангай олмади.)

Шундай қилиб, тасаввуф пири муршиди кўнгил тарбияси борасидаги уч суҳбат давомида муриднинг пир кўмагида “*илм ул-яқин*” (шариат), “*айн ул-яқин*” (тариқат), “*ҳаққ ул-яқин*” (ҳақиқат)¹ босқичларини босиб ўтиб, маънавий камолотнинг юксак босқичига кўтарилишини мажозий гўзал лавҳаларда гавдалантириб беришга эришади.

“*Тухфат ул-аҳрор*”дан кейин икки йил ўтиб илк бор туркий тилда Алишер Навоийнинг “*Ҳайрат ул-аброр*” достони яратилди. Бу асар муқаддимасидан ҳам кўнгил таърифидаги анъанвий боблар жой олган. Бу бобларнинг биринчиси (муқаддима бобларининг 17-нчиси) “*Кўнгул таърифидаким, кўнгул тилагандек қилилмайдурур ва анинг васфин соҳибдиллиқга мавсуф бўлгон кишидин ўзга киши билмай дурур. Кўнгулсиз роқим хомасин рақамкаш*

¹ Бу талқинлар ҳақида яна қаранг: Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература. М., 1965, с. 38-39.

қилмоқ ва бу рақам саводи билан кўнглин хуш қилмоқ” — деб номланган. Боб мундарижаси таҳлилига ўтишдан олдин бир нарсага эътибор қаратайлик. Биз мақоланинг бошидан охиригача “кўнгли” сўзини ишлатаёпмиз. Аммо аслида форс тилида бу сўз йўқ. Шундай экан, Низомийдан Жомийгача барчалари (жумладан, «*Кимёи саодат*»да Ғаззолий ҳам) “дил” сўзини ишлатишган. Бу сўз, олдинроқ ҳам айтиб ўтганимиздек, кўпмаъноли бўлиб, турли луғатларда 6 тадан 12 тагача маънолари қайд этилган¹. Жумладан, “юррак” (инсон ва ҳайвонларнинг тана аъзоси), “кўнгли”, бирор нарсанинг ботини (масалан, “*дили дарё*” - денгиз қаъри, “*дили хоро*” - харсангтош бағри, “*дили шаб*” - тун қоронғуси, “*дили хок*” - ер қаъри ва ҳ.к.)² маънолари асосийларидан ҳисобланади. Шу сабабли ҳарбир шоир “дил” сўзини “кўнгли” маъносида ишлатганда бу ҳайвонларда ҳам бўладиган оддий тана аъзоси эмаслигини алоҳида таъкидлаб ўтишни лозим топишган. Албатта, мумтоз шеърятда бу сўз кўпроқ айни “кўнгли” маъносида ишлатилган ва умуман шоирлар тилида шу маънода энг кўп учрайдиган сўзлардан ҳисобланади. Масалан, Амир Хусрав Дехлавийнинг “*Ширин и Хосров*” достонида 370 марта³, “*Ойнайи Искандарий*”да 259 марта¹

¹ Дил – 1. Узви хунгардонии... 2. Дарун, дохил, миёни чизе. 3. Ботин, хотир, жон, рух. 4. Фикр, андеша. 5. Майл, хоҳиш, ҳавас. 6. Дилбар, ёр, маҳбуба, дўст. 7. Далери, шижоат, журъат. (Бирикмалар – с. 370-374) // *Фарҳанги забони тоҷики*. (дар 2 жилд). М., 1969 с. 370 - 374.

Дел – 1. Узви дохилийн бадан..., қалб. 2. шикам. 3. хотир, замир. 4. жон, равон. 5. мағзи сар. 6. мағзи дарахт ва монанди он. 7. Миён, васат, дарун, дохил. 8. Марказ. 9. шижоат, Журъат, шижоат. 10. (*тасавуфий*) Латифайи раббоний ва руҳоний ва он ҳақиқати инсон аст ва мадраку олиму орифу ошик аст. 11. (*тасавуфий*) Маҳалли тафсилии маоний, нафси нотиқа. 12. Махзани асрори Ҳаққ, қалб. // *Доктор Муҳаммад Муин. Фарҳанги форси (Мутавассит). Жилди 2. Техрон. 1357. с. 1546.*

Дэл – 1) анат. Сердце, 2) сердце, душа, 3) желудок, живот, чрево, 4) храбрость, отвага, мужество, доблесть, сила духа, 5) *редко* середина (*дэли шаб* - полночь) 6) *карт*. Черви. (Остальное - фразеология). // *Персидско-русский словарь в двух томах. Том 1. М., 1970. с. 648-651.*

² Қаранг: Семантика слов “дил” и “жон” в поэме “Ширин и Хосров” Амира Хосрова Дехлави // *Лексикология и грамматика восточных языков.*(Сборник статей). М., “Наўка”, ГРВЛ, 1975, с. 42.

³ Шу китоб, с. 40.

“дил” сўзи учрайди. Энди Навоий матнларига мурожаат қиладиган бўлсак, бугунги кунгача тайёр бўлган Навоий “Хамса”си конкорданси материалларига биноан “Фарҳод ва Ширин” достонида “кўнгил” сўзи - 248 марта (32 сўзшаклда) учрайди. “Дил” сўзи эса атиги - 2 марта, бу сўз асосидаги қўшма сўзлар - (43 сўзшаклда) 78 марта учрайди. “Қалб” сўзи - бори-йўғи 3 марта (2 сўзшаклда) учрайди. “Лайли ва Мажнун”да “кўнгил” -169 марта (26 сўзшаклда) учрайди,

“дил” сўзи эса атиги 1 мартагина ишлатилган холос. Бу дostonда “қалб” сўзи 3 марта қўлланган. Таркибида “дил” ўзаги мавжуд бўлган қўшма сўзлар (26 сўзшаклда) 53 марта учраган. “Сабъаи сайёр” достонида “кўнгил” сўзи - 175 марта (26 сўзшаклда) учрайди. “Дил” сўзи ўзи атиги - 3 марта, бу сўз асосидаги қўшма сўзлар эса - (37 сўзшаклда) 86 марта учрайди. “Қалб” сўзи - бори-йўғи 2 марта, яна 1 марта бу сўз асосидаги қўшма сўз учрайди.

Ушбу далиллардан маълум бўлмоқдаки, Навоий тилида асл туркий сўз форсий ва арабий муқобиллари ўрнини деярли тўлиқ эгаллаб бўлган. Форс тилидан ушбу ўзак асосидаги ўзлашмалар фақат қўшма сўзларга алоқадор бўлиб қолган. Ушбу қоида, яъни туркий муқобили мавжуд бўлган ҳолатда форсий ва арабий сўзларни иложи борича кам ишлатиш тамойили Навоий шеърлятида қай даражада изчил риоя қилинганини яна бир назардан ўтказиш мақсадида ўзаро яқин маънодошликка эга бўлган “кўкс”, “бағир”, “сийна”, “юррак” сўзларини конкорданс материаллари асосида кўриб чиқилди. Натижада қуйидаги маълумотлар қўлга киритилди. “Фарҳод ва Ширин” достонида “кўкс” - 21 марта (10 сўзшаклда), “бағир” (“бағри”) - 4 марта (12 сўзшаклда), “сийна” - 1 марта, “Лайли ва Мажнун”да “кўкс” - 17 марта (7 сўзшаклда), “бағир” - 3 марта (2 сўзшаклда), “юррак” - 4 марта (3 сўзшаклда), “сийна” сўзи учрамади. “Сабъаи сайёр”

¹ А.Куранбеков. Парадигматический анализ семантической структуры “жон” ва “дил” в поэме “Ойинайи Искандарий” Амира Хосрова Дехлави. // Амир Хосров Дехлави. /Сб. Науч. Трудов ТашГУ / Т., 1987, с. 43-44.

достонида “кўкс” – 8 марта (3 сўзшаклда), “бағир” (“бағри”) – 4 марта (4 сўзшаклда), “сийна” – 1 марта, “Ҳайрат ул-аброр”да “кўкс” – 15 марта (9 сўзшаклда), “бағир” – 7 марта (7 сўзшаклда), “сийна” – 1 марта, “юррак” – 4 марта (3 сўзшаклда) ишлатилганлиги маълум бўлди. Демак, юқоридаги хулосамиз яна бир марта ўз тасдиғини топти, дейиш мумкин.

“Ҳайрат ул-аброр”да “кўнғил” сўзи жами 148 марта (27 сўзшаклда) ишлатилган (“дил” сўзи 3 марта - 2 сўзшаклда, “қалб” 7 марта - 6 сўзшаклда, “дил” ўзаги асосидаги қўшма сўзлар - 47 марта - 14 сўзшаклда учрайди). Энди ўзбек тили луғатларида ушбу туркий сўзнинг қандай маънолари берилганига эътибор қаратайлик. 1981 йилда Москвада нашр қилинган икки жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” 1-жилдида “кўнғил” сўзига 1. Кишининг ҳис-туйғу ва кечинмалари манбаи; юрак, қалб, дил. 2. Фейл-атвор; характер, хулқ¹ деб изоҳ берилган. Мустақиллик даврида Тошкентда нашр қилинган беш жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” 2-жилдида ҳам айна шу изоҳлар қайтарилган². 1959 йили Москвада чоп этилган “Ўзбекча-русча луғат”да “кўнғил” сўзи рус тилига “душа, сердце (как вместилище чувств)³” деб ўғирилган. Изоҳли луғатдаги “юррак, қалб, дил” деб берилган қўшимча изоҳга аниқлик киритиш керак эди, чунки “кўнғил” бу кўпмаъноли сўзларнинг барча маъноларини акс эттирмайди.

“Ҳайрат ул-аброр” достонининг муқаддима қисми 21 бобдан иборат бўлиб, “Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим” шарҳидан бошланиб, “Ҳолиқ ҳамди”⁴, тўрт муножот, беш наът, Низомий ва Амир Хисрав таърифидаги, Абдураҳмон Жомий васфидаги, сўз таърифидаги, сўзда маънонинг аҳамияти ҳақидаги, Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳидаги

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдли. 1-жилд. М., 1981, саҳ. 415-417.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 2-жилд. Т., 2006, саҳ. 457-460.

³ “Ўзбекча-русча луғат. М., 1959, с. 230-231.

⁴ Барча боб сарлавҳалари жуда батафсил баёнлардан иборат бўлиб, биз буерда уларнинг қайси мавзуга бағишланганликларини билдирувчи қисқа жумлалар билан чекландик.

боблардан кейин охирги 4 боб “кўнгул” таърифига бағишланади. Бу бобларнинг биринчиси шундай номланган:

“Кўнгул таърифидаким, кўнгул тилагандек қиллмайдурур ва анинг васфин соҳибдилликга мавсуф бўлгон кишидин ўзга киши билмай дурур. Кўнгулсиз роқим хомасин рақамкаш қилмоқ ва бу рақам саводи билан кўнглин хуш қилмоқ.” Эътибор берилса, Навоий сарлавҳадаёқ масала моҳиятига урғу бериб, аввало “кўнгул”ни “кўнгул тилагандек” яъни кўнгилдагидек таърифлаш иложсиз эканлиги, уни фақат “соҳибдил”, яъни “кўнгли эгаси” деб аташга арзигулик инсонгина мукамал тасаввур эта олишга қодир эканлигини таъкидламоқда. Боб кўйидагича бошланади:

*Субҳи азал қилди чу деҳқони сунъ
Одами хокійни гулистони сунъ.
Эсти насиме у гулистон сари,
Сунбулу сарву гулу райҳон сари,
Ким бу раёҳинга етишти футуҳ,
Ўйлаки тан гулшанига кирди руҳ.
Эрмас эди анда гараз ҳеч гул,
Ғайри кўнгулким, гараз эрди кўнгул.*

Бу парчага 20 жилдликнинг 7-жилдида шундай изоҳ берилган: “Бу мисраларда инсон гулистонга ва унинг аъзолари турли гулларга ўхшатилиб, яратувчи (худони) деҳқон атаб, азал тонгида яратиш (сунъ) деҳқони одам танасини гулистондай ясаганда, бу гулистонга ва ундаги турли-туман гулларга майин ел эсиб, бу гуллар очилгани, тан гулшанига руҳ киргани, ундан гараз ҳеч гул бўлмай, мақсад ёлғиз кўнгул эканини гўзал ташбиҳлар орқали таъкидланган.¹” Изоҳ насрий баён тарзида ёзилган, аммо татаббуъ тамойилининг бутун жозибаси шоир сатрларини салафлари билан қиёслаганда намоён бўлишини назарда тутсақ, маълум бўладики, шоир ҳарбир сатри, ҳарбир байти

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 7-ж. Т., 1991, с. 359.

билан ҳам салафларига жавоб бермоқда, ҳам мутлақо янги манзара яратмоқда. Агар барча салафлари “*кўнгиш қиссаси*”ни қоронғу тушишидан бошлаган бўлсалар, Навоий суҳбатни мажозий маънодаги “*субҳи азал*”, яъни “*азал тонги*”дан бошламоқда, шу билан бирга пири муршиди Жомий изидан бориб илк инсоннинг яратилишидаёқ мақсад “*кўнгиш*” (Жомийда “*гунчайи дил*”) эканини таъкидламоқда. Тасвир худди Жомийдаги каби бошдан-оёқ икки маъноли бўлиб, тонг, тонгги майин шабада, унинг ёрдамида “*гулу райҳон*”лар хуш бўйининг таралиши каби табиат тасвири бир вақтнинг ўзида ибтидода илк инсоннинг яралиши, унга Оллоҳ ўз руҳидан дам уриб ҳаёт бахш этиши, шу билан Оллоҳ руҳининг макони бўлган кўнгишнинг шакллантирилиши каби ирфоний тасвирлар шеърхон тасавурида мувозеъ ва уйғун ҳолатда намоён бўлишига эришилган. Навоий устози ғоясини таъкидлаган ҳолда буткул янги манзара яратишга муваффақ бўлган. Афсуски, насрий баён бундай гўзал манзараларни китобхон кўз олдида гавдалантира олишга ожиз қолади.

Боб давомида салафлари кўтарган масала – ирфоний тушунча бўлган “*кўнгиш*”ни инсон танасининг моддий узви бўлмиш “*юррак*” билан чалкаштириш хато эканлиги ҳақида хитоблар келади. Шу ўринда шоирнинг биз тилга олган салафлари барчаси форсий тилда ижод этгани туфайли улар икки маъноли “*дил*” сўзи асосида ўз фикрларини баён этишга мажбур бўлганлигини яна бир қарра эслаб ўтамиз. Ўзбек шоири икки алоҳида “*кўнгиш*” ва “*юррак*” сўзларини ишлатиш билан бу муаммога узил-кесил чек қўяди. Шу ўринда шоир яна бир нозик нуктага эътибор қаратади. Юқорида кўриб ўтдикки, Жомий дилни гул ғунчасига (“*гунчайи дил*”) ўхшатган эди. Навоий ирфоний ва моддий тасавурларни аралаштирмаслик масаласида изчиллик кўрсатиб, “*кўнгиш*”ни на “*гул гунчаси*”га, на “*қон*”, на “*пайкон*” (ўқ ёки найза учи) ва умуман “*рангу бў*” (яъни моддийлик хусусиятларига) эга бирор бир шаклга нисбат бериш (ҳатто бадий ташбиҳ сифатида ҳам) мутлақо хато эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтади:

*Эй ки кўнгул васфи баён айладинг,
Сен бу кўнгулни не гумон айладинг.
Гулишани жисминг аро гул гунчаси,
Битса гумон этма кўнгул гунчаси.
Ғунча эмаским, бу кўнгул қон эрур,
Ё бўялиб, қон аро пайкон эрур.
Йўқки, бу бир шакл дурур рангу бў,
Ҳарне керак бўлсун, агар бўлса бу.
Гар бу дурур ҳар нимаким жони бор,
Жисмида бу гунча сифат қони бор.
Ҳам они дажжол тотиб, ҳам наби,
Ийси била тенгму бўлур марқаби?*

Орада Низомий талқинига ҳам ишора сезилади:

*Гар бу эса Хожса, ўзин муттасил —
Қайси кўнгул бирла дегай аҳли дил?*

Маълумки, Ганжалик шоир “кўнгул”ни “Хожса” деб атаган, шу билан бирга натурфилософик талқинларга ҳам ўрин қолдириб, шоирнинг ҳаёлан инсон ички оламига кириб бориши тасвирида “дил”ни “етти халифа”, яъни инсон танасининг моддий узвлари — ўпка, қораталок, жигар, ўт пуфаги, буйрак ва ҳ.к.лар билан боғлиқ ҳолда тилга олган эди. Қисқаси, туркий тил имкониятларидан унумли фойдаланган устоз шоир икки тушунчани — ирфоний “кўнгул” билан моддий “юррак”ни бошқа-бошқа унсурлар сифатида алоҳида номлаб, тўлиқ бир-биридан ажратиб қарашга муяссар бўлди:

*Бу худ эмас жазм сен истар кўнгул,
Гар бу кўнгул бўлса сен андин тўнгул.
Бу ки кўнгул дерсен эрур бу юрак,
Исм кўнгул бирла анга муштарак¹.*

Шундан сўнг “кўнгул”нинг ҳақиқий таърифи бошланади:

*Кўнгул эрур булбули бўстони роз,
Қудс ҳаримида бўлуб жилвасоз.
Ройиҳаи жаннати аъло ҳам ул,
Партави мисбоҳи тазжалло ҳам ул.*

¹ Навоий “кўнгул” сўзини ишлатади, ammo бу ўринда аслида “дил” сўзини назарда тулади, чунки унинг барча салафлари форс тилида ёзишган ва “дил” сўзини ишлатишган.

*Солик ани ариши муалло деди,
Сўфи ани олами кубро деди.
Айни назоҳатда бу аъзам жаҳон,
Борча жаҳон аҳли кўзидин ниҳон.
Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқки кўнгул каъбаси,
Ким бу халойиққа эрур саждагоҳ,
Ул бири холиққа эрур жилвагоҳ.*

Бу таърифлар шоир салафларининг ҳеч бирида йўқ. Шу билан бир вақтда Навоийнинг таърифлари олдин ўтган устозларнинг ушбу мавзудаги мулоҳазаларининг мантикий хулосаси эканлиги ҳам ҳақиқатдир.

Боб давомида шоир пири муршиди ақидасини ривож-антириб кўнгил гавҳарини ҳосил қилиш учун нималар лозим эканлиги ҳақида ёзади. Аммо Навоийнинг бу борадаги қарашлари устозидан тамомила фарқ қилади. Агар Жомий масалани ўша давр тасаввуф сулуклари ёндошувида талқин қилиб, то бир пири муршид этагини ушламас экансан, мақсадга ета олмайсан деган хулосани баён қилган бўлса, Навоий масалага ниҳоятда кенг қарайди:

*Топқуча ганжинаи асрорлиқ,
Кўп қилибон солики атворлиқ.
Каъбага ҳам қатъи манозил қилиб,
Дайрга ҳам таййи мароҳил қилиб,
Ҳам етибон аҳли муножот аро,
Ҳам тушубон кўйи харобот аро.
Гоҳ бўлубон муътакифи хонақаҳ,
Шайх они тоатга қилиб рўбараҳ.
Гоҳ кириб дайри фано сори маст,
Муғбача олида бўлуб бутпараст.
Гоҳ қилиб шамъга парвоналиқ,
Гоҳ пари ишқида девоналиқ,
Гоҳ висол ичра бўлуб айш соз,
Гоҳ фироқ ўтига айлаб гудоз,
Гар қўрубон чобуки симин тане,*

Хандаи ширин била шўр афгане.
Дарду бало тогида Фарҳод ўлуб,
Тирног анга тешаи пўлод ўлуб.
Ё йўлуқуб моҳрухи дилкаше,
Дашти малоҳат аро лайливаше,
Ииқида саргашта чу гардун ўлуб,
Дард биёбонида Мажнун ўлуб.
Сокин ўлуб ўтда самандар киби.
Ғўтта уруб сув аро гавҳар киби.
Ғарқи ҳаво абри гуҳарсанждек,
Туфроқ ичинда ётибон ганждек.
Водие қолмай ул анга етмаган,
Қатъида такмили сулук этмаган,
Ориз ўлуб жумлаи ҳолот анга,
То бўлубон касби камолот анга,
Олам аро ҳар не кўруб, касб этиб,
То лақаби олами кубро етиб.
Кимга бу олам сари очилса йўл,
Олам аро аҳли дил ул бўлди ул.
Улки етиб махзани раъфат анга,
Бўлди бу оламда хилофат анга.
Тахти сафо бўлди анинг маскани.
Сўфийи соҳиб дил ани бил ани.
Йўлида жону кўнгул айлаб фидо,
Жону кўнгулдин анга қил иқтидо.
Ғар этагин тутмоқ эмас дастрас,
Туиса Навоий сари бир ришта бас.

Масала ниҳоятда жиддий бўлганлиги сабабли дostonдан мавзуга оид иқтибосни тўлиқ келтиришни лозим топдик. Юқорида батафсил кўриб ўтганимиздек, Жомий муаммони фақат пири муршид суҳбатлари билан ҳал қилиб кўяқолган эди. Навоий вазиятни бу қадар соддалаштирмайди. Шоир энг аввало масалага якка инсон маънавий камолоти эмас, умумбашар маънавий такомилни нуқтаи назаридан ёндошади. Бунда Жалололидин Румийнинг “Маснавий”си таъсирини ҳам

сезиш мумкин. Инсоният маънавий камолотнинг юқори чўққиларига эришиш йўлида фақат Каъба зиёрати билан чекланмай, шайх Санъон сингари дайр, яъни христиан роҳибларининг таркидунёчилик макони (монастирь) сирлари билан ҳам танишмоғи, бутпарастлар аҳволидан ҳам хабардор топмоғи, хонақоҳ ва харобот аҳлининг дардларига ҳам ошно бўлмоғи, парипайкарлар ишқида девона бўлиб, висол лаззатини ҳам, айрилиқ азобини ҳам бошидан кечирмоғи, Фарҳод сингари тирноғ билан тоғ қазиб, Мажнун каби дашту биёбон кезмоғи, хуллас, бу ёруғ дунёнинг барча аччиқ-чучугини тотиб, роҳату машаққатларини бошдан кечирмоғи кераклигини, то ўтда ёниб, сувга чўммагунча инсон маънавий камолотга эришуви мушкул эканлигини мусулмон минтақасида кенг тарқалган бадний тимсоллар орқали ифодалаб бермоқда. Албатта, якка бир шахс бу синовларнинг барчасига дуч келмаслиги мумкин, аммо шунга тайёр турмоғи талаб этилади. Жомий суҳбатлари билан Навоий ҳайратлари орасидаги фарқ “*ҳақиқат тариқи*” билан “*мажоз тариқи*” орасидаги жиддий тафовутни ва ҳар бирининг ўзига хос йўлини яққол гавдалантирувчи намуна деб қабул қилиш ҳам мумкин.

Низомий ва Деҳлавийлар “*хилват*” хусусида, Жомий пир билан “*суҳбат*” борасида сўз юритган бўлсалар, ўзбек шоири “*кўнгул*” “*ҳайрат*”ларини баён қилади¹. “*Аввалги ҳайрат - кўнгулнинг идам тунидин қутулуб, вужуд субҳиза ҳамнафас бўлуб, малак олами баҳористонининг ранго-ранг азҳори ва гуногун ашжорин тамоша қилғони ва аларни «Сабих исма раббикал-аъло»² амри била қайюми ҳақиқий тасбиҳиза машгул эрконин билиб димоги богида ҳайрат гуллари очилғони ва ул гуллар атри димогидин ҳуш олиб беҳуш*

¹ Академик Азиз Қаюмовнинг “Ҳайратул-аброр” талқини” асарида ушбу боблар тахлилига оид “Уч ҳайрат” деб номланган алоҳида фасл мавжуд. Қаранг: Азиз Қаюмов. Асарлар. 1-жилд, 1-китоб. Т., “МУМТОЗ СЎЗ”, 2008. с.25-30. Устоз тахлили ёшларга Навоий достони мундарижасини таништириш мақсадида ёзилганлиги туфайли ҳайратлар мазмуни оммабпроқ тарзда баён қилинган.

² Қуръони карим ояти, “Аъло” сурасининг бошланиши.

йиқилғони” тўғрисида. Боб яна тонготар тасвири билан бошланади:

*Субҳдур, эй соқий, этиб меҳр фош,
Тут манга бир жом нечукким қуёш.
Тонг қуши чун берди паёми сабуҳ,
Нўш этайин бир-икки жоми сабуҳ.
Субҳ сафолиқ майидин маст ўлай,
Тонг қушига нолада ҳамдаст ўлай.
Берди саҳар ҳулласи зар ришта тоб,
Қолмади тун пардасидин ришта тоб.
Ёзди фалак тоқизга килки қазо,
Ояти «Ваш-шамс» била «Ваз-зуҳо»¹.
Сўфийи субҳ айлабон ул дам зуҳур,
Ёйди сипеҳр узра мусаллоийи нур.
Шом саводи асарин тийра хок,
Субҳ сугурғуси била қилди пок...*

Бу тасвир 12 байт давом этгач, сўнг илк инсон кўнглининг йўқликдан борлиққа юз тутиб, аввал олами улвий ажойиботларидан саросимага тушиб, сўнг унинг сирларини билишга интилиши тасвирланади. илк инсон кўнгли дабдурустдан бу сирларни билишга ожизлик ҳис қилиб турганда ғайб хабарчиси (“ҳотифи ғайбий”) унга нидо қилади:

*Ким “Кўпу сайр айла бу гулшан сори,
Айла назар сабзаи равшан сори.
Кўптию қўйди чу бир-икки қадам,
Бўлди аён равзаи боғи Ирам.
Қайси Ирам, гулшани мину сиршит,
Гулшани мину дема, боғи биҳишит.*

¹ Қуръони каримнинг 91 ва 93-сураларига ишора. 91-сура “Қасамёд этаман Қуёш ва унинг зиеси билан” деб бошланади. 93-сура “Қасамёд этаман чошгоҳ вақти билан” деб бошланади. Шўролар замонида бу каби ишораларга чандон эътибор қаратилмаган. Ваҳоланки, аслида боб мазмуни ушбу илоҳий оятларнинг ўзига хос бадий таъвилдан иборат.

Шу ердан жаннат боғларининг хаёлий васфи бошланади.
Бу гўзал васф роса 40 байт давом этади. Сўнг яна илк бор
вужуд оламига юз тутган кўнгилнинг аҳволи баёнига
ўтилади:

*Ул бу Ирам тавфида беҳол ўлуб,
Зойил ўлуб ҳушу тили лол ўлуб,
Ҳар тарафиким боқиб ул равзанинг,
Кўзга гаройиб кўрунуб бирга минг.
Неча назар бўлса тамошио талаб,
Булъажаб узра кўрунуб булъажаб.
Топмади сарриштани чун фикрати,
Ҳайрат уза қилди гулу ҳайрати.
Ақл ишин яъс жунун айлади,
Васваса ҳушини забун айлади,
Ким бу гулистонким эрур бу жаҳон,
Балки жаҳоне гул ичинда ниҳон,
Бутмак ўзи худ эмас имкон анга,
Гар бу эмас ким эса деҳқон анга?*

Кўнгил ўз саволига жавоб топа олмай турганида яна
суруш (яъни (“ҳотифи гайб”) ёрдамга келади: “Сен бундай
бефойда ҳайратланишни тўхтатгин-да, ҳақиқат асроридан
бахраманд бўлмоқчи эсанг атрофга “басират кўзи” билан
назар ташлагин.”

*Дур киби етгач қуловига бу сўз,
Нури ҳидоят била очти чу кўз -
Фохтадин қумришо булбулгача,
Балки шажар яфрозидин гулгача,
Барчаси қайюмига зокир эди,
Ҳар бир анинг шукрига шокир эди.
Гар ел агар сув бўлубон нағмасоз,
Сониъ ила ҳар бирига ўзга роз.*

Бу синоатлардан бениҳоя ҳайратга тушган кўнгил қаттиқ
бир оҳ чекиб ўзидан кетади. Шоир соқийга мурожаат билан
бобни якунлайди.

*“Иккинчи ҳайрат - ул ҳумоюнбол қушининг (яъни
кўнгилнинг) малак олами гулистонидин малакут олами*

шабистонига ҳаво қилиб, ул рафиъ манозилнинг шамъ ва машоилин забона тилидин «Вазкур исма раббика ва табаттал илайҳи табтило»¹ ҳукми била холиқи аслий зикрига зокир эрканин маълум қилиб, ҳайратдин бир оламдин яна бир оламга борғони ва бу ҳайрат яна ани беҳудлуққа солғони” ҳақида. Боб 15 байт давом этган тун васфи билан бошланади. Бунда ботаётган кўёшнинг Хўтанлик турк гўзалига қиёс этилиши диққатга сазовор. “Хўтанлик турк гўзали ўз зебо чехрасини кўздан яширгач, (туннинг) совуқ шабадаси (ер юзига) мушк сена бошлади², яъни ер юзини қоронғулик қоплади” деб бошланади тун тасвири. Кўнгил энди “тойири қудсий”, яъни “муқаддас, илоҳий қуш” деб таърифланадики, бу бежиз эмас. У “наво истаб” яна кўкка парвоз қилади:

*Тойири қудсий яна истаб наво,
Учти доғи ул сори қилди ҳаво.
Қолиби хокий қолибон хок уза,
Чиқти фалак ахтари афлок уза.
Рух қаноти била тойир бўлуб,
Чарх шабистонига сойир бўлуб...*

Баҳонада шоир 50 байт давомида бирма-бир осмон жисмлари – **Ой, Аторуд, Зухра, Қуёш, Миррих, Муштарий, Зуҳал – 7 сайёрани** мажозий таърифлар ила васф этади, сўнг **12 бурж** таърифига ўтади:

*Буржиза бу етти фалакдин уруж,
Балки анинг бобида «Зотил-буруж»³.*

¹ Куръони каримдан: “Музаммил” сураси, 8-оят.

² Турки Хутан ёпти чу зебо жамол,

Мушк фишон бўлди насими шимол.

Ушбу бир байтнинг ўзида 20 жилдликнинг 7-жилдида 2 кўпол хатога йўл қўйилган. Биринчи мисрада “*епти*” сўзи “*топти*” бўлиб хато кетган. Бу хато танкидий матн асосида тузатилди. Иккинчи мисрада охириги сўзни “*шамол*” эмас, “*шимол*” деб ўқиган (ва ёзган) маъқул, чунки форс тилида “*шамол*” ҳам, “*шимол*” ҳам бир хил маъно беради (русча “*север*”), аммо ҳозирги ўзбек тилида “*шамол*” русча “*ветер*” маъносини англатади, “*шимол*” рус тилига “*север*” деб ўгирилади. Демак, дostonнинг 1989 йилги нашри насрий баёнидаги “*шамол, шабадаси*” деган галат иборани тузатиб, “*шимол шабадаси*”, яъни совуқ шабада деб тушунсак, аслига мувофиқ бўлади.

³ Куръони карим, 85-суранинг 1-оятига ишора.

*Хандақининг умқиға андоза йўқ,
Буржи ўн икки, анга дарвоза йўқ.
Равзана ҳар буржи аро гурфаэ,
Жилвагар ул гурфа аро турфаэ.
Турфа буким сайр қилиб бардавом,
Сайрлари лек ўн икки мақом.
Ҳол тили бирла мақол айлабон,
Ҳамди карими мутаол айлабон.*

Ундан ҳам юқори кўтарилгач, тўққизинчи осмон қабатига етишади ва у ерда бир бутхонани кўради. Шоир бу ўринда ўша давр кайҳоний тасаввурларига кўра собит (яъни 12 бурждан фарқли равишда жойини ўзгартирмайдиган) юлдузлар тўпи жойлашган осмон қабатининг (яъни “сомон йўли”нинг) рамзий тасвирини бермоқда. У ҳарбир чарақлаб турган юлдузни ҳиндавий эътиқоддаги кумуштан санамга (“бути сиймтан”) ўхшатади. Аммо бу “бутхона”да на роҳиблар (“руҳбон”¹), на браҳман бор эди, балки худди бутпараст бутга сажда қилгандек ҳар бир санам ўзини яратган “бутгар” (яъни “бут ясовчи”) қошида ибодат ила маст эди. Бу ғаройиб ҳолатларни кўриб, янада ҳайрати ошиб ҳушини йўқотади.

“Учунчи ҳайрат - ул ошуфта ҳол мусофирнинг малакут олами шабистонидин бадан мулки шаҳристонига нузул қилгони ва ул кишвар аҳлининг ҳам «Фазкуруни азкуркум»² бўйруғи билан қодир мутлақ ёди бирла эрконин билиб, ҳайрат ўти шитиол этиб, вужуди ул ўтдин кул бўлуб, фано елига билкул совурулмоқ билан иккинчи фано мақомин ҳосил этиб, андин сўнг ҳақдин бақойи комилий этиб. хожанинг ул мулкда хилофат тахтига қарор тутқони” борасида. Боб яна тонготар тасвири билан бошланади:

*Меҳр чу машириқ сори урди алам,
Олди жаҳон мамлакатин якқалам.
Тавсани гардунга минар майл этиб,*

¹ 20 жылдликда бу сўз ҳам “раҳбон” деб хато талқин қилинган.

² Қуръони карим, “Бақара” сураси, 152-оятнинг бошланиши.

*Чиқти уфуқ жсонибидин секретиб.
Чун ки бийик бўлгуча қилди шитоб,
Солди ҳарорат била оламга тоб.
Хожяки ҳайрат майидин маст эди,
Мастлик уйқусига ҳамдаст эди.
Солди қуёш тоби чу магзига жўш,
Сесканибон кирди димогига ҳуш.*

Ҳайрат майидан маст бўлган Хожа (яъни кўнгил) ўзига келиб, хаёлида ватанга (яъни баданга) қайтиш фикри уйғонди. Шундан бошлаб шоир инсон ички аъзоларининг рамзий тасвирини бошлайди. Бу тасвир 58 байт давом этади. Инсон бадани шаҳарга (давр тушунчаси бўйича шаҳар-давлат назарда тугилади) ўхшатилади. Унда ўз ҳукмдори бор, унинг вазири бор. Эътиборли жойи шундаки, ҳукмдор (“шоҳ”) мамлакат ўртасидаги тахтда жойлашган бўлса, вазир энг тепадаги алоҳида гумбаз қасрда ўлтиради. Бу рамзий тасвирда Ғаззолий олға сурган “кўнгил – подшоҳ, ақл - вазир” гоёси аниқ ўз ифодасини топган. Навоий инсон танаси таркибида ўша даврда маълум бўлган бир-бирига зид 4 унсурнинг мураккаб биртарзда бирикуви ҳақида ёзади. Достоннинг насрий баёнида бу боб мундарижаси муфассал баён қилинганини ҳисобга олиб, унинг хулосасига ўтиб кўяқоламиз:

*Хожяки кўрди яна мундоқ жаҳон,
Заррада кавн, қатрада дарё ниҳон.
Фикр наҳангига яна қут ўлуб,
Луҷжжаи ҳайрат аро мабҳут ўлуб,
Фикрат ўти кўкка чекиб дудини,
Ҳайрати нобуд этибон будини.
Чунки бу ҳайрат аро ранжу ано
Фоний этиб хожяни балким фано.
Ҳақдин ўлуб тоза вужуде анга,
Тоза вужуд ичра шуҳуде анга.
Шамъи баҳо чун ёруз айлаб кўзин,
Англабон ул салтанат ичра ўзин.*

*Фатҳ ўлуб мулк ила кишвар анга,
Балки жаҳон мулки мусаххар анга...*

Шоир соқийга мурожаати охирида кейинги боб Хожа Баҳоуддин Нақшбанд мадҳида эканлигидан хабар беради. Барча улуғлар – Низомий, Амир Хусрав, Жомий, Султон Хусайн Бойқаро олдин эсга олиниб, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд мадҳи кўнгил ҳақидаги боблардан кейин келтирилиши ҳам бежиз эмас. Бу ҳақда яна тўхталамиз.

Шундай қилиб, келтирилган қиёсий мисол ва таҳлиллар кўрсатадики, бадий ижодда татаббуъ услуби ниҳоятда жозибакор ва мўъжизавий ҳодиса экан. Бунда салафнинг ютуқлари мутлақо инкор қилинмаган ҳолда мавзунининг етиб келган жойидан илгарилаб, янада теранроқ ва мукамалроқ талқин қилишга интилиш асосий мақсад ва мўлжал бўлар экан. Агар шу ниятни амалга ошириш кўлидан келмаса бу ишга уриниш ҳам бефойда бўлиб, адабиёт тарихида номи абадий муҳрланиб қолишига умид қилмаса ҳам бўлади.

Низомий XII аср иккинчи ярмида яшаб ижод этди. Бу даврда тасаввуф тариқатлари энди шаклланиб келаётган пайт бўлиб, узлатга чекиниш масаласи ҳануз кун тартибидан тушиб қолган эмас эди. Бу даврда тасаввуф арконлари мукамал шаклланган эмас, тасаввуф ва ирфон фарқланган эмас эди. Фақат шоир наздида узлатга чекиниш бу дунё ҳою ҳавасларидан юз ўгириш (ва ғаму ташвишларидан қочиб) эмас, балки бир нафас хилватда кўнгил билан роз айтишиш орзуси эди. Маълумки, кўнгил туйғулар ошиёни. Уни турли ҳою ҳаваслардан поклаш керак. Покланган кўнгилда энди фақат имон қолади, ишқ қолади.

Ҳақиқий мумтоз шеърят фақат пок кўнгил билан, имон ва ишққа тўлиқ кўнгил билан дунёга келади. Дехлавийни “Хамса” ёзишга ундаган нарса ҳам шу эди. У Низомий дostonлари билан танишар экан, ўз дил дардига малҳам топди, 100 йил олдин яшаган ганжалик шоир мисолида ўзига “қайғудои” топди. Аммо давр бошқа, ҳинд шоирининг

қалбини ўртаган дардлари бошқа эди. Ўтган 100 йил орасида тасаввуф шеърятининг буюк намояндалари Аттор ва Румийлар яшаб ўтдилар. Энди улардан ўтказиб бу мавзуда бир нарса яратиш имкондан ташқари эди. Амир Хусрав шу сабабли *“ҳақиқат ишқи”*ни эмас, *“мажоз ишқи”*ни куйлашини рўйи-рост эълон қилди.

Навоий *“Хамсатул мутаҳаййирин”*да устозига шундай таъриф беради: *“Чун аларга биз-зот машираби тавҳид воқеъ бўлгондур, ҳақиқат жамолин мажоз музоҳири мушоҳадасида муояна кўруб, беихтиёрлиқлар даст берур экандур. Ул маънини назм либосида адо қилмоқдин гузирлари йўқ эркандурким, бу восита била ўтқа таскин ва ўтлуғ кўнгулга ором бўлур эркандур”*¹. (*“Уларнинг асл табиатларида ҳақиқатга етишиш воқеъ бўлгани учун, ҳақиқат жамолини мажоз ёрдамида яққол кўриб, уларда беихтиёрликлар юз берар экан. Шу маънони назм либосида адо қилишдан бошқа чора кўрмас эканлар. Бу восита билан ўтга таскин ва ўтли кўнгулга ором берар эканлар”*²) Демак, Жомий аслида тасаввуфнинг орифлик даражасига етишган пири муршиди сифатида ирфоний ғояларни мажоз тили билан ифодалаган. Мажозда Ҳақиқатнинг мазҳарини кўрганликлари учун ҳам Навоий *“Маҳбуб ул-қулуб”*да устозини *“ҳақиқат ва мажоз тариқида комил”* деб таърифлаган эди. Аммо пири муршиднинг ботини *“машираби тавҳид”*, яъни *“тавҳид майи”* билан лиммо-лим бўлганлигидан унинг барча интилишлари, ишқий дostonлари ва ғазаллари, илмий-назарий асарлари барчаси бир ботиний мақсадга бориб уланар эди. Буни ҳам Навоий аниқ ифодалаб беради: *“...тариқат одоби сулукида андоқ дақиқ равии била тариқларини туздилар ким, ҳеч киши аларнинг зоҳир улуми ва шеър ва муаммо ва иншо ва бу навъ нималардин шарифроқ ниҳоний амрга машғул*

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 15-жилд. Т., “Фан”, 1991, с. 11.

² Суйима Ганиева. МавлоноАбдурахмон Жомий. Т., 2014, с.26. Хурматли устоз таржималарига фақат биргина аниқлик киритиш лозим бўлади, яъни *“машираби тавҳид”* бирикмасини *“ягоналик майидан сарҳушилик”*

эрконларини билмадилар ва фаҳм ҳам қилмадилар...”¹. Шу сабабларга кўра Жомий кўнгил таърифида ҳам ажойиб мажозий тасвирлар беришидан қатъи назар, якуний хулосада давр тасаввуфий андазалари доирасини тарк этмайди. Кўнгилнинг маънавий покланишини анъанавий “*илм ул-яқин*”, “*айн ул-яқин*”, “*ҳаққ ул-яқин*” поғанадорлиги доирасида “*кўнгил*”нинг – рамзий “*мурид*”га айланиб рамзий “*пири мурид*”нинг табаррук ботиний суҳбати натижасида камолга етиши сифатида изоҳлайди.

Алишер Навоий масалага буткул янгича ёндошади. Аввало “*Ҳайрат ул-аброр*”да “*хилват*”лар ёки “*суҳбат*”лар хусусида эмас, балки “*кўнгил*”нинг “*ҳайрат*”лари ҳақида сўз кетмоқда. Биз юқорида “*кўнгил*” имон ва ишқ макони эканлиги ҳақида эсладик. Буни кўпчилик билади ва ҳеч ким инкор этмайди. Аммо Навоий кўнгилнинг ҳайратланишини тасвирлайдики, бунинг ўзи инсон маънавий тараққиётида буюк кашфиёт эди. Бутун улуғвор форс мумтоз адабиётида ҳануз бу масала кун тартибига қўйилмаган эди. Кўнгилнинг ҳайратланиши – бу буткул Янги давр нишонаси эди, десак, асло муболаға бўлмайди.

Бу хулосани икки оғиз шарҳлаб ўтишга эҳтиёж бор. Навоий кўнгил ҳақидаги биринчи бобда татаббуъ қоидаларига биноан салафларига бирма-бир жавоблар бериб яқунлагач, **уч ҳайрат** давомида кўнгилнинг Халлоқи олам яратган табиат, **қоннот**, **инсон вужуди** доирасидаги чексиз мўъжизалардан ҳайратга тушиб, бу уч олам унсурларининг барчаси ўз **соней** (яратувчи)си - “*қодири мутлақ ёди*” билан банд эканлигини англаб етгач, шундай хулоса қилади:

Мулк ўзию тахт ўзию шоҳ ўзи,

Борча ўзи, борчадин огоҳ ўзи.

Нафса чун ориф ўлуб мў-бамў,

Фойиз ўлуб «қад арафа раббаху».

Бу сатрларда аввало яна татаббуъ қоидаларига садок бор. Маълумки, “*Ҳамса*” оламининг илк асосчиси

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 15-жилд. Т., “Фан”, 19

достонининг биринчи мақолотида Инсоннинг яралиши ҳақида ёзиб -

*Он ба гуҳар ҳамқадару ҳамсафи,
Ҳам маҳаку ҳам зару ҳам сайрафи*

(Унинг зотига кўра гавҳарга тенг софлиги,
Ўзи ҳам зар, ҳам заргар, маҳак тоши ҳам ўзи) -

деган бўлса, Навоий салафи сўзларини кенг маънода шарҳлаб, Халлоқи олам яратган табиат, коинот, инсон вужуди доирасидаги чексиз мўъжизалардан хайратга тушиб, “бақо биллоҳ” мақомига етишган кўнгилни “мулк ҳам, тахт ҳам, шох ҳам ўзи эди”, деб хулоса қилмоқда. Бу “кўнгил” энди яқка инсон кўнгли эмас, балки маънавий камолот касб этган инсоният кўнглининг рамзидир, Навоийнинг келажак орзусидир. “Ўз нафсини англаб етган Парвардигорини англаб етади”- бутун табиат, коинот, инсон вужуди доирасидаги чексиз мўъжизаларни қамраб олиш ва англаб етиш учун эса инсоният яхлит бир вужудга айланиши талаб қилинади, бу юмуш бир кишининг кўлидан келадиган юмуш эмас. Румий қалбини ўртаган дард Навоий орзусида даво топмоқда.

Шундай қилиб, устози ўтмишни яқунлаб бергач, шогирди келажакдан башорат қилмоқда. Пири муршид тарбиятида “Ҳаққ ул-яқин”га етишган мурид инсоният келажакгини басират кўзи билан яққол кўриб, биз - бугунги авлодга борар йўлимизни равшан кўрсатиб бермоқда.

Алишер Навоий ижодида тавҳид ғоясининг мазмуний такомили

Навоий ижодий мероси бениҳоя теран бир уммон. Унинг шаклий ва мазмуний жиҳатларини турли сатҳ ва қабат(даража)ларда ўрганиш мумкин. 20 аср навоийшунослиги бу масалаларда катта ютуқларни қўлга киритди. Улуғ шоир ва адиб ижодий меросини адабий манбашунослик ва матншунослик, тилшунослик ва адабиётшунослик нуқтаи назарларидан ўрганиш бўйича самарали натижаларга эришилди.

Унинг фалсафий, сиёсий, ахлоқий қарашлари ҳам анчамунча тадқиқ этилди. Хусусан, академик Воҳид Зоҳидовнинг

1970 йилда нашр этилган «Улуғ шоир ижодининг қалби» асари ўтган аср имкониятлари даражасида Алишер Навоий маънавий олами ҳақида яхлит ва батафсил тасаввур ҳосил қилишга қаратилган йирик тадқиқот бўлиб, унда шоир дунёқараши шаклланишига асос бўлган «маънавий замин», «шоир ва дин», «Навоий ва тасаввуф» мавзулари алоҳида бобларда кўриб чиқилган эди. Зукко олимнинг дақиқ кузатишларига тан берган ҳолда, афсус билан қайд этишга тўғри келади-ки, нафақат давр «совет» академигидан талаб қилган мафкуравий қолиплар, балки бугунги кўплаб имконият-арнинг тадқиқотчи кўли етар доирада мавжуд бўлмаганлиги ҳам сабаб бўлиб, бу китобда кўп гаплар чала қолган, кўплаб ўринларда олимнинг эътибори замонасозлик томонга ошиқча оғиб кетганлиги ҳам бугунги кунда сир эмас.

Хуллас, XXI аср ибтидосида Алишер Навоий маънавияти мавзуси яна долзарб, аниқроғи, янада долзарброқ бўлиб тургани ҳақиқат.

Шахс маънавиятининг таркибий қисмлари ҳақида гапир-анда, биринчи навбатда, имон-эътиқод масаласи олдинга чиқади. «Маҳбуб ул-қулуб»да Навоий ёзади: «*Ҳар кимда имон йўқ - андин одамийлик келмоқ имкон йўқ*»¹. Асли имон маънавиятнинг умуртқа поғонасидир. Шу сабабли ҳам халқимиз тилида «имонсиз» сўзи энг оғир ҳақорат сифатида қабул қилинади. Бугунги кунда навқирон авлодни имон-эътиқодли қилиб тарбиялаш масаласи Ватан ва миллат тақдирини бел-иловчи даражадаги муҳим масалалардан бўлиб турган бир пайтда буюк шоирнинг бу масалага муносабати қандай деган савол алоҳида аҳамият касб этади.

Машҳур шарқшунос-навоийшунос академик Е.Э. Бертельс шоирнинг диний туйғулари ҳақида гапириб, унинг бу соҳадаги ёндошуви аҳли сунна ва жамоа эътиқоди

¹Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. (А.Н.Кононов тайёрлаган йиғма матн). М.-Л. 1948, с. 114. Афсуски, шоирнинг «*Мукамал асарлар тўплами*» 14-жилдида ушбу асар матни жуда сифатсиз нашрга тайёрланган. Қатор хато ва камчиликларга йўл қўйилган. Жумладан, биз келтирган иқтибоснинг ҳам иккинчи қисми тушиб қолган (с.82).

доирасидан ташқарида бўлмаганлигини таъкидлайди¹. Навоийнинг юқорида тилга олинган асарлари мазмуни билан танишган киши рус олимининг ҳақ эканлигини яна бир карра эътироф этиши турган гап. Изчил Тавҳид эътиқоди – ислом дини ва ислом маънавиятининг ўзак томирини ташкил этади. Ислом дини хусусида масала – равшан, тавҳид эътиқоди ягона Аллоҳ таолонинг бани башарга раҳмати ва инъоми бўлиб, аслида Одам Атодан тортиб 124 минг пайғамбарларнинг барчаси инсониятни айна шу эътиқодга даъват этганлар ва барча илоҳий китобларнинг асосий мазмуни ҳам шу ягона Ҳақ йўлга ҳидоят этишга қаратилган. Аммо Аллоҳнинг олий адолати шундаки, ҳеч ким ҳеч қайси динга эътиқод қилиши мажбурий эмас, қайси динга ким эътиқод қилади, ёки умуман, даҳрийликни афзал кўрадимиз, ҳар бир мустақил инсоннинг шахсий иши. Бу исломий қоида бизнинг Асосий қонуимизда ҳам қатъий белгилаб кўйилган.

Эътиқод эркинлиги билан боғлиқ яна бир жиҳат – ибодатлар масаласи. Ҳар бир инсон ўз эътиқоди доирасида, ўз охиратини обод қилиш мақсадида ўзи эркин танлаган диний тизим доирасида ибодат қилади. Агар ҳеч қандай ибодат қилмаса ҳам яна ўзининг иши. Дунёнинг кўпгина ривожланган мамлакатлари сингари бизнинг юртимизда ҳам турли диний йўналиш намоёндаларини ўзида бирлаштирувчи махсус мустақил ташкилотлар борки, улар барчаси эркин ва тенг ҳуқуқ асосида очиқ фаолият юргизиб келмоқдалар. Булар - дин ишлари.

Биз Имон масаласига маънавият нуқтаи-назаридан ёндошмоқчимиз. Маълумки, имон-эътиқод масаласи динда ҳам, маънавиятда ҳам бош масала ҳисобланади. Аммо маънавият соҳасида бу масалага ёндошувнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Дин ҳам, маънавият ҳам биринчи навбатда, инсоннинг ботиний оламига қаратилган. Аммо

¹ Олим шундай таъриф беради: «*религиозное чувство, остающийся в пределах правоверного восприятия ислама*». – «*Навоий ва Алтор*» рисоласи, // Е.Э. Бертельс. Танланган асарлар, 3-жилд. «*Гасавуф ва тасавуфий адабиёт*». М. 1965, с. 389).

турли диний эътиқод тизимлари бир-бирдан ибодатда ҳам, имон рукнларида ҳам фарқ қилади. Маънавият эса зид-аштириш йўлидан эмас, балки яқинлаштириш, бир-бирини тўғри тушунишга кўмаклашиш йўлидан боради. Маънавият доимо миллий ва минтақавий заминда ривожланади, аммо ҳечқачон умуминсоний қадриятларга зид бўлмайди. Бугунги тил билан айтганда, бузғунчи ғояларнинг маънавиятга алоқаси йўқдир.

Иккинчи жиҳат — Аллоҳнинг дини пайғамбарлар воситасида инсониятга нозил этилган илоҳий китобларда ўз ифодасини топади, маънавият эса инсонлар қалбида шаклланади. Алоҳида шахс қалбида кўз очган маънавият булоғи уларнинг хатти ҳаракатларида, гап-сўзларида, улар яратган маданий бойликларда инъикос топиб, шу йўл билан бошқаларга ҳам таъсир ўтказади, ушбу турли макон ва замонларда бирлашган шахслар маънавияти мажмуасидан миллий маънавият ташкил топади. Ҳар бир миллат маънавияти эса тарихий жараён давомида такомил топиб боради. Шундай экан, муайян замон ва маконда яшаган ҳар қандай шахс маънавияти ушбу шахс мансуб бўлган миллат маънавиятининг такомил босқичларида муайян ўрин эгалламай иложи йўқ.

Имон тушунчасига маънавият нуқтаи назаридан ёндошадиган бўлсак, уни бирор-бир эътиқодий тизим билан боғламаймиз. (Масалан, «*марксистлик эътиқод*», «*исломий эътиқод*», «*христианлик эътиқоди*» каби). Чунки ҳар бир инсоннинг нимага эътиқод қилиши унинг шахсий иши. Маънавият фақат бу имон-эътиқоднинг турли умумий жиҳатларига эътибор беради. Масалан, **сидқ ва риё, тақлидий ва таҳлилий имон**, имонда илм ва амал нисбати каби жиҳатларни шу жумладан олиб қараш мумкин. Кўпчилик оддий инсонлар имони ушбу нисбатларда мутлақ мукамалликка эга бўлмайди. Аслида мутлақ сиддиқлар, ёки тамомила риёкорлар, мутлақ тақлидчилар, ёки илмига мукамал амал қилувчилар ҳаётда камдан-кам учрайдилар.

Кўпчилик инсонлар имони маълум даражада тақлидий ва қандайдир миқёсда идрок этилган бўлиб, баъзилар билганларига ҳам тўлиқ амал қилмасликлари, бошқа бировлар нега деб сўраб ўтирмай, кўпчиликка қараб иш қилишлари ҳам мумкин.

Аммо маънавият соҳасида ўзига хос мактаб ярата олган шахслар, одатда ўзлари эътиқод этган йўналишда ҳам мукаммал англаб етилган тизимга эга бўладилар ва ўз ҳаёт йўлларини ўзлари англаб етган Ҳақиқатларга мувофиқ тарзда қуришга ҳаракат қиладилар. Натижада илм ва ибрат мувофиқлиги юзага келади. Бундай шахслар миллатнинг маънавий мураббийси даражасига кўтариладилар, улар буюк аллома, пири муршид ёки мутаффакир шоир ва адиб бўлишлари мумкин. Улар хоҳ буюк асарларни мерос қолдирсинлар, хоҳ жонли ибрат намунаси бўлиб, шогирдлар етиштирсинлар, барибир халқ хотирасида абадий сақланиб қоладилар. Алишер Навоий шундай мукаммал имон эгаларидан эди.

Шу сабабли ҳам унинг маънавият олами миллий маънавиятимиз такомилда алоҳида, айтиш мумкинки, энг олий босқични ташкил этганлиги бежиз эмас. Ҳар қандай иморатнинг юқори қабатларига пастки табақа зиналаридан бирма-бир босиб чиқилганидек, Навоий маънавиятини хоҳ яхлит олиб қарайлик, хоҳ унинг турли қирраларига эътибор беришни ният қилайлик, миллий маънавиятимизнинг тадрижий такомилдаги олдинги босқичлар ҳолатини тўғри идрок этмай туриб буюк шоир маънавий олами ҳақида ҳам тўғри тасаввур ҳосил қилиб бўлмайди.

Албатта, бир мақола доирасида миллий маънавиятимизда тавҳид имони масаласини мукаммал кўриб чиқиш имкони йўқ. Фақат баъзи асосий нуқталарга қисқача эътибор қаратиб ўтишга тўғри келади.

Муҳаммад(с.а.в.)га ваҳий келабошлаган кундан то Қуръони карим оятлари тўлиқ нозил бўлганга қадарли 23 йиллик муддат ислом тарихида «асри саодат» деб аталади.

Чунки ўша йилларда тавҳид имонини қабул қилган инсонлар – саҳобалар учун исломни тушуниш ва татбиқ этишда ҳеч бир қийинчилик бўлмаган, Ҳар қандай муаммо туғилса, Расулиллоҳ орқали (хоҳ ваҳий билан, хоҳ ҳадис даражасида) ечими топилган. Кейинги даврларда ҳам то саҳобалар ҳаёт экан, кўп масалалар мавжуд тажриба асосида ҳал қилинган. Аммо Имоми Аъзам (Абу Ҳанифа) даврларига (яъни 8 аср бошларига) келиб, аҳвол ўзгарган. Асри саодатнинг тирик намояндалари борган сари кам қолиб, энди Пайғамбаримиз суннатларини ёзма манбалар (ҳадислар) асосида ўрганиш зарурати туғилган. Шундай қилиб, 8-аср асосан ҳадисларни йиғиб турли ҳажмдаги тўпламлар тузиш («*Муснад*», «*Муватто*» сингари) билан ўтган бўлса, 9 асрда ҳадисшунослик назарий илм даражасига кўтарилиб, унинг асосида 6 машҳур ишончли ҳадис тўпламлари юзага келди. Бу даврда исломий ҳаёт тарзи, жумладан имон масаласи Пайғамбаримиз ибрати асосида шаклланган бўлиб, унинг турлича талқинлари ҳанафий, моликий, шофий, моликий мазҳаблари тарзида намоён бўлган эди.

Лекин булар барчаси мусулмонлар жамоасининг ичидаги гаплар. Ислом маънавияти умумбашарий миқёсда ҳам мавқе касб этиши учун ибрат маърифати кифоя бўла олмаслиги аниқ. Чунки бу даврда турли минтақаларда кенг ёйилган буддавийлик, ҳиндавийлик, конфуцийлик, зардуштийлик, яхудиийлик, насронийлик каби гурли эътиқод тизимлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бирида ўз муқаддас китоблари, муқаммал шаклланган фалсафий тизимлари, кўп асрлик маданий анъаналари ҳукм суриб келар эди. Улардан баъзилари мушриклар (яъни, турли илоҳларга сиғиниш) шаклида бўлса, бошқалари тавҳидий қарашларни ҳам ўзида маълум даражада акс эттирарди. Ана шундай шароитда умумбашарият томонидан исломгача яратилган илмий-маънавий меросни ислом маънавияти билан қиёсий равишда ўрганиш ривож ола бошлади. Бу йўналиш айниқса, қадим юнон илмий-фалсафий меросини ҳар тарафлама ўзлаштириш ва тавҳид

этиқоди нуқтаи назаридан тадқиқ этишда ёрқин намоён бўлди. Шу ерда бир савол пайдо бўлади. Нега қадим юнон фалсафаси, астрономияси, медицина илми, ҳисоб-китоб илми ва мантиқ чуқур ўрганилди, бу соҳаларга оид аксарият китоблар арабчага ўгирилди-ку, аммо бадиий адабиёт намуналари — Ҳомер эпопеялари, Эсхил, Софокл, Эврипид трагедиялари — ўша давр ислом дунёси намояндаларининг диққатини деярли ўзига тортмади? Барчаси бир тилда ёзилган эди-ку. Бизнинг назаримизда, қадим юнон файласуфлари ўз даврларига хос мушриклик этиқодини кўр-кўрона қабул қилиш йўлидан бормай, Борлиқ ҳақиқатини мустақил англаб етишга интилганлари, натижада кўплари мавжуд борлиқни ягона бир кудрат (ёки унсур) асосида изоҳлашга мойил бўлганликлари уларнинг қарашлари билан тавҳид этиқоди ўртасида муайян умумийликни юзага келтирган. Қадим юнон бадиий адабиёти эса ўз даври воқелигини акс эттириб ўша давр одамларининг мушриклик этиқодларини кенг кўламда тасвир мавзуси сифатида ифода этганлиги туфайли ислом дунёсида уларни оммалаштириш мақсадга мувофиқ топилмаган.

Ал-Киндий, Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд ва бошқалар тавҳид маънавиятини илмий-фалсафий йўналишда ривожлантириб умумбашарий микёсга кўтарган бўлсалар, Мотуридий ва унинг издошлари исломий ақидаларни мантиқий далиллаш йўлидан бордилар. Абу Райҳон Беруний, Абулфатҳ Шаҳристоний каби алломалар қиёсий диншуносликка асос солдилар.

Хуллас, X-XI асрларга келиб, тавҳид маънавияти умумбашарий микёсда илмий асос касб этди. Агар дастлабки даврда тавҳид этиқоди, биринчи навбатда, ягона Аллоҳга сифиниш, яъни бутпарастлик, мушриклик этиқодини рад қилишга қаратилган бўлса, кейинги асрларда Борлиқнинг ягона асосга қурилганлигини илмий идрок этиш даражасига кўтарилди. Шундай қилиб тавҳид этиқоди соф диний масала доирасидан чиқиб, илмий-фалсафий кўлам

касб этди. Бу даврда ақл ва билим бахт-саодат калити деб тасаввур қилинди.

Аммо амалда ундай бўлиб чиқмади. Сабаби ақл ва мантиқ фақат моддий дунёни англашда қўл келиб, инсоннинг ўзлигини, ўз ботиний оламини англаб етиш учун кифоя қилмас экан. Айниқса, имон-эътиқод масаласида ақл ва билимга таяниш ётарли эмас экан. Ислом маънавиятининг алоҳида бир йўналиш бўлмиш тасаввуфдаги **ирфон** назарияси – айна инсоннинг ботиний оламига айрича эътибор бериши билан борган сари кўпчиликни ўзига жалб қила бошлади.

XI аср охири – XII аср бошларида барча диний ва дунёвий илмларни мукамал эгаллаб, даврининг энг донишманд алломаси даражасига кўтарилган Имом Ғаззолий «*Ихёу улум-ид-дин*» (Диний билимларни жонлантириш) номли қомусий асар яратиб, унда «*қалб ойнасини ифлосликлардан тозалаб*» унга сайқал берувчи ботиний илмларга инсонлар диққатини қаратди. Бу илм «*қалб ҳолатларини ўрганади*». Яъни энди инсон ташқи дунёни тадқиқ этиш билан бирга ўз кўнгил мулкани ҳам обод қилишга алоҳида эътибор қарата бошлади. Бу имон-эътиқод тарбиясида янги босқич эди. Ботиний илмларнинг мазмун-мақсади Ҳақни англаб етишга, аниқроғи **Инсон шахсининг Борлик ҳақиқатига нисбатини** англаб етишга қаратилган эди. Бунда энди фақат назарий билим кифоя қилмасди, мантиқий усуллар ётарли эмасди, балки **маънавий** покланиш илми биринчи ўринга кўтарилган эди. Суфийлар Ҳақ жамолига етишнинг бош йўли ҳар бир шахснинг ўз нафси билан аёвсиз жиҳодга киришуви деб билар эдилар. Бу йўлда энг самарали восита – **Ишқ** деб топилди. Суфийлар Ҳақ ишқини инсон қалбини ҳар қандай худбинлик зангидан, бемаъни ҳою-ҳаваслар чиркидан тозаловчи, покловчи, бу йўлдаги ҳар қандай офату балоларни бартараф этувчи қувват сифатида талқин этдилар. XI – XII асрларда буюк пири муршидлар қатор тасаввуф тариқатларига асос солдилар, бу жараён ислом дунёсида юз минглаб одамларни ўз доирасига қамраб олди.

Аҳмад Яссавий ва Абдухолик Ғиждувонийларнинг ус-този сифатида улуғланган буюк пири муршид Хожа Юсуф Ҳамадоний «*Рутбат ул-Ҳаёт*» («*Ҳаёт мезони*») рисоласида инсон зотининг алоҳида шарафи ҳақида сўзлаб, унинг бошқа махлуқотлардан фарқи айтилиши дилидаги имон-этиқоди эканлигига ишора қилади ва инсонийликнинг уч рутбаси (даражаси) ҳақида мулоҳаза билдиради. Улар 1) *ислом билан яшаш* 2) *имон билан яшаш* 3) *эҳсон билан яшаш*. Булар бир-бирига зид тушунчалар эмас, аммо шу билан бирга улар орасида муайян фарқланиш ҳам йўқ эмас. Улардан биринчисини аллома шундай таърифлайди: «*Диний фикр ва амаллар билан тасалли топиб, ҳаловатга эришган ҳар бир инсон ислом билан тирикдир*». Аллоҳнинг ҳукми билан юзага келган катта-кичик ишларни кўриб «*тафаккур қилувчи ва шу билан фарозат топувчи кишилар эса иймон билан тирикдирлар. Бадан ислом учун ишлайди ва яшайди. Қалб эса имон учун ишлайди ва яшайди*». Исломга кириш ва имонли бўлиш ўзаро фарқ қилиши аслида Аллоҳ оятлари билан баён қилинган: «*Аъробийлар «Иймон келтирдик», - дедилар. (Эй, Муҳаммад, уларга) айтинг: «Сизлар имон келтирганингиз йўқ, лекин сизлар «Исломга кирдик», денглар! (Чунки ҳануз) дилларингизга имон кирган эмасдир*». (Хужурот сураси, 14-оят). «*Ислом билан яшаш*» рутбасидан «*имон билан яшаш*» даражасига кўтарилиш шартларини Ҳамадоний шундай баён қилади: «*Ислом оромгоҳи ва тасалли топиш олаmidан иймоннинг тасалли топиш оламига сафар қилиш учун зикр фикрга, амал мушоҳадага, кўз гайбга, нафс кўнгилга, ошқоралик яширинликка ва ниҳоят зоҳир ботинга айланиши керак*».

Демак ислом Ҳақ таолонинг борлиги ва бирлигини тан олиб, унга сўзсиз бўйсунуш бўлса, имон тафаккурни талаб қилади, ислом зоҳирий бўйсунуш билан мукаммал ҳисобланса, имон кўнгилга эътиборни, ботиний мушоҳадани тақозо этади.

Пири муршид тилга олган учинчи рутба – «*эҳсон билан яшаш*» китобда шундай таърифланади: Ҳазрати Жаброил (а.с.)нинг «*Эҳсон нима?*» деб берган саволларига Расулуллоҳ:

“Аллоҳни кўриб тургандек ибодат қилишдир. Сен Уни кўр-масанг ҳам, у сени кўриб туради», деб жавоб берганлар.

Юсуф Ҳамадоний айтадики: «Иймон-ла ҳаёт кечирмоқ ҳар қанча юксак мартаба бўлгани билан, эҳсон билан яшаш самоларининг замини-тупроғи кабидир». Аслида инсон ўз қилаётган ишларининг, хатто кўнглидан ўтказган хаёлларининг бирортаси Аллоҳдан яширин қолмаслигини доимий ҳис қилиб турса, унинг барча амали ибодатга айланади, чунки у ҳар бир қадамини ўткинчи ҳою-ҳаваслар йўлида, худбинлик мақсадларида эмас, фақат Ҳақ ризолиги учун босишга ўрганади. Ҳақ ризолиги учун босилган ҳар бир қадам эса ҳақиқий ибодатдир.

Юсуф Ҳамадоний Имом Ғаззолийнинг кичик замондоши эди. Унинг ҳаёти ақл ва тафаккурга таяниш устун бўлган даврдан кўнгилини поклаш, ботиний оламга эътибор биринчи ўринга кўтарила бошлаган давр оралиғида ўтди. Шу сабабдан унинг қарашларида тафаккур ва кўнгилга, ботиний оламга эътибор тамойиллари муштарак шаклда ифода этилган. Аммо тарихий воқеликда жараён бошқача кечди. XI аср охирлари – XII аср бошларига келиб тасаввуфий шеърятда ақл ва ишқни, Ҳақиқат ва мажозни бир-бирига зидлаштириш тамойили кучайиб кетди. Бундай ҳолат яна Борлиқ ҳақиқатини бир томонлама талқин этишга, инсон маънавий оламида уйғунликнинг бузилишига олиб келиши мумкин эди. Тасаввуфда худбинлик ва ўткинчи ҳою-ҳавасларга берилишни инкор этишдан умуман инсоннинг моддий эҳтиёжларини унинг маънавий камолот йўлидаги ғов, деб тушунишга ўтиб кетиб қолиш хавфи йўқ эмас эди. Ваҳоланки, инсон соф маънавий оламдан иборат қилиб яратилмаган.

Қисқаси, эндиликда эҳсон билан яшашнинг ижтимоий моҳияти нимада деган саволга жавоб бериш зарурати туғилган эди. Буюк хамсанавислар – Низомий, Деҳлавий, Навоий – ана шу муаммони ўз ижодларига бош мавзу қилиб олдилар. Тасаввуф ва ирфоннинг ниҳойи мақсади маънавий комиллик бўлса, «мажоз тариқи» нмояндалари

ана шу комил инсонлар, яъни Борлиқ ҳақиқатини англаб етган орифларнинг ҳаётий мақсадлари нимага қаратилганлигини таҳлил этиш ва очиб кўрсатиш эди. Тасаввуфда бу ғояни Баҳоуддин Нақшбанд қисқа қилиб «*Дил ба ёру даст ба қор*» (Дилда Аллоҳ ёди билан ҳар ишга Ҳақ ризолиги йўлида киришиш) деб ифода қилди.

XI – XII асрлардан ислом дунёсида кенг тарқала бошлаган суфийлик сулуқлари ўзликни англаш, кўнгилини поклаш йўли эди. Аммо ўзликни англаш билан иш битмайди. Руҳий дунёсини Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашувига эришган инсонларни дарҳақиқат маънавий баркамол шахслар деб аташ мумкин. Аммо бундай шахслар ҳеч бир даврда жамиятда аксариятни ташкил қилмайди. Хўш, ҳали маънавий камолот касб этмаган аксарият оммага нисбатан қандай ёндошув лозим? Шу ўринда бир масалага эътибор қаратиб ўтиш лозим. Кимни имонли деб билиш керак, деган саволга икки хил жавоб мавжуд. Бири – Аллоҳнинг борлиги ва бирлигини, Муҳаммад (с.а.в.) унинг охириги пайғамбари эканлигини тан олиш. Кимки шу ақидани тилида эътироф қилиб, дилида тасдиқласа – ўша одам мусулмон деб тан олиниши шарт. Аммо тилдаги эътирофни биз эшитамиз, дилдаги тасдиқни эса Аллоҳ билади – биз билмаймиз. Демак, кимки тилда ушбу ақидани тан олдимиз, биз уни мусулмон ҳисоблашимиз керак бўлади. қолган гуноҳ ва савоблари – Аллоҳ ва банда орасидаги ботиний муносабатга тегишли. Бу ҳар бир шахснинг ўзгалар имонига муносабатини белгиловчи ёндошув. Иккинчи ёндошув – одамнинг ўз-ўзига сарҳисоби. Аниқроғи ҳар бир шахснинг Аллоҳ олдидаги масъулияти. Хужурот сураси 14-15 оятларининг мазмуни, Юсуф Ҳамадонийнинг ислом, имон ва эҳсон хусусидаги мулоҳазалари айни шу иккинчи ёндошувга алоқадор.

Шундай қилиб, ислом маънавиятида тавҳид ғояси асрдан-асрга такомил топиб борди. Дастлабки асоси “*Ло илоҳа иллоҳ, Муҳаммадин расулиллоҳ*” иборасида ўз аксини топган бу ғоя Сунна босқичида (VIII-IX асрлар)

“фақат ягона Аллоҳгина сизинишга сазовор зот” мазмунини ифодалаган бўлса, Ислоом маърифатчилиги босқичига (X-XI асрлар) келиб, унинг мазмуни кенгайди. Рус тилида “единобожие” атамаси билан англатиладиган дастлабки мазмун ривожлантирилган ҳолда “ягона Аллоҳ яратган Борлиқ ул зот белгилаб берган ягона қонуниятлар асосида ривожланади ва уларни жиддий илмий ўрганиши айни Аллоҳ ибодатининг энг муҳим жиҳати, яъни илм фарзи ҳисобланади” деган мазмунни ўзига қамраб олабошлади. Энди бу маънодаги Тавҳид ғояси рус тилида “единобытие” атамаси орқали ифодаланувчи “Борлиқнинг ягоналиги” мазмуни билан бойиди.

Аммо ягона Борлиқнинг қонуниятларини ўрганиш билан одамзотнинг мушуқуллари ечилмади, фозил жамият ҳақидаги орзулари ушалмади. Маълум бўлдики, “инсон вужудида ақл - подшоҳ” деган ақида фақат ширин орзу экан, аслида инсонлар ҳақиқатни билиб туриб ҳам ўз ҳою-ҳаваслари йўлида ноҳақ йўлларга озиб кетишлари ҳар қадамда учраб турадиган ҳодиса экан. Шу аччиқ таржибалардан хулоса чиқариб, XII-XIII асрларда тасаввуф пирлари Ғаззолий сўзлари билан айтганда “инсон вужудида кўнгил - подшоҳ, ақл эса унинг вазири, яъни маслаҳатчисидир” деган қарашни олға сурдилар. Бундан хулоса, демак, ҳақ йўлни топиш ва ҳақиқий бахтга эришиш учун кўнгилни поклаш лозим бўлади. Хўш, кўнгилни поклаш қандай амалга оширилади? Бунинг учун туйғуларни тарбиялаш зарур. Туйғулар тарбиясидаги энг таъсирчан ва қудратли восита бу ишқ-муҳаббатдир. Аммо, дейди суфийлар, мавжуд моддий дунё унсурлари, жумладан, инсон умри ҳам, гўзаллиги ҳам ўткинчи, бугун - бор, эртага - йўқ. Ягона азалий ва абадий зот - Парвардигор. Демак, ҳақиқий Борлиқ – Аллоҳнинг борлиғи. Қолганлари – бари ўткинчи, фоний. Кўнгилнинг ҳақиқий поклигига ягона Аллоҳ ишқи (“ишқи ҳақиқий”) орқали эришилади. Шундай қилиб, тасаввуф пири муршидлари тавҳид ғоясини яна янги мазмун билан билан бойитдилар.

Агар ҳақиқий Борлиқ Аллоҳнинг борлиғи бўлса, биз кўриб турган моддий борлиқни қандай баҳолаш керак? Тасаввуф таълимотининг бунга жавобида шундай тимсолий талқин келтирилади: Ибтидода фақат Аллоҳ бўлган, у азалий ва абадий зот шу билан бирга мутлақ ҳусн эгаси. Муайян бир даврга келиб ягона Парвардигорда ўз мутлақ ҳуснини тамоша қилмоқ иштиёқи пайдо бўлади ва шунда бу моддий оламни ўз ҳуснини акс эттирувчи кўзгу сифатида яратишни ирода қилади. Демак, биз кўриб турган бу ёруғ олам — Аллоҳнинг мутлақ жамолини акс эттирувчи ойина, унда жилва қилувчи барча нарса-ҳодисалар эса ҳақиқий воқеликнинг кўзгудаги акси, сароб, “*мажоз*”¹. Шундан адабиётга “*ишқи ҳақиқий*” ва “*ишқи мажозий*” тушунчалари кириб келди.

XIV аср бошларида Амир Хусрав Дехлавий ижодида бу тушунчалар бир-бирига зидлаштириб ишлатила бошлади. Агар Аттор XIII аср бошларида инсонни “*мажоз*”га (“*сурат*”га, яъни бу фоний дунё нарса-ҳодисаларига) маҳлиё бўлишдан қайтариб, унинг нигоҳини “*маъно*”га, (асл “*ҳақиқат*”га, яъни азалий ва абадий зот бўлмиш Аллоҳга) қаратишга уринган бўлса, XIV асрга келиб Амир Хусрав ўз ижодида “*ишқи ҳақиқий*”ни эмас, балки “*ишқи мажозий*”ни куйлашни мақсад қилиб кўйганлигини очиқ баён қилди. XV асрда Алишер Навоий ғайбий устозлари Низомий ва Амир Хусрав изидан бориб “*Хамса*” дostonлар туркумини тўлиғича айни “*ишқи мажозий*”ни куйлашга бағишлади. Аммо бундан на Амир Хусрав, на Алишер Навоий “*ишқи ҳақиқий*”га салбий муносабатда экан-да, деган хулоса чиқмайди. Шу билан бирга бу шоирлар талқинидаги “*ишқи мажозий*”ни шўролар даврида кўп ишлатиладиган “*дунёвий муҳаббат*” маъносида талқин қилиш ҳам асли ҳақиқатни ифодаламайди. Масала бундай жўн талқинлардан кўра анча мураккаброқ.

¹ “*Мажоз*” сўзининг энг умумий мазмунида “*кўчма маъно*” тушунчаси бор. Тасаввуфий истилоҳда эса “*мажоз*” бизнинг тасаввуримиздаги “*моддий дунё*”ни ағнлатиб, ғайб оламга, маънавий оламга ишора бўлган “*ҳақиқат*” тушунчасига зид маъно беради. Рус тилига бун “*инобытие*” деб Угиришади.

Алишер Навоий ўз ғазаллари ва “Хамса” туркуми дostonларида устозлари изидан бoриб, бевосита “ишқи мажозий”ни куйлаган бўлса, ўзининг охирги икки асари “Лисон ум-тайр” ва «Маҳбуб ул-қулуб»да ушбу мураккаб тимсол-тушунчанинг ижтимоий-фалсафий мазмун-моҳиятини назарий жиҳатдан мукаммал тушунтириб берди. “Лисон ум-тайр” дostonида шоирнинг ижтимоий-фалсафий ғоялари мажозий йўсинда - кушларнинг Симурғ сари сафари тафсилотлари шаклида тасвирланган бўлса, «Маҳбуб ул-қулуб»да “ишқ” тимсол-тушунчасининг янгича талқини орқали бевосита назарий далиллаб берилди. Навоийгача тасаввуфий қарашларда бу тимсол-тушунча икки қисмга (“ишқи ҳақиқий” ва “ишқи мажозий”га) тақсимланганлигини кўриб ўтдик. Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»нинг иккинчи қисми 3-бобида “ишқ”ни 3 қисмга ажратади: “авом ишқи”, “хавос ишқи” (ёки “хос ишқ”) ва “сиддиқлар ишқи”. Аллома шоир бу билан тасаввуф аҳли қарашларини рад этмайди, балки улар ғоясини янгича ёндошувлар билан бойитади. Суфийлар “ишқ” тимсол-тушунчасини икки қисмга бўлганда, бу ишқ туйғусининг кимга қаратилганидан (объектидан) келиб чиққан эдилар, яъни биринчиси (“ишқи ҳақиқий”) Аллоҳга (Холиққа) йўналтирилган (“ишқи илоҳий”) ва иккинчиси (“ишқи мажозий”) бандаларга (маҳлуққа) йўналтирилган (“ишқи инсоний”). Навоий бу тимсол-тушунчани 3 қисмга ажратганда туйғу субъектининг (эгасининг) маънавий такомил ҳолатидан келиб чиқди, яъни “авом ишқи” ҳануз маънавий камолот касб этмаган жоҳилият ҳолатидаги инсонлар туйғусини англатса, “хавос ишқи”(ёки “хос ишқ”) юксак маънавий баркамолликка эришган, яъни Борлиқ ҳақиқатининг моҳиятини англаб етиб, ўз руҳини ушбу Олий ҳақиқат билан уйғунлаштира олган ориф инсонлар қалбини забт этган пок туйғуни назарда тутди. Бундай олий туйғуни шоир шундай таърифлайди:

“Иккинчи қисм хавос ишқидурким, хавос ул ишққа мансубдурлар. Ул пок кўзни пок назар била пок юзга

солмоқдур ва пок кўнгил ул пок юз ошубидин кўзгалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ"¹. ("Иккинчи қисм - алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ бўлиб, бу хос ишққа мансуб шахслар пок кўзни пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқ-завқи билан беқарор бўлади. Ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади")².

Матн давомида "*ишқ аҳлининг покбозлари*" қаторида Амир Хусрав Деҳлавий, Шайх Ироқий ва Хожа Ҳофиз Шерозийлар таъриф қилинади.

Навоий «*Хамса*»нинг беш достонида «*мажозий ишқ*»нинг мукамал бадиий тасвири ва талқинини яратди. "*Хамса*" достонлари "*мажозий ишқ*" тасвиридаги энг мукамал тизим даражасига кўтарилган яхлит бадиият олами бўлиб, уни Борлиқ ҳақиқатининг бадиий модели дейиш мумкин. Бу моделга жон бахш этувчи ички қувват манбаи эса - *ишқ*. Ишқни Навоий инсон учун ўзликни англаш йўли, "*Ҳақиқат асрори*" ганжинасининг калити деб билади. Шоир "*Лайли ва Мажнун*" хотимасида ёзади:

*Эй ишқ, гариб кимиё сен,
Бал ойинаи жаҳоннамо сен.
Ҳам зотинга дарж кимиёлик,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолик...
Хуршеди жаҳонкушой сенсен,
Миръоти жаҳоннамой сенсен,
Ким қилди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали иштиёр топти,
Ҳар сорики боқти ёр топти*³.

Кўриниб туриптики, шоир муҳаббатга ғаройиб кимиё, яъни мисни олтинга айлантира олувчи сеҳрли куч, инсонга

¹ Алишер Навоий. Асарлар 13-ж., с.42.

² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қуллуб, с.52

³ Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960, с.447

Борлиқ сирларини ошкор қилувчи кўзгу, деб таъриф бермоқда. Бунинг маъноси шуки, Алишер Навоий, салафлари Низомий ва Деҳлавийлар анъанасини давом эттириб, бадий ва илмий-ижтимоий тафаккурида *"ишқ"* тушунчасига, биринчи навбатда, ижтимоий-ахлоқий муносабатлар нуқтаи назаридан қарайди ва шу асосда *"мажозий ишқ"*ни воқеъ ҳаётдаги инсонлар аро муомалада биринчи ўринга чиқаради, ўзак моҳиятга айлантиради.

Шундай қилиб, ислом минтақа маънавиятининг биринчи босқичида *"ягона Аллоҳга имон келтириш"* (*"единобожие"* маъносидаги тавҳид ғояси, кейинги даврга келиб Форобий ва Ибн Синолар ижодида *"Борлиқнинг ягоналиги"* (*"единобытие"*) маъноси билан бойитилди. Суфийлар инсон маънавий тақомилига эътибор қаратиб, *"ҳақиқат"* ва *"мажоз"* тушунчаларини жорий қилдилар. Бу фоний дунёни ҳақиқий Борлиқнинг кўзгудаги акси (*"инобытие"*) деб ҳисобладилар ва инсонларни ўткинчи ҳою ҳаваслардан воз кечиб, ҳақиқий (азалий ва абадий) Борлиқ бўлмиш ягона Аллоҳни севишга ундадилар. *"Мажоз тариқи"* вакиллари эса пайғамбаримиз (сав) даъватларидан (*"Ал-мажозу қантарат ул-ҳақиқат"* – мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир) келиб чиқиб, Аллоҳни севиш у яратган олам ва ундаги мавжудотларга (давр терминида *"мажоз"*га) меҳр кўйиш билан исботланади, фақат бу меҳр пок ва беғараз бўлиши керак, деган хулосага келдилар. Алишер Навоий *"хавос ишқи"*(ёки *"хос ишқ"*) деганда айни маънавий камолот касб этган, яъни орифлик даражасига эришган инсонларга хос бўлган беғараз ва пок меҳрни назарда тутган эди. Демак, Алишер Навоий ўзининг меҳр концепцияси билан тавҳид ғоясини янги, тўртинчи ва энг юксак босқичга кўтарди. Бу босқичда, ниҳоят, маънавий ва моддий оламнинг ички уйғунлиги таъминланди, имон ва илм, риёзат ва меҳр инсон руҳида бирлашди¹.

¹ Европа ва ислом дунёси фалсафий қарашларидаги асосий фарқ шундаки, Ғарб файласуфлари аксарият ҳолатда бир-бирини рад қилувчи тизимлар яратади, бизнинг минтақада эса одатда халафлар салафларни рад қилиш йўлидан эмас, балки уларнинг

Навоий ва тасаввуф

(Муаммони ўрганишнинг баъзи жиҳатлари)

Алишер Навоийнинг тасаввуфга муносабати масаласи ҳанузгача турли очиқ ва очиқ айтилмаган баҳсларга сабаб бўлиб келмоқда. Масалан, Алишер Навоий ҳақида рус тилида интернетда берилган қисқача маълумотномада куйидаги таъриф келтирилган: *“выдающийся поэт Востока, философ суфийского направления”*. Шоирнинг шахсий ҳаёти ҳақида: *“Как мыслитель Алишер Навои входил в дервишский суфийский орден Накшбанди. Следуя этике суфия, Навои соблюдал безбрачие и не имел гарема”*¹ (Wikipedia маълумоти). Бу албатта, мутахассис бўлмаган одамнинг гапи. Бошқа мисолни кўрайлик.

Профессор Санжар Содиқнинг ўзбек адабиёти тарихини даврлаштириш масаласига бағишланган *“Янги ўзбек адабиёти”* мақоласида жумладан шундай фикрлар билдирилади:

“... XX аср ўзбек сўз санъати дунёвий адабиёт сифатида майдонга чиқди. Унга қадар бизнинг тарихимизда тўла маънодаги дунёвий адабиёт бўлмаган. Тўғри, деярли шу пайтга қадар XIV—XV асрлардаги ўзбек адабиёти «дунёвий адабиёт» деб келинар эди. Фақат бу атама ўша давр адабиётига мутлақо мос келмайдиган, нотўғри қўлланган термин ҳисобланади. Чунки XIV—XV асрлар ўзбек сўз санъатида, хусусан, унинг чўққиси бўлган Алишер Навоий ижодида дунёвий руҳ эмас, балки илоҳий мазмун етакчилик қилади. Бунга иқрор бўлмоқ учун унинг ижодида адабиётнинг азалий масаласи бўлмиш муҳаббат мавзуси қандай талқин этилганлигини эслаш кифоя. Навоий лирикасида муҳаббат қўйилган, мадҳ этилган маҳбуб кўп ўринда Оллоҳдир. Баъзида шоир чиндан ҳам ерда мавжуд гўзал қизга нисбатан ишқни

карашларини инкор қилмаган ҳолда, янада тўлдириб, мазмунан бойитиш йўлидан борадилар ва бу билан миллатнинг маънавий такомиллигида изчилликка эришилади.

¹ Навоийнинг оила қурмаганлигининг бундай изоҳланиши нотўғри, албатта. Улуғ шоирнинг устози ва тасаввуфий пири Абдурахмон Жомий оилали, бола-чақали бўлганлиги ўзи бундай талқиннинг асоссизлигига ёрқин мисол.

куйлаган бўлса-да, қаерда Худо, қай ўринда аёл мадҳ этилганлигини аниқ ажратиб олиш жуда қийин ёки деярли мумкин эмас, чунки улуг санъаткор иккаласининг тасвирида ҳам бир хил воситалардан, ташбеҳлардан фойдалана берган. Бундай ҳол фақат Навоий ижодида эмас, балки бутун мумтоз ўзбек адабиётида яна бир неча аср давом этган. Фикримизнинг далили учун Навоийнинг энг машҳур газалларидан бир мисол эслашимиз kifоя:

Кеча келгумдур дебон, ул сарви гулрӯ келмади,
Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади.

Мазкур байтдаги «сарви гул» тимсоли мумтоз адабиётда ердаги қадди-қомати келишган қиз суратини чизишда ҳам, Оллоҳнинг хаёлий қиёфасини гавдалантиришда ҳам бир хилда қўлланаверган. Демак, бу ташбеҳга қараб, ошиқнинг кимни кутаётганлигини аниқлаш мумкин эмас. Бироқ, матнни чуқурроқ идрок этсак, унинг кимни кутаётганлигини қай даражададир аниқласа бўлади. Одатда, ерда чиндан ҳам мавжуд қизнинг севгилиси ҳузурига кечаси келиши анча зайритабиий ҳисобланади. Ошиқнинг ёлғиз қолганда, айниқса, тунда хаёлан Оллоҳни кутиши эса, ўта мантиқли ва табиий бир руҳий ҳолатдир. Худди шунингдек, ошиқ қанча кутгани, ухламагани, йиғлагани билан Худонинг унинг олдига тўғридан-тўғри келмаслиги ҳам ҳеч шубҳа тувдирмайдиган ҳақиқатдир. Демак, «сарви гулрӯ» деганда, шоирнинг Оллоҳни кўзда тутганлиги ҳақиқатга кўпроқ яқиндир. Буни яна жуда кўп газаллар мисолида исботлаш мумкин. Ҳатто жуда оддий маънавий масалалар, ерда кўриниб турган нарсалар ҳақида гапирилган асарларда ҳам моҳият эътибори би-лан илоҳий руҳ ҳукмронлиги сезилиб туради. Масалан, шоир Махмурнинг машҳур «Ҳапалак» шеърисида қишлоқнинг ўта хароблиги, уйларнинг вайрона ва каталаклиги, одамларнинг ажриқ томиридан сумалак тилириб ейиши сингари ҳаёт тафсилотлари тилга олинади. Лекин газал:

*Эй жаҳондори зафар кавкабаи даври фалак,
Гўш қил қиссаи — қишлоғи хароби Ҳапалак -
деган худога мурожаат билан бошланадики, бу ҳол
шоирнинг дунёни моҳият эътибори билан илоҳиётга
боғлиқ ҳолда идрок этганлигидан далолат беради. Худди
шунга ўхшаи яна бир мисол ҳаммамизга болалигимиздан
жуда яхши таниш. Ёшликда ҳаммамиз шоир Гулханийнинг:
«Ҳазратим, очликдан ўлдим, егани нон бер манга»,—деб
бошланувчи газалини ёд олганмиз¹. Юзаки қараганда, унда
нон, очлик, қашшоқлик сингари кундалик инсоний
ташвишлар ҳақида гап боради. Лекин шоир аҳволнинг
яхшиланишини, хатто нон беришни сўраб, Худога илтижо
қилади, чунки у “ҳазратим” деганда, тангрини кўзда
тутади.”²*

Мундан 10-15 йиллар аввал кўқонлик қизиқувчан бир дўстим коинот сирларига оид мураккаб бир ҳодисанинг математик моделини тузиш масаласини кўтариб қолди. Мен уни математика фанлари доктори, яхши бир тенгдош дўстимиз олдига етаклаб бордим. Биздан масаланинг моҳиятини муфассал суруштириб олгач, олим дўстимиз айтдики, “узр, бу муаммо менинг соҳамдан узоқроқ экан, буни математиканинг фалон йўналиши билан шуғулланувчи олимлар ечиб бериши мумкин”. Афсуски, ижтимоий фанларнинг кўпида, айниқса, адабиётшунослиқда, маънавият назарияси соҳаларида, шундай жиддий ёндошув етишмаётир. Тўғри келган одам ўзи яхши билмаган соҳада бемалол фикр билдириб, буни яна илм деб тасаввур қилиши оддий ҳол бўлиб қолди. Умр бўйи ҳозирги замон ўзбек адабиёти билан шуғулланиб келган яхшигина олим бирдан ўзи яхши билмаган мавзуга кириб қолса, хаёлида туғилган мулоҳазаларини китоб саҳифасига олиб чиқмай туриб бирор яхши мутахассис билан маслаҳатлашиб олса тузук

¹ Бу таржима, аслида Гулханий шеъри “бидеҳ” (бер) радифи билан форсча ёзилган, шоир расман шохнинг навқари ҳисобланган ва у ҳукмдордан ўз қонуний ҳақини талаб қилмоқда.

² Санжар Содик. Сўз санъати жозибаси.Т., “Ўзбекистон”, 1996, с.96-98.

бўлармиди, деб ўйладим аввал. Сўнг масалага жиддий ёндошув асли биз - мумтоз адабиёт тадқиқотчиларининг ўзида ҳам етишмаслигини англаб қолдим. Сабаби, собиқ қарамлик даври асоратларидан ҳали ўзимиз ҳам астойдил чиқиб кета олганимиз йўқ, шекилли. Ёзилаётган китобларда янги фактлар, батафсил таҳлиллар учрайди. Аммо хулосалар яна ўша-ўша, энг умумий гаплардан нари ўтиш йўқ.

Навоий ижодининг мураккаб жиҳатлари мавжудлигини сезишга профессор Санжар Содиқнинг адабий-илмий иқтидори кифоя қилган. Аммо бу мураккабликларнинг моҳиятини тўғри идрок эта билиш учун иқтидорнинг ўзи етарли бўлмай қолади. Мумтоз адабиёт алоҳида бир соҳа. Унинг сирларини англаш учун умрни бағишлаш керак бўлади.

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 2009 йил 4 декабрь сонида ЎзФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти илмий ходими Аъзам Қозихўжанинг “Ғазалнинг серовоз олами” сарлавҳаси билан каттагина бир мақоласи эълон қилинган эди. Мақолада асосан шеъринг нутқда ички диалог масаласи кўйилган бўлиб, Алишер Навоийнинг

Эй кўнгул, ер-кўк асосин асру бебунёд бил,

Ул кесакни сувда кўр, бу сафҳани бар бод бил -

матлаъли ғазали тўлиқ таҳлил қилинган. Мақолада Шайх Абдулқоҳир Журжонийнинг (ваф.1078) “Далойил ул-иъжоз”¹, Абдурахмон Қазвинийнинг – “Талхис ул-мифтоҳ” асарларида маоний илми бўйича билдирилган фикрларга таянган ҳолда анча қизиқарли мулоҳазалар баён қилинган. Аммо хулосага эътибор қилайлик: “Шариатдан чиқмасдан тариқатда яшаш, шариат ва тариқатни бир-биридан айро кўрмаслик, айнан Навоий мансуб бўлган нақшбандийлик тариқатининг йўли, аҳли сунна вал-жамоа эътиқоди, ҳанафийлик мазҳабидир”. Тадқиқотчи ёзади: “Навоий даҳоси ... бутун

¹ Мақола матнида асар муаллифининг номи “Абдулқодир Жузжоний” деб хато берилган. Бу қўпол хато тадқиқотчиникими, ёки мақолани нашрга тайёрлаган газета ходими адашганми, билолмадик.

газалда башарни оғиз қолдирувчи иғъоз мақомига кўтарилади”. Тўғри. Аммо яна ўша ҳолат. Таҳлил - янги, хулоса — эски.

И.Кант айтадики, ҳақиқий мавжуд воқелик — “нарсა ўзида”, биз уни билолмаймиз, фақат ўз онгимиздаги қолипларга таяниб хулосалар чиқарамиз. Айни шундай. Онгимиздаги қолипларимиз эса жуда жўнлашиб кетган. Қадимда хитой аёлларининг оёқларига болалигидан ёғоч ковушлар кийдириб қўйилар экан. Шундан уларнинг оёқлари табиий равишда ўсишига йўл қўйилмай, боланинг оёғидек кичкина бўлиб қолар экан. Бизнинг онгимизни исканжага олган қолипларга шундай ўрганиб қолганмизки, уларни аллақачон ечиб ташлаш кераклиги хаёлимизга ҳам келмайди. Чунки асл ҳақиқатни излаш учун вақтимиз ҳам, ҳавсаламиз ҳам, кунтимиз ҳам йўқ. Асл ҳақиқатни излаб топиш эса осон иш эмас. Ҳечқачон Навоийнинг бир ғазалини таҳлил қилиб уни топиб бўлмайди. Бир ғазалини тўғри таҳлил қилиб, ҳақиқий баҳо бериш учун шоирнинг бутун ижодини мукамал билиш керак. Бунинг учун эса бутун минтақа маънавиятини билиш керак. Фақат адабиётини эмас, бутун маънавиятини. Бунинг учун жаҳон аҳволини билиш талаб этилади. Бу билимларни эгаллаш учун эса бутун умрни бағишлаганимизда ҳам, агар Аллоҳ ўзи қўлламаса, бирор-бир салмоқли натижага эришиш осон эмас.

Алишер Навоий ижоди Яқин ва Ўрта Шарқ минтақа маданиятининг кўп асрлик ривожига ҳосиласидир. Ўз навбатида бу минтақа маданияти жаҳон маданиятининг муҳим ва салмоқли узвий қисмларидан бири ҳисобланади. Бу минтақа маданиятининг ўзига хос қарашлар тизими, Борлиқни идрок этишнинг мустақил йўналиши мавжуд.

Алишер Навоий ижоди ушбу анъаналар асосида ўрганилмас экан уни бегона қолипларга солишга уриниш, ёки чала гаплар билан қаноатланиш кутилган натижани бермайди, асл ҳақиқатга олиб бормайди. Токи биз Навоийни тўғри тушунмас эканмиз, ўзлигимизни

ҳам англаб ета олмаймиз, чунки Навоий бизнинг ўзлигимизни ўзимизга танитган улуғ устоз, миллатимизнинг ҳақиқий ва бош мураббийсидир.

Бугунги кунда шоир ижодики баъзан диний мотивлар, баъзан тасаввуф анъаналари нуқтаи назаридан талқин этишга уринишлар, бу соҳадаги оқсашлар ва чалкашликларнинг жиддийлигини, ҳар бир минтақа бадий ижод таржибасини ўша заминда туғилган илмий тушунчалар системаси асосида англаб этишга уриниш лозим эканлигини кўрсатиб турипти. Бунда, бир жиҳатдан, Алишер Навоий бадий тафаккури минтақа фалсафий, илмий, диний, ирфоний, ижтимоий-сиёсий қарашлари билан боғлиқ эканлиги, иккинчи жиҳатдан, бу тафаккур йўналишининг ўзга йўналишлардан моҳиятан мустақиллиги, ўз ички ривожланиш қонунларига, мукамал ички қурилишга эга эканлигини ҳис қилиб, ушбу қонуниятларни минтақа адабиёт илми ва шоирнинг ўз назарий хулосаларига асосланган ҳолда, унинг асарлари мураккаб мазмунидан келиб чиқиб очиб беришга астойдил интилиш зарурдир.

VIII-IX асрларда бадий адабиёт бутун минтақа бўйлаб асосан араб тилида яратилган бўлса, IX аср охирларидан минтақада бадий адабиётнинг қамрови ва кўлами беқиёс кенгайиб, араб тилидаги адабиёт ёнига Хуросон ва Мовароуннаҳрда форсий ва туркий тиллардаги мумтоз шеърият кўшилди. Қудратли маҳаллий ҳукмдорлар — Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар саройлари доирасида бу тилларда мустақил адабий мактаблар шаклланди. Абу Абдуллоҳ Рудакий етакчилигидаги илк мумтоз шеърият мактаби Сомонийлар даврида юз кўрсатган бўлса, Ғазнавийлар саройида форс тилида ва Қорахонийлар саройида туркий ва форсий тилларидаги шеърият ривож топди. Унсурий, Фарруҳий, Манучехрий ва бошқалар яратган мадҳиявий қасиданинг мумтоз

намуналари, **Фирдавсий** нинг 60 минг байтли “*Шоҳнома*”си, **Юсуф Хос Ҳожиб**нинг “*Қутадғу билиғ*” достони, **Носир Хисрав** ва **Абул Аъло ал-Мааррий**нинг юксак фалсафий мазмундаги асарлари шу давр маҳсули эди.

Бу давр адабиётининг аксарият намуналарига хос бўлган энг асосий хусусият ақлга таяниш бўлиб, Абу Шукур Балхий бунӣ шундай ифодалайди:

Хирадманд гӯяд: “Хирад – подшо-ст,

Ки бар хос-у бар ом фармонраво-ст.

Хирадро тани одаме лашкар аст,

Ҳаме шаҳват-у орзу чокар аст.

(Ақлликлар айтур, ақл – подшодир,

Ақл барчага бир фармонраводир.

Тана аъзолари – ақл лашкари,

Шаҳвату орзулар унинг чокари.)

Бу қараш Рудакийда ҳам, Фирдавсийда ҳам, Юсуф Хос Ҳожибда ҳам, Носир Хисрав асарларида ҳам етакчилик қилади. Бу давр алломалари барчаси имонли, тақволи, чин маънодаги мусулмон инсонлар, аммо тавҳид ғоялари ҳали булар онгида **Сунна босқичи** даражасида англаб етилган, **тавҳид таълимотининг** маъно теранликларини қидириш аксарият ҳолларда ҳануз бу давр шеъриятига хос эмас. Шулардан келиб чиқиб, VIII - XI асрлар араб, форс ва туркий тиллардаги мумтоз бадий наср ва шеъриятга нисбатан “**дунёвий адабиёт**” тушунчасини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Бу давр адабиётида тасаввуфий-ирфоний оқим ҳам шакллана бошлаган бўлиб, **Абусаид Абулхайр** (967-1049) ва **Бобо Тоҳири Уръён** (ваф. 1055) рубойлари бунга мисол бўла олади¹. Аммо бу йўналиш XI аср адабиётида ҳануз ўзининг тўлақонли ифодасини топган эмас эди.

VIII - XI асрларда ислом минтақасида шаклланган илмий доиралар сингари турли адабий мактаблар ҳам кўпроқ у ёки

¹ Таронаҳои дилангез. Душанбе, “Ирфон”, 1986, с. 5-64 (11-84).

бу ҳукмдор саройида марказлашган бўлиб, уларнинг мазмуний мундарижасида мадҳ, тағаззул, хамриёт, зухдиёт, ҳижо (ҳажв) каби соф дунёвий мавзу турлари етакчилик қиларди.

Аммо XII асрга келиб энди бу мавзулар улуғ мутафаккир шоирларни қониктирмай қўйди. Улар бирин-кетин бу йўналишни тарк эта бошладилар. Анварий ёзади:

*Ғазалу мадҳу ҳичо – ҳар се бад-он мегуфтам,
Ки маро шаҳвату ҳирсу ғазоби буд ба ҳам...¹*

(Ишқий ғазаллар, мадҳиялар, ҳажв – ҳар уч йўналишда шеърлар битганим сабаби,

Қонимда шаҳвату ҳирсу ғазаб туйғулари жўш урганидандир...)

XII аср шоирининг бу эътирофлари энди минтақа мумтоз шеърлятидаги катта бир босқич ниҳоясига етиб, бадий тафаккурнинг янги босқичи бошланаётганининг нишонаси эди.

Навойнинг “*Маҳбуб ул-қулуб*” рисоласи “*Аввалги қисм*”идаги минтақа адабиётига оид назарий мулоҳазаларга бағишланган 16-фаслида асосан XII-XV асрларда яшаб ижод этган қатор шоирлар тилга олиниб, улар бирнеча гуруҳга ажратилади. Булар ичида тарихан энг биринчиси Абдулмажд Санойи (1048 - 1140) бўлса, ундан кейин XII аср иккинчи ярмида яшаб ижод этган Абдулвосиъ Жабалий (вафоти 1160), Анварий (вафоти 1191), Асириддин Ахсиқатий (1108-1196), Хоқоний (1120-1199), Зоҳир Фарёбий (вафоти 1202) кабилар санаб ўтилади. Булар барчаси биринчилардан бўлиб саройни ва мадҳиягуйликни тарк этган, шеърлятга жиддий фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий масалаларни олиб кирган улуғ мутафаккир ижодкорлар эди. Чунончи Санойининг “*Сайрул-ибод илал-маод*” (Аллоҳ бандаларининг қайтар маконга сафари) ва 10 минг байтдан ортиқ ҳажмдаги “*Ҳадоийқ-ул-ҳақиқа*” (Ҳақиқат боғлари) дostonлари минтақа адабиётида янгича йўналишга асос солганлиги

¹ Самадов Т. Анвари ва газалиёти у. Душанбе, 1988, С.26

маълум ва машхурдир. Санойи ва Анварийлар бошлаб берган шеъриятга янгича ёндошув уларнинг яқин издошлари - XII аср охири чорагидан бошлаб форс тилидаги шеърият осмонида порлаган икки ёрқин юлдуз Низомий Ганжавий (1141-1202) ва Фаридиддин Аттор (1147-1229) сиймолари мисолида икки алоҳида йўналиш бўйича ривож олди.

Бу икки йўналишнинг фарқи нимада?

Маълумки, адабиёт мавзуларининг марказида инсон, унинг руҳият дунёси ётади. Инсоннинг кечинмалари эса, асосан, икки йўналишда кечади: бири - инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига, содда қилиб айтсак, махлуқнинг Холиққа муносабати, нисбати масаласи; иккинчиси инсоннинг ўзи сингари махлуқларга, яъни ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати.

Биринчи йўналиш Инсонни ўз кўнгли билан суҳбатга чақиради, руҳиятнинг ички теран қатламларига йўналган бўлади. Иккинчи йўналишда ижтимоий муносабатлар тизимида ҳар бир инсоннинг ўрни масаласига кўпроқ эътибор қаратилади.

Кейинчалик Жалололидин Румий ёзган эди:

*Аттор руҳ буду Санойи ду чашии ў,
Мо аз наи Санойи Аттор омадем.¹*

(Аттор руҳ эди, Санойи унинг икки кўзи,
Биз Санойи ва Аттор изидан келдик.)

Санойи “икки кўз”га қиёс этилмоқда. Кўз ташқаридаги нарсаларни кўради, ичкаридан ташқарига йўналган бўлади. Аттор эса “руҳ” - унинг назмдан мақсади “асрори илоҳий адоси” (“илоҳий сирларни баён этиш”) - инсон руҳиятидаги илоҳий асрор пардаларини бирма-бир очиб кўрсатиш. “Маснавийи маънавий” дек буюк ирфоний қомусни яратган Жалололидин Румий ҳам айти шу йўлдан борди. Тасаввуф шеъриятининг моҳияти аслида шу.

XII - XIII асрлар мобайнида ислом минтақа маданияти доирасида ирфоний шеърият ва тасаввуф фалсафаси

¹ Бертельс. Б.Э. Ибранные труды. Низами и Фузули. М.-«Наука»-1962, с.174.

юксак чўққиларга кўтарилди. Аттор ва Румийларнинг тасаввуфий эҳтиросга йўғрилган буюк эпик асарлари, ирфоний ишқнинг оташин куйчиси **Ибн ал-Фарид** (1181-1234) шеърляти ва **Ибн ал-Арабий** (1165-1240) яратган тимсолий тафаккурнинг мумтоз намунаси “*Футухоти Маккия*” асари ушбу давр минтақа маънавиятининг ноёб намуналаридир.

Низомий Ганжавий эса фақат инсон руҳиятининг ички қатламларига теран назар ташлаш билан чекланиб қолмай, ўз дostonларида шахснинг **Ҳақ ва жамият** олдидаги масъулияти масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратишни лозим топди, яъни, унинг асарларида ирфоний ва ижтимоий муаммолар олий бир уйғунликда ифодаланди. Айни шу уйғунлик ифодасига кейинчалик Алишер Навоий томонидан “*Мажоз тариқи*” деб ном берилган эди.

Сўфийлар Ҳақнинг асл зотини **Ҳақиқат** ва унинг мазҳари, қиёсан айтганда, кўзгудаги аксини “*мажоз*” (“иносказание”, метафора), деб атадилар. Шу асосда тасаввуф адабиётида “*ишқи ҳақиқий*” ва “*ишқи мажозий*” тушунчалари шаклланди.

Агар Навоий “*ҳақиқат тариқининг суханвари*” деб атаган Фаридидин Аттор XIII аср бошларида инсонларни “*мажоз*”, яъни ташқи моддий дунё хою ҳавасларига берилиб кетишдан қайтариб, Борлиқнинг асл (азалий ва абадий) Ҳақиқати сари интилишга, ташқи суратга маҳлиё бўлмай, маънога, моҳиятга эътибор беришга чақирган бўлса, шу аср охирларига келиб **Фаҳриддин Ироқий** (1207-1289), **Авҳадиддин Кирмоний** (вафоти 1298 йил) каби суфийлар ижодида муаммонинг идроки теранлашди. Ибн ал-Арабий ғоялари таъсирида “*Ламаъот*” асарини ёзган Ироқий “*мажоз*” ва “*ҳақиқат*” нисбатини денгиз ва тузга қиёс этади. Туз денгиз суви таркибида бўлгани учун бу сувнинг ҳар қатрасида ҳам туз таъми бордир. Шайх Авҳадиддин Кирмоний ушбу нисбатни куйидагича талқин этади:

3 -он минигарам ба чашми сар дар сурат,

*Зеро-ки зи маънест асар дар сурат.
Ин олами суратесту мо дар суварем,
Маъни натвон дид магар дар сурат.¹*

(Шу сабабдан бошдаги кўз билан суратга тикиламанки,
Суратда маънонинг изи бордир.

Бу олам суратдир, биз суратлар ичидамиз,
Маънони суратдан ташқарида кўриш мумкин эмас.)

Демак, Инсон руҳида Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил бўлиши учун, биринчи навбатда, ўзга инсонлар билан ўзаро уйғунликка интилиш, улар дилидан Борлиқ ҳақиқатини қидириши лозим, бошқа йўл билан бу мақсадга эришиб бўлмайди. Мана шайхнинг хулосаси. Аслида бу хулоса Ирфоннинг ниҳоясидир².

XIII аср охири - XIV аср бошларида Амир Хусрав Деҳлавий (1253-1325) Низомий дostonларига биринчи бўлиб жавоб ёзди ва бу асарда “*ишқи мажозий*”ни куйлашни ўзига мақсад қилиб қўйганлигини очиқ намойиш қилди. Амир Хусрав “*Хамса*”си шу даражада шухрат қозондики, ундан кейин ислом минтақа шеърлятида “мажозий ишқ”ни куйлаш ва “*Хамса*” дostonларига татаббу бағишлаш кенг қўламли анъанага айланди. XIV- XV асрлар минтақа маънавияти “*Хамса*” анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганда “*Хамса*”нинг бир дostonига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодиса эди.

Ислом минтақа адабиёти ривождаги учинчи давр XIV- XV асрларни ўз ичига олиб, Алишер Навоийнинг бу ҳақдаги назарий мулоҳазаларига таянган ҳолда бу даврни “*Мажоз тариқи*” деб атасак, тарихан тўғри ёндошган бўламиз. Навоий бу йўналишдаги улуғ шоирлардан биринчи навбатда Амир Хусрав Деҳлавий ва Ҳофиз Шерозийларни тилга

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15-жилд. Т., 1968, с.166

² “Ирфоннинг ниҳоясидир” деган хулосани “энди ирфон ўтмишига айланди”, деган маънода талқин қилиш керак эмас, балки “энди мавзуну бу даражада тулуниши етарли бўлмай қолди” деган маънода қабул қилиш лозим.

олади. Улардан кейин Дехлавий изидан бориб ба ҳоли кудрат “хамсачилик” анъанасини давом эттирган Хожуйи Кирмоний, Салмон Соважий ва Котибийларни, ғазалнависликда Хожа Ҳофиздан улгу олиб “*мажоз тариқи адоси алар назмига голиб ва алар бу шевага кўпроқ роғиб*” бўлган Камол Хўжандий, Носир Бухорий, Шоҳий Сабзаворий каби XIV-XV асрларда яшаб ўтган қатор машхур форсийзабон шоирларни санаб ўтади. Навоий туркигўй шоирлардан Мавлоно Лутфийни ҳам “*мажоз тариқи*”га мансуб деб эътироф этади.

Алишер Навоий ўз ижодида Амир Хусрав ва Ҳофизлар изидан бориб, бутун умр асосан “*ишқи мажозий*”ни куйлади. Умрининг охирида эса якуний асари “*Маҳбуб ул-қулуб*” рисоласида ўзининг бу назарий қарашларини тўлиқ асослаб берди. Рисоланинг иккинчи қисмидаги “*Ишқ зикрида*” аталмиш 10-бобида бу туйғуни *авом ишқи* (яъни, ўз шаҳвоний нафсини енгиб ўтмаган, маънавий баркамоллик касб этмаган оддий одамлар ишқи)¹, *хавос ишқи* (яъни, ўз нафсини енгиб ўтиб маънавий баркамолликка эришган ориф инсонларнинг пок ишқи) ва *сиддиқлар ишқи* (авлиёуллоҳ суфийлар ишқи) сифатида уч қисмга ажратиш билан ушбу муаммони мукаммал ҳал қилиб берди.

Навоий *хавос ишқи*, яъни пок инсоний ишқни ошиқ учун ўзликни англаш йўли, “*Ҳақиқат асрори*” ганжинасининг калити деб билади. “*Лайли ва Мажнун*” доетонининг хотима бобида шоир муҳаббатга *гаройиб кимийе*, яъни мисни олтинга айлантира олувчи сеҳрли куч, инсонга Борлиқ сирларини ошкор қилувчи кўзгу, деб таъриф беради. У “*ишқ*” ҳодисасига, биринчи навбатда, ижтимоий-ахлоқий муносабатлар нуқтаи назаридан қарайди, шу асосда “*мажозий ишқ*”ни воқеъ ҳаётдаги инсонлар аро муомалада биринчи ўринга чиқаради, ўзак моҳиятга айлантиради. Шу билан Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун каби бошдан-оёқ пок туйғуларга йўғрилган “*алоҳида*

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, Т., 1983, с.51-52

фазилат эгаларига хос ишқ"нинг кўпчилик йигит-қизлар орасидаги оддий "ошиқ-маъшук"ликдан ҳам, тасаввуф аҳли "ишқи ҳақиқий" деб атаган ирфоний интилишларидан ҳам бутунлай фарқ қилувчи мумтоз бир туйғу, алоҳида ҳолат эканлигини махсус таъкид этишга эришди. Бу ҳодисанинг моҳияти шунда эдики, унда инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига муносабати унинг ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати билан уйғунлик ҳосил қиларди.

Шарқ мумтоз адабиёти ривожда мажоз атамасининг турли маънолардаги талқинини учратамиз. Жумладан, "мажоз" усули "*дунёвий адабиёт*" вакиллари учун воқеликдаги бирор оддий ҳодисани бадийлаштириб тасвирлаш воситаси сифатида қўлланилган бўлса (масалан, Рудакийнинг "*Модари май*" қасидаси, ёки Манучехрийнинг шу мавзудаги мусаммати), тасаввуф шоирлари (Масалан, Аттот ва Жомий дostonларида) ундан ирфоний ғояларнинг аллегорик ифодаси сифатида фойдаландилар. "*Мажоз тариқи*" босқичида энди бу шунчаки бадий тасвир воситаси эмас, балки Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш ва англаштириш воситасига айланди.

Навоий охириги достони «*Лисон ут-тайр*»да Симуруғ тимсоли орқали ўзининг асрий орзусини, улуғ ва қимматли ижтимоий ғояни ифодалади. Унинг талқинидаги Симуруғ - камолотнинг олий босқичи -Тавҳид босқичига кўтарилиб етган ўттиз қуш ("*си мурғ*")нинг бирлиги - маънавий ягоналик ҳосил қила билган уйғун инсонлар жамоаси, яхлит инсоният. Ушбу уйғунликка эришувнинг ягона йўли эса инсонларнинг бир-бирига Ҳақ ризолиги йўлидаги пок ва самимий меҳридир.

Шундай қилиб, биринчидан, ислом минтақа маданиятида том маънодаги дунёвий адабиёт VII-VIII асрлардаёқ шакллана бошлаган бўлиб, X-XI асрларда юксак босқичга кўтарилди. Кейинги даврларда ҳам бу йўналиш асло йўқ бўлиб кетгани йўқ, балки бойиб ва такомиллашиб борди.

Ҳатто Фаридидин Аттор сингари соф тасаввуф адабиёти вакилларининг ҳам айни шу йўналишдаги дostonлари (масалан, “*Хусравнома*”) мавжуд. “*Мажоз тариқи*” босқичи эса ислом минтақа маънавияти такомилдининг энг олий поғонаси, Тавҳид таълимотининг энг мукаммал талқини сифатида моддий борлиқни тадқиқ этиш, табиатни тушуниш, инсон қалбига қулоқ тутиш, самимий ва беғараз меҳр билан ўзгалар қалбига йўл топиш орқали Ҳақ асрорини, Тавҳид моҳиятини идрок этиш йўли бўлиб, буюк истеъдод эгалари Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий ва Лутфийлардан мерос бўлиб, Алишер Навоий ижодида ўзининг энг мукаммал ифодасини топган ўзига хос дунёқараш, тафаккур тарзининг моҳияти, асл ўзагидир. Бу босқич ягона ислом минтақа маънавияти такомилдининг қонуний якуни бўлиб, туркий тилда, ўзбек мумтоз адабиётининг бобоколони ижодида авж нуқтага эришди. Бу дунёқарашни бутун ички мураккаблиги, кўлами ва теранлиги билан ўша давр шароитида фақат бадиий адабиётда, бадиий тимсоллар тили билангина ифодалаш мумкин эди. Зеро, “*мажоз*” тушунчаси ўзи бадиий адабиёт тилининг асосий хусусиятига оиддир.

Аъзам Қозихўжа таҳлил этган ғазалга келсак -

Эй кўнгул, ер-кўк асосин асру бевунёд бил,

Ул кесакни сувда кўр, бу сафҳани бар бод бил -

матлаъли бу шеър Навоийнинг дастлаб 1465 йилда кўчирилган илк девони таркибига (№ 240) киритилган бўлиб, бу пайтда шоир энди 24 ёшга тўлган эди. Аввало, шу ёшдаёқ шоирнинг ирфоний қарашлари нақадар юксакликка кўтарилганига қойил қолмай иложимиз йўқ. Қолаверса, бу пайтда “*Бадойиъ ул-бидоя*” девони ҳам тузилмаган, “*Ашрақат*” ғазали ҳам ёзилмаган эди. Биз Навоий ижодини ўрганишда ажойиб имкониятларга эгамиз. Унинг ҳаётлик пайтида кўчирилган турли йилларга оид асарлари кўлёмалари Навоий ижодининг бадиий-ғоявий эволюциясини кузатишга воқеъ имкон берадиким, бошқа кўп Шарқ мумтоз шоирлари мероси, афсуски, бундай қулайликлардан маҳрум.

Бизнинг дастлабки кузатишларимизга кўра, Навоийнинг фикрий-ижодий тараққиётини уч катта даврга бўлиб ўрганиш мумкин. Уларнинг биринчисини шартли равишда *“Навоий – лирик шоир”* деб, иккинчи даврни *“Навоий – лиро-эпик шоир”*, учинчи даврни эса *“Алишер Навоий – буюк шоир, адиб ва мутафаккир аллома сифатида”* деб номлаш мумкин. Бу даврларнинг ҳар бири алоҳида ва батафсил тадқиқ этилмоғи керак.

Алишер Навоий ва "хамсачилик" анъаналари *(тадрижийлик ва индивидуал талқин нисбати)*

Мусулмон минтақаси маънавиятининг энг асосий, энг муҳим хусусияти, назаримизда, тадрижийлик, давомий камолотдир. Бу маънавиятни шаллантирган юксак салоҳият эгалари ўз ижодларида салафларини инкор этишга, илгари мутлако кўрилмаган янгилик яратишга интиланган эмаслар, балки улар устозлар яратган маънавий бойликларни янада такомиллаштириш, уларга янгича жило бериш, улар излаган яхлит, буюк Ҳақиқатнинг янги ва тоза кирраларини кашф этиш, мазмунан бойитиш йўлидан борганлар. Бу, том маъноси билан, муқаддас анъана бўлиб, илоҳий китоб *“Қуръони карим”* дан сарчашма олади.

“Бақара” сураси бошланишидаги *“улар сенга нозил қилинган ва сендан илгари нозил қилинган нарсаларга имон келтирадилар ва охирага аниқ ишонадилар”* ояти қаримасидан муайян бўлувчи ва кейинги сураларда мазмунан неча марта таъкидланувчи бу тадрижийлик ислом маънавияти учун фарз даражасида, дейиш мумкин. Фирдавсий ўз *“Шоҳнома”*си билан минтақамиздаги исломгача маънавиятнинг бадиий қомусини яратиб, уни янгича талқинда ислом маънавиятига олиб кирган бўлса, Низомий илк достони *“Махзан ул-асрор”* (Сирлар хазинаси) билан Олий ҳақиқат сирларини бадиий кашф этишга бел боғлади ва бу йўлда Абдулмажид Санойининг *“Ҳадоийқ ул-ҳақиқа”* асари билан бошлаб берилган йўналишни янги босқичга олиб

чикди. Низомий умр бўйи олти дoston яратиб, зоҳирий мазмунда кўпроқ Фирдавсий қаҳрамонларининг саргузаштларини янги талқин қилган бўлса, ботиний моҳиятда Санойй ниятларини такомилга етказди. Унинг яратгани янги бир бадий олам — "Хамса" (Бешлик) муҳити эканлигини балки шоирнинг ўзи тугал тасаввур этмагандир. (Низомий ўз асарини "Хамса" ёки "Панж ганж" деб ҳеч қаерда атамайди). Аммо Низомий вафотидан кейин орадан 100 йил ўтиб, Ҳиндистонда туғилиб ўсган форсийзабон турк ўғлони Амир Хусрав Деҳлавий "Хамса"нинг қудратини очиқойдин англаб етди ва ўзи унга биринчи бўлиб жавоб — татаббу ёзиб, хамсачилик анъанасини бошлаб берди.

Деҳлавий "Хамса"си Низомийга ажойиб шарҳ ва ундаги мазмунларнинг рангин талқини сифатида ўзининг ҳам, салафининг ҳам шухратини оламга ёйди. Кейинги XIV — XV асрлар минтақа маънавияти "Хамса" анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори, — ҳеч бўлмаганда, — "Хамса"нинг бир дostonига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодиса эди. Туркий адабиётда Кутб ва Ҳайдар Хоразмий бошлаб берган хамсачилик анъанаси Алишер Навоий ижодида ўзининг камолига эришди ва бениҳоя эзгу самара берди. Низомий, Амир Хусрав, Алишер Навоий руҳиятлари "Хамса"нинг маънавият майдонида бирлашиб, ягона иқлим, ягона моҳият касб этдилар. Ушбу ягона моҳият бутун мусулмон минтақа маънавиятининг энг буюк чўққиларидан бўлиб қолди.

Дадил айтиш мумкинки, Низомий ва Амир Хусравсиз Навоийни тасаввур этиб бўлмаганидек, Алишер Навоий ижодий меросисиз Низомий ва Амир Хусрав бадий оламини ҳам бутун кўлами билан идрок этиб бўлмайди. Шоир ўз дostonларини "зоҳир юзидин афсона" деган эди. XX аср адабиётшунослигида, муайян сабабларга кўра, "Хамса" дostonлари ушбу "афсона" даражасида талқин этиб келинганлиги сир эмас. Хатто Низомий ва Навоий ижоди

таҳлилига алоҳида йирик тадқиқотлар бағишлаган зукко шарқшунос-адабиётшунос академик Е.Э.Бертельс қарашларида ҳам давр талаби билан ҳисоблашиш оҳанглари сезилиб туради.

Алишер Навоийнинг "Ҳамса" дostonлари ҳар бири алоҳида неча-неча тадқиқотлар мавзуи бўлиб келди, бу иш яна давом этади, чунки мазкур асарларнинг мазмун қабатлари бениҳоядир. Бу дostonлар шаклан қандай мукамал бўлса, мазмунан ундан ҳам уйғун, муаззамдир. Умуман, Низомий, Деҳлавий, Навоий дostonларининг қиёсий таҳлили бир эмас, балки бирнеча китобга мавзу бўлиши табиийдир.

Биз ушбу мўжаз мақолада мавзунинг фақат бир қиррасига ишора қилиб ўтмоқчимиз. Унинг туб моҳиятини Навоий:

*Ишқ аро душвордур бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ,
Чун де олмас дардини юз йил югурса додхоҳ,*

— матлаъли машҳур ғазалида жуда ихчам ва ёрқин ифода этган.

Фирдавсий «Шоҳнома»си ва илк туркий эпопея — «Қутадғу билик» учун одил шоҳ ғояси асосий мавзудир. Бутун ўтмиш жамият учун долзарб бўлган бу ғоя — умумбашарий маънода хур фикрли инсонлар жамияти қандай асосда тузилмоғи ва қандай усулда бошқарилмоғи лозим, деган са-волга ўша давр сиёсий-ижтимоий тарбиботининг таклиф этган жавоби бўлиб, унинг меҳнаткаш халқ манфаатларига қанчалик мос келиши ва уни қандай усуллар билан такомиллаштириш масаласи ҳамisha ўз даври мутафаккирлари ва ижодкорларининг диққат марказида бўлган.

Агар «Қутадғу билик» муаллифи доно маслаҳатчилар кўмагида илм-фанга ҳомийликни такомиллаштирамоқчи бўлса, Низомий меҳр-муҳаббат туйғусини адолатли шоҳни тарбиялаш воситаси сифатида олға сурди ҳам-да тож ва меҳр мавзуини бошлаб берди. Илоҳий ишқ билан дунёвий ишқ муносабатлари ёнига тож ва меҳр зиддияти қўшилди.

Низомий оддий кишилар ичида яшади, сарой шоири бўлишдан қатъиян бош тортди. Ахийлар жамоасига яқинлик шоир ишончини янада мустаҳкамлар эди. У яратган сийрат — шаҳзода Хусрав жуда ўзбошимча, эрка-тантиқ. Аммо унинг ҳассос қалби бор, у чинакамига севиб қолади. Ширин — ҳурфиқр сийрат. У — Низомийнинг эзгу орзуси. Асли у малика ҳам эмас, қипчоқ қизи Офок сингари пок ва маъсумадир. У ўз муҳаббати таъсири остида Хусравни одил ва доно ҳукмдор қилиб тарбиялашга аҳд қилади. Хусрав ўз қиёфасида тож ва меҳр зиддиятини кескин бир тарзда намоён этади. Бундай руҳ кейинги дostonларда Баҳром ва Искандар тасвирларида ҳам мустаҳкамланади.

Буюк ҳинд сеҳргари деб таърифланадиган шоир Амир Хусрав Деҳлавий дostonчилиги гуллаган даври XIV аср бошларига тўғри келади. У илк бор Низомийга жавоб ёзиб, хамсачилик анъанасига асос солган шоир. Унинг ҳаёти чуқур ижтимоий силкинишлар даврига тўғри келди, мўғуллар босқини, ички урушлар, ҳинд-мусулмон нифоқлари авж олган, суфий сулукларининг саройга кучли аксилгуруҳи шоир ижодига жиддий таъсир кўрсатарди. Бунинг устига, Амир Хусрав расман сарой шоири саналиб, умрининг кўп қисмини катта ва кичик ҳукмдорларга у ё бу даражада боғлиқ ҳолда ўтказди, саройнинг бутун ички фасодининг, фитна ва разолатининг гувоҳи бўлди. Шу сабабданми, Деҳлавий ҳукмрон табақа вакилларининг асл моҳиятини теран ҳис қилди ва уларни «хайли гўрг» — «бўри галаси» деб атади. Шоирнинг қалби эса оддий инсонлар орасидаги энг олий ва табаррук туйғу саналмиш меҳр кудратига ошуфта эди.

Деҳлавий ўз салафининг тож ва меҳр ҳақидаги ҳулосасига тарихий-ижтимоий воқеликка мос равишда — янгича муносабат намоён этди. Унинг қаҳрамони Хусрав типик ҳукмдор сифатида иш тутади. Масалан, исён кўтарган Баҳром Чўбинга қарши курашиш учун мадад

сўраб, Рум қайсари ёнига боришга мажбур бўлади. Ширинни севади, бироқ шароит тақозосига кўра, Марямга уйланади. Ҳокимиятини мустақкамлаб олгач эса, қай-нотаси ва ҳалоскорининг беҳисоб хазиналарини ўзлаштиришдан тап тортмайди.

Ҳаётга бундай ёндошув ҳақиқий инсоний муносабатлардан узоқ эди, аммо тожу тахт эгалари учун оддий ҳол эканлигини шоир ишонарли кўрсатиб бера олган. Хусравнинг ортиқ даражада Ширин ишқига берилиши туфайли ҳукмдорлик юмушлари ўлда-жўлда қолиб кета бошлагач, сарой аёнлари қутқуси билан ўғли Шируя отасига қарши исён кўтаради ва шоҳ тож-тахтдан ажралиб ҳалок бўлади. Ҳинд шоири нафақат “*Ширин ва Хусрав*”, балки маҳаллий мавзуда ёзилган “*Дўвалрони ва Хизрхон*” достонида ҳам ошиқлик ва ҳукмдорлик бир-бирига зид нарсалар эканлигини хусусидаги аччиқ ҳақиқатни рўйи-рост очиб ташлайди.

Шоир «*Хамса*» эпопеясида тожни Хусравга ва меҳрни Фарҳод ва Мажнунларга муносиб кўради. Ошиқ Фарҳод тож-тахтдан буткул воз кечиб, тошкесарлик хунарини танлаганлиги туфайлигина чин инсоний меҳрга қобилдир. Аммо Амир Хусравнинг барча чин ошиқлари ижтимоий жиҳатдан анчагина суст ва шоир меҳрни деярли доим маиший йўналишда тасвирлайди.

Навоий ўз салафлари ижодини чуқур ўрганди, ёшлиқдан улар тажрибасини тўлиқ ўзлаштирди, бироқ бу ишга фақат етарли ижтимоий-ҳаётий таржиба орттиргачгина қўл уришга журъат этди. Навоийнинг ижодий қарашлари кўпинча романтик йўналишда баҳоланади. Бу хулоса, назаримизда, масалага бироз юзакироқ ёндошув бўлиб туюлади. Туғилишдан қалби ишқ дарди билан ёнган Фарҳод — маънавий дунёсига кўра — шоирнинг ўзи. Аниқроғи — эзгу орзуси. Унинг Ширинга муҳаббати эса — мажоз. Навоий «*Хамса*»сида меҳр туйғуси маиший йўналишда эмас, аввало ижтимоий маънода талқин этилади.

Навоий инсоннинг, миллатнинг, башариятнинг маънавий камолоти ҳақида қайғуради. Шаҳзоданинг дилда ишқ билан туғилиши, унинг Ҳокон мулкини қабул қилиб олишдан илгари сирли сандиқ ва ундаги кўзгу тилсимини ечиш қасдида Юнон сафарига йўл олиши, бу йўлда турли ёвларни бартараф этиб, донишманд Сукрот билан учрашувга муваффақ бўлиши — бу афсонавий саргузаштлар замирида башариятнинг, инсоннинг, айниқса, туркий элатнинг ўз моҳиятини англаб етиш йўлидаги камолот босқичларини бир-бир босиб ўтишига бадий-мажозий ишоралар яширинган. Сукротнинг мажоз ишқи ҳақидаги ҳикматли башоратлари бу ботиний мазмунга калит бўлиб хизмат қилади.

Шоир орзулари ўз даври учун — ҳаёл эди, бугунги кунимиз учун эса — воқеликдаги яқин мақсад. Яъни дoston ғоялари келажакка қаратилган. Фарҳод — меҳр йўлида тож-тахтдан воз кечган шаҳзода. Аммо унинг ишқи зоҳидона мавҳум «ишқи ҳақиқий» эмас. Фарҳод — юқори табақа вакили сифатида эмас, меҳнаткаш нуқтаи назаридан ижтимоий фаол шахс. Отаси унинг кўнглини ёзиш учун қаср қурдиради, у эса бундан хунар ўрганиш учун фойдаланади, шунда ҳам ишни Боний ва Монийларнинг нозик санъатларини эмас, Қораннинг тошкесарлигини, яъни пухта иш куроли ясашни ўрганишдан бошлайди. Сўнг дунёвий илмлар ўчоғи ҳисобланган юрт сари йўл олади. Энг аҳамиятлиси шундаки, Фарҳод ўрганган касб ва ўзлаштирган барча билимларини халқ манфаати йўлига сафарбар этади. Навоий Фарҳоди — енгилмас қаҳрамон. Фақат унн ёлғизлик забун этади, фириб ва ёлғон ҳалок қилади. Фарҳод оддий меҳнаткаш каби бардошли, жасоратли, меҳрли, шу билан бирга ишонувчан шахс. Баъзи тадқиқотчилар Ширин сийратининг бироз суст эканлигини таъкидлайдилар, Бу — ушбу образ моҳиятидан келиб чиқувчи табиий ҳол. Чунки Фарҳод — ҳаётий қаҳрамон, Ширин эса — инсоният бахти ҳақидаги ширин орзу.

Шундай қилиб, Низомий шоҳни ҳам оддий инсон каби меҳрга қобил деб билса, Деҳлавий тож ва меҳр зиддиятига эътибор қаратди. Навоий ушбу тажриба асосида ўзгача

ечим қидирди: уни тахту-тожни рад этиш ва меҳр йўлида ижтимоий фаоллик кўрсатиш зарурати сифатида ҳал қилиб берди, шу билан меҳр тушунчасини ижтимоий туйғу даражасига кўтарди.

Достон фожиавий яқунланади. Бу ҳам улуғ шоирнинг бадиий ҳақиқатга содиқлигидан намуна эди. Албатта, Фарҳод сингари фидоий инсоннинг ўз даври воқелигида ғолиб чиқишига имкон йўқ эди.

Хамсанавислик анъанаси минтақа маънавияти такомилнинг бадиий тафаккурдаги ўзига хос маҳсули бўлиб, бу анъана тадқиқотчидан ҳам, оддий китобхондан ҳам ҳар бир достоннинг шакл ва мазмунига алоҳида эътиборни тақозо этади, чунки бир мавзуда ёзилган ўнлаб достонлар, диққат билан ўқилса, асло бир-бирини такрор этмагани, балки ўзаро ижодий баҳсда ёзилгани маълум бўлади. Шу сабабдан ҳар бир достонни ўқиганда унинг ҳам ушбу мавзу силсиласидаги ўрнига, ҳам ҳар бир шоир ижодий меросидаги мавқеига диққатни қаратган маъқул. Шундагина унинг ўзига хослиги ва мазмуний қамровини англаб етиш мумкин. Минтақа адабиётининг бу мураккаб хислати, унинг, масалан, янги давр Ғарб адабиётидан фарқи ХХ асрнинг 30-йилларидаёқ Е.Э. Бертельс томонидан Навоий ва Аттор, Низомий ва Дехлавий ижодини киёсий ўрганиш асосида илмий исботланган эди.

***Навоий ва форс мумтоз адабиёти:
Татаббуъ ва талқин***

Алишер Навоий ижоди Яқин ва Ўрта Шарқ минтақа маданиятининг кўп асрлик ривожига ҳосиласидир. Бунда бевосита форс мумтоз адабиётининг буюк намояндалари ҳиссаси алоҳида ва, айтиш мумкинки, етакчи ўрин тутади. Навоий ўз асарларида Фирдавсий ва Санойӣ, Низомий ва Аттор, Румий ва Саъдий, Камол Исфаконий ва Хоқоний Ширвоний, Абдулвосӣ Жабалий ва Асириддин Аҳсиқатий, Саъдий Шерозий ва Амир Хусрав Дехлавий, Хўжа Ҳофиз Шерозий ва Носир Бухорий, Фахриддин Ироқий ва Хожуӣ Кирмоний, Котибий Нишопурий ва Шоҳий Сабзаворий каби

ўнлаб форсийзабон шоирларни эҳтиром билан тилга олади. “Девони Фоний” таркибидаги 552 ғазалнинг ярмидан ошиғи Ҳофиз Шерозий ва Амир Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ва Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Камол Хўжандий ва Салмон Соважий каби қатор форс мумтоз адабиёти таниқли вакиллари асарларига татаббу шаклида ёзилгандир. Унинг машҳур “*Тухфат ул-афкор*” қасидаси Амир Хусравнинг “*Дарёи аброр*” ва Жомийнинг “*Лужжасат ул-асрор*” асарларига, “*Насим ул-хулд*” эса Ҳоқонийнинг “*Айвони Мадоин*” (ёки “*Қасидаи шиния*”), Амир Хусравнинг “*Миръот ус-сафо*”, Жомийнинг “*Жило ур-руҳ*” қасидаларига, “*Қут ул-қулуб*” Анварийга ва “*Минҳож ун-нажот*” Ҳоқоний ва Анварийга татаббуъ-жавоб тарзида дунёга келган. “*Арбаин*” ва “*Насоим ул-муҳаббат*” Жомийнинг “*Чихил ҳадис*” ва “*Нафаҳот ул-унс*” асарлари асосида яратилганини кўпчилик билади.

“*Ҳамса*” ва “*Лисон ут-тайр*” асарларининг кимларга жавоб сифатида ёзилганлиги мактаб ўқувчиларига ҳам маълум. Фақат “*Ҳамса*” дostonларининг биринчиси Низомий, Деҳлавий ва Жомийларга татаббуъ бўлиб, қолганлари Низомий ва Деҳлавий дostonларидан илқомланиб ёзилганлигини эслаб ўтиш мумкин. Бундай ташқи ўхшашликлар бир пайтлар Европа олимларини адаштирганлигини ҳам биламиз.

Ислom минтақаси маънавиятининг энг асосий, энг муҳим хусусияти, наздимизда, тадрижийлик, давомий камолотдир. Ислom маънавияти намояндалари ўз ижодларида салафларини инкор этишга, илгари мутлақо кўрилмаган янгилик яратишга интилган эмаслар, балки улар устозлар яратган маънавий бойликларни янада такомиллаштириш, уларга янги жило бериш, улар излаган яхлит, буюк Ҳақиқатнинг янги ва тоза қирраларини кашф этиш, мазмунан бойитиш йўлидан борганлар. Бу, том маъноси билан, муқаддас анъана бўлиб, ислomнинг илоҳий китоби “*Қуръони карим*”дан сарчашма олади.

Евгений Эдуардович Бертельс Ўзбекистонда навоийшуносликнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган XX аср шарқшунослик фанининг йирик намояндаларидан бири эди. Унинг дастлабки тадқиқотларидан бири 1928 йили академик В. В. Бартольд тавсияси билан ёзилиб, «*Мир Али Шер*» тўпламида босилиб чиққан «*Навоий ва Аттор*» асари нафақат навоийшунослик, балки умуман Шарқ классик адабиётини ўрганиш соҳасида янги сўз бўлди. Е. Э. Бертельс классик Шарқ адабиётини ўрганишда унинг ўзига хос томонларини, ички қонуниятларини билмаслик ва ё назарга илмаслик, Ғарб адабиёти ўлчовлари билан ёндашув каби жиддий хатоликларга қарши бўлди. Е.Э. Бертельс Алишер Навоийнинг то ўша пайтгача «*Мантиқ ум-тайр*»нинг эркин таржимаси деб ҳисобланиб келинган «*Лисон ум-тайр*» достони мутлақо оригинал асар эканлигини сатрма-сатр, байтма-байт солиштириш заминида тўлиқ исбот қилиб берди.

Алломанинг Навоий ижодини атрофлича ўрганишга бўлган астойдил қизиқиши умр бўйи сўнмади. 1940—1948 йиллар ичида Навоий ижодининг муайян қирраларини тадқиқ этувчи қатор жиддий мақолалари эълон қилинган, 1948 йилда Москвада олимнинг «*Навоий, ижодий биография тажрибаси*» монографияси босилиб чиқди. 1949 йилда эса Москва-Ленинградда «*Александр ҳақида роман ва унинг Шарқдаги асосий версиялари*» асари нашр этилди. Бу ҳар икки йирик тадқиқот асосан Навоий ижодига бағишланган бўлиб, биринчисида буюк шоир ҳаёти ва ижодий фаолияти XV асрнинг иккинчи ярми Мовароуннаҳр ва Хуросондаги сиёсий, ижтимоий ва маданий аҳвол фониди яхлит олиб таҳлил қилинган бўлса, иккинчисида шоир ижодининг айрим саҳифаси, яъни «*Садди Искандарий*» достони ушбу мавзудаги илгари яратилган дostonлар, хусусан, Низомий, Амир Хусрав ва Жомий дostonлари билан изчил муқоясада ўрганиб чиқилган.

Тадқиқотлар жуда батафсил ва салмоқли. Аммо кейинроқ бориб ундаги баъзи хулосалар анчагина баҳсталаб эканлиги ҳам маълум бўлиб қолди. Мисоллар келтирамиз. Е.Э. Бертельс ёзади: «Создавая «Садди Искандари», Навои задумал дать образ идеального правителя...»,¹ «поэт взялся показать среднеазиатскому властелину образец идеального правителя»,² «Ему нужен был именно образцовый шах...»³ 1975 йилда Тошкентда А.П.Қаюмовнинг «Садди Искандарий» номли тадқиқоти босилиб чиқди. Ундаги «Навий Искандари» бобида дoston бош қаҳрамонининг маънавий қиёфаси таҳлил қилинар экан, тадқиқотчи куйидагича хулосаларга келади: «Искандар идеал қаҳрамон ҳисобланиши мумкинми? Албатта, йўқ... Модомики, Искандар идеал инсон ёки қаҳрамон эмас экан, унга идеал ҳукмдор деб қараш мумкинми? Бу саволга ҳам салбий жавоб беришга тўғри келади.»⁴ Олим ёзишича, Навоий ўз асарида Искандар характерининг эволюциясини кўрсатади. Аммо бу тадрижий ривожланиш ижобий томонга эмас. Навоийнинг Искандари асар бошида камтарин инсон, у аввал ҳукмдорлик таклифини ҳам рад этади, рози бўлгач, адолатли шоҳ сифатида иш юрита бошлайди. Аммо кетма-кет турли юртларни фатҳ этган сари у салбий томонга ўзгариб боради. Бутун жаҳонни эгаллаш орзусига тушади. У бутун ер юзини эгаллагач, денгиз сатҳи ва остини ҳам эгаллаш ҳавасига тушади. Шоир ўз қаҳрамонининг ҳолатини шундай ифодалайди:

*“Ҳавас тунди боди чу бедод этар,
Хирад хонумонини барбод этар.”*

Денгиз тубини эгаллаш ҳавасига тушган Искандардаги борган сари кучая бораётган жаҳондорликка интилишни Навоий “бийми жунун” деб атайди:

¹ Е.Э. Бертельс. Избранные труды. Навои и Джами. М., «Наука», ГРВЛ, 1965, с.166.

² Там же, с. 409.

³ Там же, с. 408.

⁴ Азиз Қаюмов. Асарлар. 1-жилд. 2-китоб. Т., “Мумтоз сўз”, 2008, с.275-276.

*“Бу андеша чун кўнглин этти забун,
Димогига юзланди бийми жунун.*

“Демак, – деб хулоса қилади А.П.Қаюмов, – Навоий Искандар образини идеаллаштирмаган. Аксинча, унинг характеридаги эволюцияни, унинг қайси йўлдан кетганини ниҳоятда объективлик билан тасвирлаган”¹ Навоий тасвирига кўра, жаҳонгирлик муддаосининг хом эканлигига Искандар ўз ҳаётининг интиҳоси яқинлашаётганлигини сезганда икром бўлади. У ўлимидан сўнг тобутдан бир қўлини чиқариб қўйишларини васият қилади, токи одамлар бутун дунёни эгаллаган Искандар нариги дунёга қуруқ қўл билан кетаётганлигини кўрсинлар².

Албатта, Навоийнинг Искандари воқеликдаги Александр эмас эди, шоир кейинчалик Европа адабиётида ҳам кенг қўлланилган усулдан фойдаланган, асар бошида қаҳрамонини идеал инсон сифатида олиб, уни муайян шароитга қўяди ва холис кузатиб ундаги ўзгаришларни тасвирлайди. Шу нуқтаи назардан дostonнинг бош ғояси шоирнинг машхур форсий қасидаси матлаъсида баён қилинган қараш билан тўлиқ мувофиқ эди:

Оташин лаъле, ки тожи хусравнро зевар аст,

Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(Подшоҳлар тожидаги оловланиб турувчи лаъл,

Уларнинг бошида туғилган хом хаёлларни

пиширувчи бир чўғдир).

Шундай экан, академик Е.Э. Бертельс хулосасига нима таъсир қилган деган савол туғилади. Улуғ олим Навоий ижоди билан астойдил шуғулланишдан олдин Низомий ижодий мероси бўйича йирик тадқиқотлар яратиб нашр этган эди. *“Искандар ҳақида роман...”* асарининг биринчи қисмида ҳам Низомий *“Искандарнома”*сига анчагина жой ажратилган. Дostonнинг бош ғояси ҳақида олимнинг хулосаси куйидагича: *“Наконец он смог развернуть во всех деталях*

¹ Азиз Қаюмов. Асарлар. 1-жилд. 2-китоб, с. 281.

² Шу китоб, с. 336-339.

образ идеального правителя таким, каким он ему рисовался". Ўйлаш мумкинки, Навоий достонининг бош қахрамони ҳақида хулоса бераётганда ҳам Е.Э. Бертельс қаршисида доимо Низомийнинг Искандари гавдаланиб турган, ўз тадқиқотида ҳар икки достоннинг барча фарқларини бирма-бир кўриб чиққан олим икки буюк шоирнинг масалага ёндошувларидаги принципиал фарқни назардан қочирган.

5-6 ёшдаги Алишер буюк тасаввуф шоири, «*ҳақиқат тариқининг суханвари*» Фаридиддин Атторнинг мураккаб фалсафий-рамзий достони «*Мантиқ ут-тайр*» ни ёд олишга киришгани бугунги авлод учун фавқуллодда ҳодиса бўлиб кўринади. Биз бу ҳақиқатни ўз чоғимизга мосламоқчи бўлиб, балки қушлар тили билан айтилган турли ҳикоятлар болани жалб қилган бўлса керак, деб мулоҳаза юритамиз. Аммо Атторнинг туғёнли ифодаларида ҳеч бир ҳикоят беҳикмат эмас ва бу асарда биз кутган «*болаларбон*» тасвирлар ҳам учрамайди. Ёш Алишер достонни тўтидек ёд олган эмас. Бошиданоқ ҳар бир сўз, ҳар бир жумла, ҳар бир ишора ва рамзни англаб етишга ҳаракат қилган. Шу туфайли ҳам бутун фикри-зикри ушбу китобга жазб бўлиб, дўст-ўртоқлари, жамоатдан ҳам ўзини беихтиёр четга торта бошлаган.

Бу ҳолатлар нимадан далолат беради?

«*Мақомоти Хожя Баҳоуддин Нақибанд*» - китобида келтирилган дастлабки ўқишда биз учун муболаға туюлувчи ривоятга эътибор берайлик:

«*Бир куни хожамизнинг шариф суҳбатларида султон ул-орифин (Боязид Бастомий)нинг «бу йўлда юрувчи қанчалик бўлмасин, сўнгги қадами бизнинг биринчи қадамимиз устида бўлади», деган сўзлари нақл қилинибди. Хожамиз зайрат юзасидан: «Биринчи қадами Боязиднинг охирги қадами устида бўлмаган кишига Ҳақ субҳонаҳунинг суҳбати харом бўлсин!» — деган эдилар.*

Ва улар «Биз интиҳони ибтидода тугаллаймиз», - дер эдилар».

Ушбу ривоят XIV-XV аср воқелигининг муайян бир хислатидан дарак беради. Исломнинг Тавҳид таълимотини англаб етиш инсоният учун осон кўчгани йўқ. Бу йўналишда миллатимиз бутун минтақа аҳли билан бирга-бирга қатор маънавий такомил босқичларини, жумладан, Сунна (VIII-IX асрларда), Ислом маърифатчилиги (X.-XI асрларда), Тасаввуф ирфони (XII-XIII асрларда) босқичларини босиб ўтди. Шундай экан, IX аср охирида шайх Боязид Бастомий етиб келган ирфоний мақом эндиликда — XIV аср сўнгида, тасаввуф ирфонининг энг юқори чўққиси бўлмиш ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти нуқтаи назаридан, Ҳақ йўлининг йўлчилари — солиқлар учун биринчи қадам даражасида қабул қилинган бўлса, ўша давр ўлчовларида бунинг ҳеч қандай ғайритабиий жиҳати йўқ эди.

Демак. бўлғуси шоирнинг XII аср охирида яратилган *«Мантиқ ут-тайр»*ни беш-олти ёшидан ўзлаштира бошлагани ҳам ўша давр маънавиятининг юксак талабларига мувофиқ келарди.

Алишернинг мурғак қалби ирфоний ишқ олови билан туғилишдан нурланган, она сути билан унинг руҳияти шавқу ҳолга ошно бўлган. Шу сабабли Мансури Халлож ва Боязид Бастомийлар умр буйи риёзат чекиб эришган ирфоний ишқ сири («интиҳоси») Алишер руҳияти учун «ибтидо» (бошланиш) мартабасида бўлди. У кичик ёшидан ўзи англаб-англамаган ҳолда ринд ва ошиқ мақомида эди. Агар биз бундай маънавий камолотни муболаға деб қабул қилсак, Алишер Навоий ижодини мутлақо тушуна олмаймиз, бундай жўн ёндашувда, айтиш мумкинки, умуман, Навоий-Фоний ҳодисаси биз учун жумбоқ ҳолида қолиб кетаверади.

Филология фанлари доктори, профессор Аҳмаджон Қуронбеков *“Адабий мажоз, ирфоний рамз ва тимсоллар”*

мақоласида “... Санойй, Хоқоний ва Аттор шеърятини ҳақиқат тариқининг намуналари деб баҳоланса, Румий, Саъдий, Ҳофиз ва бошқа шоирларнинг шеърятини мажоз тариқи деб қараш ҳақиқатга яқин бўлур эди”, деб ёзади¹. Бу талқин ҳазрат Навоий талқинидан фарқ қилиб қолмоқда. Маълумки, Навоий Фаридидин Аттор ва Жалололиддин Румийларни ҳақиқат тариқиға, Санойй ва Хоқоний, Саъдий ва Ҳофизларни эса мажоз тариқиға мансуб деб баҳолаган эди. Биз ҳурматли дўстимизнинг фикрлари тамом хато ёки ўйламай айтилган деган ҳаёлдан йироқмиз. Бизнинг назаримизда, бундай таснифлашнинг муайян асослари бор. Профессор дўстимиз Эрон ва Афғонистонлик ўтмиш ва ҳозирги замон адабиётшуносларининг тадқиқотлари билан яқиндан таниш. Бунинг устига ўзи лингвопоэтика илмининг нодир ва билимдон мутахассисларидан. Аммо Навоийнинг масалага ёндошуви мумтоз форс адабиёти ва тасаввуф илми мутахассислари қамраб олган мавзулар доирасидан кўра анча кенгроқ ва теранроқ миқёс ва даражага кўтарилганлиги сабабидан соф адабиёт ва ҳатто ирфоний мавзулар доирасида тадқиқот олиб борган илм аҳли баъзи нозик жиҳатларни эътиборга олмаган бўлиши мумкин. Бундан ташқари форс тилидаги мумтоз адабиёт билан туркийзабон адабиёт, айниқса, Марказий Осиё туркийзабон мумтоз адабиётининг мавзуларга ёндошувида ҳам ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Навоий гарчи ўз мулоҳазаларида асосан форсизабон мумтоз адабиёт вакиллари ижодиға таяниб хулосалар берса-да, унинг талқинлари ва ёндошувлари форс тилидаги шеърят тадқиқотчиларининг масалага ёндошувларидан фарқ қилиши табиийдир. Масаланинг яна бир жиҳати бор. Тасаввуф илми ва амалиёти ҳам, тасаввуф адабиёти ҳам бир жойда тўхтаб қолган нарсалар эмас. Масалан, XI асрда яшаб ижод этган Абусаид Абулхайр ва Бобо Тоҳир Урьёнлар ирфоний лирикаси билан XII - XIII асрларда яшаган Фаридидин Аттор ва Жалололиддин Румийларнинг тасаввуфий эҳтиросга йўғрилган буюк эпик асарлари орасидаги

¹ Бадий адабиёт ва тасаввуф тимсоллари. Т., ТДШИ, 2010, с.69.

фарқ очик-ойдин кўриниб турса, **Аттор** ва **Мавлавий** шеъриятидаги фарқларни аниқлаш алоҳида жиддий тадқиқотларни талаб этади. **Саной** ва **Ҳофизни** ўз даврида ҳам, бугунги кунда ҳам тасаввуфий шеърият вакиллари деб ҳисобловчи илм аҳли кўпчиликни ташкил қилади.

Бундай баҳсларнинг туғилишига энг асосий сабабчи “мажоз” тушунчасидир. Араб тилида “*ўтмоқ*” (бир жойдан бошқа жойга ўтмоқ), “*ижозат берилмоқ*” маъноларидаги “*жааза*” феълидан ясалган бу сўзнинг энг умумий луғавий мазмуни “*ўтиш*”, “*ўтиш жойи*” бўлиб, тилшуносликда сўзнинг “*бир маънодан иккинчи маънога кўчиб ўтиши*”ни билдиради. Аммо минтақа маданиятида бу тушунчанинг маънолар майдони бора-бора жуда кенгайиб кетган. Бу маъноларнинг ўзаро нисбатини тўғри тасаввур қилиш учун аввало бадий адабиётдаги маъно қатламлари ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилмоқ керак. Уларнинг биринчиси сўз қатлами бўлиб, бунда сўзларнинг маъно жилвалари асосида бадий матн яратилади. Бу қатламда мажознинг анъанавий бадий санъатлар доирасидаги турли шакллари ҳақида фикр юритилади. Лингвопозитика илми асосан шу қатламга эътибор қаратади. Иккинчиси воқеа қатлами бўлиб, унда ҳаётий ҳодисаларни мажозий тимсоллар орқали ифодалаш, шу орқали китобхонга эстетик завқ беришга хизмат қилувчи турли мажозий тасвирлар ҳақида сўз боради. Рудакий, Манучехрий каби дунёвий адабиёт вакиллари бундай усулдан кенг фойдаланганлар. Кейинчалик тасаввуфий эпик шеърият вакиллари ҳам бу усулдан ўз мақсадлари йўлида унумли фойдаланганлар. Бунинг энг ёрқин мисоли Атторнинг “*Мантиқ ут-тайр*” достонидир. Кўпчилик адабиёт илмининг билимдонлари бу икки қатламни яхши биладилар. Аммо минтақа маданиятимизда “мажоз” тушунчасининг маънолар майдонига хос учинчи - ғоявий қатлам ҳам шакланган бўлиб, бунда энди “*бир маънодан иккинчи маънога кўчиб ўтиш*” сўз ёки тасвир даражасида эмас, балки Борлиқ ҳақиқатини идрок этиш даражасида юз беради. Яъни “мажоз” ва “*ҳақиқат*” сўзларини бугунги кунда одатан биз “*моддий олам*” ва “*гайб олами*” деб атаётган воқеликларга нисбатан кўллаш урф бўлди. Тасаввуф ада-

биёти ва Навоий илмий таомилга киритган “*мажоз тариқи*” йўналишидаги адабиётнинг ўзаро фарқи айти шу ғоявий қатламда намоён бўлади.

Алишер Навоийнинг бадий тафаккури, биринчидан, минтақа фалсафий, илмий, диний, ирфоний, ижтимоий-сиёсий қарашлари билан боғлиқ эканлиги, иккинчи жиҳатдан, бу тафаккур йўналишининг ўзга йўналишлардан моҳиятан мустақиллиги, ўз ички ривожланиш қонунларига, мукамал ички қурилишга эга эканлигини ҳис қилиб, ушбу қонуниятларни минтақа адабиёт илми ва шоирнинг ўз назарий хулосаларига асосланган ҳолда, унинг асарлари мураккаб мазмунидан келиб чиқиб очиб беришга астойдил интилиш бугунги куннинг долзарб масалаларидандир.

Навоий ўз ижодида Низомий ва Амир Хусрав, Аттор ва Фахриддин Ироқий яратган бадий ва ирфоний оламлар ёғдусидан баҳраманд бўлди. Саъдий, Ҳофиз, Анварий, Ҳоқоний каби ўнлаб форс мумтоз адабиёти вакилларига татаббу-жавоблар ёзди. Ва ўз мустақил бадий оламини яратди. Бу олам туркий шеърят оламига тааллуқли эди. Туркий адабиёт вакиллари эса азалдан ижтимоий-ахлоқий муаммоларга алоҳида эътибор бериб келадилар.

Анварий ва Навоий

Алишер Навоийнинг ижодий меросини ўша давр минтақа маданияти, жумладан, форс мумтоз адабиётининг буюк намояндалари ижоди ҳақида етарли тасаввур ҳосил қилмай туриб жиддий англаб етиш ва тўғри талқин қилиш қийин. Албатта, навоийшуносликда бу борада катта ишлар амалга оширилган. Навоий ва Аттор, Навоий, Дехлавий, Низомий асарларини қиёсий ўрганиш бўйича ўтказилган тадқиқотлар талайгина. Нажмиддин Комилов ўзининг “*Фақр нури порлаган қалб*” китобида¹ шоирнинг “*Девони Фоний*” таркибига кирган форсий қасидаларини батафсил таҳлил қилиб, унинг “*Ҳоқонийга татаббуъ*” деб изоҳланган “*Насим ул-хулд*”

¹ Нажмиддин Комилов. Фақр нури порлаган қалб. Т., “Маънавият”, 2001, 96 саҳ. Кейинчалик бу китоб тўлиғича олимнинг Навоий ижодига бағишланган “*Хизр чашмаси*” (Т., “Маънавият”, 2005, 320 саҳ.) асарига киритилди (с. 193-282).

қасидасини шу мавзудаги салафлари (Хоқоний, Амир Хусрав ва Жомий) асарлари билан мукаммал қиёслаб чиққан. Маълумки, “Ситтайи зарурия” деб номланган олти фалсафий-ирфоний қасидаларнинг 4 таси шоирнинг ўз эътирофига кўра таниқли форсигўй шоирларнинг асарларига татаббуъ сифатида ёзилган бўлиб, шулардан “Қут ул-қулуб” бевосита Анварийга, “*Минҳож ун-нажот*” эса Анварий ва Хоқоний қасидаларига татаббуъ эканлиги қайд этилган.

Авҳадиддин Али ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ Анварий Абивардий XII аср бошларида (1105 йилда) Эроннинг Ховарон вилоятида дунёга келиб, аввал Ховарий тахаллуси билан шеърлар ёзди. 1125 йили 20 ёшида Султон Санжар мадҳидаги қасидаси ҳукмдорга маъқул келиб, ёш шоир саройга кириб келди ва Амир Муиззий вафотидан сўнг саройнинг етакчи қасиданависига айланди.

Шоирнинг салжуқийлар саройига кириб келиши билан боғлиқ бир ривоят тазкираларда сабт этилган. Ўша даврда Султон Санжар ҳузурдаги шеърят мактабининг етакчиси Муиззий тахаллусли Абу Абдуллоҳ ибн Абдулмалик Нишопурий (1048-1126) бўлган. Амир уш-шуаро унвонига сазовор бўлган бу санъаткорнинг ўз вақтида обрўи шу даража кўтарилганки, бирор ёш шоир сарой хизматига ўтмоқчи бўлса аввал унинг кўригидан ўтиши талаб қилинган. Муиззий хотираси ниҳоятда кучли бўлиб, бир марта эшитган шеърини тўлиқ ёдида сақлаб қоларкан. Бундан усталик билан фойдаланган Амир уш-шуарога агар бирор истеъдодли ёш шоир ўз шеърини ўқиб берса, Муиззий ҳукмдор олдида ўша шеърни бошдан-оёқ ёд айтиб бу шеърни мен ёзганман, деб даъво қилар ва натижада асл муаллиф мулзам бўлиб қолаберар экан. Хондамирнинг “*Ҳабиб ус-сияр*” тарихий аса-рида ҳикоя қилинишича, Муиззийнинг ҳийласини биринчи бўлиб фош қилган шоир Анварий Абивардий бўлиб, у эски-туски кийимларда Муиззийга ўзини ночор ҳолатда кўрсатиб, “*Мен султон мадҳида қасида битдим, шуни ул ҳазратга ўқиб бермоқчиман*”, деган ва унга яроқсиз бир мадҳия-шеърни

ўқиб берган. Муиззий уни шоҳ олдида мазаҳ қилиш мақсадида Султон Санжар хузурида шеър ўқишига рози бўлади. Шунда Анварий ўзининг кейинчалик катта шухрат қозонган гўзал бир қасидасини бошлаб 2 байт ўқигач, Амир ушшуарога қараб “*Агар шу шеър сизники бўлса, марҳамат қилиб давом этинг*”, дейди. Хижолатда қолган Муиззий лом-мим дея олмайди ва Анварий ўзи шеърини охиригача давом эттиради. Шу кундан бошлаб, Анварий султон надимлари қаторидан ўрин олади.

Анварийнинг ижодий мероси баракали бўлиб, Саид Нафисий нашрга тайёрлаган девонида 250 қасида, 335 ғазал, 557 китъа, 1 маснавий, 432 рубоий – жами 14720 байт шеърый асарлар жой олган¹. Тожик олими Т.Самадов бунга бошқа кўлэзмалардан ўзи топган яна 1 қасида ва 7 ғазални кўшиб, байтлар сонини 14805га етказган². Биз шоир девонини топишга муяссар бўлмадик. Интернетдан унинг фақат 208 та қасидасини топдик.

Шоир ижодининг адабий жараёндаги ўрни ва аҳамиятини тўғри талқин қилиш учун мумтоз форс шеърятининг ривожланиш жараёни ҳақида умумий тасаввурга эга бўлиш лозим.

Маълумки, мусулмон минтақа адабиёти VIII - XV асрлар мобайнида дунёни идрок этиш ва уни ижодий акслантириш нуқтаи назаридан катта тараққиёт йўлини босиб ўтди. Минтақа маданияти доирасидаги халқларнинг маънавий камолот йўли билан минтақадаги адабий жараённинг ривожига оид Алишер Навоийнинг назарий кузатишларини ўзаро қиёслаб хулоса қилиш асосида бу тараққиётни уч босқичга ажратиш мумкин³.

Биринчиси, IX аср охири - XI асрларга оид бўлиб, бу давр адабиёти асосан соф дунёвий мавзуларни қуйлашга

¹ Т.Самадов. Анварий ва ғазалиёти у. Душанбе, “Дониш”- 1988, с. 34.

² Шу китоб, с. 39.

³ Қаранг: М.Имомназаров. X-XV асрлар форс мумтоз шеърятини (Даврлаштириш муаммолари. Адабиётнинг мустақил маънавий моҳиятининг шаклланиши). Т., ТДШИ, 2013, 311 сах.

бағишлангани учун уни дунёвий адабиёт босқичи деб номлаш мақбул топилди. Бу даврда шаклланган турли адабий мактаблар кўпроқ у ёки бу ҳукмдор саройида марказлашган бўлиб, уларнинг мазмуний мундарижасида мадҳия қасидалар, ишқий ғазаллар, хамриёт, зухдиёт, хижо (ҳажв) каби мавзу турлари етакчилик қиларди.

Аммо XII аср ўрталарига келиб энди бу мавзулар улуғ мутафаккир шоирларни қониқтирмай қўйди. Улар биринкетин бу йўналишни тарк эта бошладилар. Анварий ёзади:

Ғазалу мадҳу ҳичо – ҳар се бад-он мезуфтам,

Ки маро шаҳвату ҳирсу ғзаби буд ба ҳам...¹

(Ишқий ғазаллар, мадҳиялар, ҳажв – ҳар уч йўналишда шеърлар битганим сабаби,

Қонимда шаҳвату ҳирсу ғзаб туйғулари жўш урганидандир...)

Шоирнинг бу эътирофлари минтақа мумтоз шеърлятидаги катта бир босқич ниҳоясига етиб, бадиий тафаккурнинг янги босқичи бошланаётганининг нишонаси эди.

Мумтоз форс шеърлятининг мазмуний ривожига иккинчи босқич XII-XIII асрларни ўз ичига олиб, уни Алишер Навоий минтақа адабиётига оид назарий мулоҳазаларидан келиб чиқиб “*Ирфоний-тасаввуфий адабиётнинг юксалиши*” деб аталди. Бу даврда биринчилардан бўлиб саройни ва мадҳиягуйликни тарк этиб, шеърлятга жиддий фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий масалаларни олиб кирган “*Сайрул-ибод илал-маод*” ва “*Ҳадойиқ-ул-ҳақиқа*” дostonларининг муаллифи Абдулмажд Санойи (ваф. 1141) бўлса, ундан кейин Абдулвосиъ Жабалий (вафоти 1160), Анварий Абивардий (вафоти 1191), Асириддин Ахсикатий (1108-1196), Хоконий Ширвоний (1120-1199), Заҳир Фарёбий (вафоти (1202), каби қатор таниқли шоирлар ҳам тасаввуфий-ирфоний ва ижтимоий-фалсафий мавзуларни ўз ижодларида кенг акс эттира

¹ Самадов Т. Анвари ва газалиёти у. Душанбе, 1988, С.26

бошладилар. Кейинчалик бу йўналишда Низомий Ганжавий (1141-1202), Фаридиддин Аттор (1147-1229), Жалолоддин Румий (1207-1273) каби умумбашарий миқёсда ижод этган буюк сиймолар етишиб чикди. Анварий айна шу иккинчи босқичнинг илк байроқдорларидан эди.

1153 йилдаги ўғузлар босқинида Султон Санжар асирга тушиб, давлат пароканда бўлади. Шу муносабат билан Анварий султоннинг асранди ўғли Самарқанд хокими Рукниддин Қилич Тамғочхондан Хуросон аҳлига кўмак сўраб ўзининг “Хуросоннинг кўз ёшлари” номи билан шуҳрат топган қасидасини яратади. Шеър шундай бошланади:

Бар Самарқанд агар бугзари, эй боди саҳар,

Номайи аҳли Хуросон ба бари хоқон бар.

Номае – матлаи он ранжи тану офати жон,

Номае – мақтаи он дарди дилу хуни жигар.

Номае – бар рақамаш оҳи азизон пайдо,

Номае – дар шиканаи хуни шаҳидон музмар.

Нақши таҳрираи аз синайи мазлумон хушк,

Сатри унвонаи аз дийдаи маҳруммон тар...

(Самарқандга йўлинг тушса агар, эй тонг шаббодаси,

Хуросон аҳли мактубини етказ хоқон хузурига.

Бир мактубки - бошланиши тан азоби, жон офати,

Бир мактубки – интиҳоси дил дардию жигар қони.

Бир мактубки – ёзувлари азизлар оҳидан нишон,

Бир мактубки - нуқталари шаҳидлар сачраган қони:

Нақшлари мазлумларнинг бағри каби куйиб кетган,

Унвонлари маҳрумларнинг кўз ёшидан ювилиб кетган...)

Шеър бошидан охиригача шу оҳангда халқ дардининг изҳоридан иборат. Уни ўқир экансиз, вайрон бўлган шаҳру қишлоқ, масжиду мадрасалар, ситамдида халқу ғоратгар босқинчилар, бағриқон оналару қонига беланган мурғак болалар кўз олдингизда ёрқин намоён бўлади. Шоҳ саройида “амир уш-шуаро” унвонига эришиб, гўзал санамлар васфини қилиб юрган шоир бирдан халқ ҳаётининг аччиқ лаҳзаларини

кўзи билан кўргач, ўз касбига муносабати ҳам ўзгара бошлайди. Бунинг устига улуғ ҳомийси вафотидан кейин шоирнинг шахсий ҳаётида ҳам кетма-кет кўнгилсиз воқеалар юз бера бошлайди¹. Натижада шоирнинг ўз касбига муносабати тубдан ўзгаради. Юқорида шоирнинг бу ҳақдаги икки сатр аччиқ икрори берилган эди. Бундай сатрлар унинг девонида кўп учрайди. Ҳатто бу мавзуда алоҳида қасидаси ҳам бор. Қасида шундай бошланади:

*Эй биродар бишнави рамзе зи шеърӯ шоири,
То зи мо мушти гадо касро ба мардум нашмари
Дон, ки аз канноси нокас дар мамолик чора нест,
Ҳошалиллоҳ, то надони ин суханро сар-сарӣ.
З-он ки гар ҳоҷат фитад то фазлаеро кам кунӣ,
Ноқиле бояд тӯ натвони, ки худ берун бари...
Боз агар шоир набошад, ҳеч нуқсон уфтад,
Дар низоми олам аз рӯйи хирад, гар бингари.
Одамиро чун маунат шартӣ кори бандагист,
Нон зи канноси хурад, беҳ з-он бувад, к-аз шоири...
(Эй, биродар, шеърӯ шоирликка бир рамз айтайин,
То ки инсон деб адашма, биз - тиланчи зотини.
Билки, бир фаррошу ахлаткаш зарур ҳар мулк учун,
Тангри ҳаққи бу сўзимни шунчаки гапдир, дема.
Ҳовлида ахлат кўпайса, баргараф этмоқ учун
Сенга бир ёрдамчи лозим, битмас иш у бўлмаса...
Лек агар шоир топилмай қолса, не нуқсон бўлур
Олам ичра, гар фикр қилсанг ақлни ишлатиб.
Шундай эркан, бандалик-чун танласанг бир касб агар,
Бўлсанг ахлаткаш дуруст, шоирлик этмоқдан кўра...)
Анварийнинг кексалик даври ижоди жуда қайғули
сатрлардан иборат. Унинг баъзи шеърларида замонасининг
ижтимоий-сиёсий ҳаёти жуда кескин танқид остига
олинади:*

*Он шунидастӣ, ки рӯзе зираке бо аблаҳе
Гуфт, к-ин волии шаҳри мо гадое бериёст.*

¹ Т.Самадов. Анварий ва ғазалиёти у. Душанбе, "Дониш"- 1988, с. 16-22.

*Гуфт: “Чун бошад гадоон, к-аз кулоҳаш тугмае,
Сад чу моро рӯзҳо, бал солҳо баргу навест?!”*

*Гуфтам: “Эй нодон, галат инак аз ин эсо кардаи,
Он ҳама баргу наво дони, ки он эсо аз кужост?*

*Дурру марвориди тоҷаш ашқи атфоли ман аст,
Лаълу ёқути ситомаи хуни айтоми шумост!*

*Он ки то оби сабу пайваста аз мо хостааст,
Гар бижуи, то ба мағзи устухонаи он мост!”*

(Эшит, бир кун бир донишманд бир нодонга дер эди:
“Билсанг агар шахримизнинг ҳокими ғирт гадойдир”.

Нодон айтур: “Ундай дема, ахир унинг либосида бир

тугма

Баҳосидир сену менинг неча кунлик рӯзғоримиз
маоши.”

Мен дедим: “Сен билмайин шунда хато кетмоқдасан,
Ул ҳама бойлик-ҳашам қайдан келур билмасмисен?

Тожида дур-марворидлар гӯдагим кӯз ёшидан,

Отининг анжомида лаъл – етимлар қонидан.

Кӯзада сувигача бизнинг ҳисобдан-ку ахир,

Эътибор қилсанг, бутун мавжудлиги биздан эрур...”

XV аср Ҳирот адабий мактабида Анварийнинг обрӯйи
жуда юқори бўлган. Жомий ўзининг “Баҳористон” асарида
Анварий ҳақида муболағали таърифлар қилиб, унинг сарой
шоирлари танқидида ёзган бир қитъасини намуна сифатида
келтиради¹. Бундан ташқари Саъдий хусусидаги таърифи
сўнгида қуйидаги тўртликни келтирадики, Анварийнинг
форс мумтоз адабиётидаги ўрнига берилган жуда юқори баҳо
дейиш мумкин:

Дар шеър се кас паямбаронанд,

Ҳар чанд ки ло набию баъди.

Авсофу қасидаву газалро

Фирдавсию Анварию Саъдий².

¹ Абдарраҳман Джами. Баҳаристон (Весенний сад). Крит.текст и предисловие
А.Афсаҳзада. М., ГРВЛ, 1987, с.132-134.

² Шу китоб, с. 145. (Шеър таржимаси Саъдий ижодида оид фаслда келтирилган.)

(Агарчи Муҳаммад(сав)дан кейин
пайғамбар бўлмаслиги аниқ бўлса-да,
Шеърятда уч шахсни пайғамбар дейиш мумкин:
Булар – васфда, қасидада ва ғазалда
Фирдавсий, Анварий ва Саъдий).

Шу ўринда бир масалани қайд этиб ўтиш лозим
кўринади. Марина Львовна Рейснернинг “*X—XIII аср
бошлари форс лироэтик шеърятти. Мумтоз қасиданинг келиб
чиқиши ва ривожси*” монографик тадқиқотида¹ негадир
Анварий ижодига етарли эътибор қаратилмаган. Шоирдан
фақат биргина қасидани олиб 2-боб 1-фаслда таҳлил қилган
олима аввало ушбу боб сарлавҳасида (“*Генезис персидской
касыды в X—XI вв.*”) чегараланган тарихий даврдан бутунлай
чиқиб кетган (Анварий XII асрда яшаган)². Қолаверса,
Анварий яшаган даврга бағишланган 3-бобда (“*Завершение
формирования канона в персидской касыде XI — начала XIII
века*”) XI аср шоири Носир Хусравнинг 3та қасидасини
таҳлил қилган ҳолда Анварий ижодига умуман мурожаат
қилмаган. Шундай қилиб, қасиданависликда нега Унсурий,
Фаррухий, Носир Хусрав, Масъуд Саъд, Санойй ёки Хоқоний
эмас, балки айна Анварий “*пайғамбар*” деб тан олингани
хусусидаги савол мутлақо жавобсиз қолган³.

Навоийнинг “*Хамсат ул-мутаҳаййирин*” асарида Жомий
билан суҳбатлардан бири шундай хотирланади:

*“Бир кун фақир алар хизматида эрдим ва яна киши йўқ
эрди. Анварий қасойиди бобида сўз ўтадур эрди. Алар бу навъ
таъриф қиладур эрдиким: «Биз анинг ашъорин, батахсис
қасойидин оз кўруб эрдик, бу яқинда бир-икки девони бизнинг
илиғимизга тушубтур, гоҳи анга машғул бўладурбиз, баъзи
ерда айтса бўлгайким, башар каломидин ўтуб, эъжоз*

¹ М.Л.Рейснер. Персидская лироэпическая поэзия X— начала XIII века. Генезис и эволюция классической касыды. М.: Наталис, 2006. 424 стр.

² Тўғри, тадқиқотчи боб охирида изоҳ берган. Аммо илмий тадқиқотда сарлавҳа боб матнига мувофиқ бўлиши керак эмасми?

³ Албатта, бу муаммони ҳал қилиш умуман Анварий ижодини қасиданавислик тараққиёти жараёни фониди алоҳида жиддий қиёсий ўрганишни талаб қилади. Ушбу мақола ҳажми бундай вазифани кўтара олмайди.

ҳаддига етмиш бўлгай, ғариб таркиблар ва ажиб адолар назарга келадур».

Чун фақир асҳоб орасида муттаҳам мунга борменким, Анварийга муътақиддурур ва анинг шеърин кўп ўқур. Филвоқеъ мундоқдур. Бағоят хушвақт бўлуб айттим: «Илтимосим борким, ул қасидасинким будур:

Ғар дилу даст баҳру кон бошад,

Дилу дасти худоегон бошад¹

(Агар кўнгил билан қўллар денгиз ва кон бўлса, Албатта, улар ҳукмдорнинг кўнгли ва қўллари бўлур.)

бир қатла ўқуб мулоҳаза қилилса». Алар мутабассим бўлуб айттиларким: «Ажаб сўз айттинг, биз бу уч-тўрт кунда бу қасидасин ўқуб, хушҳол бўлуб, ғоят хуш келгандин жавоб ҳам айтибмиз,—деб мусаввадани бир худранг варақда чиқариб, фақирнинг илгига бердиларким: «Ўқуб кўр». Матлаи бу эрдиким:

Ғар киро дар даҳон забон бошад,

Дар санои шаҳи жаҳон бошад.

(Кимнинг агар оғзида тили мавжуд бўлса,

Бу тил жаҳон ҳукмдорининг мадҳи билан банд дир.)

Биз фақирлар не истиҳқоқ била таъриф қила олгайбиз. Мунча густоҳлиқ қилилдиким, ул қасидани сиҳр хаёл қилур эрдук, бу шеър ани наст қилгондек кўрунадур, ҳамоноки мўъжиза деса бўлгай²

Келтирилган иқтибосдан Навоийнинг Анварий ижодига алоҳида эътибори ҳақидаги эътирофлари бежиз эмаслиги кўриниб турипти. “Девони Фоний”даги форсий қасидалардан -

Жаҳонки марҳалайи танги шоҳроҳи фаност

Дар у мажъуй иқомат, ки роҳи шоҳу гадост —

¹ Шоирнинг қандай қилиб Муизий тузоғидан омон ўтиб, буюк салжукий Султон Санжар саройига кириб келгани ҳақида юқорида ҳикоя қилинди. Анварийнинг ўшанда ўқиган ҳукмдор мадҳидаги илк қасидаси ривоятга кўра шу сатрлар билан бошланган экан:

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 15-том. Т.-«Фан»-1999, с. 27.

сатрлари билан бошланадиган “*Кут ул-қулуб*” (Қалблар озиғи) қасидаси Анварийнинг

Агар муҳаввали¹ ҳоли жаҳониён на қазост

Чаро мажорийи² аҳвол бар хилофи ризост

матлаъли қасидасига татаббуъ сифатида ёзилган³ ва девонда аниқ “*татаббуъи Ҳаким Анварий*” деб қайд этилган.

Қасида жамъи 70 байт бўлиб, 20 байти - ташбиб, 3 байт - гуризгоҳ, қолгани – мадҳдан иборат. Масала равшан бўлиши учун асарнинг бошланишидан бирнеча байтни насрий таржимаси билан келтирамиз:

1. Агар муҳаввали ҳоли жаҳониён на қазост

Чаро мажорийи аҳвол бар хилофи ризост

(Агар жаҳон аҳлининг аҳволида ўзгариш қазою қадардан бўлмаса,)

Нега дунё ишларининг бориши биз хоҳлагандек эмас.

2. Бале қазост ба ҳар неку бад инонкаши халқ

Бад-он далил ки тадбирҳойи жумла хатост.

(Ҳа, инсонларни ҳар қандай яхшилигу ёмонликка етакловчи тақдирдир,

Бунинг далили шуки, биз қандай тадбир қилмайлик барчаси хато бўлиб чиқади.)

3. Ҳазор нақш бар орад замона ву набувад

Яки чунон ки дар ойинайи тасавури мост,

(Замона минг бир ҳунар кўрсатади, аммо бирортаси Бизнинг тасаввуримиз кўзгусида акс этгандек бўлиб чиқмайди.)

4. Каси зи чун у черо дам ҳами наёрад зад

¹ *Муҳаввал* - 1. тағйир долашуда, дигаргун шуда, аз ҳоле ба ҳоле гардида. 2. ҳавола карда шуда, супурда шуда, ба зимман касе гузошта шуда

² *Мажорий* – мажро сўзининг кўплиги. *Мажро* - жойи жараёни об, мажорийи аҳвол - вазъияти корҳо, жараёну рафти корҳо

³ *Девони Анварий. Қасоид. Қасидайи шумора 18 – Дар мадҳи Носир ул-милла ва-д-дин Абулфатҳ Тоҳир* (Интернет материали).

Ки нақибанди ҳаводису рои чун у черост.

(Бирор инсон “нима учун” деб сўрашга ҳадди сигмайди, Чунки “нима учун” лиги ҳам ҳодисалар тарҳини чизувчининг ўзига аён.)

5. Агарчи нақи ҳама уммуҳот мибанданд,

Дар ин сарой ки кавну фасоду нашву намост.

(Агарчи ҳаёт ва мамот, ўсиш ва ўзгариш юз берувчи Бу оламда барча ҳолатлар замирида тўрт унсур ётса-да)

6. Тафовути ки дар ин нақиҳо ҳами бини,

Зи хомайист ки дар дасти жунбиши обост.

(Улардаги кўриб турганинг ҳама фарқланишлар боиси Сайёраларнинг самодаги ҳаракатлари натижасидир.)

7. Ба дасти мо чу аз ин ҳаллу ақд чизи нист,

Ба айши нохушу хуи гар ризо деҳим сазост.

(Бу ишларнинг тугуни ва ечими кўлимизда бўлмагач, Умримизнинг яхши-ёмон кунларини ризолик билан ўтказганимиз маъқул.)

Кўрииб туриптики, қасида насиби тасаввуфий-ирфоний мавзуга, яъни *таваккул* мавзусига бағишланган. Айни шу сабабдан ҳам Навоий ўзининг фалсафий-ирфоний қасидасини унга татаббуъ қилган. Агар таққослаш учун XI аср биринчи ярмида яшаб ижод қилган Манучехрий шеърятига мурожаат қиладиган бўлсак, унинг 1974 йилда Тожикистонда нашр этилган “Сайланма”сидаги 36 қасидадан бирортасининг ташбиби бу каби мавзуларга бағишланган эмас.

Навоийнинг “*Қут ул-қулуб*” (Қалблар озиғи) қасидаси Нажмиддин Комиловнинг “*Фақр нуридан порлаган қалб*” ва кейинчалик “*Хизр чашмаси*” китобларида “*Таваккул талқини*” фаслида (с. 228-234) батафсил таҳлил қилинган¹. Шу сабабли биз олимнинг мулоҳазаларини қайтариб ўтирмай фақат бир масалага Анварий ва Навоий қасидалари орасидага фарқ ва унинг сабабларига қисқача тўхталиб ўтиш билан чекланамиз. **Биринчидан,** Анварий қасидаси аслида

¹ Нажмиддин Комилов. *Хизр чашмаси*. Т.– «Маънавият» – 2005, с. 228-234.

мадҳиявий қасида - вазир Носирддин Абулфатҳ Тоҳирга бағишланган, унинг фақат кириш (*ташбиб ёки насиб*) қисми *таваккул* мавзусида бўлиб, қасиданинг 21 байтидан *гўризгоҳ* (*ташбибдан мадҳга ўтиш*) ва кейинги 47 байт вазирнинг мадҳидан иборат. **Иккинчидан**, биз юқорида келтирган 7 байтнинг охиргиси – (яъни, “*Бу ишларнинг тугуни ва ечими қўлимизда бўлмагач, умримизнинг яхши-ёмон кунларини ризолик билан ўтказганимиз маъқул*”, деган фикр) кўтарилган мавзу бўйича шоирнинг хулосаси бўлиб, кейинги байтларда бу хулоса чуқурлаштирилмаган (шу сабабли биз уларни таржимаси билан келтиришни лозим топмадик). Навоий эса, **биринчидан**, ўзининг 120 байтли татаббуъ қасидасини тўлиғича ягона мавзуга бағишлайди ва унинг асари соф фалсафий-ижтимоий мавзуда бўлиб, мадҳияга алоқаси йўқ. **Иккинчидан**, ўзбек шоири *таваккул* мавзусини куруқ баён қилиб қўяқолмайди, балки унинг ахлоқий-ижтимоий ечимини ҳам мукамал таҳлил қилиб беради.

Маълумки, Алишер Навоийнинг “*Маҳбуб ул- қулуб*” рисоласи “*Аввалги қисм*”нинг “*Назм гулистонининг хушнама қушлари зикрида*” деб аталган 16-фасли шоирлар таърифида бўлиб, унда форс мумтоз адабиёти намояндalари бирнеча гуруҳга бўлинади. Биринчиси, Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий каби соф тасаввуфий шеърият вакиллари. Уларни муаллиф “*ҳақиқат тариқининг суханварлари*” деб атайди. Иккинчи гуруҳга Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Дехлавий, Хожа Ҳофиз Шерозий кабиларни киритиб, уларни “*ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут қилубдурлар ва каломларин бу услубда марбут этибдурлар*” деб таърифлайди. Яна бир алоҳида гуруҳ сифатида Камол Исфahоний, Хоқоний Ширвоний, Абдулвосиъ Жабалий, Асириддин Ахсикатий, Заҳир Фарёбий каби шоирларни санаб ўтиб, шулар қаторида Анварийни ҳам тилга олади ва ушбу гуруҳ таърифида “*мажоз тариқи адоси алар назмига голиб ва алар бу шевага*

кўпроқ роғибдурлар” деб хулоса қилади. Ва ниҳоят, устози Абдурахмон Жомий ҳақида махсус тўхталиб, уни “*ҳақиқат ва мажоз тариқида комил ва илми икаласи тариқида вофий ва шомил*” деб улуғлайди. Масалага юзакироқ ёндошганда санаб ўтилган иккинчи ва учинчи гуруҳ вакиллари бир йўналишда (“*мажоз тариқи*”да) ижод қилгандек кўринади. Аммо агар Анварий ва Хоқонийлар учун “*мажоз тариқи адоси алар назмига золиб*” дейилган бўлса, Саъдий, Амир Хусрав ва Ҳофизлар ҳақида “*ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут қилубдурлар*” деб таъкид этиладики, бу таърифларнинг ўзаро жиддий фарқи бор. XII аср иккинчи ярмида яшаб ижод этган “*мажоз тариқи*” вакиллари - Анварий ва Хоқонийлар ҳам ижтимоий-фалсафий, ҳам тасаввуфий-ирфоний мавзуларни ўз ижодларида кенг акс эттирганлар, аммо улар Аттор ва Румий сингари “*ҳақиқат тариқининг суҳанварлари*”дан илгари яшаганлари туфайли Амир Хусрав ва Ҳофизлар даражасида “*ҳақиқат асрорига мажоз тариқини махлут қилишига*” муяссар бўлмаганлар. Шу сабабли улар ижоди мазмунан “*тасаввуфий-ирфоний адабиётнинг юксалиши*” аталган иккинчи босқичга тааллуқли бўлиб, Алишер Навоийнинг нафақат форсий қасидалари, балки бутун ижоди мазмуний теранлиги жиҳатидан Амир Хусрав ва Ҳофизлар билан бир босқичга — минтақа адабиётининг XIV-XV асрларни ўз ичига олган **учинчи босқичи** - “*мажоз тариқи адабиёти*” босқичига мувофиқ қелади. Бу босқичнинг асосий хусусияти эса ирфоний ва ижтимоий мазмунларнинг ўзаро уйғун ифодаланиши билан ажралиб турар эди.

Навоий “*Саъди Искандарий*” достони охиридаги мажозий тасвирда улуғ устозлари Низомий, Амир Хусрав, Жомий, Саъдий, Фирдавсий, Санойй, Хоқоний, Унсурийлар даврасида Анварий номини ҳам фахр билан тилга оладики¹ бу унинг “*қасидада пайгамбар*” деб шуҳрат қозонган шоирга бўлган юксак эҳтиромининг яна бир ифодаси эди.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 11-том. Т.-«Фан»-1993, с. 573-574.

Аттор ва Навоий. Татаббуъ мўъжизаси

Адабий асарда нима муҳим? XX аср китобхони кўпроқ сюжетга қизиқадиган бўлди. Аммо илгари ундай эмас эди. XIX асргача бутун дунё адабиётида, айниқса, Шарқ мумтоз шеърлятида бир мавзу, бир сюжет асосида бир қанча ижодкорларнинг асарлар яратиши кенг тарқалган анъана бўлиб, татаббуъ ҳодисаси ушбу анъананинг юксак кўриниши сифатида юзага келди. Ушбу ҳодисага илк марта эътибор қаратганлардан бўлмиш Е.Э.Бертельснинг 1929 йили ёзган «*Навоий ва Аттор*» рисоласи ҳануз ўз илмий аҳамиятини йўқотмай келаётган тадқиқотлардандир.

1986-87 йиллари мен ҳам устозга татаббуъ йўсинида Навоий ва Аттор мавзусига киришиб, «*Ҳақиқат ва мажоз*» номли рисола қоралаган эдим. Мана орадан 16-17 йил ўтди. Мустақиллик шарофати туфайли ислом минтақа маданиятининг асос манбалари билан яқиндан танишиш имконияти пайдо бўлди. Шундай шароитда мавзуга янада жиддийроқ ёндашиш эҳтиёжи туғилди.

Татаббуънинг моҳиятини англаб етиш учун матнларни сатрма-сатр қиёслаш керак. Бунда фақат мутлоқ янги сатрларни топиб кўрсатишгина эмас, балки бир қарашда таржимага ўхшаб кўринган ўринлардаги маъно товланишларига ҳам эътибор қаратиш лозим бўлади. Биз илк тажриба сифатида ишни Аттор ва Навоий дostonларидаги биринчи 10 байтни қиёслашдан бошладик. Манба сифатида «*Лисон ут-тайр*»нинг Шарафиддин Эшонхўжаев тайёрлаган илмий-танқидий матни, Аттор дostonининг эса Ўзбекистон ФАШИ фондида сакланаётган 1424 йили Ҳиротда кўчирилган «*Ситтайи Фаридиддин Аттор*» деб номланувчи мўътабар кўлёзма таркибидаги матни танланди.

Ҳар икки дoston анъанага мувофиқ Оллоҳ ҳамди билан бошланади. Ушбу муқаддима боб Атторда 159 байт, Навоийда 60 байтдан иборат.

Аттор ўз асарини шундай бошлайди:

*Офарин жонофарини покро,
Онки жон бахшид мушти хокро.*

(Жоннинг яратувчисига офаринлар бўлсинки,
У бир сиқим тупроққа жон бахш этди.)

Алишер Навоий бу илк сатрлар мазмунига ўз муносабатини билдиришга шошилмайди. Ўз достонини буткул бошқача бошлайди:

*Жон қуши чун мантиқи роз айлағай,
Тангри ҳамди бирла оғоз айлағай.*

Достон аввалидаёқ «жон қуши», «мантиқи роз» каби рамзий иборалар кўлланиб, асарнинг асл манбаига ишора қилади (бу икки иборани бирлаш-тирилса, Аттор асарининг сарлавҳаси ҳосил бўлади). Ҳар икки достоннинг кейинги байтлари ягона Тангри мадҳи, унинг кўрсатган мўъжизаларини бир-ма-бир таъриф-тавсифлаш билан давом этади. Аттор:

*Ариро бар об бунёд у ниҳод,
Хокиёнро умр бар бод у ниҳод,
Осмонро бар забардасти бедошт,
Хокро дар зойиби пасти бедошт.
Он якиро жўнбиши модом дод,
В-он дигарро доимо ором дод.
Осмон чун хаймаи бар пой кард,
Бисутун гирди заминаш жой кард.
Кард дар шаш рўз ҳафт анжўм падид,
Ва-з ду ҳарфи амр нуҳ торўм падид.
Мухрайи анжўм дар ин ҳўққа бисохт,
Бо фалак дар ҳўққа ҳар шаб муҳра бохт.
Доми танро мухталиф аҳвол кард,*

*Мўрғи жонро хок бар дўмбол кард.
Баҳрро бигудохт дар таслими хеш,
Кўхро афсурда кард аз бийми хеш
Кўхро ҳам тиг дод у, ҳам камар.
То басарҳангийи у афрошт сар.*

(Аршни сув устига қурган – у,
Тупрокдан яралганлар умрини елга топширган – у.
Осмоннинг қўлини баланд қилиб қўйди,
Тупроқни кўзга илинмайдиган даражада пастликда
сақлади.

Ул бирига (олдингисига) бетиним ҳаракат бахш этди.
Бошқасига (кейингисига) доимий ҳаракатсизликни
лозим кўрди.

Осмонни худди чодирдек тиклаб қўйди,
Бирор таянчсиз ер атрофини ўраб турувчи қилди.
Олти кунда етти юлдузни (сайёрани) яратди,
Икки ҳарф («коф» ва «ну») билан амр қилиб,
тўққиз фалакни бино қилди.
Юлдузлар мунчоғини ушбу (фалак) сандуқчасига
жойлади,
Ҳар тунда фалак билан юлдузлар ўйинини олиб борди.
Бадан қафасини турли ҳолатларга солди,
Жон кушини тупроқ қафасига тутқун қилиб қўйди.
Денгиз(лар)ни ўзига бўйсундириб, эритди.
Тоғ(лар)ни ўз ҳайбати билан кўркувдан тошга
айлантирди.

Тоғ(лар)га, (заминга) посбонликда қад ростлаб туриши
учун
Ҳам тиг (қиррали чўққилар), ҳам камар (тор даралар)
берди.)

Навоий:

Улки махлуқот халлоқидур ул,

Ондин ўзга фонию боқийдур ул.
Сонеъиким чекти чун сунъи қалам,
Офариниш тарҳини қилди рақам
Айлагач дойир тўқуз афлокни,
Қосир этди фаҳмидин идрокни.
Кўкни тун, кундин муламмаъ айлади,
Меҳру анжумни мурассаъ айлади.
Ойни кўк тирногидин қилди мисол,
Олгон ул тирног бир ёндин ҳилол.
Сайрдин гардунга солди изтирор,
Ерга онинг жавфида берди қарор.
Ер юзин ёмғир суви бирла юди,
Гарду чирки ул юмогдин ўксуди.
Баҳр уза жўнг аилади туфрoгдин,
Жўнг учун лангар ёсоди тонки.
Қилди дарёга бухорин пардапўш,
Меҳр ўтидин тушмасун деб сувга жўш.

Келтирилган 10 байт қиёсидан ҳам очик кўриниб турибдики, ўз даврида Е.Э.Бертелс чиқарган хулоса мутлақо тўғри бўлган — Навоий Аттор асарини таржима қилишга уринган ҳам эмас. Албатта, ҳар икки матн орасида бир қанча ўринларда туташлик борлиги ҳам рост. Навоий Аттор тилга олган кўп масалаларга ўз муносабатини билдириб ўтган.

Аттор бир байтнинг аввалги сатрида арши аълодан гапирса, иккинчи мисрада инсон ҳаётининг бебақолигига кўчади, хаёли гоҳ осмонга кўтарилса, гоҳ пастликка — тупроққа тушади, гоҳ юлдузлар ўйинидан баҳс этса, гоҳ тан ва жон ҳақида фикрлайди. Аммо бундай «бетартиблик»нинг ҳам ўз тартиб-қоидаси бор, уни кўриш учун шоирнинг мақсадига эътибор бериш лозим. Аслида суфий шоирнинг мақсади Парвардигорнинг яратувчилик маҳоратини тасвирлаш эмас, балки унинг чексиз қудратини намоён этиб, тупроқдан бино бўлган инсоннинг бу қудрат қаршисида нақадар ожизлигини кўрсатиш.

Алишер Навоий тасвири эса ниҳоятда изчил. Шу даражадаки, унинг баёнида Халлоқи олам биринчи навбатда яратадиган нарсаларининг режасини (тарҳини) белгилаб олади. Шундан сўнг ушбу «*тарҳ*» асосида яратувчилик жараёни бир текис ривож топа бошлайди. Аввал 9 фалак (осмон қабатлари) яратилади, сўнг кун билан тун бири-биридан ажралади, куёш («*меҳр*») ва юлдузлар пайдо бўлади, куёшдан сўнг ой эсланади, тинимсиз айланиб турган фалак бағрида ер курраси қарор топади. Ана энди тасвир ер юзига кўчади — унда ёмғирлар чанг-ғуборни ювади, чексиз уммон орасида қуруқлик худди кемадек жойлашиб, унга тоғлар собитлик бахш этади. Денгизлар узра буғ кўтарилиб, булутга айланади ва ҳоказо.

Аттор байтларида мазмуний узлуксизлик изчил эмас. Умуман, «*Мантиқ ут-тайр*» достонида эпик тасвир изчиллигидан кўра, эхтиросли лирик-дидактик оҳанг устун туради. Навоийнинг баён оҳанги эса ниҳоятда босиқ, туйғуга эмас, ақл-идроққа таъсир этишга қаратилган. Бундай тасвир оҳанги тасаввуфий шеърятга хос эмас. Навоий ҳаёт ҳодисаларини таҳлил этмоқда, аммо бу таҳлил тўлиғича рамзий-мажозий тасвир услуби доирасидан четга чиқмайди. Асли, Навоий кўтарган муаммоларни ўша даврда бошқача усул билан ҳал қилиш ҳам имкондан ташқари эди.

Ушбу қисқа қиёсий таҳлил ҳам Навоий асарининг айна татаббуъ қонун-қоидаларига риоя этиб ёзилганлигини исботлайди. Масалани янада равшанлаштириш учун татаббуънинг яна бир қоидасига тўхталиб ўтамиз.

Татаббуъчи шоир, албатта, ўз салафининг матнидаги энг муҳим жиҳатларга жавоб бериб ўтиши керак. Ўзи аслида татаббуъ — оддий назира эмас, балки салафининг олға сурган асос ғояларига ўзига хос зукколик билан берилган жавобдир. Бунда тазмин қоидаси муҳим ўрин тутаети. Тазмин салафнинг муайян сатрларини янгича жарангда такрорлаш усули бўлиб, Навоийнинг «*Тухфат ул-аҳрор*» қасидасида Дехлавий ва Жомийга жуда гўзал тазминлари бор.

Хўш, «Мантиқ ут-тайр»нинг илк байти «Лисон ут-тайр»да тазмин қилинганми? Ҳа, шундай тазмин қилинганки, ҳар икки асарнинг асосий фарқи ана шу тазминда ўз ёрқин ифодасини топган, деса ҳам бўлади. Навоийнинг Атторга жавоби «Лисон ут-тайр»нинг 28-байтига яширинган.

Юқорида биз оламнинг яратилиши Навоий асарида изчил баён этилганлигига эътибор қаратдик. Ушбу изчиллик кейинги байтларда ҳам давом этади. Жумладан, 11 — 21-байтларда уммондаги ва қуруқликдаги жонзотлар, наботот, ер юзи иқлимига оид кузатишлар баёни берилади. Аста-секин тасвир навбати инсонга ўтади...

Ўйлаким, душман яратиб ўтқа сув,

Елни ҳам туфроққа айлаб адув.

Сунъидин кўргилки мундоқ тўрт зид,

Бўлиб инсон хилқатида муттаҳид.

Офариншидин қилиб инсон гараз,

Онинг айлаб халқ ичинда бе эваз.

Кўнглин онинг махзани ирфон қилиб,

Ул тилсим ичра ўзин тинҳон қилиб.

Рози махфий ганж ўлуб бу турфа жисм,

Сунъидин ул ганж ҳифзига тилсим.

Ҳам тилсим ул махзан узра, ҳам амин,

Офарин сунъунгга, эй жонофарин!

(Гўёки сувни оловга душман қилиб яратди,

шамолни [аслида, ҳавони] ҳам тупроққа зид қилди.

Халлоқи оламнинг яратувчилик қудратини кўринг-ки,

бир-бирига зид бўлган шундай тўрт унсур

инсон вужудида бир бутун ҳолга келди.

Бутун оламини яратишдан Ҳақ таолонинг

мақсади инсон эди,

уни бутун махлуқотлар ичида тенги йўқ қилиб яратди.

Унинг кўнглини ирфон хазинаси қилиб,

ушбу тилсим ичра ўзини яширди.

(Оллоҳнинг) яширин сири бир хазина бўлиб,

бу ажойиб жисм (яъни инсон) ўша хазинани

ўзида (эхтиётлаб) сақловчи бир тилсим сифатида яратилди.

Ул хазина узра ҳам (сеҳрли) тилсим бўлса,
ҳам (уни кўриқловчи) ишончли зот бўлса,
Сенинг бундай яратувчилик маҳоратингга
офаринлар бўлсин, эй жонофарин!

Аттор достонидаги биринчи сатрга Навоий шундай тазмин қилади. Аттор наздида, Халлоқи олам «*бир сиқим тупроққа*» жон бахш этгани учун мадҳ этилган бўлса, Навоий инсонни шундай мураккаб ва сирли бир зот сифатида яратганлиги учун яратувчилик маҳоратига таҳсин ўқимокда. Агар бир сўз билан баён қилинса, ҳар икки шоир ҳам инсонга жон бахш этган Ҳақ таолога ҳамд айтмоқда, аммо баъзилар шундан келиб чиқиб, Навоий асарини «*таржима*» деб атасалар, унда Дехлавий «*Хамса*»си нима бўлади — форс тилидан форс тилига таржимами?

Аслида Атторнинг ҳам, Навоийнинг ҳам мақсади бир — инсон маънавий такомилли. Фарқ шундаки, Аттор XII аср охири — XIII аср бошларидаги мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб масалага ёндашмоқда, Навоий эса XV аср сўнгида туриб ўз сўзини айтмоқда.

Масаланинг бошқа бир жиҳати — Аттор тўлиқ тасаввуф ғоялари таъсирида бўлса, Навоийнинг масалага қараши тасаввуфий ғоялар доирасидан анча-мунча кенгроқ қамровга эга. Аттор инсон вужудининг тўрт унсурдан ташкил топганлигини билмайдими? Ундай эмас. Фақат тасаввуфий ғоялар куйчиси учун инсон жисмининг қайси унсурлардан ташкил топгани муҳим эмас. Унинг учун инсон ва Ҳақ муносабати масаласи — бош масала.

Алишер Навоий ишлатган «*тилсим*» ва «*ганж*» рамзлари ҳам Атторда бор. Фақат Аттор уларни жон ва жисм, модда ва рух нисбати сифатида олади:

*Ганж ёби, чуи тилисм аз пеш рафт,
Жон шавад пайдо, чу жисм аз пеш рафт.*

(Тилсим кўздан йўқолгач, хазинани топасан,
Жисм кўздан йўқолсагина, жон кўриниш беради.)

Аттор асари ҳам рамзий-мажозий услубда ёзилган, Навоий татаббуъси ҳам. Фарқ шундаки, Аттор учун *мажоз* фақат *аллегория* холос. Навоий учун эса *мажоз* куруқ аллегория эмас, балки *метафорадир*. Ушбу ўта муҳим масалага, афсуски, жуда кўп зукко мунаққидлар чандон эътибор қаратмайдилар. Бу катта фарқнинг моҳиятини тўғри идрок этиш учун татаббуъ ҳодисасининг минтақа халқлари маънавий такомил жараёни билан боғлиқ жиҳатларига эътибор қаратиш лозим бўлади. Ушбу жараённинг ички қонуниятларини англамаган ҳолда, Навоий татаббуъсининг сирини очиш имкондан ташқаридир.

Алишер Навоий Аттор достони ҳақида «шарҳи асрори илоҳий» дейдики, бу таъриф ушбу дostonнинг илоҳий китоб мазмунига оид теран ғояларнинг ўзига хос таъвили эканлигига ишора қилади. (Куръони карим оятларининг зоҳирий маънолари тафсир қилинади, ботиний мазмунларни шарҳлашга уриниш эса таъвил дейилади.)

Ислом минтақа маданиятининг шаклланиши ва ўзига хослиги, биринчи навбатда, Куръони карим шакли ва мазмуни билан боғлиқ. Илоҳий китоб мазмуни шу қадар чексиз теранлик хусусиятига эга-ки, уни мукамал тушуниб етиш бани башар учун то қиёмат кунигача давом этадиган ижодий жараёндир. Айниқса, ундаги етакчи ғоя бўлмиш тавҳид таълимотини борган сари теранроқ идрок қилиб бориш минтақа халқлари маънавий камолотини белгилловчи омиллардан бўлгани сир эмас. Масалан, ислом даври маънавий такомил босқичларининг биринчиси — «Сунна» босқичи (VIII — IX асрлар) илоҳий ваҳий мазмунини Пайғамбаримиз ибрати асосида англаб етиш даври бўлди. Бу даврда Расулиллоҳ ҳадисларини тўплаш ва ҳадисшунослик илмининг қатъий талаблари асосида уларни тасниф-лаш амалга оширилди. «Ислом маърифатчилиги» аталмиш иккинчи босқичда (X — XI асрлар) алломаларимиз тавҳид ғоясини

илмий-мантикий асосда англаб етишга эришдилар. Улар ўша давргача аҳли башар яратган барча маънавий бойликларни чуқур ўрганиб чиқиб, сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб бердилар. Дастлаб зоҳидлик ва тақвога эътибордан бошланган суфийлик ҳаракати IX — XI асрларда ўз мустақил таълимотини шакллан-тирди. Илм аҳли кўпроқ ижтимоий масалалар ва моддий борлиқни ўрганиш билан шуғулланган бўлса-лар, тасаввуф инсон маънавиятига, унинг ботиний, ички дунёсига нигоҳини қаратди, ҳар бир шахснинг маънавий-ахлоқий такомилни масаласини биринчи ўринга қўйди. XII — XIII асрларда ислом дунёсида тасаввуф тариқатларининг шаклланиш жараёни кенг тус олди, ирфоний мавзуга эътибор ниҳоятда кучайди. Шундай қилиб мусулмон халқлари маънавий такомилни учинчи — *«тасаввуф тариқатлари ва ирфон»* босқичига кўтарилди.

Шўролар даврида илмий-мантикий тафаккур ҳам, ирфоний ғоялар ҳам атайин исломга зидлаштирилди. Натижада, бугунги кунда тавҳид ғоясининг исломий, илмий, ирфоний талқинлари ора-сидаги тадрижий изчилликни англаб етиш оғир кўчиб, айна шу сабабли ислом минтақа маънави-яти такомилдаги тўртинчи — *«мажоз тариқи»* босқичининг моҳияти кўпчилик учун тушунарсиз қолмоқда.

Исломий ғояларнинг шеъриятга кириб келиши бирданига юз бергани йўқ. Маълумки, Қуръони каримда шеър ва шоирларга салбий муносабат билдирилган. Бунинг сабаби жоҳилия (исломдан олдинги давр) араб шеърияти шаклий жиҳатдан анча балоғат касб этган бўлса-да, ғоявий мазмуни мутлақо ислом ва инсон ахлоқига зид бўлиб, асосан, манманлик, талончилик ва фаҳш ишлари билан ғурурланиш, майхўрликни мадҳ этиш, ўз душманларини ҳақоратли йўсинда ҳажв этиш каби мавзуларга бағишланган эди. Мусулмон уммати шакллана бошлагач, дастлаб Пайғамбарни ва у даъват қилаётган эътиқод системасини улуғлаш билан бошланган шеъриятдаги янгиланиш жараёни бир неча аср давом этди. X — XI асрлардан шеъриятга тасаввуфий ғояларнинг таъсири

хам аста-секин кучайиб бориб, ниҳоят XII — XIII асрда фалсафий-ирфоний шеърят мумтоз даражага кўтарилди. Фаридиддин Аттор (1147 — 1229) ва Жалолоддин Румий (1207 — 1273) соф ирфоний ғояларни бадий инъикос эттиришда (Алишер Навоий таъбири билан айтсак, ҳақиқат тариқати-да) юксак чўққиларни эгалладилар.

Тавҳид ғоясининг тасаввуфий талқини улар ижодининг бош мавзуи эди.

Суфийлар Борлиққа муносабатда ўзига хос қарашларни олға сурдилар. Улар тавҳид ғоясини ўзига хос талқин этиб, абадий ва азалий, биноба-рин, ҳақиқий Борлиқ — Ҳақнинг борлиғи, биз кўриб турган моддий борлиқэса ўткинчи, муваққат, ўзга-рувчан, бебақо, демакки, ҳақиқий борлиқ эмас, балки Ҳақнинг «мажоз», яъни гўёки унинг кўзгудаги акси, деб ҳисоблайдилар. Шундай мулоҳазалардан «*ҳақиқат*» ва «*мажоз*» нисбати келиб чиқади. Адабиётда бу нисбат асосан «*ишқи ҳақиқий*» (яъни Ҳақ ишқи) ва «*ишқи мажозий*» (моддий дунё унсурла-рига кўнгил боғлаш) тушунчаларида ўзини намоён этди. Ҳақиқат тариқи куйчилари инсонларни бу ўткинчи, мажозий борлиққа алданмаслик, балки ягона ҳақиқий Борлиқ бўлмиш Ҳаққа меҳр боғлаш, Ҳаққа интилишга чақирдилар*. XIII аср охири — XIV аср бошларида Хусрав Дехлавий (1253 — 1325) ҳақиқат ва мажоз нисбати масаласида тасаввуфий қарашларни рад этмагани ҳолда, суфийларнинг ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозийни бир-бирига зидлаштириш принципига қарши чиқди. XIV — XV асрларда бу янгича қарашлар адабиёт майдонида кенг ёйилиб, кейинчалик Алишер Навоий асарларида «мажоз тариқи» номи билан тилга олинган янги йўналиш шаклланди. Форсий ва туркий тилли шеърятда урф бўлган бу йўналиш намояндалари суфиёна қарашлардан фарқли ўлароқ, моддий дунё неъматлари аҳамиятсиз, рад қилиниши керак бўлган нарсалар эмас, балки улар Ҳақ яратган, ҳақиқат сирларини ўзида пинҳон этган махлуқотлар сифатида катта эътиборга лойиқ, деб ҳисобладилар. Пайғамбаримизга нисбат берилган «*Мажоз — ҳақиқатнинг кўпригидир*» ҳадисига

мувофиқ бу олам унсурларига, айниқса, инсонга нисбатан меҳрни («мажоз ишқи»ни) «ишқи ҳақиқий» сари олиб борадиган йўл, деб талқин қилдилар. Ушбу қарашлар силсиласи уч буюк шоир яратган «Хамса»лар мазмунида рўй-рост ўзини кўрсатди ва Навоий асарларида назарий жиҳатдан ҳам мукаммал изохланди.

«Симург — си мург» мажозий нисбатида ифодаланган ғоянинг тасаввуфий талқини Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий» асарида фалсафий-назарий тақомилига етказилган бўлса, "Лисон ут-тайр" уч даҳо шоир ижодининг муштарак маҳсули бўлган улуғ "Хамса" бадиий-фалсафий оламига рамзий бир хулоса сифатида дунёга келди.

Татаббуъ мўъжизаси ва унинг ислом минтақа маданиятида тутган мавқеи ҳақидаги суҳбат энди бошланди. Биз ҳозирча татаббуъ тўғрисида Алишер Навоийнинг "Тухфат ул-афкор" қасидасидан бир байт келтириш билан сўзимизни якунлаймиз:

*Дар татаббуъ кардани ин назм озодам зи таън,
Тобеъи суннат бувад ҳар ку набиро чокар аст.*

(Бу назмни татаббуъ қилишда таънадан озодман, чунки кимки

Пайгамбарнинг хизматкори бўлса, унинг суннатига тобеъ бўлади.)

Ҳофиз ғазаллари ва Фоний татаббулари

Шарқда Хўжа Ҳофиз тахаллуси билан машҳур бўлган, лирик шеърлари асрлар бўйи оғиздан оғизга ўтиб куйланган, бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга кўчиб, халқ орасида кенг тарқалган шоирнинг асл номи Шамсуддин Муҳаммаддир. Унинг отаси Баҳовуддин асли Исфаҳон шаҳридан бўлиб, косибчилик ва майда савдо билан шуғулланган, қандайдир сабаблар билан Шерозга келиб, туриб қолган эди.

Ҳофизнинг туғилган йили аниқ маълум эмас, ҳар ҳолда 1320—1324-йиллар орасида бўлса керак, деб тахмин қилинади. Ҳофиз дунёга келган ва ўсиб улғайган пайт Эрон

халқлари тарихида энг оғир даврлардан бири эди. Бу даврда Чингизнинг қонли панжаси билан вужудга келтирилган империя инқирозга юз тутган, ўзаро курашларда қонига беланиб емирилган эди. Эронда XIII асрнинг иккинчи ярмида Чингизнинг набираси Халакухон томонидан вужудга келтирилган Илхонлар ҳокимияти ҳам XIV асрнинг бошларидаёқ тушкунликка учраган эди.

Эроннинг шимолий районларида жалоирлар ҳукмронлик қилар, Жанубий Эрон, Форс ва Курдистонда Хуросон феодалларидан чиққан Музаффарийлар ҳукумати вужудга келган бўлиб, уларнинг пойтахти Шерозда эди. Фарбий Хуросон (маркази Сабзавор) сарбадорлар қўл остида, Хуросоннинг қолган қисми Курт ёки Карт номли тоғ тожикларининг ҳукмронлигида бўлиб, Ҳирот шаҳри уларнинг пойтахти эди. Бутун мамлакат довул вақтидаги денгизга ўхшар, хонлар ва подшолар орасида доимий низо ва қонли курашлар борар эди. Картлар сарбадорлар билан, сарбадорлар мўғуллар билан, музаффарийлар жалоирларга қарши, улар эса Олтин Ўрда хонларига қарши уруш олиб борар эдилар.

Ҳофиз яшаган даврнинг 1338 дан то 1387-йилгача бўлган 50 йилини олиб қарасак, Шерознинг камида беш марта қамал қилинганлигини ва қўлдан қўлга ўтганлигини кўрамиз. Ҳар гал шаҳар хароб қилинар, аҳолиси қирилар, қон дарёдек оқизилар эди. Бу аҳволнинг катта- йўлдан четроқда ётганлиги учун бошқа жойларга нисбатан тинчроқ ҳисобланган Шерозда юз берганлиги назарда тутилса, XIII—XIV асрнинг Ўрта Осиё ва Эрон халқлари учун нечоғлиқ оғир ва қонли давр эканлигини тўла-тўқис тасаввур этиш мумкин.

Ҳофиз отасидан жуда ёш етим қолганлиги сабабли, онаси уни бошқа кишилар тарбиясига топширишга мажбур бўлган. Ёш, аммо тиришқоқ бола ҳаёт университетини ўта бошлайди. У ўзига мустақил турмуш йўлини очиши лозим эди. Нонвойга шогирд тушади, хамиртуруш ва нон сотади.

Бу орада ўқиб, савод чиқаради, Куръонни ёдлаб, қориликка ўтади. Оғир ҳаётини таъминлаш мақсадида маъракаларда Куръон ўқийди, китоб кўчириб ёзади. Ҳофизнинг ўз қўли билан 1355 йилда кўчириб ёзилган китоб нусхаси бизгача етиб келган¹. Бу китоб улуғ ҳинд шоири Хисрав Дехлавийнинг «Хамса»сидан иккинчи, учинчи ва тўртинчи дostonлардир. Ҳофиз қўли билан кўчирилган ҳар бир дoston охирида кўчирувчининг имзоси «Муҳаммад ибни Муҳаммад ул-мулаққаб биш-Шамс ил-Ҳофиз аш-Шерозий» деб ёзиб қўйилган.

Аммо шундай қийин ҳаёт кечирishiга қарамай, Ҳофиз ўқишни давом эттиради. Шоирнинг ўзи берган маълумотларга қараганда, у узок йиллар илм таҳсил қилган. У фазалларидан бирида -

*Кўрқаман қирқ йилда олган илму фазлимни букун,
Маст кўзи бир боқишла айлағай торож, деб.*

яна бошқа бир жойда:

*Қирқ йил ичра кулфату ғам чекдик, аммо оқибат
Икки йиллик бода қўлида экан тадбиримиз,*

дейди. Албатта, бу сўзлардаги 40 йил сўзини аниқ сон деб ҳисоб қилмай, умуман кўп йиллар маъносида тушуниш лозим. Дарҳақиқат, Ҳофиз шеърларини синчиклаб ўрганилса, унинг билим доираси ниҳоят кеиглигини, шоирнинг ўша даврдаги ҳамма фанлардан жуда яхши хабардор эканлиги сезилиб туради. У кўп йил риёзат чекиб ўқиши натижасида ўз замонасининг камол топган билимдон кишиларидан бўлиб етишгани шубҳасиздир.

У шеър машқини ҳам барвақт бошлаган эди. Тез орада шоирнинг шуҳрати ёйилиб, эл-юрт орасида маълум бўлиб қолди. У ўз шеърларини ажойиб хуш овоз билан ўқиб берганлиги учунми ёки Куръонни яхши ёдлаб олганлиги учунми, ҳар ҳолда «Ҳофиз» таҳаллусини ўзига муносиб

¹ Бу нодир қўлёзма Тошкентда, Ўзбекистон Фанлар Академиясивинг Шарқшунослик институтида сақланади.

кўриб, шеърларини шу тахаллусда ёзди. Аммо халқ орасида жуда тез ўсаётган шуҳратига қарамасдан, ёш, бакуват талант эгаси фақирона ва машаққатли ҳаёт кечирар эди.

Ҳофиз таъбири билан айтганда, «кўзадан май куй-гандек, қон тўкиб турган» замон жаҳонни мафтун эткувчи азамат талантнинг туғилиб келаётганидан беҳабар эди. Шунинг учун ҳам шоир бир ғазалида:

Билимдонлик ва хушхонлик эмас Шерозда ҳеч манзур,

Кел, эй Ҳофиз, юзимизни бўлак юртга ўгиргаймиз.

деб, нола чекса, яна бошқа жойда:

Фазл аҳлининг етадир фақат оҳу ноласи...

Жаҳл аҳли давлат орқали етмиш фалаккача,

деб, оҳ уради.

Замон ўзининг билимдон ўғли ва талантли шоирининг қадрига етмади. Ҳофиз умрининг охиригача камбағалликда яшади. Шарқда машҳур ривоятга қараганда, Амир Темур Шерозга кириб келганида унга қариб қолган шоирни таништирганлар. Темур Ҳофизни кўриши билан, унинг:

Агар кўнглимни шод этса ўшал шероз жонони,

Қаро холига бахш эткум Самарқанду Бухорони...

байтини ёддан ўқиган-да, шоирни синамоқ мақсадида унга «Мен Самарқанд билан Бухоронинг шуҳрати ҳамма ёқни тутсин деб дунёни забт қилсам, сиздек бечораҳол бир шоир буларни осонгина бир гўзалнинг қаро холига тортиқ қилиб юборишга қандай журъат этдингиз» деб хитоб қилган. Шоир эса хотиржамлик билан «Мана, кўринг, ўтакетган қўли очиқлигимдан қашшоқлигим шу жойга етди» деган-да, тўн ёқасини очиб, кўйлаксиз яланғоч кўкрагини кўрсатган экан. Бу ҳозиржавобликдан завқланган соҳибқирон шоирга сарпо инъом қилиб, эхтиром кўрсатган. Шуҳрати бутун Шарқни тутган шоирнинг қариган чоғдаги ҳаёти ҳам фақирликда кечгани шубҳасиздир.

Ҳофиз ўзи туғилиб ўсган она юрти Шерозни жуда севар, ундаги Мусалло боғи ва Рукнобод дарёсини қайта-

қайта тилга олиб васф этар эди. У умриинг охиригача Шероздан ҳеч қаерга чиқмай яшагани маълум.

Ҳофиз 1389 йилда Шерозда вафот этди. Халқ севиқли шоири жасадини ўзининг сайргоҳи Мусалло боғига дафн этди¹.

Ш.Шомуҳамедов 1965 йилда нашр этилган китобида Ҳофиз асарларининг дунё тилларига таржималари ва унинг ижодий меросини жаҳон илмида ўрганилиши тўғрисида батафсил ёзар экан, хулоса қилиб: “*Ҳали Ҳофиз ижоди ҳақида мукамал монографик асар майдонга келгани йўқ*”, деган эди.² М.Л.Рейснер китобида «*Ҳофизнинг газалчилик санъатига жаҳон шарқишунослик илмида 500дан ошиқ тадқиқот бағишланган...*” (“Газельному искусству Хафиза в мировой ориенталистике посвящено свыше пятисот работ...”)³ деб ёзди. Дўстимиз, Ҳофиз ижодини ўрганиш бўйича докторлик диссертацияси тайёрлаб ёклаган Аҳмаджон Куронбеков “*Ҳофиз ҳақида ҳозиргача ёзилган китобларни жамласа минглаб жилдни ташиқил этади*” дейди.⁴ Олим ўзи шу жумладан италиялик олима Даниела Менжини Кореалнинг “*Ҳофиз газаллари конкорданси*”, туркиялик Судий Бўснавийнинг “*Шарҳи девони Ҳофиз*”, эронлик ҳофизшунослар Баҳовуддин Хуррамшоҳий, Рижойи Бухоройи ва Раҳим Зуннурларнинг “*Ҳофизнома*”, “*Фарҳанги ашъори Ҳофиз*” ва “*Дар жўстижўйи Ҳофиз*” асарларидан ўз тадқиқотида кенг истифода этади⁵. Дарҳақиқат, Ҳофиз ижодининг умуминсоний аҳамиятини шундан ҳам билса бўладики, шеъриятга озми-кўп ошнолиги бўлган ҳар инсоннинг, хоҳ у Шарқда бўлсин, хоҳ Ғарбда, Ҳофиз ва унинг ғазаллари ҳақида эшитмагани кам. Аммо бу мавзуда

¹ Шу жойгача матн асосан Ш.Шомуҳамедов китобидан олинган. Қаранг: Шомуҳамедов Ш. Ҳофиз Шерозий. Т., “Фан”, 1965, 92 саҳ

² Шомуҳамедов Ш. Ҳофиз Шерозий, саҳ. 12.

³ Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X-XIV века) М., “Наука”, ГРВЛ, 1989, с. 179.

⁴ Аҳмаджон Куронбеков. Ҳофиз асрорининг етти пардаси. Т., ТДШИ, 2009, саҳ.3.

⁵ Қаранг: Куронбеков А. Ҳофиз ғазалиётда маънолар силсиласи. Т., “Фан”, 1994, 208 саҳ.; Куронбеков А. Ҳофиз асрорининг етти пардаси. Т., ТДШИ, 2009, 116 саҳ.

ёзганларнинг ҳар бири шоир меросини ўзича талқин қилади. А.Куронбеков Ҳофиз ғазалларидаги сўз-тимсолларни таҳлил қилиб икки китоб нашр қилди. Бу тадқиқотларида у форсларнинг *“Шеърӣ Ҳофиз ҳафт парда рӯйи ҳам дорад”* нақлидан келиб чиқиб, Ҳофиз ғазалиётидаги маънолар силсиласининг етти қабатини бирма-бир изоҳлаб чиқишга ҳаракат қилади.

Саъдийни “ғазал устаси” дейишади, ҳатто Жомий “Баҳористон” асарида келтирган бир тўртликда уни шу жанрнинг “пайғамбари” деб таърифланади. Дарҳақиқат, М.Л.Рейснер ҳам ўз тадқиқотида шоир ғазалларини – *“XIII аср ғазалчилигининг эътироф этилган юксак чўққиси”* (*“признанная вершина газельной лирики XIII века”*), *“XIII асрда шаклланган мумтоз ғазал андозасининг энг мукаммал ва тўлиқ рўёбга чиқиши”* (*“наиболее глубокая и полная реализация канона классической газели, сложившегося в XIII в.”*) деб таъкидлайди.¹ Маълумки, Саъдий нафақат ғазаллари билан, балки ўзининг шеърӣ *“Бўстон”* ва насрий *“Гулистон”* асарлари билан ҳам машҳур. Ҳофиз Шерозӣ эса ўз улуғ ҳамшаҳаридан фарқли ўлароқ фақат бир лирик девон қолдирган, унинг ҳам асосий қисми ғазаллардан иборат. Шундай экан, Ҳофизнинг ғазалсароликда Саъдийдан ўтган жойи нимада? Унинг умумжаҳонӣ шуҳратининг сири қаерда?

Бизга бу муаммони ечишда ҳам Алишер Навоӣ ёрдам бермасмикин? *“Насоӣм ул-муҳаббат”* асари 734-фаслида Ҳофиз ҳақида шундай сатрлар битилган:

“Алар лисон ул-зайб ва таржумон ул-асрордурлар. Басо асрори зайбия ва маонийи ҳақиқияки, сурат қисватида ва маънос либосида адо қилибдурлар. Агарчи маълум эмаски, алар иродат илики бир пирга бермиш бўлғайлар ва тасаввуф тариқида бу тоифадин бирига нисбат дуруст қилмиш бўлғайлар. Аммо сўзлари андоқ бу тоифа- машраби била мувофиқ воқеъ бўлубдурки, ҳеч

¹ Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X-XIV века), с.154.

кишига андоқ иттифоқ тушмайдур. Доғи алфоз латифлиги ва таркиб покизалиги ва равонлиги ва адо салосати ва латофати ва маъно ғариблиги чошнисиди худ аларни таъриф қилмоқ ҳаёт суйин жонбахилиққа таъриф қилгондек бўлғай. Хожалар(қ. а.) силсиласидин азизе дебдурки, ҳеч девон Ҳофиз девонидин яхишироқ эмас, агар киши сўфий бўлса. Бу фақирга андоқ маълум бўлубдур ва машхур мундоқдурки, Ҳазрат Мир Қосим(қ. с.) аларнинг девонини «Қуръони форсий» дер эрмишларки, Каломуллоҳ оёти маонисидин мамлу ва асрору нукотидин машхурдир. Чун аларнинг ашъори маорифнигори андин машхурроқдурки, иродга эҳтиёж бўлғай. Ҳар ойина қалам инони андин масруф қилилди. Алар етти юз тўқсон иккида оламдин ўтубдурлар»¹. Бу сатрларни “Нафаҳот ул-унс” матнига қиёслаб кўрилганда маълум бўлдики, Навоий устозининг сўзларини деярли шундайлигича туркийлаштирган экан². Айтиш мумкинки, бу таърифлар аслида ўша давр Ҳирот адабий мактаби вакилларининг Ҳофиз ижоди ҳақидаги тасаввурларини акс эттирар эди.

Агар келтирилган таърифларни таснифлаб чиқадиган бўлсак, биринчидан, Ҳофиз ғазаллари ғайб сирлари ва Борлиқ ҳақиқати моҳиятини (*асрори зайбия ва маонийи ҳақиқия*), яъни ирфоний маъноларни дунёвий тимсоллар ёрдамида (*сурат кисватида ва мажоз либосида*) ғазалхонга етказиш (юктириш) воситаси эканлиги уқтирилмоқда. Иккинчидан, шоирнинг бирор пирга қўл бергани ва бирор тасаввуф тариқатига расман алоқадор бўлганлиги маълум эмаслиги эътироф этилмоқда. Учинчидан, шоир сўзлари тасаввуф соликлари маслагини ва маънавий олами билан ниҳоятда мувофиқ эканлиги таъкидланмоқда. (*бу тоифа машраби била мувофиқ*). Тўртинчидан, Ҳофиз ғазалларининг бадий қуввати

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 17 том. Т., “Фан”, 2001, саҳ. 479-480.

² Қаранг: Абдурахмони Жомий. Осор. Дар ҳашт жилд. Жилди ҳаштум. Душанбе, “Адиб”, 1990, саҳ.128-129.

(алфоз латифлизи ва таркиб покизализи ва равонлизи ва адо салосати ва латофати ва маъно зариблизи) шу даражада юксакки уни инсонга жон бахш этувчи афсонавий оби ҳаёт билан тенглаштира бўлади. Шу хислатлари туфайли суфийлар даврасида самоъ пайти важди ҳол пайдо қилиш учун Ҳофиз девонидин яхшироқ восита мавжуд эмас. Шу жойгача “*Насойим*” матни сўзма-сўз Жомийдан таржимадир. Кўриниб туриптики, Жомий тасаввуф олими ва пири сифатида Ҳофизни таърифлашда унинг тасаввуфга алоқаси масаласига биринчи даражали эътибор қаратади. Навоий устози сўзларини рад этмаган ҳолда ўзидан фақат бир жумла кўшади, яъни Жомийга илова қилиб, Ҳофиз девонини давр улуғлари «*Қуръони форсий*» дейишларига сабаб ундаги ғазаллар Каломуллоҳ оятлари маънолари билан тўлиқ ва улардаги илоҳий сирлару нозик нукталарни ботинига жо этганлиги эканлигини алоҳида ажратиб кўрсатади. “*Нафаҳот*” ва “*Насоим*”даги таърифлар Навоийни тўлиқ қониқтирмаган эди. Ниҳоят, умрининг поёнида аллома “*Маҳбуб ул-қулуб*” рисоласини ёзиб, ундаги икки фаслда Ҳофизни ижодкор шахс сифатида таърифловчи охирги узил-кесил хулосасини баён қилади. Рисоланинг биринчи қисмида уни Саъдий ва Хусрав Дехлавийлар қаторида “*ҳақиқат асрорига мазжоз тариқин махлут*” этган ва “*каломларини бу услубда марбут*” этганлар сафига кўшган бўлса¹, асарнинг иккинчи қисмида уни яна Хусрав Дехлавий ва Жомийлар билан бир сафда “*пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқ*” ва “*пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўззолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ*” тариқини танлаган “*хос ишқ*” эгалари қаторига киритиб, шундай таърифлайди: “*Ва мутааххириндин икки оламни бир дов била ўйнагон муқаммир шевалар покбози ва ишқ дайри*

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14 том. Т., “Фан”, 1998, сах. 25.

фаносида ҳақиқат бодасидин маст риндлар ҳамрози шамсул-миллати вад-дин Хожя Ҳофиз Шерозийдур.”¹

М.Л.Рейснер шоир ижодини “улуғ санъаткор томонидан бадиий шаклда ёзилган форс адабиётидаги газалчилик тараққиётининг тарихи...” (“его творчество представляет собой написанную великим мастером в поэтической форме историю эволюции газели на фарси...”)² деб баҳолайди. “Ҳофиз газаллари қаҳрамониди барча анъанавий газал қаҳрамонларининг хислатлари шоирнинг ижодий хаёлотиди яхлит бир қиёфага бирлашиб зуҳур этади. Ушбу яхлит қиёфа эгаси “ринд” тимсолиди намоён бўладики, бу тимсол Ҳофиз ижодиди биринчи мақомга кўтарилади...” (“В герое хафизовской газели так или иначе воплотились черты всех традиционных героев газели, переплавленные и отлитые в единую форму творческим сознанием поэта. Этой единой оболочкой, формой можно назвать ринда, который в творчестве Хафиза выдвигается на первое место...”)³ Навоий шоирни “ҳақиқат бодасидин маст риндлар ҳамрози” деса, рус олимаси ҳам унинг ғазалларида бош қаҳрамон – ринд тимсолиди намоён бўлишини таъкидлайди. Хўш, шоир ғазалларидаги бош қаҳрамон, яъни *ринд* ўзи ким?

Аҳмаджон Куронбеков ўзининг махсус мақоласиди бу бадиий тимсолга шундай таъриф беради: “Ҳофиз газалларидаги “ринд” тимсоли, назаримизда, шоирнинг инсон ҳақидаги, унинг ижтимоий миссияси (яъни рисолати) ҳақидаги, инсоннинг табиатидаги зиддиятлар, руҳий оламидаги кечинмалар ва шоирнинг фалсафий мушоҳадалари ва олам сирлари ҳақидаги ўй-хаёлларини мужассамлаштирган.”⁴ Олимнинг ҳисобига кўра, Ҳофиз ғазаллари матнида “ринд” сўзи ва ундан ясалган сўзлар жами 90 марта учрар экан. Олим ғазаллар матнига таянган ҳолда бу тимсолнинг турли маъноларини батафсил таҳлил қилади.

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14 том, сах. 68.

² Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси, с. 201.

³ Там же.

⁴ Аҳмаджон Куронбеков. Ҳофиз асрорининг етти пардаси, сах.63.

Диққатга сазовор жойи шундаки, Ҳофиз талқинида бу тимсол фақат тасаввуфий эмас, балки дунёвий, ижтимоий, фалсафий маъноларга ҳам эга эканлиги аниқ далиллар мисолида очиб берилган. Биз мақолани тўлиқ такрорлашдан ўзимизни тийиб, фақат охириги хулосани келтирамиз: *“Ринд” Ҳофиз наздида “хурфикрли, дунё сирларини англашга интилган, ҳеч бир мутлақ ҳақиқатлар қолипига асир бўлмаган, озод инсон тимсолидир.”*¹ Дарвоқеъ, мақоланинг сарлавҳаси ҳам шундай: *“Ринд”- озод инсон тимсоли*. Назаримизда, дўстимиз муаммонинг нақ илдизини оча билган.

Биз фақат муаммонинг бошқа бир жиҳатига эътибор қаратиш билан чекланамиз. Албатта, шоир, яъни ҳаётдаги тирик инсон билан унинг ижодидаги бош қаҳрамон (*“лирик қаҳрамон”*) бир-биридан фарқ қилади. Тирик инсоннинг ўзига хос тирикчилик ташвишлари бор, ётар-турари, ейиш-ичиши, атрофидаги турли инсонлар билан мулоқоти, хуллас, бир инсоннинг воқеий ҳаёти. Шоир асарларидаги лирик қаҳрамон эса унинг маънавий ҳаётини акс эттиради. Жомий ва Навоийлар таърифлаган Ҳофиз аслида айни шу - шоирнинг ғазалларида ўз аксини топган лирик қаҳрамон - *“Ринд”*- ёки Навоийнинг аниқроқ ифодасида *“риндлар ҳамрози”* (риндлар сирдоши)дир. Аҳмаджон Қуронбеков ўзи ишлаб чиққан лингвопоэтик ёндошувга биноан фақат *“ринд”* сўзи ёки унинг асосида ясалган сўзлар таҳлилига асосий эътибор қаратади. Лекин бу тимсол шоир ғазалларининг бош қаҳрамони сифатида унинг деярли ҳар бир шеъри, ҳар бир сатрида ўзлигини намоён этади. Ҳофиз девонидаги биринчи шеър, айтиш мумкинки, унинг бутун ижодининг лейтмотиви, Европа романтиклари тили билан айтганда *“риндлар манифести”*дир². Мана унинг биринчи байти ва шоир Хуршиднинг шеърий таржимаси¹:

¹ Аҳмаджон Қуронбеков. Ҳофиз асрорининг етти пардаси, сах. 75.

² Шўролар даврининг букаламунликларига бир намуна сифатида эслаб ўтиш жоизки, 1957 йилда Сталинобод (ҳозирги Душанбе)да нашр этилган Ҳофиз девонида айни шу шеър мафкуравий *“қалтислиги”* тўғайли тушириб қолдирилган. Унинг ўрнига девонга хос алифбо тартибини бузиб, китоб аввалида учта ўша давр талқинига кўра

*Алоё айюҳас-соқий, адар каъсон у навилҳо,
Ки ишқ осон намуд аввал, вале ўфтод мушкилҳо.*
(Аё соқий, суниб жоминг қил эҳсон яшнасин
диллар,
Кўрунди аввал ишқ осону сўнгра тушди
мушкиллар.)

Девоннинг шу илк сатрларидаёқ бош қаҳрамон бутун бўй-баста билан намоён бўлмоқда. Шеър араб тилида анъанавий соқийга мурожаат билан бошланиб, келгуси форсий мисраъ инжа шеърятнинг бош мавзуси - ишқ туйғусининг муаммоларига эътиборимизни қаратмоқда. Хўш, аввал осон туюлиб, кейин мушкilotлари келиб чиққан бу туйғу қайси оламга тегишли – гап ирфоний (илоҳий, тасаввуфий) ишқ ҳақидами, ёки ўзимиз билган инсоний (дунёвий, мажозий) муҳаббат ҳақидами? Навоий таъкид этган “мажоз тариқи” шеърятни учун ишқдаги бу икки йўналиш бир-биридан жудо эмас, унда илоҳий муҳаббат инсонга муҳаббат билан ўлчанади, инсонга меҳр эса илоҳий ишқ даражасида соф, боқий ва беғараздир. Ҳофизнинг қаҳрамони тилга олган муаммо ҳар икки ҳолатга ҳам бегона эмасдир. Шеър таҳлилида давом этамиз:

*Ба бўйи нофайи к-охир сабо з-он турра бигшояд
Зи тоби жаъди мушкинаш че хун уфтод дар
дилҳо.*

(Сабо ечмоқчи бўлган сочининг хуш бўйига онт
ким,

Муанбар ҳалқа-ҳалқа сочидан қон бўлди бу диллар).

“Сабо” - нима? “соч”(турра, зулф) – кимнинг сочи? унинг “хуш бўйи” (бўйи нофа) нимани англатади? Нега хушбўй

“антиклерикал” (диний ақидалар ва арбобларини “фош қилувчи”) ва “исёнкорлик” руҳидаги ғазаллар келтирилган, кейинги шеърлар алифбо тартибида давом этган. Қаранг: Ҳофиз Шерози. Мунтахаби девон. Сталинобод, нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1957, 612 саҳ.

¹ Мумтоз адабиётимиз анъаналаридан мукаммал хабардор бўлган кекса авлоднинг истеъдодли вакили буюк “риндлар ҳамрози”нинг дилидаги туйғуларни бизга имкон даражасида мукаммал етказа олган, дейиш мумкин

жингала сочлардан диллар қонга тўлади? Агар бу сатрларни тариқат аҳли ўқиса, албатта важду ҳолга тушади, чунки ундаги барча тимсоллар тасаввуфий маънолардан холи эмас ва Ҳаққ ошиғининг ҳолатини жуда баланд пардаларда ва мукамал ифодалайди. Шу билан бирга аини шу байт мазмуни дунёвий шеърят ишқибозларини ҳам тўлиғича ҳаяжонга солишга қодир.

*Маро дар манзили жонон че амни айш чун ҳар дам
Жарас фарёд медорад ки бар бандид маҳфилҳо.*

(Менга ёр уйида ишрат қуриш имкони йўқ ҳар дам,
Қилуркан қўнғироқ фарёдки, боғланг юкни
ғофиллар.)

Бу мисралар ҳам ҳар икки тоифа учун тўлиқ тушунарли. Умар Хайём ҳам бу дунё фонийлигини таъкидлаган, аҳли тариқат ҳам шу сабабли бу ўткинчи дунё ҳою ҳавасларига меҳр боғламасликка чақиради.

Ба май сажжода рангин кун гарат пири музон гуяд,

Ки солик беҳабар набвад зи роҳу расми манзилҳо

(Ботир сажжодани майга агар пири мўғон айтса,
Йўловчига эрур маълум йўл аҳволи ва манзиллар.)

Ана энди “антиклерикал” ёки “ҳурфикрли” сатрларга дуч келдик. Май – маст қилувчи ичимлик сифатида “ҳаром” қилинган. Жойнамоз эса пок бўлиши керак. Унга шароб тўкилса нима бўлади? Аммо “пири музон” (1) мажусийлар руҳонийси, 2) майхона эгаси 3) тариқатда пири муршид) жойнамозни май билан бўяшни буюрмоқда. Бу қандай буйруқ бўлди? Ривоятга кўра бир улуғ суфий номоз ўқимас экан. Бир куни ундан сабабини сўрашипти. Суфий таҳорат олиб жойнамозга турипти ва кулоқ қоқиб “Аллоҳу акбар” деган экан, бутун баданидаги ҳар тола мўйи остидан қон тирқираб чиқипти. Шу билан таҳорати бузилиб, намоз ўқиш имкони бекор бўлипти. Ана сизга илоҳий ишқнинг жазаба қудрати ва жойнамознинг “ваҳдат майи” билан “бўялиши”.

*Шаби торику бими мавжу гирдоби чунин ҳоил,
Куҷо донанд ҳоли мо сабукборони солилҳо.*

(Қоронғидур кеча, кўрқинчли мавж, даҳшатлидир гирдоб,

На билгай ҳолимизни четда турган юки енгиллар).

Одамлар кўзига “ринд” бепарво ва беғам, масту лоуболи (ҳеч нарсадан тап тортмас). Аслида унинг маънавий оламида гирдобу тўфонлар мавж уради, бу ёруғ дунёнинг, ундаги одам наслининг барча ғаму ташвишлари унинг қалбини ўртади, изтиробга солади. Бу дунё ҳою ҳаваслари билан андармон бўлиб, ўзининг ҳам, ўзганинг ҳам ҳақиқий аҳволидан беҳабар ғофил инсонлар ориф дилидаги ўртанишларни сезармиди?

Ҳама қорам зи худкоми ба бадноми кашид охир,

Ниҳон қай монад он розе к-аз у созанд маҳфилҳо.

(Ёмон от бирла фош ўлди ишим охир ўжарликдан, Нечук ёшрин қолур сир сўзласа мажлисда оқиллар).

Бу сатрлар Ҳофиз тилида Мансури Халлож тақдирини эслатади. Шоир Халлож эмас, аммо унга бегона ҳам эмас. Таржимон мазмунни юмшатган, “худкоми” оддий ўжарлик эмас, унда ўз истагини жиловлаб ола билмаслик, яъни худбинлик иллатидан тўлиқ қутила олмаганликка ишора бор. Ринд ҳар қанча маънавий камолот касб этган бўлмасин, ўзи сезмаган ҳолда яна “мен”лиги унинг жиловига қўл узатиши мумкин. Тариқат аҳлининг давра олиб зикру само мажлиси қуриши ҳам “мен”ликка берилиш, дил сирини бегоналарга ифшо қилиш воситаси бўлиб қолмасмикин? Ана энди Жомийнинг “*ҳар чанд маълум нест, ки дасти иродати пире гирифта ва дар тасаввуф ба яке аз ин тоифа нисбат дуруст карда бошад*” деган гапларининг мазмун-моҳияти бироз равшанлашди.

Ҳузури гар ҳами хоҳи аз у зойиб машав, Ҳофиз,

Мата ма талқ ман таҳви дуа дуня ва аҳлиҳа.

(Агар васл истасанг ундан йироққа кетма, эй Ҳофиз,

Тилакни изла, кўй дунёни, бер орзуга табдиллар.)

Шўролар даврида қилинган таржимада араб тилидаги охирги сатр мазмуни яна бироз юмшатирилган. Орзуга етаман десанг, дунё ва унинг аҳлини кўй, улар билан ишинг бўлмасин, демокчи шоир. Хуллас, ушбу ғазал юқорида келтирилган Жомий ва Навоий таърифларига тўлиқ мос келади. “*Ҳофиз таъкидлашича, риндлар тариқи – Олий ҳақиқатни англаб етишининг ягона йўлидир*” («*Хафиз утверждает, что путь риндов – единственный путь к познанию Истины*»)¹ деб ёзади М.Л.Рейснер. Хўш бу қандай йўл экан?

Шиблий Нуъмонийнинг: “*ғазалнинг ҳақиқий ривожини тасаввуфдан бошланади*”, деган фикрини олдинроқ келтирилган эдик. Дарҳақиқат, XII аср бошларида ижод этган Муиззийда фақат 60 ғазал учраса, XIII аср бошларида вафот этган Аттор девонида унганча яшаган барча шоирлар меросига қараганда энг кўп - 756 ғазал мавжуд. Ислом маърифатчилиги даври учун (X-XI асрлар) шеъриятда қасида етакчилик қилган бўлса, Тасаввуф тариқатлари ва ирфон босқичида (XII-XIII асрлар) ғазал жанри олдинги ўринга ўта бошлаганининг гувоҳимиз. Айни сарой мадҳиягўйлигини тарк этган ва ирфоний ғояларни куйлашга ўтган шоирлар ижодида ғазалнинг шаклий мукамаллашуви ва етакчи лирик жанрга айланиши юқорида кўзатилади.

Тасаввуф сулукларининг асл мақсади нима? Минтақа маънавий тақомилининг муайян босқичида нега улар юзминглаб инсонларни ўзига жалб этди? Чунки ҳар бир инсонда моддий эҳтиёжлардан ташқари маънавий эҳтиёж, аниқроғи маънавий камолот эҳтиёжи мавжуд. Маънавий камолот эса инсоннинг ўз борлиғи Ҳақиқатини, мавжудлигининг Сабаби, Моҳиятини англаб етишга интилиш сифатида рўёбга чиқади. Сунна босқичида (VIII-IX асрлар) мусулмонлар Пайғамбар(сав) ибратини етарли билган бўлсалар, Ислом маърифатчилиги алломалари ақлни, мантикий тафаккур ва билимни инсонлар учун Борлик Ҳақиқатини ёритувчи маёқ деб талқин қилдилар. Бу давр

¹ Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси, с. 204.

кишиси учун туйғу эмас, тафаккур муҳим бўлди. Аммо инсон ботиний дунёси фақат ақл, билим ва тафаккур билан чекланмайди. Инсонга булар ўта зарур, аммо булар уни тўлиқ қониқтирмайди. Чунки унда қалб бор, кўнгил бор. Суфийлар айна шу кўнгилни қониқтириш йўлини изладилар. Кўнгил эса фақат меҳр истайди, муҳаббат қидиради. Лекин, афсуски, инсонларнинг бир-бирига меҳри, муҳаббати пойдор эмас, ўзгарувчан. Суфийлар илм йўли билан Борлиқнинг Олий Ҳақиқатига етиб бўлмаслигини тушундилар. Улар энди ишқ йўлини танладилар. Улар ўткинчи туйғуларни тарк этиб Борлиқнинг Олий Ҳақиқатига ошиқ бўлдилар, унга бутун борлиғи билан интиладилар, ўзларини ундан айро тасаввур қила олмайдиган бўлдилар.

Ирфоний шеърият ана шу кайфият изҳоридан туғилди. Ҳақ ошиғи ўз туйғуларини қандай ифодалаш мумкин? Гайб сирларини оддий тил билан тўғридан-тўғри ифодалашнинг имкони йўқ. Ана шунда мумтоз шеъриятнинг мажозий тимсоллари қўл келди. Бироқ агар Аттор сингари мажозий тимсоллардан фақат тасаввуфий ғояларни баён қилиш учун, фақат ботиний, гайбий мазмунларни ифодалаш учун оддий бир восита сифатида фойдаланишга уриниладиган бўлса, шеърий сатрларда кўпмаънолилиқ ўрнини шартлилиқ, бадий тимсол ўрнини диний-фалсафий ваъз эгаллаб оладиган бўлса, унда бундай шеърлар моддий воқелиқдан, инсонни ўраб турган моддий ҳаётдан узоқлашиб қолади. Натижада шеър жозибаси йўқолади, бундай сатрлар яна инсонларнинг қалбига етиб бормади.

Шундай қилиб, инсон ақли ва тафаккурига таянган дунёвий адабиёт Борлиқнинг Олий Ҳақиқатини ифодалай олмагани сабабли бора-бора ижодкорларнинг ўзини ҳам қониқтирмай кўйган бўлса, “*ҳақиқат тариқи*”ни танлаган шоирлар йўли ҳам амалда қониқарли бўлиб чиқмади. Чунки инсон моҳияти фақат моддийликдан ҳам, ёки фақат маънавий эҳтиёжлар мажмуидан ҳам иборат эмас. XII-XIII асрлар давомида Санойӣ, Анварий, Хоқоний, Саъдий каби устоз

шоирлар бадий ижодда ана шу бир томонламаликларни энгиб ўта бошладилар. Аммо уларнинг бадий мероси яхлит олиб қаралганда, очик тан олиш керакки, бу соҳадаги олий уйғунлик намунаси даражасига ета олгани йўқ. Масалан, Саъдийни оладиган бўлсак, унинг “*Эй сорбон, оҳистарон*” деб бошланувчи юксак бадий ифодага эришган ишқий ғазаллари мавжудлигини инкор қилмаган ҳолда улуг устознинг панд-насихатга мойиллигини ҳам тан олиш керак бўлади. Унинг юқорида тўлиқ келтирилган “*Тани одами шариф аст ба жони одамият*” деб бошланувчи ғазали бундай шеърларнинг ёрқин намунасидир. Саъдий даври учун бу йўналишдаги шеърларнинг нақадар долзарблиги ҳақида гапирилди. Аммо Ҳофиз бошқа давр одами. Энди аёвсиз мўғул босқини ваҳшат солаётгани йўқ. Шу билан бирга дориламон замонларга эришилди, дейиш ҳам қийин. Турли сиёсий кучларнинг ўзаро қирғинбарот жанжаллари камайгани йўқ. Турли ижтимоий тоифаларнинг ўзаро рақобати сусайгани йўқ. Ҳукмрон гуруҳлар ўз беш кунлик айши-ишратлари йўлида меҳнаткаш аҳолининг бори-йўқ топганини шилиб олиш пайида, дин пешволари – зоҳирий уламолар Аллоҳ ҳукмларини ўз фойдалари ва ҳукмрон доиралар манфаати нуқтаи назаридан талқин қилиш билан овора.

Саъдий инсонларга одамийликнинг моҳиятини тушунтиради. Ҳофиз учун энди буни қайта тушунтиришга ҳожат йўқ. Ҳофиз ғазаллари устоз шоир шеърида олға сурилган ғоянинг ҳаётдаги амалий ифодасини гавдалантириб беради. Шоирнинг қаҳрамони айни Саъдий истаган одамийликни тўлиқ ўзлаштириб, ўз ҳаёт фалсафасига, турмуш тарзига айлантирган инсоннинг нақд ўзидир. Яъни салаф шоир тушунтирган, тарғиб қилган бўлса, халаф шоир ушбу ғоя ифодачисини бевосита кўрсатади, тирик инсон қиёфасида намоён қилади.

Яна М.Л.Рейснерга мурожаат этамиз: “*Форс тилидаги инжа шеъриятнинг ютуқларини уларнинг бутун хилма-хиллиги билан қалбига сингитиб, Ҳофиз уларга ўз ижодий*

услуга моҳ ҳолда ранго-ранг бир яхлитлик баҳи этди.”
 (“Восприняв достижения лирической поэзии на фарси во
 всем их многообразии, Хафиз синтезировал их в соответ-
 ствии с собственной творческой манерой”)¹ Бир пайтлар
 мен – ёш талаба – устоз қошида имтиҳон топширар эканман,
 Ҳофиз шеърятининг энг ёрқин жиҳати – исёнкорлик деб
 баҳолаган эдим. Бунга асос, масалан, қуйидаги бошланувчи
 шеър:

*Биё то гул бар афшонему май дар созар андозем,
 Фалакро сақф бишкофему тарҳи нав дар андозем!
 Агар ғам лашкар ангезад, ки хуни ошиқон резад,
 Ману соқий ба ҳам созему бунъёдаш бар андозем...*

(Кел энди гул сочиб ҳар ён, қадаҳ қўлда ўтургаймиз,
 Бузиб чарх эски томин, янги бир тарҳ ила қургаймиз.
 Агарда тортса ғам лашкар, тўкишга ишқ эли қонин,
 Мену соқий бўлуб бирга, бу ташвишни
 битиргаймиз...)

Дарҳақиқат, “Бузиб чарх эски томин, янги бир тарҳ ила
 қургаймиз” каби журъатли сатрлар муаллифи бир қарашда
 ўта исёнкор кўринади. Бунинг устига “Агар жаннат
 тиларсан, биз билан майхонага юргил,
 Сеиш хумнинг тагидан ҳавзи кавсарга етургаймиз”, деган
 ҳазиломуз гаплар ҳам ўша давр мафқурасига жуда кескин
 зарбага ўхшаб туюлади. Аммо “исёнкор” шоирнинг ғам
 лашкарини енгиш борасидаги амалий таклифи қандай?
 “Агарда тортса ғам лашкар тўкишга ишқ эли қонин, Мену
 соқий бўлуб бирга, бу ташвишни битиргаймиз”. Демак,
 шоирнинг “исёнкорлиги”ни амалий фаолият саҳнига
 ўтказадиган бўлсак, “ғам лашкарини” бода кайфи билан
 бироз унутиш таклифидан нари ўтмас экан. Ҳофиз жангчи
 эмас, кўзғолонга ҳам даъват қилаётгани йўқ. У - шоир, шеър
 - кўнгил малҳами, шоир маҳзун кўнгилларни дилкаш
 сатрлар билан овлаш пайида, оғир замонларда ўз шеърлари
 билан одамлар дилида ҳаётга муҳаббатни янгилаш ниятида.

¹ Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси, с. 205.

Ҳофиз ижодида шеър ниҳоят ўз асл мустақил моҳиятини тўлиқ англаб етди ва шунга мувофиқ шаклу мазмун касб этди. *“Шеърят Ҳофиз учун ҳақиқат ифшосидир, ва у олий моҳият сирларини англаб етиш учун шоирдан қандай хислатлар талаб этилишини ҳам кўрсатиб беради”* (*«Поэзия есть для Хафиза открытие истины, и он указывает, какие качества необходимы поэту, чтобы проникнуть в тайну высшего смысла»*)¹ Ҳофиз қаҳрамони бир пайтнинг ўзида ҳам юксак намуна, маънавий ибрат, ҳам воқеликдаги оддий инсон.

Ҳофиз суфий эмас, аммо тасаввуф ғояларига бефарқ ҳам эмас. Унинг шеъряти бир пайтнинг ўзида мукаммал ирфоний шеърят, ва шу билан бирга тўлиқ маънода инсоннинг дунёвий ғам-ташвишлари, завқу шавқлари, айшу лаззатлари ҳам бу шеърятда жонли ва ёрқин акс этган. Бундай олий уйғунликка эришиш осон иш эмас, ва унчамунча истеъдод эгасига насиб қиладиган нарса эмас. Аммо инсоннинг кўнглини топишнинг бошқа йўли йўқ. Зеро инсон моҳияти моддий ва маънавий олам уйғунлигидадир². Унинг кўнглини топиш учун ана шу уйғунликни ўз ижодида акс эттира билмоқ керак. Шу юмушнинг ухдасидан чиққан ижодкоргина ҳақиқий ижодкор, ҳақиқий санъаткор сифатида эл кўнглидан, бутун инсоният дилидан Ҳофиз сингари абадий жой ола билади.

Шарқ шеърятида байт мустақиллиги тамойили мавжудлигини деярли барча тақиқотчилар таъкидлашади. Ҳазалдаги ҳарбир байт марварид шодасидаги дурдек алоҳида чакнаб туриши шеърнинг катта ютуғи ҳисобланади. Академик А.Мирзоев ёзади: *“Ҳазалда тарихан анча илгари бошланган ҳар бир байтнинг мустақил маънога эга бўлиш хусусияти кундан-кунга такомил топти ва Ҳофиз ижодида мужассамланди. Аксарият Ҳофиз газалларидаги ҳар бир*

¹ Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси, с. 205.

² Ислоҳ Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008, сах. 65-70.

байт мустақил маънога эга байтлардир."¹ Байтлар мустақиллиги эса, олимнинг фикрига кўра ғазалга айрим байтларни беркитиб, ишқий мисралар орасига чуқур социал мазмунли байтларни кўмиб кетишга имкон беради. Бундай имкониятлардан Ҳофиз, айниқса, ўринли фойдаланган, деб ҳисоблайди тожик совет олими. Буни шоир ижоди билан шуғулланган бошқа бир қатор олимлар ҳам қайд қиладилар. А.Мирзоев ўз фикрида давом этиб: «Ҳофиз ижодида ғазаллар байтининг мустақил маънога эга бўлиши шоирга ишқ ва ошиқлик тушунчаси қатори ахлоқий, панду ҳикмат, фалсафа ва шунга ўхшаш масалалар ҳақидаги фикрларни ҳам ўз салафлари ва ўз асрдошларига нисбатан кўпроқ киритиб кетиш имконини беради»² дейди-да, Шибли Нуъмонийнинг куйидаги сўзларини келтиради: «Ҳожа Ҳофиз бир томондан ғазал тематикасини анча кенгайтирди, унга ахлоқ, фалсафа, панд ва сиёсат масалалари ва бошқа мазмунларни киритди ва, иккинчи томондан, у махсус ғазал услубини жуда яхши эгаллади, ғазал тилига хос ва унга даркор бўлган латофат, ширинлик, рангдорлик ва зарофат каби хусусиятларнинг ҳаммасига риоя қилди ва сақлаб қолдиким, ҳеч бири унинг қаламидан четда қолмади»³. А. Мирзоев Шибли Нуъмонийнинг фикрини дуруст топиб, унинг тасдиқи учун куйидаги бошланувчи ғазални мисол қилиб келтиради:

*Гульизоре зи гулистони жаҳон моро бас,
3-ин чаман сояи он сарви равон моро бас.
Ману ҳамсуҳбатии аҳли риё дурам бод!
Аз гаронони чаҳон ратли гарон моро бас.
Қасри Фирдавс ба подоши амал мебахшанд,
Мо, ки риндему гадо дайри мугон моро бас...
(Бу жаҳон гулшанина ул юзи гул раъно бас.
Бу чаманда у қадди сарв равон танҳо бас.*

¹ Шомуҳамедов Ш. Ҳофиз Шерозий, сах. 42.

² Шу китоб, сах. 44.

³ Шу китоб, шу саҳифа.

Тилагим аҳли риё сухбатидан бўлмоқ узоқ
Ҳам ёқимсиз кишидан менга қадаҳ сахбо бас.
Қилмишингга яраша бергусидир жаннатни
Биз гадо риндга муғ дайридаги маъво бас...)¹

Кўриниб турибдики, ғазал кўп планли ва кўп мазмунли. Бунга ўхшаш ғазалларга бирор сарлавҳа кўйиш ҳам қийин, чунки у бари бир шеър мазмунини тўлиқ ифода этолмайди. Ушбу ғазалда ҳам олдингиларга ўхшаш ишқни улуғлаш билан бирга риёкорларни фош этиш, фалсафа, зиндадиллик, риндона фикрлар ва шунга ўхшаш хилма-хил мавзулар мавжуд.

Аmmo тожик олими Ҳофиз ғазалининг бу хусусиятидан камчилик ҳам топади: “*Бу ҳолат ўз навбатида ғазал байтлари орасидаги маънавий ва мантиқий алоқанинг ниҳоятда сусайишига сабаб бўлади*”². Ушбу мулоҳазада бир нозик жиҳат назардан қочирилган. Назаримизда, Ҳофиз шеъри ҳақида бундай тасаввур олимнинг икки турли матн орасидаги жиддий фарққа етарли эътибор бермаганлигидан келиб чиққан. Гап шундаки, илмий матнда жумлалар орасидаги мазмуний ва мантиқий алоқа ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Унинг бузилиши, ва ҳатто сусайиши жиддий камчилик ҳисобланади. Бадий матн, айниқса, шеър сатрлари орасидаги боғланиш эса буткул бошқа қонуниятларга бўйинсунади. Агар “*соғлом ақл*” нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, шеърга қофиянинг нима кераги бор, вазннинг нима ҳожати бор? “*Одамга ўхшаб*” тўғри гапираверсак, фикримизни равшан ифодаласак бўлмайдими? Ҳамма гап ана шунда. Шеър “*фикрни равшан ифодалаш*” воситаси эмас. Ундаги вазн ва қофия қандай вазифа бажарса, ҳарбир байтнинг “*марварид шодасидаги дурдек алоҳида чақнаб туриши*” ҳам шундай вазифа бажаради. Чунки шеър шоир дилидаги инжа

¹ Шеър ва унинг таржимаси ҳам Ш.Шомухамедовнинг “Ҳофиз Шерозий” китобидан олинди, сах. 44-45.

² Мирзоев А. Рудаки. Жизнь и творчество. М., «Наука» ГРВЛ, 1968, стр. 281-282. Европа шарқшунослари бунга «*дезинтегрированный тип газели*» деб аташади. (Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси, с. 200. (дезинтеграция – «распадение, расчленение целого на составные части») - Словарь иностранных слов. М., 1988, с. 152.)

туйғуларни шеърхон кўнглига юктириш воситасидир. Ундаги вазн ва қофия, радиф ва бадий санъатлар, мусиқийлик ва оҳанг, “байт мустақиллиги” ва ҳар бир сўз-гимсолнинг кўпмаънолиги шу вазифага хизмат қилади. Ҳофизнинг буюклиги шундаки, у бадий сўзнинг асл моҳиятини ниҳоятда чуқур ҳис қилди ва унинг инсон қалбига таъсир кучини ниҳоятда юқори даражага кўтара олди. Ҳофиз фалсафа сўқимайди, панд-насиҳат қилмайди, бировни мадҳ этиш ёки қоралашни мақсад қилмайди, бирор буюмни васф этмайди, ақл ўргатмайди, сиёсий-ижтимоий масалаларни таҳлил қилиш билан шуғулланмайди, ҳатто маъшуқага севги изҳор қилиш ҳам мумтоз шеърятнинг вазифасига кирмайди. “Ишқий, фалсафий, ирфоний, дидактик, тавсифий газаллар ўрнини Ҳофизда ушбу мавзуларнинг барчасини у ёки бу даражада ўзига сингдира олган яхлит бир инжа туйғу уйғотувчи шеърий асар эгаллади,” (“Место газели любовной, гедонической, философской, мистической, назидательной или повествовательной у Хафиза занимает газель, дающая определенный набор указанных тем, которые демонстрируют практически универсальную сочетаемость.”)¹ деб таъкидлайди М.Л.Рейснер.

Ҳофиз ғазаллари фақат бир нарсага қаратилган: инсонлар дили билан дардлашиш, ҳаёт ғам-ташвишлари билан озорланган қалбларга малҳам қўйиш, уларнинг кўнглини кўтариб ҳаётга чанқоклик туйғусини тиклаш. Ҳофиз одамларни фақат бир нарсадан қайтаришга уринади - мардумозорликдан, ўзи сингари бир одам кўнглига озор етказишдан. Ҳақиқий инсонийлик ўзи шу эмасми? Шоир фақат бир нарсани ёмон кўради - риёни, сўз ва амал орасидаги зиддиятни. Унинг учун энг қиммат нарсалар – самимият ва меҳр-шафқат. Шоирнинг ҳар бир ғазали моҳиятан айна шу туйғулар ифодачисидир.

“Ҳофиз ижодида газал ўз такомилининг шу даражасига эришдики, энди бадий сўз ўз мустақил рисолати ва аҳамияти ҳақида фикр юритиш қувватини

¹ Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси, с. 205-206.

ҳосил қилди”. («Газель в творчестве Хафиза достигла той степени зрелости, когда поэтическое слово способно размышлять над своим собственным смыслом и назначением.»)¹ XVIII аср охири - XIX аср бошлари немис романтизмнинг атоқли вакили, адиб ва файласуф Жан Поль (Иоганн Пауль Фридрих Рихтер, 1763-1825) ўзининг эстетикага оид фалсафий асарига шундай мулоҳаза юритади: “Эпос ўтмишда бўлиб ўтган воқеани тасвирлайди, драма - келажакка йўналган ва келажак сари ривожланиб борувчи фаолият, лирика эса ҳозир кўнгилдан кечиб турган тирик туйғу ифодасидир. Лирика, моҳиятан, барча шеърини шаклларнинг ибтидосидир, чунки шеърини туйғудан тугилади, унда шеърини алангалантирувчи учкун бор... Ўз-ўзича лирика олови... ҳаётдаги ҳар қандай аланга сингари эркин ёнади, муқим бир шаклга кирмайди...” (“Эпос изображает событие, развертывающееся на основе прошлого, драма - действие, развивающееся в сторону будущего и направленное на будущее, лирика - чувство, заключенное в настоящем. Лирика, по существу, предшествует всем поэтическим формам, потому что вообще чувство рождает поэзию, в нем искра, ее зажигающая;... Сам по себе лирический огонь ... как и всякое пламя в жизни, горит свободно, не принимает устойчивого облика...”)² Ҳофиз ғазаллари айни шундай эркин алангаланувчи туйғулар олови бўлиб, уни муайян мантиқий қолипга тушириш ҳаракати бефойда уринишдир. Уларнинг бениҳоя таъсир кудрати ҳам шундандир.

Алишер Навоийнинг форс тилидаги ижоди, кўркмай айтиш мумкинки, биринчи навбатда Ҳофиз ғазалиётдан улгу олади. “Девони Фоний” мундарижасида ғазаллар миқдори 552та бўлса, шундан, менинг ҳисобим бўйича, 227та ғазал, яъни жами Фоний ғазалларининг ярмидан кўпи “Таббуъи Хожса” ёки “Дар таъри Хожса (Ҳофиз)”

¹ Там же, с. 206.

² Жан-Поль. Приготовительная школа эстетики. М., «Искусство», 1981, с. 276.

деб номланган. Аммо кейинчалик покистонлик олима Суғробону Шукуфта бу ҳисобга тузатиш киритди. Олиманинг аниқлашича, “Девони Фоний” кўлёмаларида баъзан Татаббўи Шайх (ёки Татаббўи Шайх Саъдий) деб номланган ғазалларнинг баъзилари аслида Ҳофизга татаббуъ қилинган экан¹. Шундай ғазаллардан 7тасининг матлаъи олима тадқиқотида қайд этилган бўлиб, Алишер Навоий “Мукаммал асарлар тўплами”нинг 18-19 томларини² текшириб чиққанда маълум бўлдики, улардан фақат биттаси тузатилган бўлиб,³ қолган 5таси, дарҳақиқат, “Татаббўи Шайх” (ёки “Айзан”, яъни, “яна шу шоир шеърига татаббуъ” маъносида) сарлавҳаси остида тузатилмай қолиб кетган экан⁴. Охириги бир шеър эса, “Мухтаравъ” (яъни шоирнинг ўз ихтироси) сифатида “Айзан” деб кўрсатилган⁵. Демак, бизнинг юқорида кўрсатган рақамимизга яна 6 ғазални қўшиб, 233тага етказиш лозим бўлар экан.

Навоий ҳам устози Жомийга ҳамоҳанг равишда Саъдийни ғазал ижодчиси деб ҳисоблайди. “Девони Фоний”даги 22 ғазал Саъдийга татаббуъ қилинган бўлиб, татаббуълар миқдори жиҳатидан Шайх тўртинчи ўринда туради. Биринчи уч ўрин Амир Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий ва Ҳофиз Шерозийларга аталган. Навоий ўзининг машҳур қитъасида ёзади:

*Ғазалда уч киши тавридур ул навъ
Ким, андин яхши йўқ назм эҳтимоли,
Бир муъжизбаёнлиг соҳири ҳинд*

¹ Шукуфта Суғробону. Шарҳи аҳвол ва осори форси Амир Алишер Навоий мутахаллус ба Фоний. Исломобод-Покистон, 2005, сах. 287-288.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Девони Фоний. (Ғазалҳо). 18-19 томлар. Т., “Фан”, 2002, 552+600 сах.

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Девони Фоний. (Ғазалҳо). 18 том. Т., “Фан”, 2002, сах. 164.

⁴ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Девони Фоний. (Ғазалҳо). 18 том. Т., “Фан”, 2002, сах. 214, 222, 224, 226, 228.

⁵ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Девони Фоний. (Ғазалҳо). 19 том. Т., “Фан”, 2002, сах. 544.

*Ки, шиқ аҳлини ўртар сўзу ҳоли,
Бири Исо нафаслик ринди Шероз,
Фано дайрида масту лоуболи.
Бирм қудси асарлик орифи Жом
Ки, жсоми Жамдурур сингаи сафоли.
Навоий назмига боқсанг, эмастур
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи.
Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш,
Анга уч ийўх махвашиинг жамоли.¹*

Демак, Навоий Саъдийнинг ғазалнависликдаги мавқеини тўғри идрок этган ва унга шу мавқеига яраша ҳурмат кўрсатган бўлса-да, бу соҳадаги ўзининг устозлари қаторида тилга олмайди. Чунки Амир Хусрав ва Ҳофизга нисбатан бир аср олдинги давр ижодкори. Саъдий ғазални ўзининг салафларига нисбатан жуда юқори поғонага кўтара олган, уни камолга етказиб, мустақил жанрга айлантира олган, аммо XIV аср ғазалнавислари бу жанр ривожидан ундан илгари кетдилар. Навоий XIV-XV асрларга оид уч шоирни устоз деб тан олади, аммо улардан қайсиси кўпроқ шоирни маҳлиё этганлигини юқорида кўрдик. “Девони Фоний”да устозларга бағишланган татаббуълар миқдори бўйича Саъдийдан олдинги ўринни 29 татаббуъга сазовор бўлган Амир Хусрав эгаллайди, шоирнинг севимли ва ниҳоятда қадрли устози Абдурахмон Жомий ғазалларига шоир 47 татаббуъ бағишлайди. Шундай қилиб, бу жанрнинг энг эътироф этилган 3 забардаст намояндасига Фоний девонида жами 103та татаббуъ бағишланган. Оддий ҳисоб-китобдан ҳам Ҳофиз Шерозийнинг ғазалнавислик соҳасидаги қудрати Навоий наздида қай даражада устун эканлиги маълум бўлиб турипти. Амир Хусрав 5 девон тузган, ғазалларининг умумий миқдори мутахассислар ҳисоб-китобига кўра 2000дан ошади². Жомийнинг 3 девони таркибида

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 6 том. Т., “Фан”, 1990, саҳ. 516.

² Бақоев М. Ҳаёт ва эҷодиёти Хусрави Дехлави. Душанбе, “Дониш”, 1975, с. 165. Амир Хусрави Дехлави. Осори мунтахаб. Жилди 4, Душанбе, “Ирфон”, 1975, с. 5.

1800дан ортиқ ғазал мавжуд. Ҳофиз девонида эса бори-йўғи 636та ғазал жамланган. Ҳирот адабий мактабида нафақат Жомийнинг, балки Амир Хусравнинг ҳам мавқеи жуда баланд бўлган. Шунга қарамай, юқоридаги нисбатлар Навоий учун Ҳофиз ғазаллари бошқа барча бу соҳа устозлари ижодидан қай даража мафтункорроқ эканлигини яққол намоён этиб турипти.

Покистонлик навоийшунос Суғробону Шукуфтанинг Амир Алишер Навоий (Фоний) ҳаёти ва ижодига бағишланган махсус тадқиқотида шу мавзуга махсус тўхталиб, унинг 217та форсий ғазали Ҳофизга татаббуъ эканлигини таъкидлайди ва китобида шулардан 188тасининг матлаълари қиёсини келтиради¹. Олиманинг кўрсатиб ўтишича, “*Татаббуъи Хожса*” (ёки “*Татаббуъи Хожса Ҳофиз*”) дейилганда шоирнинг аниқ бир шеърига татаббуъ-жавоб қилинган бўлиб, “*Дар таври Хожса (ёки Дар таври Хожса Ҳофиз)*” дейилган бўлса, бу шеър умуман Ҳофиз ғазаллари руҳида ёзилган, аммо аниқ бир шеърга жавоб эмаслигини тушуниш керак экан. Аммо шундай маънода оладиган бўлсак, баъзан девонда “*Мухтараъ*” (яъни шоирнинг ўз ихтироси) сифатида келтирилган шеърлар ҳам Хўжа Ҳофиз “*таврида*” ёзилганлиги очик сезилиб туради. Масалан –

Мо ба кужо, зуҳду ибодат кужо?

*Маст кужо, тақвию тоат кужо?*²

деб бошланувчи шеър Ҳофизнинг -

Салоҳи кор кужо-ву ман хароб кужо?

Бебин тафовут раҳ, к-аз кужост то ба кужо?

(Қаёнда ўнгламоқ ишни ва ман хароб қаён?

Бу йўл қаёндаю мен қайдаман, жавоб қаён?) -

матлаъли ғазали таъсирида эмасми? Бизнинг назаримизда, шоир ўзи махсус кўрсатмаган бундай

¹ Шукуфте Суғробону. Шарҳи аҳвол ва осори форси Амир Алишер Навоий мутахаллус ба Фоний. Исломобод-Покистон, 2005, саҳ. 250-273.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Девони Фоний. (Ғазалҳо). 18 том. Т., “Фан”, 2002, саҳ. 28.

ўхшашликлар “Девони Фоний”ни Ҳофиз девони билан астойдил солиштирганда яна анча-мунча чиқса керак.

Покистонлик олима жуда савобли иш қилган. У улуғ ўзбек аллома шоири ва адибининг ҳаёти ва ижодий фаолияти билан форсийзабон китобхонларни яқиндан мукаммал таништирибгина қўймай, Навоий-Фонийнинг форс шеърляти устодлари билан ижодий ҳамкорлигининг аниқ далилларини бирма-бир аниқлаган. Жумладан, нафақат Ҳофиз, балки бошқа Навоий тилга олган устозлар - Жомий, Амир Хусрав, Ҳасан Деҳлавий ва бошқаларнинг Фоний татаббуъ боғлаган шеърларини аниқлаб, тадқиқотида уларнинг матлаъларини Навоий ғазалларига қиёслаб келтирган. Натижада юқорида кўрсатилган баъзи камчиликларни ҳам тузатиш имкони пайдо бўлди. Масалан, “Девони Фоний”нинг мавжуд нашрига таяниб биз келтирган рақамни тузатиб Саъдийга татаббуъ қилинган ғазаллар сонини 27тадан 22тага камайтиришга тўғри келди. Аммо ҳар тўқисда бир айб дегандек, негадир Ҳофизнинг бирқатор машхур шеърларига Фоний татаббуълари олима келтирган рўйхатдан тушиб қолган. Жумладан, Ҳофизнинг қуйида матлаълари келтирилган икки ғазали ва унга Фоний жавоблари Суғробону Шукуфта китобида номаълум сабабларга кўра тушуриб қолдирилган:

Ҳофиз:

*Дуи аз масжид сӯи майхона омад пири мо,
Чист ёрони тариқат баъд аз ин тадбири мо?*

Фоний:

*Дӯ сӯи дайри мугон омад зи масжид пири мо,
Чист жуз зуннор бастан баъд аз ин тадбири мо?¹*

Ҳофиз:

*Суфий биё, ки оина софист жомро,
То бенгари сафойи майи лаълфомро.*

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Девони Фоний. (Ғазалҳо). 18 том. Т., “Фан”, 2002, сах. 66.

Фоний:

*Соқий, биёр жоми майи лаълфомро,
Бежавф соз пайкари ёқут жомро.¹*

Икки девонни солиштириш мобайнида яна бир янгилик аниқландики, на покистонлик олима назари тушмаган, ва на 20 томликда белгиланмаган татаббуълар ҳам йўқ эмас экан. Масалан, куйидаги матлаъли ғазаллар:

Ҳофиз:

*Равнақи аҳди шабобаст дигар бўстонро,
Мирасад муждаи гул булбули хушилҳонро.*

Фоний:

*Базмгаҳ сохт дигар шоҳиди гул бўстонро,
Мужда деҳ, боди сабо, булбули хушилҳонро².*

Хулоса шуки, юқоридаги 233 рақами ҳам охирги чегара эмас, яъни агар икки девонни охиригача диққат билан қиёсланса, рўйхат янада бойиб бориши эҳтимолдан холи эмас экан. Дарҳақиқат, устоз Ш.Шомуҳамедов “Девони Фоний” даги ғазаллардан 250таси Ҳофизга татаббуъ деганда янглишмаган кўринади.

Энди намуна тарикасида Ҳофиз ғазаллари ва Фоний татаббуъларни икки ғазал доирасида қиёслаб кўрамиз. Ҳофизнинг лейтмотив ғазалини юқорида сатрма-сатр кўриб чиқдик. Фоний девонидаги 4-ғазал айни шу ғазалга татаббуъ бўлиб, у ҳам арабий сатр билан бошланиб, арабий жумлада тугалланади. Татаббуъ қондасига кўра, Фоний ғазали Ҳофиз шеъри билан бир ҳил вазнда ёзилиши,

^{1 1} Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Девони Фоний. (Ғазалҳо). 18 том. Т., “Фан”, 2002, сах. 74.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Девони Фоний. (Ғазалҳо). 18 том. Т., “Фан”, 2002, сах. 68.

қофиялари ҳам мувофиқ бўлиши, мазмунида ҳам маълум даражада умумийлик бўлиши лозим. Шу билан бирга кейинги ғазалда муайян янгиликлар ҳам юз кўрсатиши шарт бўлади.

Фоний ғазалининг биринчи байти билан танишамиз:

*Румузул-ишқ конат мушкилан, бил-каъс ҳаллилҳо,
Ки он ёқути маҳлулат намояд ҳалли мушкилҳо.*

(Ишқ сирлари қийин экан, уни май билан осон қил,

чунки эритилган ёқут (май) мушкилларни ҳал қилади.)¹

Ҳофиз сатрларида ҳам Фонийда ҳам мавзу муҳаббат ва май ҳақида. Шероз ринди соқийдан май сўрайди, чунки дилидаги ишқ туфайли бошига тушган мушкилотлар май нашъаси билан бироз енгиллашига умид қилади, аммо бу фикр байтда очиқ ифодаланган эмас. Фоний ўз матлаида бу фикрни очиқ айтади, яъни араб тилида “ечувчи”, “ҳал қилувчи”, “эритувчи” маъноларида келадиган “ҳалл” феъли асосидаги қатор сўзлардан моҳирона фойдаланиб, эритилган ёқут каби қирмизи май мушкилларни ҳал қилуви энг таъсирли воситадир деб лутф қилади. Агар Ҳофизда биринчи сатр май ҳақида, иккинчи сатр муҳаббат мушкилотлари тўғрисида бўлса, Фоний аксинча ишқ сирларининг мушкиллиги ҳақида гап бошлаб, кейин уларни ҳал қилиш йўлини баён қилади.

Иккинчи байтда Ҳофиз ўз одатига кўра бошқа мавзуга ўтиб кетади. Аммо Фоний мушкилларни ҳал қилувчи май мавзусини давом эттиради:

*Сўи дайри музон бихром то бини ду сад маҳфил, .
Саросар з-офтоби май фурузон шамъи маҳфилҳо.*

(Сен майхонага бор, ул ерда икки юзча даврани кўрасанки,

¹ Ғазал матни ва таржимаси ҳам юқоридаги китобдан олинди, сах. 14-15.

Бу давралар шамъи тамомила май офтобидан қувват олиб, ёруғлик таратади.)

Фоний матлаъида яна бир нозик фарқ бор эдики, агар Ҳофиз ғазалида умуман “ишқ” ҳақида фикр билдирилган бўлса, татаббуъда “*румус ул-ишқ*” яъни “ишқ сирлари” ҳақида суҳбат очилган эди. Демак, бу сирларни ифшо қилишда давом этиш имкони пайдо бўлади ва шоир бундан унумли фойдалана бошлайди. Дилни ишқ олови қиздирмоқда, майнинг ҳам қиздириш хусусияти бор, энди булар орасида баҳс бошланди:

*Дилу май ҳар ду равшан шуд, намедонам ки тоби май,
Зад оташҳо ба дил, ё тоби май шуд з-оташи дилҳо.*

(Дил билан майнинг ҳар иккови равшан бўлди;
билмайманки,

Майнинг тоби дилни ёритдими, ёки дил оташи
майними?)

Дилдаги ишқ олови устига қиздирувчи май қуйилди, мақсад йўли узоқ эди, энди янада алангаланган кўнгил чақмоқ каби бир ҳамла билан манзилга етиши мумкин:

*Ба мақсад гарчи раҳ дур аст, агар отаи расад аз ишқ,
Чу барқ осон тавон кардан ба гоме қатъи манзилҳо.*

(Мақсадга етмоқ йўли узоқдир, лекин агар сенга ишқ
ўти тушса,

Бир қадам ташлаб яшин каби манзилга етмоқ
мумкиндир).

Кўрдикки, Фоний ғазали мазмунан Ҳофиздан анча узоқлашиб кетди. Аммо шоир хушёр - татаббуъ байтлари салафи қофияларини (*махфилҳо, дилҳо, манзилҳо*) бехато такрорлаб турипти. Шундай қилиб, ғазалнинг биринчи 4 байтида татаббуъ қоидаларига изчил амал қилинмоқда, аммо кейинги 3 байтда қофиялар ҳам қисман янгилана бошланди:

Ману беҳосили, к-аз илму зухдам, ончи шуд ҳосил,

Яко-як дар сари маъшуқу май шуд чумла ҳосилҳо.

(Мен илм ва тақводорликдан бебаҳраман, (аммо) нимадан
Баҳраманд бўлган бўлсам, у ҳам маъшуқ ва майга қурбон
бўлди.)

Ҳофиз ўжарлик, ўзбилармонликдан (“худкоми”) шикоят қилган бўлса, Фоний илму тақводан бебахралигини эътироф этмоқда, борини ҳам ишқу май барбод қилган.

*Бувад чун бар асири ноқаи Лайли, ки дар водий
Фигон аз чоки дил Мачнун кашад, не занги маҳмилҳо.*

(Лайлининг туялари саҳрода булутдек сайр қилганида эшитиладиган овоз

Бу туялар кўнғироғининг овози эмас, балки Мажнун дилининг фиғонидир.)

Бу байтда яна татаббуъ қоидасига биноан нафақат қофия (маҳмилҳо), балки кўнғироқ овози ҳам Ҳофизни эслатмоқда (фақат “жарас” эмас, “занг”, “фарёд” эмас, “фигон”).

Чу дар дашти фано манзил куни як рӯз, эй Фоний,

Зи ман он жонфизо атлолро фасжуд ва қаббилҳо.

(Эй Фоний, бир куни фано даштида маизил қилсанг, менинг

томонимдан

Жонга руҳ бахш этувчи кўҳна биноларга сажда қилиб, улардан бўса ол!)

Охирги сатр яна араб тилида тугалланган, фақат тўлик мисраъ эмас, гап форсча бошланиб, сўнги икки сўзи арабча ифодага ўтиб кетган. Бундан ташқари жумла мазмуни араб шоирларининг қасидаларини эслатади (“атлол” – ташлаб кетилган манзилгоҳ харобалари). Шундай қилиб, Фоний татаббуъи ўз шаклий ва мазмуний мундарижаси билан шоирнинг нафақат форс, балки бутун ислом минтақа адабиёти аъёналари билан яхши таниш эканлигини намоён этмоқда.

Иккинчи шеър Ҳофизнинг шўролар даврида оғиз кўпиртириб мақталган “антиклерикал” оҳангдаги ғазалига татаббу бўлиб, бунда ҳам Фоний ўз салафига ҳам шаклий, ҳам мазмуний изчил назира-жавоб йўлидан борган. Ишни осон-

лаштириш мақсадида байтма-байт қиёслашни мақбул кўрдик¹.

Ҳофиз:

*Дӯш аз масҷид сӯи майхона омад пири мо,
Чист ёрони тариқат баъд аз ин тадбири мо?*

(Келди масжиддан бу кеч майхона сори пиримиз,
Не бўлур йўлдошларим, бундан кейин тадбиримиз?)²

Фоний:

*Дӣ сӯи дайри муғон омад зи масҷид пири мо,
Чист жуз зуннор бастан баъд аз ин тадбири мо?*

(Кеча бизнинг пиримиз масжидни ташлаб, майхонага келди,

Бундан кейин зуннор боғлашдан бошқа нима тадбиримиз

бўлар эди?)³

Иккала ғазалнинг биринчи сатрлари бир хил мазмунда, иккинчи сатрда Ҳофиз савол бермоқда, Фонийда эса жавоб тайёр. Иккинчи байт Ҳофизда мазмунан матлаъдаги мавзуни давом эттиради. Фоний эса мавзуни буткул ўзгартиради:

Ҳофиз:

Мо муридон рӯ ба сӯи Каъба чун орем, чун

Рӯ ба сӯи хонаи хаммор дорад пири мо?

(Биз муридлар қайси йўл бирла борурмиз каъбага?
Бошламоқда йўлни майхона томонга пиримиз!)

Фоний:

*Пири дайр ар кард моро мужрим аз тақсири зуҳд,
Гар бимонад қатра дар соғар, бувад тақсири мо.*

(Дайр пири тақводорлигимиз учун гуноҳкор қилса (ҳеч гап эмас),

¹Ҳофиз ғазали Эрон ва Ўзбекистон нашрларида 7 байтдан иборат бўлиб, Тожикистон нашрида 10 байт. Фоний ғазали эса 9 байт. Биз 7 байт билан чегараландик. Қиёслашга қулай бўлсин учун ҳар икки ғазалдаги баъзи байтлар ўрни ўзгартирилди.

²Ҳофиз Шерозий. Ғазаллар. (Форсча матн - ўзбекча таржима). Т., 1958, сах. 30-31.

³Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Девони Фоний. (Ғазалҳо). 18 том, сах. 66-67.

Май косасида майдан бир қатра қолса, у бизнинг гуноҳимиздир).

Фоний татаббуъ қоидаларига биноан қатор байтларда Ҳофиз ғазали қофияларини такрорлайди, шу сабабдан ушбу байтлар мазмунида ҳам маълум даражада уйғунлик юзага келади:

Ҳофиз:

*Дар хароботи мугон мо низ ҳамманзил шавем,
К-ин чунин рафтаст дар аҳди азал тақдири мо.
(Ўтпарастрлар манзилида биз ҳам айлармиз макон,
Чунки шундай деб ёзилмишдир азал тақдиримиз).*

Фоний:

*Баҳри панди мо макаиш, зй шайх, заҳмат чун шудаст,
Риндию расвой аз рӯзи азал тақдири мо.
(Эй шайх, бизга панду насихат қиламан деб заҳмат
чекма,
Чунки азалдан бизнинг тақдиримиз ринду
расволикдир.)*

Ҳофиз:

*Ақл агар донад, ки дил дар банди зулфаш чун хуш аст,
Оқилон девона гарданд аз паи занжири мо.
(Банд бўлиб зулфига дил шод бўлганин билсайди ақл,
Ақл эли истарди, девона бўлуб занжиримиз.)*

Фоний:

*Кофири ишқему беҳуш аз жунун, эй муғбача,
Ҳам зи зуннори сари зулфи ту бас занжири мо.
(Биз ишқ кофири ва телбаликдан беҳушмиз, эй
муғбача,
Сенинг зулф зуннорингдан ясалган занжир бизга
кифоядир.)*

Ҳофиз:

*Бо дили сангинат оё ҳеч дар гирад шабе?
Оҳи оташбору сўзи нолаи шабгири мо?*

Тош каби қаттиғ дилинға ҳеч бир айларми асар,
Шунча ўтлуғ оҳ бирла йўқмидир таъсиримиз?
Фоний:

Шабнишиноро ажаб рӯзи сиёҳ ояд ба пеш,

Гар зи зулфи ӯ барояд нолаи шабгири мо.

(Агар маҳбубнинг зулфи туфайли тунги фиғонимиз
кўкка кўтарилса,

Кечаси ухламай ибодат қилувчиларнинг бошига ажаб
қора

кунлар тушади.)

Куйидаги байтларда ҳар икки ғазал қофиялари мустақил
танланиб, уларнингмазмунлари ҳам мустақил йўлдан кетади:

Ҳофиз:

Рӯи хубат ояте аз лутф бар мо кашф кард,

3-он сабаб жуз лутфи хуби нест дар тафсири

мо.

(Шул ғўзал юз лутфу эҳсон оятин этди баён,

Шу учун яхшилиғингдан ўзга йўқ тафсиримиз.)

Тири охи мо зи гардун бигзарад, Ҳофиз, хамӯш,

Раҳм кун аз жони худ, парҳез кун аз тири мо.

(Оҳимизнинг ўқлари, Ҳофиз, фалақдан ҳам ўтар,
Раҳм қил жонингга, сақлан, тегмагай то тийримиз)

Фоний:

Кай тавон будан дигар дар хонақоҳ, чун ёфтанд

Шишаи май дар даруни хирқаи тазвири мо.

(Бизнинг фирибгар ямоқ тўнимиз ичидан сўфилар

Бир шиша май топиб олдилар, энди хонақоҳда қолиб
бўладими?)

Шиша дар гардан чу гардондӣ ба дайр, эй муҳтасиб,

Машканаи боре, ки набвад беш аз ин таъзири мо.

(Эй муҳтасиб, шишани бўйнимга осиб майхонада
сазойи

қилдинг,
(Лекин) шишани синдирма, (чунки) бизга бундан
ортиқ

таъзир бўлмайди.)

*Оллоҳ-оллоҳ, шарм аз имонаш надорад шайхи шаҳр,
Мекунад аз сажда пеши он санам такфири мо.*

(Эй Оллоҳ, шаҳарнинг шайхи ўз имонидан
уялмасдан,

У санамнинг олдида сажда қилганимиз учун бизни
кофирга

чиқаряпти.)

*Шояд, эй Фоний, ба қабри Ҳофизаш созанд сабт,
Гар ба хоки Форс афтад нусхаи таҳрири мо.*

(Эй Фоний, асаримиздан бир нусхаси Форс элига
етса,

Уни Ҳофиз қабрига ёзиб кўйсалар ҳам ажаб эмас.)

Кўриб турганимиздек, Фоний ғазалининг охирги байти
фахрия бўлиб, унда шоир ўз татаббуъларининг овозаси
устози юртига ҳам етиб боришини орзу қилади. Агар қиёсий
таҳлилимиздан хулоса чиқарадиган бўлсак, айтиш мумкинки,
Навоий-Фоний “ринди Шероз”ни ниҳоятда яхши кўради,
ғазалнависликда биринчи навбатда унга эргашади, аммо шу
билан бирга рўйи-рост кўришиб туриптики, шеъриятда,
ҳаётга ёндошувда форс шоирининг ўз йўли бор, ўзбек
Навоийнинг ўз қарашлари, ўз йўналиши бор. Ҳофиз ҳаётчан
шоир, ҳаётни, оддий инсоннинг ўй-хаёлларини яхши
биладиган шоир, аммо унинг шеъриятида хоҳ ирфоний
бўлсин, хоҳ инсоний, туйғу биринчи ўринда туради. Ҳофиз
шеърияти кайфият ҳосил қилади, ҳаётчан ва некбин кайфият.
Навоий-Фонийнинг хоҳ туркий, хоҳ форсий ғазалини олиб
қараманг, фақат ҳаётчан ва некбин кайфият билан
чекланмайди, унда ҳаётний тасвир ва ҳаётга фаол муносабат
жуда кучли. Навоий-Фоний оддий шоир эмас, аллома шоир.
Унда кузатувчанлик ва ҳаётдаги ҳар бир кичик тафсилот, ҳар
бир кўзга зўрға илинадиган нуқтада улуғ моҳиятни кўра

билиш зукколиги мавжуд. Бу хислат унинг ҳар бир мисраъида, ҳар бир байтида ёрқин намоён бўлиб туради. Яна Навоий фақат хулоса чиқариб қўя қолмайди, балки шеърхонни олға ундайди, ҳаётга фаол муносабатга чақиради, унинг шеърларида уфққа, нурга, зиёга интилиш руҳи мавжуд. Албатта, Навоий шеърияти ҳақида тўлақонли сўзлаш учун унинг форсий ва туркий ижодини яхлит тадқиқ этиш лозим, биз бу ерда фақат Ҳофизга қиёсан гапирдик, холос.

Жомий ва Навоий. «Хамса» ва «Ҳафт авранг»

Абдурахмон Жомий кўп қиррали ижодкор бўлиб, ҳам диний-ирфоний, ҳам дунёвий илмий асарлар муаллифи сифатида, ҳам адиб, ҳам лирик, ҳам эпик шоир сифатида эътиборга сазовор асарлар яратган. Унинг *“Куллиёт”* и таркибида 37 асар жам қилинган бўлиб, булардан адабиётшуносликка оид *“Аруз ҳақида рисола”*, *“Қофия ҳақида рисола”*, *“Тажниси хатт ҳақида рисола”*, муаммо жанри хусусида 4 рисола, араб тили синтаксисига оид *“Фавоийд уз-Зиёия”* (ёки *“Шарҳи Мулло”*), назм ва насрда битилган форс тили сарфу наҳви, *“Муסיқа ҳақида рисола”*, диний илмларга оид *«Тафсири Куръон»* (тугалланмаган), *«Шавоҳид ун-нубувва»*, *“Рисолайи маносики ҳаж”* асарлари, тасаввуф тарихи, назарияси ва амалиётига оид *“Рисолайи шароити зикр”*, *«Нафахот ал-унс мин ҳазарот ал-қудс»*, *«Нақд ун-нусус фи шарҳи “Нақи ал-Фусус»*, *«Ашиъат ул-ламаот»*, *«Лавоех»*, *«Лавомеъ фи шарҳи қасидайи мимияйи хамрияйи Ибни Фориз»*, *“Шарҳи рубоиёт”*, *“Шарҳи суханони Хожа Порсо”*, *“Шарҳи қасидайи Тойия”*, *Шарҳи “Фусус ал-ҳикам”*, *“Шарҳи байти Амир Хусрави Деҳлавий”*, *“Шарҳи байтайни Маснавий”*, *“Рисола фи-л-вуҷуд”*, *“Таҳқиқ ул-мазоҳиб”* (ёки *“Ад-дуррат ул-фоҳира”*) ва бошқалар алломанинг илмий асарлари сирасига киради.

Навоий устози ҳақида батафсил ёзган. Биз фақат “Насойим”даги қисқача таърифни келтириб ўтамыз: *“Шайх*

ул-ислом Мавлоно Нуруддин Абдуллаҳмон Жомий (қ. р.). Алар васфида хома тили лол ва тил хомаши шикаста мақолдур. Йиллар тақрир қилилса ва қарнлар таҳрир суръати била битилса, улча ҳаққи бор. Васфларининг адо топтоғи мутаассирдир ва таърифларининг сонга келмағи мутааззир. Бу бибизоат ва қалил ул-иститоатнинг яқини мунга содиқ ва таҳқиқи мунга мувофиқдурки, бу умматда аларининг камоли сувару ва истикмоли маънавийлари жомеъияти била турмамиш бўлғай. Чун аср фузалосидин ва замон уламосидин ким аларнинг шогирдлигига муаззазу мумтоз ва мушаррафу сарафроз эрдилар. Неча киши аларнинг сийрату камолоти шарҳида расоилу кутуб битибдурлар ва тасониф сабт этибдурлар, ародадур. Билай деган киши ул жамъи таълифдин ўз фаҳми хурдида махсус бўлур ва баҳра ола олур. Бу заиф дағи ҳам бу бобда «Хамсат ул-мутаҳаййирин» рисоласи битибмен. Анда фил-жумла густохлиг юзидин алар зикри била қаламни гавҳарнисор этибмен. Турк улусида иродат аҳли ва ихлос хайли ул паришон авроқдин ва пароканда ажзодин иликка олсалар ва кўз солсалар, бирор нима била олурлар ва шуур ҳосил қила олурлар. Алар зоҳир юзидин ўзларин қутб ул-муҳаққиқин ва завс ус-солиқин Мавлоно Саъд ул-миллати ва дин Қошғарий (қ. р. а.) муриди кўргузурлар эрди. Аммо ҳамоноки Увайсий эрдилар ва ҳазрат Хожя Баҳоуддин Нақшбанд рухониятидин тарбият топиб эрдилар ва замон машойихидин Хожя Муҳаммад Порсо (қ. с.) муборак назарларига етишиб эрдилар ва Хожя Абу Наср Порсо ва Хожя Муҳаммад Кусавий ва Мавлоно Боязид Пуроний ва Мавлоно Муҳаммад Асар ва Мавлоно Муҳаммад Табодгоний ва Шайх Шоҳ Зиёратгоҳий ва Мавлоно Муҳаммад Амин Кўҳистоний ва Мавлоно Саъдиддин Жожармий (қ. т. а.) ва сойир замон машойихи била суҳбат тутуб эрдилар ва ҳам бу тоифа ҳолоту масоилидин барчадин баҳра топиб эрдилар ва ҳам баҳра

еткуруб эрдилар. Саксон бир ёшқа еттилар ва секкиз юз тўқсон саккизда жумъа кечаси Ҳирот хиёбони бошида ўз манзилларида Тангри таоло раҳматига восил бўлдилар ва аларнинг мухлисларидин бири мунаввар марқадлари устида олий иморат ясаб, баъзи муридлар ва шогирдларидин ул иморатда дақойиқ фунунин ва ҳақойиқ улумин ҳоло дарс этиб, жамоати касир толиблардин алар руҳонияти баракатидин нафъи шомил ва файзи комил топадурлар ва назму наср таснифларидин элликка яқин борки, замон аҳли андин баҳраманддурлар.

Назмларидин уч девондур. Аввалги девон «Фотиҳат уш-шабоб»қа машҳур ва иккинчи «Воситат ул-иқд»қа маъруф ва учунчи «Хотимат ул-ҳаёт»қа мавсумки, олам аҳли тилида ул назмлардин ўзга назм жорий бўлур ва маснавийдин «Ҳафт Авранг»дур, етти дафтар тарбият топибдурки, «Тухфат ул-аҳрор»дур ва «Силсилат уз-заҳаб»дур ва «Юсуф ва Зулайҳо»дур ва «Лайли ва Мажнун»дур ва «Хирадномаи Искандарий»дур ва «Субҳат ул-аҳрор»дур ва «Саломон ва Абсол»дур ва насрларидин «Тафсир»дур ва «Шавоҳид ун-нубувват»дур ва «Нафахот ул-унс»дур ва «Нақши Фусус»дур ва «Ашъиат ул-ламаот»дур ва «Лавоех»дур ва «Лавомеъ»дур ва «Шарҳи рубоиёт»дур. Чун барчаси аларнинг куллиётида мастур ва мазкурдур, теъдодига ҳожат эмас ва аларнинг маоний ва нуқоти андин машҳурроқдурки, бирор нима сабт қилмоққа ҳожат бўлмай. Ул сабабдин ихтисор қилилди. Ҳақ субҳона таоло алар руҳига вусул нузҳатгоҳида қиёматқача ором ва ниёзмандларга кому нашоти тамом насиб қилсун, омин ё Рабб ал-оламин!¹

Жомийнинг илмий-ирфоний мероси ниҳоятда бой ва теран. Фалсафа фанлари номзоди Жаъфар Холмўминовнинг Тошкентда 2008 йилда нашр этилган монографиясида² Жомийнинг Ибн ал-Арабий таълимотини нақшбандия тари-

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 17 том. Т., «Фан», 2001, саҳ. 479-480.

² Холмўминов Жаъфар, Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. Т., «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2008, 236 саҳ.

қати билан уйғунлаштиришдаги ҳиссасини батафсил ёритиб беришга ҳаракат қилган.

Шоирнинг лирик мероси Навоий номларини тилга олиб ўтган уч девондан иборат бўлиб, Аълохон Афсаҳзод тайёрлаб Москвада нашр эттирган девонлар таркибида 53 қасида, 1805 ғазал, (шундан Тожикистонда нашр этилган кўптомликнинг 1, 2, 6 ва 7 жилдларида 28 қасида, 1793 ғазал қамраб олинган), 137 қитъа, 274 рубойи ва бошқа жанрлардаги асарлар ҳам кўшилганда жами - 2320 шеърдан (16629 байт) иборат бўлиб бу улкан меросни жиддий ўрганиш алоҳида салмоқли тадқиқотларни талаб қилади. Унинг насрда ёзилган “Баҳористон” асари Саъдий “Гулистон”ига татаббуъ бўлиб, асар таркиби ҳар бири “равза” (жаннат боғи) деб аталган 8 бобдан иборат. Биринчи равзада 36 тасаввуф пирлари ҳақида ибратли мўъжаз ҳикоятлар келтирилган бўлса, иккинчи равза ўтмиш донишманд ҳаким ва ҳукмдорларнинг ибратли сўзларидан нақл қилади. 3-равзада улуғ подшоҳлар ҳаётидан ибратли мисоллар келтирилиб, адолату инсоф ҳақида сўз юритилади. 4-равза саҳоватпешалик ҳақида, 5-равза ишқу ошиқлик хусусида, 6-равза турли мавзулардаги ҳазил-мутоибалардан иборат бўлиб, замонасининг улуғ ирфоний алломаси ва нақшбандия тариқатининг пири муршиди завқи-табъига закий ҳазилкашлик ҳам бегона эмаслигига ёрқин мисолдир. 7-равза ўзига хос “Тазкират уш-шуаро” бўлиб, Рудакийдан Ориф Ҳаравийгача 38 форсизабон шоирларни қисқача тилга олиб ўтилган. Улардан баъзилари Фирдавсий, Низомий, Амир Хусрав, Саъдий ва Ҳофиз каби машҳур шоирлар бўлса, баъзилари Иморайи Марвазий, Ассор Табризий, Хаёлий Бухороий каби кўпчиликка унча таниш бўлмаган шоирлар ҳам ёд этилган. Бобнинг охириги 39-фасли махсус Алишер Навоийга бағишланган бўлиб, устоз ўз шогирди ва дўстини олий пардаларда мадҳ этади. 8-равза турли жонзотлар ҳақидаги ибратли ҳикоятлардан тузилган. Ушбу мундарижадан кўриниб турганидек Жомий асари нимаси

биландир Саъдий “Гулистон”ига ҳамоҳанг бўлса, баъзи жиҳатлари билан ундан кескин фарқ қилади.

Энди аллома шоирнинг эпик ижоди борасида биров баҳс юритамиз. Баъзи адабиётларда ҳамсанавис шоирлар қаторида Навоийнинг пири, тасаввуф назариясини чуқур англаб етишда унга устозлик қилган улуғ форс-тожик шоири Абдурахмон Жомий номи ҳам тилга олиб ўтилади. Шу масалага биров аниқлик киритиш, баҳонада Жомий дostonларининг Низомий, Дехлавий ва Алишер Навоий эпик меросига нисбати хусусида баъзи мулоҳазалар билдириш ниятида дастлабки ёндошув тарзида қисқача қиёсий таҳлилга киришамиз. Бизнинг бу таҳлилимиз асосан Алишер Навоий нуқтаи назарига таянишини олдиндан эътироф этиш лозим.

Устоз — шогирд муносабатлари ҳеч қачон оддий бўлмаган. Айниқса, ижод масаласида. Аҳмад Яссавий — пир, Сулаймон Боқирғоний — мурид. Ғоявий йўналиш бир хил. Аммо бу икки шахс шеърят оламида ҳар бири ўз овозига эга. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийнинг бадиий олами ҳам ҳар бири — ўзга бир рух, ўзга бир кайфият ифодасидир.

Маълумки, Алишер Навоий «*Хамса*» дostonларининг ҳар бирида Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Дехлавийлар ҳақида баҳс юритгач, Жомийга ҳам алоҳида боб бағишлайди. Аммо олдинги икки салафидан фарқли ўлароқ, Жомийнинг «*Хамса*» яратганлиги ҳақида аниқ маълумот бермайди.

Агар биринчи дoston — «*Ҳайрат ул-аброр*» муқаддимасида «*Махзан ул-асрор*» ва «*Матлаъ ул-анвор*» билан бир қаторда «*Тухфат ул-аҳрор*»ни ҳам тилга олиб ўтса-да (XIII боб), «*Хамса*»нинг иккинчи дostonи — «*Фарҳод ва Ширин*»даги Жомийга бағишланган VII бобда уни жуда кўтаринки руҳда мадҳ этганлигига қарамай, бирор асарини аниқ тилга олмайди. «*Лайли ва Мажнун*» дебодасида эса:

Гар “Хамса”ни этмай(ин) мураттаб...

(яъни, «гарчи «*Хамса*» ёзмаган бўлсанг-да»), деб қайд этади ва «*Панж ганж*» ҳисобида «*Силсилат уз-заҳаб*»,

«Тухфат ул-аҳрор», «Субҳат ул-аброр», «Юсуф ва Зулайҳо» («Аҳсан ул-қисас») ва «Девон»ни (сўз биринчи девон — «Фотиҳат уш-шабоб» устида кетган бўлса керак) санаб ўтади. Демак, Навоий «Лайли ва Мажнун»ни бошлаганда Жомий ҳали бошқа дostonларини ёзиб тугатмаган экан. «Сабъаи сайёр» ибтидосида Жомийнинг «Шарҳи Рубоиёт», «Лавомеъ», «Лавойиҳ», «Ашиъат ул-ламаот», «Нафаҳот ул-унс» каби бир қанча насрий асарлари ҳамда «Силсилат уз-заҳаб», «Тухфат ул-аҳрор», «Субҳат ул-аброр», «Ошиқу маъшуқ» («Юсуф ва Зулайҳо» дostonининг яна бир номланиши) дostonлари, қасидалари, ғазалиёти тилга олинади. «Хамса» хусусида сўз йўқ. Охирги — «Садди Искандарий» дostonи муқаддимасида (VII боб) Жомий яратган маснавийлар хусусида Навоий шундай дейди:

*Бўлиб жилвагар табъи кўзгусида,
Ки сабт айлади «Хамса» ўтрусида.
Эрур андин ортуққи, ўксук эмас,
Эл андин дер ортуққи, ўксук демас.*

Демак, яна Жомийнинг «Хамса» яратгани хусусида эмас, балки «Хамса ўтрусида» (яъни, унга муқобил равишда) яратган маснавийлари бештадан ошиқ, аммо кам эмас, деб таъкидлайди. «Тухфат ул-аҳрор», «Субҳат ул-аброр», «Юсуф ва Зулайҳо»га кўшимча қилиб «Лайли ва Мажнун» дostonи яратилгани ва «Хирадномайи Искандарий» дostonи эса, ёзилиш жараёнида эканлигидан хабар беради.

Алишер Навоийнинг Жомий вафотидан кейин, унинг хотирасига бағишлаб махсус ёзган «Хамсат ул-мутаҳаййирин» рисоласи «Учинчи мақолат»ида улуг шоир ва алломанинг барча асарлари бирма-бир санаб ўтилади. Унда, жумладан, шундай сатрлар битилган:

*«яна: «Ҳафт авранг»ки муштамилдур етти китобга;
аввал: «Силсилат уз-заҳҳаб»ки, уч дафтардур;
иккинчи: «Саломон ва Абсол»;
учунчи: «Тухфат ул-аҳрор»;
тўртунчи: ««Субҳат ул-аброр»»;*

беишнчи: «Юсуф ва Зулайхо»ким «Ошиқ ва маъшуқ»га мавсумдур; олтинчи: «Лайли ва Мажнун»; еттинчи: «Хирадномайи Искандарий».

Шундай қилиб, Жомийнинг «Хамса» ёзганлиги хусусида Алишер Навоий аниқ гувоҳлик бермайди. Савол туғилади: нега ўзбек шоири ўз дostonлари муқаддимасида Низомий ва Амир Хусравлар қаторида Жомийга ҳам алоҳида эҳтиром кўрсатган ҳолда, уни хамсанавис сифатида тилга олмаган? Бунинг биринчи сабаби жуда оддий, яъни Жомий ўз эпик маснавийларини Навоий билан хамнафасликда, яъни олдинма-кетин (бирини - олдин, бирини — кейин) ёзиб борган. Аммо, бизнинг назаримизда, бунинг иккинчи — ғоявий ва мазмуний йўналишларга оид жиҳати ҳам бор.

Жомий дostonлари ичида Навоий «Хамса»си дан олдин Низомий ва Дехлавий дostonларига татаббуъ йўсинида ёзилган асар юқорида кўп эслаб ўтилган «Тухфат ул-аҳрор»дир. Нақшбандия пирлари шарафига бағишланган ушбу дoston ҳам «Махзан ул-асрор» ва «Матла ул-анвор» сингари асосий қисмида 20 мақолани («мақолат» эмас) ўз ичига олади.

Улардан биринчиси Оламнинг яратилиши, иккинчиси — Одамнинг яратилиши мавзуларида бўлиб, навбатдаги 5 мақола (3 — 7-мақолалар) бирма-бир ислом арконларига (калимаи шаҳодат, намоз, рўза, закот, ҳаж амалларига) бағишланган. Кейин 2 мақола хомушлик (сукут) ва тунда бедор бўлишнинг ҳикматлари ҳақида. Ундан кейинги мақолаларда пир-шоир жамиятдаги турли тоифа ва амал эгалари — суфийлар, уламолар, султонлар, вазир ва дабирлар(сарой мирзолари) тўғрисида ўз қарашларини баён қилади. 15 — 16 мақолалар қариб қуйилмаган кексаларга танбех, ва мағрур ёшларга насиҳат бўлиб, 17 — 18 мақолалар гўзаллар хусн-жамоли ва ишқ борасидадир. 19-мақола шоирлар тоифасига оид бўлиб, охириги мақола шоирнинг ўз фарзандига насиҳатидан иборат. Ҳар мақола сўнгида унинг мазмунига алоқадор бир ҳикоят келтирилган.

Кўриб турганимиздек, асар татаббуъ қоидаларига тўла мувофиқ ёзилган. Шу жиҳатдан, Жомий «Хамса» туркумини бошлагандек кўринади. Аммо шунга қарамай баъзи ўзига хос принциплари ҳам кузатиш мумкин. Масалан, ислом арконлари ҳақида Низомийда алоҳида мақолат йўқ. Дехлавий достонида ушбу мавзуга биргина мақолат (4-мақолат) ажратилган. Жомий эса ўз достонида бу мавзуни анча батафсил ёритади. Албатта, Низомий ва Дехлавий дostonларидаги мақолатлар мундарижаси ҳам бир-биридан сезиларли фарқ қилишини назарда тутсақ, бундай фарқланишларга алоҳида эътибор бермаслик ҳам мумкин.

Аммо Жомий дostonчилигининг кейинги ривожини бундай ўзига хосликлар бежиз эмаслигини кўрсатди. Низомий ва Дехлавий изидан бориб Навоий иккинчи дostonида шохлик ва ошиқлик нисбати мавзуини тилга олган бир пайтда, Жомий ижтимоий масалалардан буткул четланиб, соф тасаввуфий мавзуга юзланди. Унинг «*Субҳат ул-аброр*» дostonи 40 иқддан (Жомий дostonнинг асосий бобларини шундай атайти) иборат бўлиб, унинг 4 — 6 иқдлари «*ваҳдати вуҷуд*» таълимоти ҳақида, 7-иқд тасаввуф шарҳида, 8 — 30 иқдлар — иродат, тавба, вараъ, зуҳд, факр, сабр, шукр, хавфу рижо, таваккул, ризо, муҳаббат, шавқ, ғайрат, қурб, ҳаё, хуррият, футувват, сидқ, ихлос, саховат(базл), қаноат, тавозу каби суфийлик мақом ва ҳолларининг тавсифига бағишланган. Кейинги иқдлар ҳам суфийлик одоблари хусусида бўлиб, фақат 33- ва 34-иқдларда Оллоҳ яратган махлуқотларга шафқат ва муҳаббат, султонлар ва аркони давлатга хайрихоҳлик билан насиҳат мавзулари тилга олинган. Бу дoston мундарижаси ўз йўналишига кўра «*Тухфат ул-аҳрор*» мундарижасини изчил давом эттириб, пир ва шогирд (Жомий ва Навоий) ўз дostonчилиқ анъаналарида буткул бошқа-бошқа тамойилларни танлаганликларига яққол гувоҳлик беради.

Навоий биринчи дostonидаёқ ижтимоий таҳлил йўлини танлаганлиги ундаги мақолат мавзуларидан ҳам очик

кўриниб туради. «*Ҳайрат ул-аброр*»нинг биринчи мақолати «*Имон ҳақида*», иккинчиси «*Ислом ҳақида*» бўлиб, учинчи мақолат ҳукмдорларнинг салбий хатти-ҳаракатларининг кескин танқидига ва тўртинчи мақолат сохта суфийларни аёвсиз фош этишга қаратилган. Кейинги бир қанча мақолатлар ислом ахлоқига оид бўлиб, унинг карам, қаноат, вафо, ишқ, ростлик, илм каби умуминсоний қоидаларига бағишланган. Айниқса, дostonнинг ўн учинчи мақолатида ўзига хос мавзу танланган бўлиб, салафлардан бирортасида бундай мавзуга алоҳида боб ажратилган эмас. «*Нафърасонлар ҳақида*» деб аталган ушбу мақолатда Алишер Навоий ўз ижтимоий қарашларининг бош қондасини ифода этган:

Нафънинг агар халққа бешак дурур,

Билки бу нафъ ўзунга кўпрак дурур.

Албатта, пир ва шогирд қарашлари орасида умумий томонлар кўп. Масалан, Навоий «*Ислом ҳақида*» мақолатида таҳорат, намоз, рўза, ҳаж ҳақида мукамал тўхталиб, уларнинг ҳар бирини ҳам аҳли сунна талқинида, ҳам тасаввуфий талқинда баён қилади. Имон масаласига, юқорида эслаб ўтганимиздек, алоҳида боб ажратади.

Жомийнинг дастлаб “*Ҳамса*” ёзиш иштиёқи бўлганлиги унинг биринчи дostonидан маълум. Аммо иккинчи дostonда Низомий ва Дехлавийлар изидан бормаганлигининг яна бир сабаби, бизнинг назаримизда, Хусрав Парвиз тимсолининг Амир Хусрав дostonидаги талқини билан ҳам боғлиқ. Ҳинд форсизабон шоири ўз асарида шоҳлик ва ошиқлик мутлақо бир-бирига мос келмаслигини ишонарли гавдалантириб бергач, энди шоҳ Хусрав ишқий дostonнинг бош қаҳрамони бўла олмас эди. Жомий ҳам кўра-била туриб бу мавзуни танлай олмас эди. Шу сабабли ишқий дoston учун “*Юсуф ва Зулайҳо*” сюжети мақбул кўрилди. Айни шу сабабли Алишер Навоий ҳам шоҳ Парвизни тўлиғича салбий қаҳрамонга айлантдириб, салафларида эпизодик образ бўлган Фарҳодни,

яъни инсонийлик йўлида ҳукмдорликдан тамомила воз кечган шаҳзода тимсолини бош қаҳрамонга айлангирди.

Навоий йигитлик чоғларидан Жомийни ўзига пир тутган, ундан тасаввуф ирфони бўйича махсус таълим олган. «Маҳбуб ул-қулуб» рисоласининг «Назм гулистонининг хушовоз булбуллари» бобида Алишер Навоий шоирларни адабий йўналиш нуқтаи назаридан «*ҳақиқат тариқи*» ва «*мажоз тариқи*» намояндаларига ажратар экан, Жомий ҳақида гапириб уни ҳар икки йўналишда ҳам «*вофир ва шомил*» деб таърифлайди. Бундай мақтов асоссиз эмас. Жомий ўз ғазалларида ҳам, дostonларида ҳам фақат ишқи илоҳий («ишқи ҳақиқий»)ни куйлаш билан чекланмаган. Унинг соф инсоний севги («*ишқи мажозий*»)ни завқ-шавқ билан тараннум этган ғазаллари девонларида кам учрамайди. Устоз шоир нафақат ирфоний туйғулар ифодасида, балки мажозий ишқ тасвирида ҳам ниҳоятда юксак маҳорат кўрсата олган. Пири муршиднинг «*Юсуф ва Зулайҳо*» («*Ошиқ ва маъшуқ*»), «*Лайли ва Мажнун*», «*Саломон ва Абсол*» дostonлари бир пайтнинг ўзида ҳам мажозий ишқни, ҳам Ҳақ ишқининг сирру асрорини кашф этувчи мураккаб мазмунли асарлардир. Бу дostonлар сюжети давомида Юсуф ва Зулайҳо, Лайли ва Мажнун, Соломон ва Ибсолларнинг оташин муҳаббати эҳтирос билан гавдалантирилади, шу билан бирга асар охирида тасаввуф шоири барча мажозий тимсолларнинг ирфоний шарҳини беришни ҳам унутмайди. Яъни Аттор каби Жомий учун ҳам «*мажозий ишқ*» рамздир, аллегориядир.

Навоийнинг «*Лайли ва Мажнун*» дostonи устозни ҳам шу мавзуда асар ёзишга илҳомлангирди. «*Тухфат ул-аҳрор*»дан кейин фақат шу дostonгина «*Хамса*» туркуми дostonлари билан ҳам мавзу, ҳам ғоявий йўналиш жиҳатидан уйғунлашади. Ишқий мавзуда ёзилган қолган икки дoston сюжети ҳам, ғоялар олами ҳам буткул ўзига хос бўлиб, уларни на «*Фарҳод ва Ширин*», на «*Сабъаи сайёр*» билан бевосита қиёслаб бўлмайди.

Жомийнинг «Хамса» туркуми мавзуларига бевосита алоқадор бўлган учинчи достони — «Хирадномайи Искандарий»дир.

Низомий ўз даврида Искандари Мақдуний билан боғлиқ икки алоҳида дoston яратган бўлиб, уларнинг биринчиси «Шарафнома»да машҳур саркарда ва ҳукмдорнинг турли мамлакатларни фатҳ этиш учун олиб борган жангу жадаллари тасвирланган эди. Иккинчи дoston — «Иқболнома» деб номланган бўлиб, унда асосан Искандарнинг буюк юнон ҳақимлари билан олиб борган фалсафий суҳбатлари баён қилинган. Бу икки асар ҳар бири алоҳида анъанавий муқаддима боблар билан таъминланган ва яхлит композицион системага эга бўлиб, уларни шоир қайта ишлаб бир дoston холига келтирган эмас¹. Демак, аслида Низомий «Хамса» (ёки «Панж ганж» — Беш хазина) ёзишни режалаштирмаган ва ижодий ҳаёти давомида 6 мустақил эпик асар яратган. Аммо кейинчалик котиблар томонидан охириги икки дoston «Искандарнома» унвони билан ҳеч қандай ўзгарилмас (ҳар иккисининг алоҳида анъанавий боблари ҳам сақланган ҳолда) бирлаштирилган ва шоирнинг 30 йиллик ижодий фаолияти самаралари туркум холига келтирилиб, унга «Хамса» (Бешлик) номи берилган.

Низомий вафотидан деярли бир аср ўтиб, Амир Хусрав Дехлавий Низомий туркумига жавобан «Хамса» яратганда унинг охириги икки достони мундарижасига бир дoston билан жавоб берган. Бунинг учун у асар композициясини мураккаблаштириб, ҳар бир қисмда аввал бир боб — Искандар саргузаштларига оид лавҳа, кейин бир боб муайян ахлоқий-фалсафий мавзуда мулоҳазалар, охирида бир ҳикоят шаклида бериб борган. (Низомий дostonларида эпик принцип изчил сақланган бўлиб, «Иқболнома»да ҳам Искандарнинг ҳаётий саргузаштлари қисман баён этилган.)

Навоий Дехлавий анъанасини ривожлантириб, 1-боб Искандар ҳаётидан, 2-боб муайян ахлоқий-ижтимоий мавзуда

¹ Ҳатто ҳар икки дoston бошқа-бошқа икки ҳукмдорга бағишланган.

мулоҳазалар, 3-боб — ибратли ҳикоят, 4-боб Искандар ва бир донишманднинг савол-жавоби шаклида 4 бобдан иборат яхлит бўлимлар тузган.

Жомий ўз асарида бу йўлдан бормади. Аслида, «Хирадномайи Искандарий» Низомийнинг машҳур фотиҳ ҳақидаги иккинчи достони «Иқболнома»га жавобдир. Бу ҳолат достоннинг номланишидаёқ ўз аксини топган. «Иқболнома»да «Хирадномайи Арасту», «Хирадномайи Афлотун», «Хирадномайи Сукрот» деб номланган алоҳида боблар мавжуд (1746 — 2077-байтлар — жами 302 байт). Жомий аини шу боб сарлаваларига татаббуъ қилиб достонига ном берган.

Пири муршид достоннинг асосий қисмини бошлагач, 6 боб (410 — 618-байтлар — жами 218 байт) ўтказиб туриб, «Хирадномайи Аристотелис»га киришади. Олдинги 6 бобнинг ҳам учтаси алоҳида ҳикоятлар бўлиб, Искандар саргузаштларига аслида бори-йўғи 136 байт (410-455, 477-529, 563-599-байтлар) ажратилган, холос. Кейинги боблар машҳур (ҳақиқий ва афсонавий) юнон ҳакимлари — Афлотун, Сукрот, Букрот, Файсоғурс, Искалинус, Хермес хирадномаларидан иборат бўлиб, ҳар боб охирида алоҳида ибратли ҳикоятлар берилган. Ушбу 7 «Хираднома» (ҳикоятлари билан) 579 байтни (619 — 1197-байтлар) ташкил этган. Кейинги боб — «Достони жаҳонгирийи Искандар ва иморати шаҳрҳо ва ихтиройи корҳойи вей бар сабили ижмол» (Искандарнинг жаҳонгирлиги, шаҳарлар қуриши ва ихтиролари) деб аталган бўлиб, жуда катта мавзуни қамраб олса-да, ҳажми жуда ихчам — 45 байтдан (1198 — 1242-байтлар) иборат. Шоирнинг ўзи ҳам буни эътироф этиб «бар сабили ижмол», яъни «қисқача санаб ўтилди», деб махсус изоҳ берган. Кейинги 50 байтли (1262 — 1311-байтлар) боб — «Хирадномайи Искандар» деб номланган. Қолган боблар ҳам Низомийнинг «Иқболнома»си мазмуни билан тўла ҳамоҳанг ва тўлиғича уларга татаббуъ йўсинида ёзилган. Уларда Искандар билан бир қанча донишмандларнинг

сухбатлари, ибратли мисоллар, Искандар ўлими ва шу муносабат билан ҳақимларнинг таъзиялари баёнидан ташкил топган. Шоир Дехлавий ва Навоий асарларидаги мураккаб композициядан воз кечиб, ҳар боб сўнгида бир ибратли хикоят келтириш билан кифояланган.

Хулоса қилиб айтганда, Жомий муайян муддат «*Хамса*» яратиш фикрида бўлганлигидан қатъи назар («*Хирадномайи Искандарий*» достони муқаддимасида шундай истак сезилади), дostonлар туркумини шакллантиришда ҳам ўз ҳаёт йўлида танлаган принципларига содиқ қолган ва «*Ҳафт авранг*» асарини фақат ирфоний-ахлоқий ҳамда ишқий мавзулар билан чеклаб, ижтимоий-сиёсий мавзуларга чуқур кириб боришдан сақланган. Шу сабабли «*Етти тахт*»нинг тўрт достони ирфоний-ахлоқий мавзулардаги *Хираднома*лар ва қолган учтаси ҳам мажозий, ҳам ирфоний руҳда талқин этилган ишқий дostonлардан ташкил топган.

Низомий, Дехлавий ва Навоий яратган «*Беш хазина*» туркумлари эса, ўз замонасининг ахлоқий-ижтимоий-сиёсий муаммоларини яхлит ва мукамал акс эттириб, чуқур таҳлил қилган асарлар бўлиб, бундай ёндашув ислом маънавияти такомилида янги йўналиш, ҳақли равишда айтиш мумкинки, энг олий босқични билдираар эди.

Алишер Навоий нафс ва руҳ ҳақида

Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримовнинг “*Юксак маънавият — енгишмас куч*” асарида шеърият мулкининг султони Алишер Навоий ижодий меросига жуда юқори баҳо берилади. Умуман, агар Алишер Навоийни миллатнинг маънавий мураббийси деб атасак, асло муболаға қилган бўлмаймиз. Сабаби, улуғ шоир бутун ижодини келгуси авлод тарбиясига бағишлади. Масалан, X-XV асрлардан бизгача етиб келган кўпчилик шоирларнинг лирик девонларидаги ғазаллар одатда ишқий ёхуд ирфоний мавзуларга бағишланиб, ора-орада бир байт, икки байт ижтимоий-ахлоқий мавзуларга тааллуқли бўлади. Алишер Навоий

девонларида эса баъзан бутун бир ғазал тўлиғича катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган назарий масалаларни кўтариб чиқади. Шундай асарлардан бири “*Фавоид ул-кибар*” девонидаги 280-рақамли ғазалдир. Бу шеър тўлиғича миллий тарбиянинг назарий асосларидан бўлмиш нафс ва рух нисбати масаласига бағишланган бўлиб, биринчи байтиданок муаммонинг ўзак томирига эътибор қаратилади:

Ғар фано расмини¹ қилмоқ тилар эрсанг мазбут,

Нафс ила руҳни зинҳорки қилма махлут.

(Агар фано расмини маҳкам тутмоқчи бўлсанг,

Зинҳор нафс билан руҳни бир-бирига аралаш-
тирма.)

Янги даврда Ғарб психология илми тўлиқ табиий фанлар мажмуига алоқадор бўлиб, инсон руҳиятини ўрганишда уни соф биологик мавжудот сифатида олиб қарашга мойил бўлмоқда. Бундай ёндошувда инсоннинг бошқа жонзотлардан моҳиятан фарқи эътибордан четда қолади. Маълумки, барча жониворларда нафс бор, аммо рух фақат инсонга хос нарса. Инсон руҳиятини биологик асосда ўрганиш унинг нафси ҳақида тасаввур бериши мумкин, бироқ бунда руҳнинг моҳияти мутлақо сояда қолиб кетади. Қуръони каримнинг Ал-Исро сураси, 85-оятда айтилади: “(Эй, Муҳаммад!) Сиздан рух ҳақида сўрайдилар. Айтинг: “*Рух фақат раббининг ишидандир.*” Сизларга эса оз илм берилгандир”. Дарҳақиқат, инсон ўз ақли билан фақат моддий олам сирларини очиши мумкин. Маънавий ҳодисаларни англаб етиш учун эса ақл ва нақл уйғунлиги лозим бўлади. Миллий маънавийатимизнинг етакчи тамойилларидан бўлмиш тасаввуф руҳшунослиги аини шу йўлни танлаган эди.

Рух ул нурдурурким, Ҳақ анга бермиш авж,

Нафс зулматга қолиб, қилмиш анга поя ҳубут.

(Рух бир нурдирки, уни Ҳақ таоло юксакликка кўтармиш,

Нафс зулматга чўмиб, унинг асоси завола бўлмиш.)

¹ “Фано расми” тасаввуфий талқинда “маънавий камолот йули” маъносини билдиради.

Нега нафс зулматга чўмиб, инсонни пастга қараб тортади? Чунки нафс инсоннинг моддий вужуди билан боғлиқ, инсонга нафс унинг моддий эҳтиёжларини қондириш учун ато этилган. Инсон ҳеч қачон нафсдан буткул кечиб кета олмайди. Бунинг учун фаришта бўлиш керак. Аммо агар биз тамом нафс измига тушиб қолсак, албатта, инсонийлигимиз заволга юз тутади. Юсуф сураси 53-оятда Юсуф (а.с.) шундай дейди: *“Нафсимни оқламайман. Зеро, нафс ёмонликка ундовчидир”*. Руҳ эса инсонни юксакликка чорлаб олий илоҳий кудрат билан боғлаб туради. Қуръони каримнинг қатор сураларида бунга очиқ ишора бор. Масалан, Сажда сураси, 6-9 оятларда шундай битилган: *“Ана шу зайбни ва ҳозирни билувчи, Азиз ва Раҳим, барча нарсани кўркам (мукаммал) қилиб яратган зот, инсонни (илк бор) яратишни лойдан бошлади... Сўнгра уни битказиб, ичига Ўз руҳидан киритди...”* Маълумки, Аллоҳ бутун моддий оламдаги барча нарсаларни яратишда бир оғиз *“Бўл!”* деган, барчаси пайдо бўлган. Фақат бани Одамни яратишга алоҳида эътибор қаратиб, уни Ўзининг муқаддас руҳи билан сарафроз этган. Бу хабар Аллоҳ китобида бир эмас, бир неча бор (Масалан, Ҳижр сураси, 26-29 оятлар; Сод сураси, 71-72 оятлар) таъкидланади.

*Руҳ раҳмоний эрур, нафс эрур шайтоний,
Иккисин бир-бирига қўшмоқ эмастур машрут.
(Руҳ раҳмонийдир, нафс эса шайтоний,
Иккисин бир-бирига қўшиш тўғри бўлмайди.)*

Ушбу байт шарҳида аввал *“Руҳ раҳмондандир, нафс эса шайтондан”* деб кўрдик, қарасак, бундай талқин монийлик тамойилига қараб кетмоқда. Шоирни бундай жўн талқин қилиш масалани чалкаштиришга олиб келар экан. Буерда яна тасаввуфнинг нафс даражалари ҳақидаги назариясини эслаш дуруст бўлади. Суфийлар Аллоҳ китобидаги талқинларга суянган ҳолда, “нафси аммора” (амр қилувчи нафс), “нафси мулҳама” (гуноҳ ишларга ҳам, тақвога ҳам илҳомлантирувчи нафс), “нафси лаввома” (маломатчи нафс), “нафси мут-

маинна” (хотиржам, сокин нафс), “нафси розия” ва “нафси марзия” каби тимсол-тушунчаларни шакллангирдилар ва шу асосда бутун бошли “нафс тарбияси” йўллари (бугунги кун педагогика илми тили билан айтилса, “методика”си, ёки “технология”сини) ишлаб чикдилар. Куръони каримнинг Шамс сураси 8-10 оятларида *“Дарвоқе, (Аллоҳ) унга (нафсга) фисқ-фужурини ҳам, тақвосини ҳам илҳом қилиб қўйган. Ҳақиқатан, уни (нафсни) поклаган киши нажот топур. Ва уни (гуноҳлар билан) қўмиб, хорлаган кимса ноумид бўлур”*, дейилган.

Кейинги байтлар руҳнинг йўлидан юрганлар қандай мартабага эришади-ю, нафс домига илинганларнинг аҳволи нечук кечишидан тарихий мисоллар асосида огоҳлантиришни мақсад қилади:

*Руҳга шева Калимулло ишин қилмоқ фош,
Нафс фиръавнлик асбобини айлаб марбут.*

Руҳга даъъб Ҳабибуллоҳ иши ойини,

Нафс бужаҳлиқ асбобини айлаб мабсут.

(Руҳнинг иши Мусо алайҳисалом йўлидан юрмоқ,

Нафс эса Фиръавн қилган ишни қилмоқчи бўлади.

Руҳ Аллоҳнинг ҳабиби йўлидан боришга жидду жаҳд қилади,

Нафс Абужаҳл феълини ёйишга уринади.)

Демак, руҳ инсонни пайғамбарлар йўлига бошласа, нафс уни зулм ва жаҳолат сари ундар экан. Дарҳақиқат, нафс йўлига кирган одам аввало ўзига зулм қилади, Қолаверса, худбинлиги орқасидан бошқаларга ҳам жабру жафо келтиради. Охирги икки байтда шоир Аллоҳдан ўзига эзгулик тилаб, тўғри йўлга йўллашини сўрайди.

Ё Рабб, эт бизни ҳабибинг сифатиға росиҳ,

Айла Бу Жаҳл тариқин ичимиздин маскут.

Қил Навоийни ҳамул хат била, ё Рабб, озим,

Ким бирор ёнидин айрилди ўтуз олти хутут.

(Эй Парвардигор, бизни ҳабибинг сифатларида устивор эт,

Абу Жаҳл феълини ичимиздин аритгин.

Эй Парвардигор, Навоийни шу (тўғри) йўлга йўллагинки,

Унинг ҳар ёнидан ўттиз олти сўқмоқ айрилиб кетган¹).

Аллоҳ китобида “руҳ” сўзи 25 марта ёдга олинади ва асосан инсонни олий илоҳий қудрат билан боғлаб турувчи ботиний маънавий куч маъносида, баъзан шунга туташ бўлган “имон” ва “ваҳий” маъноларида ишлатилади. “*Руҳ ул-қудс*”, “*Руҳ ул-амин*” бирикмаларида эса Аллоҳ сўзини пайғамбарларга етказувчи фаришта Жаброил маъносида ҳам қўлланилади.

“*Нафс*” сўзи Қуръони карим матнида энг кўп учрайдиган сўзлардан бўлиб, турли шакллари билан 300 мартага яқин (292 марта) ишлатилган. Унинг маънолари ҳам хилма-хил. Жумладан, энг кўп ишлатилганлари “*инсон*”, “*одам*” (ҳатто “*Одам ато*”), инсоннинг биологик мавжудот сифатидаги тириклик хислати маъноларида бўлиб, ўзбек тилига таржимада бу маънолар кўпроқ “*жон*”, баъзан матндаги ўрнига қараб “*инсон*”, “*одам*” ёки “*биров*” “*ўзга*” сўзлари билан ўгирилган. Шу билан бирга юқорида кўриб ўтганимиздек, Аллоҳ китобида бу сўзнинг кўпинча бизнинг тилимизда ишлатилувчи салбий оҳангли маъноси ҳам учрайди. Ўзбек тилида “*нафс*” сўзининг Қуръони каримда ишлатилган асосий маъноси “*жон*” сўзига ўтиб; халқимиз “*нафс*” сўзини айна инсонни моддий ҳою ҳаваслар томон тортувчи куч сифатидаги маъносига урғу бера бошлаган, яъни сўзнинг маъно доираси торайган. Лекин бунда ҳам барибир Қуръон оятларидаги талқинлар асос бўлганлигини инкор қилиб бўлмайди. Масалан, Нозиот сураси 37-41 оятларида шундай огоҳлантириш бор: “*Бас, кимки (ёруғ дунёда) ҳаддан ошган ва дунё ҳаётини (охиратдан) устун қўйган бўлса, у ҳолда, фақат жаҳаннамгина (унга) макон*

¹ Шеърнинг охириги сатрида мусулмончиликдаги турли адашган фирқаларга ишора бор.

бўлур. Аммо, кимки Парвардигорининг (хузурида) туриши (ва ҳисобот бериши)дан қўрққан ва нафсини ҳаволанишдан қайтарган бўлса, бас, фақат жаннатгина (унга) макон бўлур”¹.

Нафс ва руҳ масаласида Навоийдан олдин ҳам турли фикрлар билдирилган, алоҳида китоблар ёзилган. Масалан, Абу Наср Форобийнинг “*Рисола фи моҳият ан-нафс*”, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “*Ихёйи улум ад-дин*” асарининг “*Риёзат ун-нафс*” боби, “*Расоили Ихвон ус-сафо*” таркибида, Абу Али ибн Сино, Азизуддин Насафий каби файласуф ва мутасаввуфларнинг асарларида руҳ ҳақида махсус рисола, боб, фасл ва бўлимлар мавжудлигини биламиз. Аммо уларнинг аксариятига хос бир жиҳат шундаки, улардаги “*руҳ*” ва “*нафс*” атамаларининг талқини бу сўзларнинг араб тилидаги маъно товланишларидан келиб чиқиб таҳлил қилинади. Навоий ғазали эса бу сўзларнинг ўзбекча талқинига таянади. Араб тилида “*жон*” сўзи йўқ, шу сабабли Қуръони карим матнида ушбу сўзнинг маъноси кўп ўринда “*нафс*” калимаси билан, баъзи ўринда “*руҳ*” сўзи орқали англатилган. Ўзбек тилида эса, юқорида кўриб ўтганимиздек, “*нафс*”нинг аксарият маъноси “*жон*”га ўтиб, натижада “*руҳ*” ва “*нафс*” атамалари маъно жиҳатидан муайянлашувига имконият туғилган²).

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг “*Юксак маънавият — енгилмас куч*” асарида инсонларнинг Борлиқ ҳақиқатига муносабатидаги икки хил ёндошув, “*бир-бирини инкор қиладиган икки хил ҳаётий қараиш*” ҳақида файласуфна, барчамиз ўйлаб мағзини чақишимиз лозим бўлган

¹ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Т., 2007. С. 584. (Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур).

² Шу ўринда афсус билан қайд этиш керак-ки, шўролар давридаги яқка мафкура зўравонлигидан ижтимоий-гуманитар йўналишдаги мавзуларда қалам тебратувчи кўп зиёлиларимизнинг ўз она тилидаги нозик маъно товланишларга эътибори анча-мунча сусайган. Шу боисдан ҳозирги кунда ҳам улар қаламига мансуб аксарият мақола ва китобларда турли атамаларнинг маънолари уша атаманинг рус ёки араб тилидаги маъносидан келиб чиқиб талқин қилинаётгани сезилиб туради. Яъни бу муаллифлар бошқа тилда фикрлаб, кейин ўз фикрларини ўзбекчага нуқуллик билан ўгириб ёзаётганликларини ўзлари ҳам англамайдилар, шекилли. Шундай китоблардан бирида ёзилишича, “мафкура сўзи икки қисмдан иборат бўлиб, гоҳ ҳақидаги таълимот маъносини билдиради”.

маънавий камолотимизнинг эртанги куни тақдирига тааллуқли буюк фикрлар баён этилади:

“Биринчиси — ўз нонини ҳалол меҳнат билан топадиган, холис ва эзгу ишлар билан эл-юртга наф етказадиган, тириклик мазмунини теран англаб, нафақат бугунги ҳаёт лаззатлари, балки охират ҳақида, унинг обод бўлиши ҳақида ўйлаб яшайдиган инсонларга хос ҳаётий қарашлар.

Иккинчиси — бунга мутлақо қарама-қарши бўлган ёндошув, яъни, ҳаётнинг маъно-мазмуни ҳақида бош қотирмасдан, бундай саволлар билан ўзини қийнамасдан, фақат нафс қайғуси ва ўткинчи ҳою ҳавасга, ҳузур-ҳаловатга берилиб, енгил-елпи умр кечирадиган, ўзининг ота-она ва фарзанд, эл-юрт олдидаги бурчига умуман бефарқ бўлиб яшайдиган одамларнинг фикр-қарашлари.

Мана шундай икки хил дунёқараш асосида пайдо бўладиган оғир саволлар одамзот онгли яшай бошлаган замонлардан буён уни ўйлантириб, қийнаб келади...”

Шундай экан, Алишер Навоий ғазалида кўтарилган муаммо бугун ҳам нафақат бизнинг юртимиз, балки бутун башарият олдида турган ўта долзарб масалалардан биридир. Зеро, айти пайтда Президентимиз таъкидлаганларидек, ҳар бир инсон олдида икки йўл турипти: эртаги кунни ўйлаб ўтирмай, “ҳозирини-ю ҳузурини” деб нафс қаёққа етакласа, шу ёққа кета бериш керакми, ёки руҳ измида юксакларга интилиб маънавий камолот касб этиш қайғусини қилиш керакми — гап шунда.

Миллатнинг маънавий мураббийси

Маълумки, Алишер Навоий бадий ижодга ниҳоятда масъулият билан ёндошади. Жумладан; шоир ишлатган ҳар бир сўз, ҳар бир бадий тимсол ўз бағрида теран маънолар ташиди, бу маънолар йўқ жойдан пайдо бўлиб қолмаган, балки инсоният маънавий такомил жараёни билан узвий алоқадорликда шаклланган бўлади. Биргина мисолга мурожаат қилайлик.

*“Бадойиш ул-бидоя”*нинг илк ғазали машҳур *“Ашрақат”*да шундай сатрлар бор:

*Эй хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамшид ани ичган гадо.*

Бу сатрларда май таъриф қилиняпти, ушбу майни ичган тиланчи Жамшид сингари улуғ ҳукмдор мақомига кўтарилар экан. Ул май қуйилган қадаҳ эса бутун коинотни ўзида акс эттирувчи сеҳрли кўзгу сифатини касб этар экан. Бу қандай сирли ичимлик эканлиги ҳақида баҳс юритишдан аввал унга қадаҳ ("жом") вазифасини ўтаган "сингон сафол" тимсолига эътибор қаратайлик.

Қуръони каримнинг "ар-Раҳмон" сураси 14-оятда Аллоҳнинг яратувчилик қудрати "Халақа-л-инсона мин салсолин кал-фаххор" (Абдулазиз Мансур ҳазратлари таржимасида "У инсонни сопол янглиз қуруқ лойдан яратди") деб ифода этилган. Ҳақиқатан, луғатларда арабча "салсол" сўзи кулоллар ишлатадиган оқ (тоза) лой, "фаххор" сўзи эса чинни, сопол сингари кулолчилик маҳсулоти сифатида изоҳланган, Демак шоир ишлатган тимсол беҳуда эмас. Аммо нега энди бутун эмас, "сингон" сафол. Бу саволга ушбу девоннинг ўзида мукамал жавоб мавжуд. Унинг охирироғида машҳур бир таржиъбанд бўлиб, дастлабки бандида шундай бир рамзий саргузашт тасвир этилади.

Шоир майхонада бир неча майпараст билан бир муддат майхўрлик қилгач, кўлига май солинган сопол кўзани олиб, манзили сари йўл олади. Йўлда сархуш кетаётса, уни бир гуруҳ "иқтисоб аҳли", яъни шаҳарликларни шарият қондаларига қанчалик риоя қилишини назорат этувчи муҳтасибнинг миршаблари тутиб олиб калтаклашади, орада май тўла кўза ҳам синади. Шоир баданига етган зарбалардан кўра кўза синганидан кўпроқ озорланади ва яна май истаб орқага қайтади. Шеърнинг биринчи банди (кейингилари ҳам) куйидаги сатрлар билан якунланади:

*Харобат аро кирдим ошуфта ҳол,
Май истарга илгимда сингон сафол.*

Таржибанднинг иккинчи банди бошланар экан, яна "Ашрақат"даги мазмун такрорланади, фақат энди у мукаммалроқ ифода топган:

*Сафол ичра бир журъа лойе манга,
Эрур жоми гетинамойе манга,
Кетурмакка худбинлигим ранжини,
Қани бода янглиз давойе манга.*

Асар қаҳрамони учун яхлит кўзадан қолган бир парча "сингон сафол" юзасида агар бир култум май куйқаси бўлса ҳам шу куйқа унга бутун жаҳонии ўзида акс эттира олувчи кўзгу бўла олади. Шоир қандай "май" ҳақида гап кетаётганини ҳам ўзи изоҳлайди:

*Сен гумон қилгандин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.*

Ҳақиқатан, ҳам тасаввуфда "майи ваҳдат" (ягоналик майи) тушунчаси бор. Шеърятимизда кўп ишлатиладиган ушбу тимсолнинг пайдо бўлишига оид бир масалага, назаримизда, ойдинлик киритиш зарур. Бунда яна Навоийнинг ўзидан кўмак истаймиз. Юқорида тилга олинган таржибанд шундай бошланади:

*Кетур соқий, ул майки, субҳи аласт,
Анинг нашъасидин кўнгул эрди маст.*

Шоир соқийдан шундай бир майни талаб қилмоқдаки, у кўнгилни "субҳи аласт"даёқ ўз кайфи билан эгаллаб олган бўлсин. "Субҳ" сўзи тонг маъносини беради, аммо "аласт" нима? Оллоҳнинг китобига мурожаат этамиз. "Аъроф" сурасининг 172-оятда "Аласту би-раббикум. Қолу: Бало..." ибораси учрайди. Оятнинг тўлиқ мазмуни Абдулазиз Мансур таржимасида шундай берилган: "Раббимиз Одам ўғилларининг беллари (пушти камарлари)дан зурриётлари (руҳлари)ни олиб, уларни ўзларига гувоҳ қилиб туриб "Мен Раббингиз эмасманми?" (деди). (Улар): Йўзе! (Раббимизсан!) Гувоҳлик бердик, -дедилар..."

Демак "Аласт тонги" тимсоли ҳали "кўза" бутун бўлган, яъни бани башар ўз бобокалони Одам ато пушти камаридан

ажралмаган илк даврдаги ўз яратувчиси билан аҳдлашувига ишора этмоқда. *"Ваҳдат майи"* ўша пайтда – инсониятнинг даставвал яратилиш асносида кўнгилга ўрнашган муқаддас туйғу ҳақида дарак берувчи улуғ тушунчадир.

Бу тушунчанинг бугунги номи *"Меҳр"*, Навоий даври тилида *"Ишиқ"* дир. *"Лайли ва Мажнун"* достонида шундай сатрлар бор:

*Эй ишиқ, гариб кимиёсен,
Бал ойинайи жаҳоннамосен.
Ҳам зотингга дарж кимиёлик,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолик...
Хуришиди жаҳонкушой сенсен,
Миръоти жаҳоннамой сенсен.
Ким қилди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти ёр топти.*

Яна ўша *"сингон сафол"* даги *"бир журъа май"* ҳақида гап кетмоқда, *"жоми гетинамо"*, *"ойинайи жаҳоннамо"*, *"миръоти жаҳоннамо"* барчаси бир тимсолнинг турлича ифодалари.

"Сингон сафол" - инсон кўнгли, ундаги *"бир журъа май"* - кўнгилдаги меҳр булоғидир. Бутун инсоният бир отананинг фарзандлари қилиб яратилган, шундай экан, ҳар бир инсон кўнгли яхлит кўзанинг бир бўлаги, парчаси, уларни бирлаштириб турувчи *"ваҳдат майи"* эса инсонларнинг Яратувчи олдидаги ваъдаси, бир-бирига бўлган меҳридир. Юсуф Ҳамадоний пайгамбаримиздан бир ҳадис келтиради: *"Жоним қудрат қўлида бўлган Оллоҳ таолога қасамки, иймон келтирмагунингизча жаннатга киролмайсизлар, бир-бирларингизни севмагунча иймонли бўлолмайсизлар..."*

VIII-IX асрларда яшаган буюк имомларимиз инсонларга Муҳаммад (сав) ибратларини йўлчи юлдуз қилиб кўрсатган бўлсалар, X-XI асрларнинг қомусий билим эгалари, биринчи навбатда, ақлга, илмга таяндилар, мантиқий тафаккурни инсонга бахт келтирувчи омил деб қарадилар. Тасаввуф

пирлари ягона Ҳаққа интилиш, "*Ииқи илоҳий*"ни инсоният нажоткори деб талқин этдилар. Алишер Навоий ўз салафлари, маънавий устозларининг қарашларини рад этиш йўлидан бормади, у илоҳий китоб мазмунини чуқур ўзлаштирди, Ҳадиси шарифлар ибратини эъозлади, ақлни, илм ва тафаккурни улуғлади, ирфоний ғояларга самимий эҳтиром билан ёндошди. Буларнинг барчасини тасдиқлаган ҳолда инсоний меҳр тараннумини ўз ҳаётининг бош мазмунига айлантирди, ўзгаларга меҳр-шафқатни инсоний иймоннинг етакчи мезони сифатида талқин этди. Бугун биз меҳр-мурувватни ҳаётимизнинг бош тамойили қилиб олаётган эканмиз, улуғ мураббийнинг машҳур байтларини яна бир эслаб ўтмасак бўлмас:

*Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким Каъба вайрон бўлса, обод айлағай.*

Жаҳон адабиётшунослик илмининг ривожда Абу Наср Форобий ва Алишер Навоий қарашларининг ўрни ва аҳамияти

Адабиёт инсон маънавиятини шакллантирувчи асосий манбадир, ёш авлодни маънавий баркамол қилиб тарбиялашда унинг аҳамиятини ҳеч нарсага тенглаштириб ҳам, бу соҳада уни ҳеч нарса билан алмаштириб ҳам бўлмайди. "*Адабиёт масаласи — бу маънавият масаласидир*", деб таъкид этади Ислом Каримов. Демак, маънавиятнинг нима эканлигини англаб етмай туриб адабиётнинг моҳиятини ҳам тугал англаб етиш қийин. Маълумки, бадий адабиётнинг моҳияти, унинг инсон ва жамият ҳаётига таъсири ҳақида дастлабки жиддий назарияни олға сурган аллома Аристотель бўлиб, поэтика илмига у киритган "*мимезис*" ва "*катарсис*" тушунчалари кейинчалик бутун жаҳон илмида довруқ қозонди¹.

¹ Масалан, Утган аср йирик немис адабиётшуноси Эрих Ауэрбахнинг Европа адабиёти тарихида инсон ва жамият ҳаётининг акс этиши масаласига бағишланган фундаментал

Қадим юнон фалсафасини чуқур ўрганган Абу Наср Форобий (873-950) ўз ижодида ушбу муаммога махсус тўхталиб, “Шеър санъати қонунлари ҳақида рисола” (*Рисола фи қавонин синоъат аш-шеър*) ва “Шеърят ҳақида” (*Китоб аш-шеър*) асарларини яратди. Бу асарлар юнон тилидаги китобнинг оддий таржимаси эмас эди. Форобий юнон файласуфининг қарашларига ижодий ёндошган ҳолда ўз даври мусулмон минтақа шеърят таржибасидан келиб чиқиб, адабиётнинг моҳиятини тушунишда Аристотель кўздан қочирган жиддий бир масалага алоҳида эътибор қаратди.

Аристотельнинг “*мимезис*” назарияси ўтган асрда ўзбек тилида нашр этилган китобларда “*адабиёт – ҳаётнинг инъикосидир*” деб талқин қилинди¹. Дарҳақиқат, адабиёт инсон ва жамият ҳаётини акс эттиради. Аммо қандай акс эттиради? Аристотель матнига мурожаат қиламиз: “... шоирнинг вазифаси ҳақиқатда юз берган нарса ҳақида эмас, балки юз бериши мумкин бўлган нарса ҳақида гапиришдир...” («... *задача поэта говорить не о действительно случившемся, но о том, что могло бы случиться*»)² Бу фикрни барча санъат соҳаси ижодкорларига нисбатан қўллаш мумкин. Демак, ижодкор ҳаётини материалга таянади, аммо асарда ҳаёт ҳақидаги ўз тасаввурларини акс эттиради. Бу ҳолат фотосурат ва рассом чизган сурат орасидаги фарққа ўхшайди. Фотосуратда ҳаётда бор нарса худди ўзидай акс этса, рассом чизган суратда ҳаётини ҳодиса ижодкор тасаввурида қандай гавдаланган бўлса, шундай ифодаланади. Бундан шундай хулоса чиқадики, ҳақиқий

тадқиқоти айни буюк юнон файласуфи ишлатган атама билан номланган: Эрих Ауэрбах. Мимезис. Изображение действительности в западноевропейской литературе. М., “Прогресс”, 1976, 560 стр. (Erich Auerbach. Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur. Bern und München, 1967.)

¹ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Т., “Ўқитувчи”, 1980, с.53; яна қаранг: “*Санъат ва адабиётнинг тасвир предмети ва мазмуни ҳаётдир*” - Адабиёт назарияси. 1-том. Адабий асар. Т., “Фан”, 1978, с.21;

² Аристотель. Поэтика (Об искусстве поэзии). М., 1957, стр. 67.

санъат асари дунёга келиши учун ижодкорнинг хаёлот олами доялик қилиши лозим бўлар экан.

Аристотель ўз асарида антик давр адабиёти материалларига таянади. Улар асосида эса қадим юнон асотирлари ётар эди. XX аср олими Я.Э.Голосовкер айтиши шу қадим юнон асотирларининг моҳиятини ўрганар экан, адабиётнинг ушбу муҳим хусусиятига алоҳида эътибор қаратди ва уни “*имагинация*” термини билан ифодалади¹. Бу атама латинча “*imaginatio*” сўзидан олинган бўлиб, рус тилига “*воображение*”, “*представление*” сўзлари билан таржима қилинади ва тимсоллар (образлар) воситаси билан фикрлашни англатади². Аммо, афсус билан қайд этиш лозимки, Я.Э.Голосовкернинг қарашлари ҳанузгача ҳозирги замон Европа ва ҳатто рус назарий адабиётшунослигида ҳам жиддий эътиборга олингани йўқ³.

Абу Наср Форобий бу масалага X асрдаёқ (рус олимидан минг йил илгари) аҳамият бериб, Аристотель киритган “*мимезис*” тушунчасини араб тилида “*муҳокот*” атамаси билан ифодалабгина қўяқолмай, айтиши Я.Э.Голосовкер ишлатган “*имагинация*” терминининг аниқ арабча муқобили бўлган “*тахайюл*” тушунчасини адабиёт илмига киритган ва натижада бадий тафаккурнинг асос унсурларини ислом минтақа илмида илк мартаба мантиқий изоҳлаб беришга муваффақ бўлган эди⁴.

¹ Голосовкер Я.Э. Логика мифа. М., «Наука», 1987, стр. 9-13, 146-154.

² Я.Э.Голосовкер антик файласуфлар (Гераклит, Платон ва бошқаларни) ҳам худди шундай тимсолий тафаккур эгалари деб таърифлайди ва умуман фалсафани илмига зид қўйиб, санъатнинг бир тури деб ҳисоблайди.

³ Масалан, махсус адабиёт назариясига оид 1999 йилда Моквада «Высшая школа» нашриётида чоп этилган В.Е. Хализевнинг “*Теория литературы*” ёки 2004 йилда «ACADEMIA» нашр этган Н.Д.Тамарченко, В.И.Тюпа, С.Н.Бройтманларнинг “*Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика*” китобларида бадий адабиётнинг ётаки унсурлари ҳақида на Форобий, на Я.Э.Голосовкер олға сурган муҳим тушунчалар юзасидан тасаввур ҳам сезилмайди. Ваҳоланки, айтиши шу тушунчаларга эътиборсизлик орқасидан адабиётнинг инсоният ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти ҳақида Европа илмида ҳануз чалкашликлар барҳам топган эмас.

⁴ Ал-Фараби. Логические трактаты. Алма-ата, «Наука», 1975, с. 527-555, 595-602, 630, 632.

Маълумки, Аристотель асариди ишлатилган иккинчи муҳим тушунча “*катарсис*” атамаси файласуфнинг ўзи «*Политика*» асариди берган ваъдасига қарамай, “*Шеърят илми*” китобининг бугунги қўлимизда мавжуд матнида тайинли изоҳланмаган. Натижада Европа адабиётшунослиги тарихида бу атама доимо турлича изоҳланиб ва талқин қилиниб келади. Ваҳоланки, Форобий рисолаларида бу тушунчанинг ҳам аниқ шарҳи мавжуд.

Аллома ёзади: “Шоир тахайюли билан сўзлар ва жумлалар воситасида яралган тимсоллар эзгулик ва ёвузлик, адолат ва зулм, ҳиммат ва разолат ҳақида тасаввур ҳосил қилиб, китобхонда уларга нисбатан ўз муносабатини шакллантиришга хизмат қилади”¹. Маълум бўладики, адабиётнинг ва умуман санъатнинг инсон маънавий тарбиясига қандай таъсир қилиши бизнинг минтақа илмида Х асрдаёқ мукамал изоҳлаб берилган экан.

Бугунги кунда “*жаҳон илми*” деганда назарий жиҳатдан кўпроқ Европа минтақасида шаклланган илмий андазалар тасаввур этилмоқда. Аслида Ер юзининг турли минтақаларида минг йиллар давомида шаклланган турли минтақа маданиятлари мавжуд бўлиб, улар ўзаро турли даражада ҳамкорликка киришган мустақил ва залворли маданият тизимларини ҳосил қилган ва шунга яраша ўз мустақил илмий андазаларига эга бўлган. Масалан, бизнинг диёрда етишган қомусий алломаларимизнинг деярли барчалари шеърят билан ошно бўлиб, ё шеърый асарлар битганлар, ё шеърят назарияси оид рисолалар яратганлар. Буюк аждодларимиз ўз даврида адабиётшунослик фанини мустақил назарий тизим даражасига кўтарганлар. Буюк аж-

¹ Биз ўзбекчада аллома жумлаларини бироз соддалаштириб ифодаладик. Асли рус тилидаги таржима матн куйидагича берилган: «Так действуют высказывания, создающие образные представления о добре, зле, несправедливости, пошлости и благородстве в рассматриваемой вещи... [Можно отметить], что высказывания, использующие воображаемые вещи, направлены на то, чтобы побудить слушающего совершить какой-нибудь поступок, вызываемый образом, который представился ему в рассматриваемой вещи...». (Аль-Фараби. Логические трактаты, с. 553-554.)

додларимизнинг бу соҳадаги хизматларига мисол сифатида X - XV асрлар мобайнида Марказий Осиёда яшаб ижод этган Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” (“Илмларнинг калитлари”) асарининг махсус боби, Абу Хафс ан-Насафийнинг “Мажмаъ ул-улум матлаъ ун-нужум” (“Илмларнинг жам бўлиши - юлдузларнинг чиқиши”) қомусий рисолалар тўпламига киритилган “Мухтасар ал-аруз ала усул ал-маъруз”, Абул Ҳасан Наср ал-Марғилонийнинг “Маҳосин ал-калом”, хоразмлик аллома Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадойиқ ас-сеҳр фи дақойиқ уш-шеър”, Махмуд аз-Замашшарийнинг “Ал-қустос фил аруз”, Юсуф ас-Саккокийнинг “Мифтоҳ ул-улум”, Аҳмад Тарозийнинг Мирзо Улуғбек замонида туркий тилда яратилган “Фунун ал-балоға” асарларини, Навоий ва Бобурнинг арузга оид рисолаларини эслаб ўтиш kifоя.

Адабиёт назариясига оид илмлар асосан икки йўналишда бўлиб, улардан биринчиси адабиётнинг шакли, яъни бадий тасвир воситаларига оиддир. Жумладан, аруз илми, қофия илми, бадий санъатлар назарияси (илми бадеъ), илми баён, илми маъоний ва ҳ.к. Юқорида тилга олинган асарларнинг аксарияти ушбу йўналишга оиддир. Адабиёт назариясининг иккинчи муҳим йўналиши бадий адабиётнинг мазмуний жиҳати, яъни бадий тафаккур қонун-қоидаларига алоқадор бўлиб, бадий ижод тариқи (методи) масаласи ушбу йўналишнинг бош мавзусидир.

Кўпчиликка маълумки, Европа адабиётида XVII-XVIII асрлардан бошлаб барокко, классицизм, романтизм, реализм номлари билан аталувчи ҳодисалар пайдо бўлди. Тадқиқотчилар бундай ҳодисаларни адабий йўналиш ёки оқим (“литературное направление или течение”) деб атадилар ва кейинчалик (XX асрда) шулар асосида ижодий ёки бадий метод (творческий или художественный метод) назарияси шакллантирилди.

Мустақилликкача бўлган даврда биздаги баъзи тадқиқотларда ўтмиш шоирларимиз, жумладан, Алишер Навоий ижодини ҳам, Европа адабиётига нисбатан ишлаб чиқилган ушбу қолипларга мослаш ҳаракатлари кузатилади. Хўш, минтақа анъанасида ўз даврида шу йўналишда ҳам назарий қарашлар мавжуд бўлганми? Агар аجدодларимиз меросини холис ва жиддий таҳлил қилсақ, бу соҳада улар Европа илмидан бирнеча аср илғор эканлари маълум бўлади. Айниқса, миллатнинг маънавий мураббийси даражасига етишган бобокалонимиз Алишер Навоийнинг бу йўналишдаги буюк хизматлари алоҳида эътиборга сазовордир.

Юқорида тилга олинган адабиёт назариясининг иккинчи муҳим йўналиши борасида шуни айтиш мумкинки, агар X-XI асрларда шеърятда “энг ёлзон шеър – энг яхши шеър” ёки “энг рост шеър – энг яхши шеър” деган икки хил қараш урф бўлган бўлса, XI аср иккинчи ярмига келиб Абу Қоҳир ал-Жўржоний (вафоти 1078 йил) Қуръони карим оятларининг юксак бадий қудратини илмий таҳлил асосида далиллаб беришга бағишланган “Далойил ул-эъжоз” ва “Асрор ул-балоға” асарларида мутлақо ўзига хос бадий тимсол назариясини кашф этди. XIII аср охири - XIV бошларида Амир Хусрав Дехлавий (1253-1325) ўзининг “Расоил ул-эъжоз” ва бошқа асарларида ушбу муаммоларнинг янгича ечимларини берди. Ва ниҳоят, XV аср охирида Алишер Навоий ўзигача 8 аср давомида минтақа миқёсида кенг ривожланиб борган бадий тафаккур илмини янада юксак назарий умумлашмалар даражасига кўтариб, жаҳон маънавияти такомиллига ўзининг мустақил босқич даражасидаги кашфиётини олиб кирди.

Қадим юнон тилида “методос” нима маънони билдирса, IX- XV асрлар ислом минтақа маданиятининг илмий атамалар тили бўлмиш араб тилида “тарик” сўзи ҳам худди шу маънони, яъни “йўл”, “Борлиқни англаб етиш ва акс

эттиришнинг ўзига хос йўли” маъносини англатар эди. Алишер Навоий ушбу атамдан ижодий фойдаланиб, ислом минтақа адабиётида “ҳақиқат тариқи” ва “мажоз тариқи” деб аталмиш икки адабий йўналиш ва бадий ижод тариқи мавжудлигини қашф этди ва уларнинг ҳар бирини қисқача таърифлаб, XII-XV асрларда яшаб форсий ва туркий тилларда ижод этган улуг шоирларнинг қайси бири қайси йўналишга мансуб эканлигини аниқ кўрсатиб берди. Шундай қилиб, бадий ижодга Борлиқ моҳиятини идрок этиш ва ижодий акслантиришнинг алоҳида бир йўналиши сифатида онгли ёндошув ислом минтақасида Европадан бирнеча аср илгари мукаммал шаклланди¹.

Навоийнинг адабиётшуносликка оид қарашлари бирнеча жиҳатдан биз учун ғоят муҳимдир. Биринчидан, бу қарашлар ўша даврнинг ўз одами мулоҳазалари сифатида қадрли. Иккинчидан, Навоий ўзбек (туркийзабон) шоири сифатида машҳур бўлса-да, унинг адабиёт ҳақидаги назарий қарашлари деярли тўлиғича мумтоз форс шоирлари ижодига ҳам тегишлидир. Учинчидан, Навоий адабиётнинг нафақат шаклига, балки, биринчи навбатда, мазмунига, ундан инсонларга етадиган маънавий манфаатга, ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва вазифасига айрича эътибор қаратган.

Алишер Навоийнинг 1500 йилда ёзилган охириги асари “Маҳбуб ул-қулуб” рисоласидаги ушбу масалага оид назарий мулоҳазаларига таянган ҳолда минтақа адабиётининг ривожланиш даврлари хусусида мутлақо янгича хулосаларга келиш мумкин. Ушбу сатрлар муаллифи Шарқ халқлари адабиёти тарихига оид давлат гранти доирасида тайёрланган “X-XV асрлар мумтоз форс шеърияси (Даврлаштириш муаммолари. Адабиётнинг мустақил маънавий моҳиятининг шаклланиши)” номли тадқиқотида айни Навоий талқинларига таянган ҳолда минтақа адабиётини даврлаштириш-

¹ Афсуски, XX асрда Алишер Навоий ижодини ўрганиш масаласида улкан ютуқларни қўлга киритган аллома навоийшуносларимиз шўролар даври мафкуравий қолиплари доирасидан чиқиш имкониятларидан маҳрум қилинганликлари туфайли ушбу масалага старли эътибор ажрата олмадилар.

нинг янгича принципларини ишлаб чиқишга муваффақ бўлди. Қуйида ушбу принциплар қисқача баён қилинади.

Маълумки, исломгача минтақа маънавиятида асотир тафаккур ҳукмронлиги сақланиб келганлиги туфайли соф маънодаги бадий адабиёт куртаклари фақат сосонийлар даврининг охирларига келиб пайдо бўла бошлади. Мусулмон минтақа маданиятининг шаклланиш даври бўлган VIII-IX асрларда бутун минтақада асосан араб тилидаги шеърят кенг урф бўлиб, бу даврга оид янги форс ва туркий тилларда яратилган шеърлардан жуда кам намуналар бизгача етиб келган.

X-XI асрлар минтақа маънавиятига хос бўлган асосий хусусият ақлга таяниш бўлиб, бу ҳолат нафақат Форобий, Ибн Сино каби алломалар, балки давр адабиётининг етакчи вакиллари - Абу Абдуллоҳ Рудакий, Абу Шукур Балхий, Абулқосим Фирдавсий, Унсурий, Носир Хусрав ва бошқалар ижодида ҳам ёрқин намоён бўлади. Бу давр шеърлятида даставвал бадий адабиётнинг ижтимоий вазифаси ҳануз амалийроқ кўринишда идрок этилиб, ҳаётга муносабатда кенгфёшлик, элу юртда яхши ном қозониш, ҳар ишни ақл тарозусида ўлчаб амалга ошириш билан инсон албатта бахтли бўлади ва шоду хурсандлик билан умр кечиради, деган фикрлар етакчилик қилган бўлса, кейинроқ бориб Унсурийнинг сиёсий шеърляти, Фирдавсий эпопеяси, Носир Хусравнинг фалсафий қасидалари мисолида ижтимоий воқеликнинг мураккаб жиҳатлари ҳам адабиётда ўз аксини топа бошлади.

Биз бу даврни “дунёвий адабиёт” босқичи деб аташни лозим топдик, чунки бу давр шеърляти мавзулари моддий дунё ҳою ҳавасларидан жуда ҳам узоқ кетмагани унинг барча намояндалари ижодида кўзга ташланиб туради. Бу босқичда бадий адабиётнинг эстетик завқ бериш хусусияти кучли бир тарзда намоён бўлди, лекин адабиётнинг иккинчи бир вазифаси – инсоннинг маънавий камолотига ижобий таъсир кўрсатиш жиҳати қониқарли даражада бўлмади. Инсон ва инсоният муносабати саволлигича қолди. Бу давр

адабиётининг дунёвийлиги шундаки, ундаги барча тасвир ва талқинлар моддий дунё чегараларидан ташқари чиқмади, бу давр шоирлари учун ҳануз ғайб олами билан моддий олам орасидаги муносабатлар хусусида жиддий тафаккурга берилиш хос эмас эди. XI асрлар иккинчи ярмидан фалсафий қасидалар ва тасаввуфий ғоялар ифодаланган асарлар яратила бошланган бўлса ҳам ҳануз бу йўналишлар етакчи мақомга эга эмас, аксарият шеърият мактаблари соф дунёвий йўналишни сақлаб келар эдилар.

XII–XIII асрлар тасаввуфий-ирфоний адабиётнинг юксалиш босқичи бўлиб, бу даврда нафақат Ибн ал-Арабий ва Ибн ал-Фарид, Фаридиддин Аттор ва Жалолоддин Румий, Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний сингари жаҳон миқёсида шуҳрат таратган тасаввуф шоирлари ижод қилди, балки Санойй ва Анварий, Хоқоний ва Низомий каби забардаст шоирлар ижодига ҳам тасаввуфий-ирфоний мавзулар кириб келди.

Дунёвий адабиёт ва ирфоний адабиётнинг ўзаро фарқи шундаки, Рудакий ва Манучехрий асарларида мажозий тасвир фақат эстетик завқ бериш, оддий ҳаёт ҳодисаларини нафис тимсоллар орқали ифодалашга хизмат қилган, яъни шаклий гўзалликка биринчи даражали эътибор қаратган бўлса, XII–XIII асрлар ирфоний шеърияти олдинги давр шоирлари бадий тасвир соҳасида эришган ютуқлардан унумли фойдаланган ҳолда мажозий тасвирни ирфоний туйғулар тараннуми билан уйғунлаштириб, шеъриятни инсоннинг маънавий баркамоллиги, инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлигини таъминлаш йўлида хизмат қилдиришга киришди. Бу давр шеърияти Ғазолий ғоялари таъсирида ақлга таяниш принциpidан кўнгилни поклаш принципига ўта бошлади. Низомий биринчи достони “*Махзан ул-асрор*”нинг кириш бобларидаёқ бу асарни ёзишдан мақсади «*кўнгил қиссаси*»ни баён қилиш эканини алоҳида таъкидлади. Шоир тасаввурига кўра, инсоннинг барча

аъзолари устидан ҳукмрон кўнгил. Шоир кўнгилни Хожа, инсон табиатининг тарбиячиси деб атайди. Чунки инсон кўнгилни уни олий ҳақиқат билан боғлаб турувчи тилсим, олий ҳақиқат сирларини ўзида жилвалантирувчи кўзгудир, фақат унга сайқал беришда эринмаслик, уни занг ва чирк босишига йўл қўймаслик лозим. Кўнгил инсонни инсонликда тутиб турувчи, алоҳида бир вужудни олий маънавият билан туташликда асровчи моҳиятдир.

Жалололиддин Румий *“Маснавийи маънавий”* асарида илоҳий ишқ тараннумини инсон ва инсоният нисбати, ҳар бир инсоннинг нафақат инсоният, балки бутун Борлик олдидаги масъулияти масаласи билан уйғунлаштира олди. Инсоннинг бошқа жонли мавжудотлардан фарқи шундаки у ўзининг ўзга инсонлар билан боғлиқ эканлигини, ўзининг *“инсоният”* аталувчи яхлит моҳиятнинг ажралмас бир бўлаги, қисми эканлигини сезиб туради. Агар шуни сезмайдиган бўлса, уни энди ўзга биологик мавжудотлардан фарқи қолмайди, моҳиятан у энди инсон эмас. Агар буюк суфий ўз асарида фикрларини ирфоний тимсолларга чўлгаб ташлаган бўлса, унинг замондоши Саъдий Шерозий ижодида бу улуг ғоя очиқ-ойдин намоён бўлди.

Адабиёт асосан сарой атрофида ривожланган X-XI асрларда шеърятда қасида етакчи жанр бўлиб келди. Чунки дунёвий адабиёт вакили ўз ижодида, биринчи навбатда, мамдуҳга, яъни жамиятдаги ҳукмрон гуруҳлар вакилига (у подшоҳми, вазирми, ёки йирик мулк эгасими, қатъи назар) таянади, дoston ёзадими, қасида ёзадими, муайян шахсга бағишлайди, ундан инъом ёки эътироф кутади. Тасаввуфий-ирфоний шеърят босқичида эса ғазал жанри биринчи ўринга ўтди, чунки суфий энди подшоҳдан ҳимоя ёки инъом кутмайди, у – Ҳақ ошиғи. Ошиқ эса қасида ёзмайди, у ғазал ёзади, чунки қасида - ўзидан юқори турган ўзганинг таърифи, ғазал - ошиқнинг кўнгил изҳори. Шундай қилиб, тасаввуфий-ирфоний шеърят ғазал жанрининг ривожига ҳал қилувчи босқични ташкил этди. Тасаввуф шеъряти мажозий

тасвирнинг чексиз имкониятларига мурожаат қилади. Борлиқнинг Олий Ҳақиқати “*ёр*”, “*махбуб*” аталади, унга етишиш иштиёқи “*ишқ*” дейилади, суфийнинг туйғулари “*васл*” ва “*ҳижрон*”, ҳолати – “*май*” ва “*мастлик*”, макони – “*харобот*” ва “*дайр*” тимсоллари билан ифодаланади. Натижада мазмуний кўпқабатлик жозибаси юзага келади. Ана шу жозибадорлик ғазалнинг ботиний асосини ташкил қилади. Демак, ирфоний туйғуларсиз мумтоз форс адабиётида ғазалнинг етакчи лирик жанрга айланиши имкондан ташқари эди. Лекин сўфий шоирларнинг соф тасаввуфий ғазалиёти илоҳий ишққа ортиқча урғу берганлиги туфайли халқ ичида кенг тарқалмади. Ўз ижодида айни шу камчиликни узил-кесил енгиб ўта олган шоир Саъдий Шерозий бўлди. Шу сабабли унинг ғазаллари бу жанрнинг мумтоз намунаси сифатида хосу авом орасида тўла-тўкис эътироф этилди ва катта шуҳрат қозонди.

Сўфийлар Ҳақнинг асл зотини Ҳақиқат ва унинг мазҳари, қиёсан айтганда, кўзгудаги аксини “*мажоз*” (“иносказание”, метафора), деб атадилар. Шу асосда тасаввуф адабиётида “*ишқи ҳақиқий*” ва “*ишқи мажозий*” тушунчалари шаклланди. Уларнинг биринчиси Аллоҳга муҳаббат, яъни “*ишқи илоҳий*” маъносида бўлиб, Ҳақ васлига интилиш, фақат унинг хаёли билан яшашни билдирса, иккинчиси - инсонларнинг бир-бирига, фоний дунё ашёларига бўлган ишқи сифатида талқин этилди ва кўп ҳолларда бири иккинчисига зид кўйилди. Аммо тасаввуф ғоялари ҳам ривожланиб боради. Агар Фаридидин Аттор XIII аср бошларида инсонларни “*мажоз*”, яъни ташқи моддий дунё ҳою ҳавасларига берилиб кетишдан қайтариб, Борлиқнинг асл (азалий ва абадий) Ҳақиқати сари интилишга, ташқи суратга маҳлиё бўлмай, маънога, моҳиятга эътибор беришга чақирган бўлса, шу аср охирларига келиб Фаҳриддин Ироқий (1207-1289), Авҳадиддин Кирмоний (вафоти 1298 йил) каби суфийлар ижодида муаммонинг гидроки теранлашди. Ибн ал-Арабий ғоялари таъсирида

“Ламаъот” асарини ёзган Ироқий “мажоз” ва “ҳақиқат” нисбатини денгиз ва тузга қиёс этади. Туз денгиз суви таркибида бўлгани учун бу сувнинг ҳар қатрасида ҳам туз таъми бордир. Шайх Авҳадиддин Қирмоний ушбу нисбатни янада ривожлантириб, шундай хулоса қилди: “*Ин олами суратесту мо дар суварем, Маъни натвон дид магар дар сурат (Бу олам суратдир, биз суратлар ичидамиз, Маънони суратдан ташқарида кўриш мумкин эмас)*”. Демак, Инсон руҳида Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил бўлиши учун, биринчи навбатда, ўзга инсонлар билан ўзаро уйғунликка интилиш, улар дилидан Борлиқ ҳақиқатини қидириш лозим, бошқа йўл билан бу мақсадга эришиб бўлмайди. Мана шайхнинг хулосаси. Аслида бу хулоса Ирфоннинг ниҳоясидир.

Низомий Ганжавий тасаввуф шоирларидан фарқли равишда фақат инсон руҳиятининг ички қатламларига теран назар ташлаш билан чекланиб қолмай, ўз дostonларида шахснинг Ҳақ ва жамият олдидаги масъулияти масаласига алоҳида эътибор қаратишни лозим топди, яъни, унинг асарларида ирфоний ва ижтимоий муаммолар олий бир уйғунликда ифодаланди. Аммо XII асрда ҳануз “Ҳақиқат” ва “мажоз” тазоди кун тартибига рўйирост қўйилган эмас эди. XIII аср охири - XIV аср бошларида Амир Хусрав Дехлавий (1253-1325) Низомий дostonларига биринчи бўлиб жавоб ёзди ва асарларида “*ишқи мажозий*”ни куйлашни ўзига мақсад қилиб қўйганлигини очиқ эълон қилди. Унинг эътиқодича, шоир на воиз (насихатгўй), на суфий сингари ёзмаслиги керак, балки бадий ижод қонунларига риоя этиши лозим.

Амир Хусрав “Хамса”си шу даражада шуҳрат қозондики, ундан кейин ислом минтақа шеърлятида “мажозий ишқ”ни куйлаш ва “Хамса” дostonларига татаббу бағишлаш кенг кўламли анъанага айланди. XIV- XV асрлар минтақа маънавияти “Хамса” анъанаси таъсирида ривож

олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганда “Хамса”нинг бир дostonига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодиса эди.

Алишер Навоий ўз ижодида Амир Хусрав ва Ҳофизлар изидан бориб, бутун умр асосан “ишқи мажозий”ни куйлади. Аммо “*мажоз ишқи*”ни инсонларнинг бир-бирига муҳаббати деб тушунилса, воқеликка бу масалани татбиқ этганда бир мураккаблик вужудга келарди. Яъни инсоний муҳаббат ҳаётда доимо беғараз бўлавермаслиги маълум бўлиб, бу энди ошиқнинг маънавий савияси билан боғлиқ эди. Навоий ўзининг яқуний асари “Маҳбуб ул-қулуб” рисоласининг иккинчи қисмидаги “Ишқ зикрида” аталмиш 10-бобида бу туйғуни - *авом ишқи* (яъни, ўз шаҳвоний нафсини енгиб ўтмаган, маънавий баркамоллик касб этмаган оддий одамлар ишқи) *хавос ишқи* (яъни, ўз нафсини енгиб ўтиб маънавий баркамолликка эришган ориф инсонларнинг пок ишқи) ва *сиддиқлар ишқи* (авлиёуллоҳ суфийлар ишқи) сифатида уч қисмга ажратиш билан ушбу муаммони мукамал ҳал қилиб берди. Навоий *хавос ишқи*, яъни пок инсоний ишқни ошиқ учун ўзликни англаш йўли, “*Ҳақиқат асрори*” ганжинасининг калити деб билди. “*Лайли ва Мажнун*” дostonининг хотима бобида¹ шоир муҳаббатга ғаройиб кимийё, яъни мисни олтинга айлантира олувчи сеҳрли куч, инсонга Борлиқ сирларини ошкор қилувчи кўзгу, деб таъриф беради. У “ишқ” ҳодисасига, биринчи навбатда, *ижтимоий-ахлоқий муносабатлар* нуқтаи назаридан қаради, шу асосда “*мажозий ишқ*”ни воқеъ ҳаётдаги инсонлар аро муомалада биринчи ўринга чиқаради, ўзак моҳиятга айлангирди. Шу билан Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун каби бошдан-оёқ пок туйғуларга йўғрилган “*алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ*”нинг кўпчилик йигит-қизлар орасидаги оддий “*ошиқ-маъшук*”ликдан ҳам, тасаввуф аҳли “*ишқи ҳақиқий*” деб

¹ Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960, с.447

атаган ирфоний интилишларидан ҳам бутунлай фарқ қилувчи мумтоз бир туйғу, алоҳида ҳолат эканлигини махсус таъкид этишга эришди. Бу ҳодисанинг моҳияти шунда эдики, унда инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига муносабати унинг ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати билан уйғунлик ҳосил қиларди.

Шундай қилиб, ижтимоий воқеликни бадиий тадқиқ этиш, инсонни ва табиатни тўғри тушуниш, инсон қалбига кулоқ тутиш, самимий ва беғараз меҳр билан ўзгалар қалбига йўл топиш орқали Ҳақ асрорини, Тавҳид моҳиятини англаш ва англатишга уриниш - *“Мажоз тариқи”*нинг буюк вакиллари Саъдий Шерозий, Хусрав Дехлавий ва Ҳофиз Шерозий асарларида ўзининг мукаммал ифодасини топган бўлса, Алишер Навоий ижодида амалий жиҳатдан ўзининг юксак чўққисига кўтарилиб, назарий жиҳатдан пухта асослаб берилди. Қуйида ушбу мулоҳазаларнинг қисқача хулосаси жадвал шаклида ифодалаб берилмоқда:

VIII- XV АСРЛАР МИНТАҚА МАДАНИЯТИДА МУМТОЗ АДАБИЁТНИНГ РИВОЖИ

Тарихий давр	Мумтоз адабиётнинг ривожланиш босқичлари	Ҳар бир босқичда адабиётнинг етакчи мавзу тамойиллари	Ҳар бир босқичда ишқ мавзусининг талқини
VIII-IX Асрлар	Минтақада араб тилидаги адабиётнинг ҳукмронлиги	Мадҳиявий қасидалар, ишқий ғазаллар, хамриёт, зухдиёт, ҳажв	Дунёвий ишқ
IX аср охири – XI аср	Форс ва туркий тилларда	Мадҳиявий қасидалар, ишқий ғазаллар, ҳажв,	Дунёвий ишқ

	дунёвий адабиётнинг шаклланиши ва гуллаб яшнаши	тарихий ва ишқий дostonлар	
XII-XIII Асрлар	Минтақада тасаввуфий-ирфоний адабиётнинг гуллаб-яшнаши	Фалсафий-ирфоний қасидалар, ишқий-ирфоний ғазаллар, ирфоний дoston ва маснавийлар	Ирфоний (илоҳий) ишқ (“ишқи ҳақиқий”)
XIV-XV Асрлар	Форс ва туркий тиллардаги “мажоз тариқи” адабиётининг гуллаб-яшнаши	Турли жанрдаги ишқий-ирфоний ва ижтимоий мазмундаги шеърлар, Мажозий ишқни куйловчи дostonлар (хамсачилик анъаналари ривож)	Мажозий ишқ (“хавос ишқи”)

Эслатиб ўтиш лозимки, бу жадвалда ҳар бир ривожланиш босқичининг етакчи тамойиллари ифодаланган. Аслида адабий воқелик бирмунча мураккаброқ эканлиги сир эмас. Масалан, XII-XIII асрларда яшаган Санойй, Анварий, Хоқоний, Саъдий Шерозийларнинг ижоди моҳиятан “мажоз тариқи”га мансуб бўлса, XV асрда яшаган Абдурахмон Жомий ижодида тасаввуфий йўналиш етакчилик қилганлиги маълум. Ижтимоий воқелик ҳарқандай назарий қолипларга қараганда ҳамиша мураккаброқ бўлиши ҳаёт тақозосидир.

2-қисм. XX аср. Мустақиллик даври

Минтақа маданиятида туркий шеърятнинг ривож

Алишер Навоий ўз ижодида Низомий ва Амир Хусрав, Аттор ва Фахриддин Ироқий яратган бадий ва ирфоний оламлар ёғдусидан баҳраманд бўлди. Саъдий, Ҳофиз, Анварий, Ҳоқоний каби ўнлаб форс мумтоз адабиёти вакиллари татаббу-жавоблар ёзди. Ва ўз мустақил бадий оламини яратди. Бу олам туркий шеърят оламига тааллуқли эди. Туркий адабиёт вакиллари эса азалдан ижтимоий-ахлоқий муаммоларга алоҳида эътибор бериб келадилар. Йўллик Тигин, Тўнюкқ (VII-VIII асрлар), Адиб Аҳмад (VIII-IX асрлар), Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср), Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний (XII аср), Қул Али (XII - XIII асрлар), Юнус Эмро (XIII аср), Рабғузий (XIV аср) каби буюк сиймоларни етиштирган туркий тилдаги адабиёт XIV асрдан бошлаб янада гуркираб ривожланди. Дастлаб Хоразм адабий мактаби шаклланди. Унда «*Муҳаббатнома*» муаллифи Хоразмий, Қутб, Сайфи Сароий каби улуғ ижодкорлар етишиб чиқди.

XIV аср 70-йилларидан минтақа сиёсий ҳаётида мўғуллар хукмронлиги тугаб, Темурийлар даври бошланди. Буюк Соҳибқирон Амир Темур таназулга юз тутган ва парчаланган Чигатой улусининг ўрнида ислом минтақасининг қалб қисмини ўз ҳудудига бирлаштирган улуғ салтанатни вужудга келтирди. Фарбда Ироқ ва Сурия ерлари, Эрон, Афғонистон ва Марказий Осиё ўлкаларини деярли тўлиқ қамраб олган бу мамлакат ислом минтақа халқларининг ягона сиёсий ҳудудга охириги марта бирлашуви бўлиб, Темур минтақа миқёсида нуфузга эга бўлган охириги давлат бошлиғи эди. Унинг давлатни бошқариш ва улус осойишталигини таъминлаш йўлидаги хизматлари ислом минтақа маданияти давлатчилиқ соҳасидаги ютуқларининг юқори чўққиси бўлди.

Бу давр минтақа адабий ҳаётида ҳам сезиларли ўзгаришлар бўлди. Низомий ва Амир Хусравлар туркий элат

вакили бўла туриб, форс тилида ижод қилган бўлсалар, энди туркий шеърят бутун минтақа худудида ривож ола бошлади. Шерозда Ҳофиз Хоразмий шуҳрат қозонди. Ҳирот, Самарқанд, Бухоро, Табриз, Хўжанд шаҳарлари, Ироқ, Кичик Осиё, Миср, Волгабўйи, Фарғона, Хоразм ўлкаларида туркий тилда ижод қилувчилар етишиб чиқа бошлашди. Сайид Қосимий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий, Юсуф Амирий, Яқиний, Сайид Аҳмад, Хўжандий, Муқимий, Сайид Насимий, Наимий, Камоллий, Латифий, Сухайлий, Мирзо Ҳожи Суғдий ва бошқа шоир ва адиблар туркий тилда ғазаллар, рубоийлар, китъалар, қасида ва маснавий, дoston ва насрий асарлар ёза бошладилар. Темурийзодалар, яъни Амир Темурнинг набира-эваралари кўпчилиги туркий назмга майл кўрсатдилар. Алишер Навоий «*Мажолис ун-нафоис*»да Султон Искандар Шерозий, Халил Султон, Иброҳим Муҳаммад Халил, Абубакр Мирзо, Шох Ғариб Мирзо, Бадиуззамон Мирзо, Абулқосим Бобир, Сайид Аҳмад Мирзо, Султон Аҳмад Мирзо, Фаридун Ҳусайн Мирзо ва бошқа қатор амирзодаларнинг шеърларидан намуналар келтиради. Амир Сайфиддин Барлос, Арслон Хўжа Тархон каби нуфузли амирлар ҳам шеърятга ҳомийлик қилар, ҳам ўзлари ижод билан шуғулланар эдилар.

Жами XV асрда ўтган 50га яқин туркий шеърят намояндalари Навоий асарларида тилга олинади ва шеърларидан намуналар берилади. Айниқса, Султон Ҳусайн Бойқаро бу соҳада алоҳида хизмат кўрсатди. Алишер Навоийнинг баракали ижодий фаолиятида ушбу улуғ туркий шеърят вакили ҳамда ҳомийсининг кўмаги ва далдаси катта аҳамиятга эга бўлди. Бу даврда Кутб ва Ҳайдар Хоразмийларнинг «*Ҳамса*» аъналарини туркий шеърятга ёйиш ҳаракатлари, Саъдий «*Гулистони*», Атторнинг «*Илоҳийнома*» (Сайид Қосимий) ва «*Мантиқ ут-тайр*» (Гулшаҳрий) асарларининг таржима ва татаббулари, Насимийнинг юксак ирфоний шеъряти, Атоий, Саккокий,

Гадоий, Лутфийларнинг девонлари, Хоразмий, Хўжандий, Амирий ва Сайид Аҳмад «Ишқнома»лари («Муҳаббатнома», «Латофатнома», «Таашшуқнома», «Даҳнома»), Амирий ва Яқинийларнинг рамзий мунозаралари ва бошқалар туркий мумтоз шеърятни минтақа адабиётининг юксак поғоналарига кўтарган эди. Бу даврда Куръоннинг қатор туркий тафсирлари, туркий тилда пайғамбарлар қиссаси, ахлоқий ва тарихий рисоалар, адабиётшуносликка оид асарлар яратилган эди.

Алишер Навоий бадий ижод тариқи ҳақидаги ўз назариясини қисман туркий адабиёт вакилларига ҳам татбиқ этади. «*Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад*» асарида унинг ўзига ота қаторида меҳрибонликлар кўрсатган устози, куштигирлар пири билан бир суҳбати келтирилади:

Паҳлавон навқирон шоирдан сўрайдики, туркигўй шоирлар ичида энг яхшиси ким? Навоий жавобида мавлоно Лутфийни тилга олади. Шунда Паҳлавон Муҳаммад ҳайрон бўлиб, сўрайди:

- Нечук Сайид Насимий демадинг?

Фақир дедим:

- Хотирға келмади ва ба тақдир келмоқ, Сайид Насимийнинг назми ўзга ранг тушубдур, зоҳир аҳли шуаросидек назм айтмайдур, балки ҳақиқат тариқин адо қилибдур. Бу саволда сенинг ғаразинг мажоз тариқида айтур эл эрди.»¹

Бу суҳбатдан икки нарса аён бўлади. Биринчидан, «мажоз тариқи» ва «ҳақиқат тариқи» йўналишлари фақат Алишер Навоий тахайюлининг меваси бўлмай, унинг ёшлик давридаёқ илм ва санъат аҳлига маълум бўлган. (Бунга ишоралар «*Ҳамсатул-мутаҳаййирин*»да ҳам учрайди.) Иккинчидан, Лутфий ва Насимий каби улуғ туркий тилли шоирлар танлаган бадий ижод тариқларини бир-биридан фарқ қилиш билан Навоий навқиронлик давридаёқ бу

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 15-ж. Т., 1999, с. 116

масалада ўзининг аниқ-равшан қарашларига эга бўлганлиги ойдинлашади.

Алишер Навоий устозлар изидан бориб, “ҳақиқат асрори”ни (сирларини) “мажоз”дан излади. Навоий ғазаллари, таржъебандлари, қитъалари, “Хамса” дostonлари ва, айниқса, “Лисон ут-тайр” асариди “мажозий ишқни” Ҳақиқатга етишишнинг асосий йўли деб талқин этди. Ишқни ижтимоий муносабатлар асосиди кўришни орзу қилган шоир одамийликни ўзгалар ғамини ўзиникидек билишди деб тушунди:

Одаме эрсанг демагил одаме -

Ониким йўқ халқ гамидин гами¹.

Шоир инсонларни “нафрасон”, яъни ўзгаларга, халққа фойдаси тегадиган шахс бўлишга даъват этади, инсоннинг бу дунёда яшашдан асл мақсади ўзга инсонларга, эл- юртга фойдаси, нафи тегишди деб билди.

Шоир ижодининг такомил босқичлари

Биринчи босқич.

Навоийнинг лирик шоир сифатида шаклланиши

Маънавият аҳли башарни бирлаштирувчи ягона қудратдир. Аммо шу билан бирга ҳар бир миллатнинг маънавий олами бетакрор ҳодиса. Чунки маънавият Бақонинг фанода зухури, бир томондан ҳар бир инсон, ҳар бир миллат руҳий оламининг ўзига хослигини таъмин этади, иккинчи томондан, бутун инсонлар, барча миллатлар руҳини ўзаро уйғунлаштириб туради.

Ўзбекнинг маънавий такомили асрлар эмас, минг йилларни камраб олади. Ибтидоий жамоаларга бирлашиб, яратувчилик ишқиди тош кетмонлар билан ариқлар қазишга уринган кдцим аждодларимиздан тортиб, бугунги компьютер асрида яшаётган замондошларимизгача миллатимиз босиб ўтган камолот йўли

¹ “Ҳайратул аброр”, 13-мақолат.

мураккаб жараён булиб, ундаги жиддий эврилишлар, кескин янгилиниш паллалари муайян даврлар, ўзига хос босқичларни ҳосил қилади, дейиш мумкин. Ана шу бардавом силсилада Алишер Навоий намоён этган маънавий оламнинг ўрни ва аҳамияти, назаримда, фақат биз учун эмас, балки жумла инсоният тажрибаси нуқтаи назаридан ҳам беқиёсдир.

XV аср жаҳон маънавиятининг буюк сиймоси Низомиддин Мир Алишер Навоий ҳижрий 844 йил муборак рамазон ойининг 17-кунида, туркий мучал ҳисоби билан товуқ йили (милодий 1441 йил 9 феврал)да Ҳиротда туғилди. Ҳирот шаҳри XV аср биринчи ярмида Соҳибқирон Амир Темур асос солган улуғ салтанатнинг иккинчи пойтахти даражасида бўлиб, Темурнинг кенжа ўғли, Мирзо Улуғбекнинг падари бузруквори Шоҳруҳнинг қароргоҳи, юртнинг энг обод манзилларидан бири эди.

Саркардалик — буюк иқтидор. Аммо фақат ҳарбий қудратга ва маҳоратга таяниб салтанатни бошқариш ва давлатнинг барқарорлигини таъминлаш мумкин эмас. Амир Темур таназзулга юз тутган ва парчаланган Чигатой улуси ўрнида мусулмон минтақасининг қалб қисмини ўз ҳудудида бирлаштирган улуғ салтанатни вужудга келтирди. Ироқ, Сурия, Эрон, Афғонистон ва Марказий Осиё ўлкаларини деярли тўлиқ қамраб олган бу мамлакат мусулмон минтақаси халқларининг ягона сиёсий ҳудудга охириги марта бирлашуви бўлиб, Темур минтақа миқёсида нуфузга эга бўлган давлат бошлиғи эди. Унинг давлатни бошқариш ва улус осойишталигини таъминлаш йўлидаги хизматлари VIII-XV асрлар мусулмон минтақа маданиятининг давлатчилик соҳасидаги энг юксак ютуғидир.

Шоҳруҳ Мирзо отаси ҳаётлигида Ҳирот ва унинг атрофидаги ўлкаларга ҳукмдор этиб тайинланди. 1405-1409 йилларда Самарқанд билан шимолий ҳудудларни бошқариб турган Халил Султон ўз аъёнлари фитнасидан зарбага учрагач, Шоҳруҳ унга ёрдамга келиб, қутқарди ҳамда

10 минг лашкар бериб, уни отаси Мироншоҳга аталган Эрон ва Озарбойжон ўлкалари сари йўллади.

Самарқандда шу даврдан эътиборан 40 йил мобайнида (1409-1449) Мирзо Улуғбек юрт бошқарди. Шоҳруҳ ва унинг истеъдодли ўғли темурий мирзо-лар ичида Соҳибқирон асос солган салтанатнинг энг кўп қисмини энг узоқ муддат — 50 йилдан ортиқ нисбий осойишталикда, барқарорликда бошқариб туришга муваффақ бўлдилар. Шоҳруҳ тадбиркор ва инсофли ҳукмдор эди. У ҳатто ўзига қарши қуролли исён кўтарган темурийзодаларни ҳам қонқардошлик ва Соҳибқирон оталари руҳига ҳурмат юзасидан қатл эттирмасди.

Кенжа ўғил мерос қолган улуғ салтанатни иложи борича яхлит сақлади, баъзан жанг, баъзан мураса билан темурий шаҳзодалар аро парокандаликка йўл қўймасликка интилди, юртни қўлидан келганича обод қилди, фарзанди Улуғбекнинг илм-фан камолоти йўлидаги ғайрат-шижоатини қўллаб турди, уламоларга эҳтиром сақлади. Тасаввуф шайхлари — ҳазрати Баҳоуддиннинг халафлари бу даврда эл орасида юксак мавқе қозондилар.

Алишер туғилган хонадон Темурийлар саройига азалдан яқин ва юртда муайян нуфуз соҳиби эди. Бўлғуси шоир *"бисёр саодатманд ва некниятлик инсон"* бўлмиш юқори мартабали отаси Ғиёсиддин Муҳаммад тарбиясида ҳам наслий, ҳам тарбиявий жиҳатдан баркамол инсон бўлиб вояга етди. Алишер она томонидан ҳам юрт *"озодаларидан"* бўлиб, унинг шеъриятдаги илк устозлари тоғалари Мир Саид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибийлар эди. Уларнинг туркий байтлари ёш жиянлари хотирасида узоқ сақланиб қолди ва китобларида ёд этилди.

Шоирнинг руҳий кечинмалари унинг севимли қаҳрамонлари қиёфасида аксини топади. Шу маънода шаҳзода Фарҳоднинг илк тасвири гўдак Алишер руҳиятига ишорадир:

Юзинда ишк асрори ёзилгон,

Ичинда дард таъвизи қозилгон...

Муҳаббат нури олинда ҳувайдо,

Жамолида вафо тугроси пайдо.

Фалак деб дард элининг шоҳи они,

Малак деб дард ўти огоҳи они...

Шу ўринда сўнги тазодга эътибор қилинг: "фалак" кўриниб турган мод-дий дунё тимсоли, "эл" ҳам, "шоҳ" ҳам зоҳирий ҳодисалар, "малак" — руҳий дунёга тааллуқли, нурдан яралган мавжудот. Моддий дунё вакили воқеликни зоҳирдан, ташқаридан кўрса, руҳият олами унинг ички моҳиятига эътибор қилади, инсон ишқ олови туфайли огоҳликка эришишини таъкидлайди. "Фалак" ва "малак" ички қофияси моддийлик ва маънавийлик аро уйғунликка ишорадир.

Навоий таржимаи ҳолидаги баъзи ўринлар билан Фарҳоднинг илк қадамлари, дарҳақиқат, мувофиқ:

Чу уч ёшинга чекди даври афлок,

Такаллум қилди андоққим дури пок,

Сўзи бори бўлиб афсонаи ишқ,

Мақому маснади кошонаи ишқ.

Ажбодур уч ёшинда кўзга атфол,

Нечукким ўн ёшида ўзга атфол.

Навоийнинг ўзи гувоҳлик бериши-ча, 3-4 ёшлик бўлажак шоир қалбидан дастлаб жой олган шеърий сатрлар даврининг оташин шоири Қосим Анварнинг куйидаги мисралари эди:

Риндему ошиқему жаҳонсўзу жсома чок,

Бо давлати гами ту зи фикри жаҳон че бок.

(Кийими пора, дил олови жаҳонни куйдирувчи риндмиз, ошиқмиз,

Жаҳон ташвишлари бизни чўчитмайди, сенинг ғаминг саодати бизга етарлидир).

Бу даражадаги юксак маънавиятнинг мурғак бола қалбига жо бўлишини бугун биз тасаввур қила олмаймиз, ҳатто, умуман, Навоий даври маънавиятини тўғри идрок этамизми, деган савол туғилади...

Алишерни тўрт ёшида мактабга берадилар, орадан бир йил ўтиб-ўтмай, у буюк тасаввуф шоири, "ҳақиқат тариқининг суҳанвари" Фариддин Аттор-нинг мураккаб фалсафий-рамзий достони "Мантиқ ут-тайр"ни ёд олишга киришди. Беш-олти ёшдаги болани асар шу даражада ўзига ром этадики, ҳатто ўша давр маънавиятининг юксак поғоналарида турган шоирнинг ота-онаси ҳам гўдак онгига бу жиддий ирфоний билим оғирлик қилиб, бир шикаст етказишидан ташвиш торта бошлайдилар. Биз, одатда, қушлар тили билан айтилган турли ҳикоятлар болани машғул қилган, деб мулоҳаза юритамиз. Аммо Аттор асарида ҳеч бир ҳикоят беҳикмат эмас ва бугунги тасаввуримиз даражасидаги "болаларбон" ҳам эмас:

Одат эттим ул ҳикоятлар била,

Қуш мақомидин киноятлар била.

Чун бирор сўздин топиб таъбим кушод,

Топсам эрдиким недур ондин мурод —

Завқи кўп хушҳол этар эрди мени,

Шарҳи они лол этар эрди мени.

Демак, ёш Алишер дostonни тўтидек ёд олган эмас, бошиданоқ ҳар бир сўз, жумла, ҳар бир ишора ва рамзни англаб етишга ҳаракат қилган. Шу туфайли ҳам бутун фикри-зикри ушбу китобга жазб бўлиб, дўст-ўртоқлари, жамоатдан ҳам ўзини беихтиёр четга торта бошлаган:

Ўйлаким, элдин узулди улфатим,

Ул китоб эди аниси хилватим.

"Мақомоти Хожя Баҳоуддин Нақибанд" китобида келтирилган бир ривоят дастлабки ўқишда биз учун муболагадек туюлади:

"Бир куни хожамизнинг шариф суҳбатларида Султон ул-орифин (Боязид Бистомий)нинг: "Бу йўлда юрувчи қанчалик юрмасин, сўнгги қадами бизнинг биринчи қадамимиз устида бўлади", деган сўзлари нақл қилинипти. Хожя-миз гайрат юзасидан: "Биринчи қадами Боязиднинг охирги қадами устида бўлмаган кишига Ҳақ

субҳанаҳунинг суҳбати ҳаром бўлсин!" — деган эдилар. Ва улар: "Биз интиҳони ибтидода тугаллаймиз", — дер эдилар".

Ушбу ривоят XIY-XV аср воқелигининг муайян бир хислатидан дарак беради. Ислоннинг Тавҳид таълимотини англаб етиш минтақа аҳли учун осон кўчгани йўқ. Бў йўналишда қатор босқичлар, жумладан, Сунна, Ислон маърифатчилиги, Тасаввуф ирфони босқичлари босиб ўтилган. Тасаввуф ирфонининг энг юқори чўққиси бўлмиш ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти нуқтаи назаридан, дарҳақиқат, IX аср охирида шайх Боязид Бистомий етиб келган ирфоний мақом нақшбандия соликлари учун биринчи қадам бўлмоғи табиий эди.

Алишер Навоий яшаган давр илғор тушунча эгаларининг маънавий камоли шу қадар юксак эдики, бўлғуси шоирнинг XII аср охирида яратилган "*Мантиқ ут-тайр*"ни беш-олти ёшидан ўзлаштира бошлагани ўша давр нуқтаи назаридан ғайритабиий туюлмасди.

Алишернинг мурғак қалби ирфоний ишқ олови билан туғилишдан нурланган, она сути билан унинг руҳияти шавқу ҳолга ошно бўлганлигини англаб етиш пайти келди. Бўлғувси шоир туғилганида, нақшбандия руҳи Темурийлар даври маънавиятида ҳукмрон эди.

Мансури Халлож ва Боязид Бистомийлар умр бўйи риёзат чекиб эришган ирфоний ишқ "*интиҳоси*" Алишер учун "*ибтидо*" (бошланиш) бўлди. Уч ёшида у ўзи англаб-англамаган ҳолда ринд ва ошиқ мақомида эди. Агар биз бундай даражани муболаға деб ўйласак, Алишер Навоий ижодини мутлақо тушуна олмаймиз, умуман, Навоий — Фоний ҳодисаси биз учун жумбоқ ҳолида қолиб кетаверади. Бу даврда барча темурийзода мирзолар шеър машқ қилардилар, кўчадаги темирчидан тортиб ҳаммолу саққо (мешкобчи)гача шоир эди. Ҳунар аҳли жавонмардлик (футувва) жамоаларига бирлашган бўлиб, шайх қўлида ҳам ирфоний таълим олар, ҳам жисмоний машқлар билан

мунтазам шуғулланиб, руҳини ва жисмини камолга етказарди.

Алишер Навоийни ҳаётнинг ўзи ҳам тарбиялади. 1447 йилда Шоҳруҳ вафот этгач, шоирнинг устози ва ҳомийларидан бўлган Сайид Ҳасан Ардашер айтмоқчи, теурий шаҳзодалар аро "*жоҳ бадмастлиги*" (мансаб, тожтахт талашув дарди) хуруж қилиб, юртда талотўп бошланди, натижада Фиёсиддин Муҳаммад хонадони ҳам кўп қатори аҳли аёли муҳофазасини ўйлаб, ватанни тарк этди. Ёш Алишер учун тақдир синовлари шу кунлардан бошланди. Орадан йиллар ўтиб, Шоҳруҳнинг набираси, эрта вафот этган истеъдодли шоир ва олим, Ҳирот матншунослик мактабига асос солган Фиёсиддин Бойсўнғур Мирзо-нинг (1397-1433) ўғли Абулқосим Бобур 1452 йилда Ҳирот тахтига ўтиргач, Алишерлар оиласи она шаҳрига қайтиб келди. Алишернинг отаси Сабзаворга ҳоким этиб тайинланди. Бу пайтда Алишер яхшигина шеър машқини олган, сарбадор шоирлардан Мир Шоҳий Сабзаворий билан ғойибона мактублар алмашган эди. Фиёсиддин Кичкина Сабзаворга кириб борганда, Мир Шоҳий вафот этиб, дафн маросими кечаётган эди. Орадан бир йил ўтар-ўтмай, ота ҳам дунёдан кўз юмди ва ўн икки ёшида Алишер етим қолди. Аммо Абулқосим Бобир Алишер ва Хусайнни — бу мактабдош икки дўстни ўкситиб қўймай, саройда тарбият қилди, 1456 йили эса ўзи билан Машҳадга олиб кетди. Бу пайтда ўн саккиз ёшли Мирзо Хусайн Бойқаро сипоҳийлик йўлини танлаб, от миниб, қилич чопишнинг ҳадисини олган, аммо Алишер билан тенгма-тенг шеър машқини ҳам қўймас эди. Ўн беш ёшли Алишер эса:

Оразин ёпкоч кўзимдин сочилур ҳарлаҳза ёш,

Бўйлаким пайдо булур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш,

каби ажойиб сатрлар муаллифи сифатида замонасининг "*малик ул-каломи*", мавлоно Лутфий таҳсини ва ҳайратига сазовор бўлиб улгурган истеъдод эгаси эди. "*Фақирнинг назмлари Хуросонда шуҳрат тутиб эрди*", деб ёзади Навоийнинг ўзи 1455-1456 йиллар ҳақида. Ушбу йилларда

замонанинг эътиборли зотларидан бўлмиш "*солики фоний ва гавҳари коний, орифи маоний*" Саййид Ҳасан Ардашер ёш шоир истеъдодига алоҳида меҳр пайдо қилиб, унга ҳомий, мураббий сифатида юз кўрсатган, аллақачон Навоий ғазал ва маснавийларини ёд олиб, суҳбатларда ўқишни одат қилган эди.

Тақдир Алишер Навоийни ёшлик чоғларидан замонанинг улуғ ҳамда шарафли кишиларига яқин ва дўст қилди, унинг етимлигини билдирмай, ҳам оталик, ҳам устоз-мураббийлик этувчи зотлар билан учраштирди. Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Шамсиддин Муҳаммад, Абдурахмон Жомий, Мавлоно Лутфий — булар барчаси ёш Алишернинг ноёб истеъдодини ардоқлаб, умр бўйи уни тарбият этдилар, ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаб келдилар. Алишернинг, умуман, устозлардан омади бор эди. Олти ёшида Тафтда Шарафиддин Али Яздий дуосини олди, Машҳадда шайх Камол Турбатий суҳбатига ноил бўлди, кейинча Самарқандда йирик фақиҳ ва файласуф Хожа Фазлуллоҳ Абулайсий мадрасасида таълим олиб, бевосита олим илтифотига сазовор бўлди.

1457 йилда Абулқосим Бобур вафот этгач, Алишер Машҳадда қолиб, таҳсилни давом эттирди ва фақат 1464 йилда Ҳиротга қайтди. Аммо 1457-1469 йилларда Хуросон ва Мовароуннаҳрни бирлаштиришга муваффақ бўлган теурийзода Абусаид Мирзо (Теурунинг эвараси, Мироншоҳнинг набираси) Навоийга кўп ҳам илтифот кўргазмади, чунки бу даврда Алишернинг ёшликдаги дўсти Хусайн Бойқаро Абусаидга қарши кураш олиб борар, шоирнинг тоғалари Хусайн Мирзо тарафида жанг қилиб, Абусаиднинг одамлари қўлида 1461 йилда қатл этилган эдилар. Султон Абусаид шоирнинг отасидан қолган бутун мол-мулкни хазина ихтиёрига олиб қўйган, Алишер учун яшашга тузукроқ шароит ҳам йўқ эди. Бир муддат қийинчилик билан она шаҳрида истиқомат қилишга уринган ёш шоир охири Самарқандга кетишга мажбур

бўлади. 1466-1468 йиллар асосан Самарқандда кечади, шоир бу шаҳарда фақатгина таҳсил олиб қолмай, тахминларга қараганда, давлат ишларида ҳам иштирок этган. Бу ўринда Навоийни ўз ҳомийлигига олган Самарқанднинг бообрў амирларидан Аҳмад Ҳожибекнинг мавқеини ҳам назарда тутмоқ керак. Хуллас, 1469 йилда Султон Абусаид ҳалок бўлиб, Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳиротни эгаллаганда, Алишер Навоий 28 ёшли юртга танилган шоир, мукаммал билимлар эгаси ва тажрибали давлат арбоби даражасига етишган эди. Унинг шеърини мухлислари ўзларига мақбул ашъорларидан шоирнинг илк девонини ҳам тузган эдилар. Таниқли навоийшунос Ҳ.Сулаймонов маълумотларига кўра, 1465-1466 йилларда тузилган ушбу девондан шоирнинг 434 шеъри (391 ғазал, 1 таржиъбанд, 1 мухаммас, 41 рубоий) жой олган. 1469 (ҳижрий 873) йил апрелда Султон Ҳусайн илтимосига кўра Алишер Навоий Самарқанддан Ҳиротга қайтади ва рамазон ҳайити муносабати билан дўсти шарафига битилган "Ҳилолия" қасидасини унга тақдим этади.

Ҳусайн Бойқаро Навоийни муҳрдор қилиб тайинлайди ва шу пайтдан Алишернинг эл хизматидаги фаол жидду жаҳди бошланади. Шоҳ 1472 йил феврал (ҳижрий 876 шаъбон оyi)да Навоийни вазирлик лавозимига тайинлайди ва Амири Кабир (Улуғ Амир) унвонини беради. Навоийнинг бу унвони умри охиригача сақланади. Бу лавозимлардан Навоий эл-улус манфаати, шаҳар ва мамлакат ободончилиги, маданият равнақи, адолат тантанаси учун фойдаландики, буларнинг барчаси оқибат натижада Султон Ҳусайн давлатининг барқарорлиги ҳамда нуфузини таъминлади.

1470-80 йиллар орасида Алишер Навоий ўз кўли билан икки девондан иборат биринчи яхлит шеърий мажмуаси "*Бадойиъ ул-бидоя*" ва "*Наводирун-ниҳоя*"ни тузди. Бу девонларга унинг 7-8 ёшидан 35-40 ёшларигача бўлган даврда яратилган асарлари жамланди. Уларга 1,5 мингдан ортиқ шеър (жумладан, 1300 га яқин ғазал) киритилган

бўлиб, шоир ижодий камолотининг ўзи онгли равишда хулосалаган биринчи босқичини акслантирар эди. Навоийнинг бу даврдаги дунёқараши ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун биринчи девондан жой олган икки асарига эътиборни қаратамиз. Булардан биринчиси "Бадойиъ ул-бидоя"нинг ибтидоси бўлмиш "Ашрақат..." ғазали, иккинчиси ушбу девон таркибидаги "Кетур соқий, ул майки, субҳи аласт..." деб бошланувчи таржийбанддир. Бизнинг бу икки асарга диққатни қаратишимиз улардаги бош тимсоллар билан боғлиқ. Бу тимсоллар "май", "жом" ва "сингон сафол" мажозлари бўлиб, улар ҳар икки шеър мазмунини бир-бирига боғлаб туради.

Биз доимо Навоийнинг бош қаҳрамони — Инсон деймиз. Менимча, бунга аниқлик киритиш керак. Шоирнинг бош қаҳрамонига оддий инсон эмас — ошиқ инсон, деб қаралса, ҳақиқатга мувофиқ бўлур эди. Аммо бу қандай ошиқлик?

"Бадойиъ ул-бидоя"даги биринчи ғазалнинг илк сатрларини ўқиймиз:

Ашрақат мин акси шамсил каъси анворул-ҳудо,

Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо.

Бу сатрлар бошдан-оёқ тимсоллардан иборат: "ёр" — ким, "май" — нима, "жом" — қайси жом? Садо қандай садо? Иккинчи байтни ўқиймиз:

Ғайр нақшидин кўнгил жомида бўлса занги ғам,

Йўқдур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

Ғайр — бегона демақдир. Ғамзудо — ғам зангини тозалагувчи маъносини билдиради. Май ва жом тимсолларига шоир ўзи изоҳ бермоқда: май — майи ваҳдат (бирлик, ягоналик шароби), яъни ирфоний ишқ, жом эса кўнгил жоми экан. Кўнгил жоми, агар бегона акси тушиб, занг оладиган бўлса, ушбу ғамдан фориг этувчи энг мақбул восита ваҳдат майи бўлиб чиқмоқда. Мана энди байтдаги барча сўзларнинг маъноси аниқлашди. Аммо Навоий назарда тутган мазмун бизга тўлиқ равшан бўлдимиди? Шеър давомига мурожаат қиламиз:

*Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамшид ани ичган гадо.*

Гети — жаҳон, коинот; гетинамо — бутун жаҳонни, коинотни акс эттирувчи кўзгу. Ваҳдат майини ичган кишининг кўнгли бутун коинотни ўзида акс эттириш хислатини касб этади. Ҳеч нарсаси йўқ гадо агар ваҳдат майини ичса, Жамшид, яъни бутун ер юзининг подшоҳига айланади (жоми Жамшид тимсолига ишора). Аммо сингон сафол тимсоли қандай сирни ўзида яширмоқда? Буни аниқлаш учун энди шоирнинг йигитлик айёмида яратган куйидаги таржиябандига мурожаат қиламиз:

*Кетур, соқий, ул майки, субҳи аласт,
Анинг нашъасидин кўнгил эрди маст.*

*Майким, қилур қуйсалар жом аро,
Ўзи масту, кайфияти майпараст...*

Шеър давомида шоир лирик қаҳрамон бошидан кечирган бир саргу-заштни ҳикоя қилади:

*Эшит саргузаштеки, бугун менга
Неча майпараст ўлдилар ҳамнишаст...*

Шоир майхонада бир неча майпараст билан ҳамдам бўлгач, кўлига яна май солинган сопол кўзани олиб, манзили сари йўлга чиқади. Йўлда бир неча "эхтисоб аҳли" (яъни шаҳар аҳли шариат қондаларига қандай риоя этаётганини назорат қилиб борувчи муҳтасибнинг одамлари) шоирни майхўрликда айблаб калтаклайдилар. Шоир баданига етган озорни сезмайди, аммо кўлидаги май тўла кўза синганига қаттиқ куюнади:

*Шикастим менинг онча эрмас эди,
Ки май зарфи тонди арода шикаст,
Чу синди сабу, чорае топмадим,
Мени муфлис, уру, гирёну маст.*

Навоий қаҳрамони муфлис — яъни бозори касод бўлган, ур — яъни яланғоч, либослари пора, гирён — кўзларида шашқатор ёш ва маст ҳолида хароботга киради:

*Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда сингон сафол.*

Харобот — ҳам вайрона, ҳам майхона, ҳам муг дайри, яъни оташпарастлар ибодатхонаси, ҳам бу фоний дунё.

Шоир май истайди, аммо май тўла кўза чил-чил бўлган, унинг кўлида синган сопол парчалари қолган. Лекин:

*Сафол ичра бир журъа лойи манга,
Эрур жоми гетинамойи манга,
Кетармакка худбинлигим ранжини,
Қани бода янглиг давоийи манга.*

Ҳақиқий ошиқ учун май кўзаси сингандан кейин шоир кўлида қолган сопол парча юзида сақланган бир қултум май куйқаси (лойи) ҳам бутун жаҳонни (балки коинотни) ўзида акс эттира олувчи ваҳдат майи тўла қадах (жом) ўрнига ўтаверади, ўша вазифани бажараверади.

Бу нима дегани? Борлиқ моҳияти — воҳид ва ягона. Аммо инсон ушбу ягона моҳиятни кўз билан кўра олмайди, инсон фақат унинг мажозини — кўзгудаги аксини кўришга қодир. Мажозда, яъни табиат, воқелик кўзгусида тасвир парчаланиб кетган, ваҳдат (ягоналик) зоҳиран касрат (кўплик)га айланган, шу сабабли бу воқеий дунё хароботдир, вайронадир, бутпарастлар ибодатхонасидир, уни ошиқ майхона сифатида кўради, ҳар санамда ягона бир санамни кўриб, унга ошиқ бўлади.

Инсон кўнгли ваҳдат майи билан тўла бўлган кўза (сабў)нинг синган бир парчаси, унда бир қултум лойқа аралаш май мавжуд. Ваҳдат майига ташна ошиқ шу май куйқасини яхшилаб тинитмоғи лозим, шундагина у яхлит кўзгунинг бир парчаси сингари тавҳид нурини ўзида акс эттира бошлайди. Ошиқ унга боқиб маст бўлади, ўзлигини йўқотиб, абадиятга дахлдорлик имконини пайдо қилади. Бундай ошиқлик — мастлик инсон кўнглидан ҳирсу ҳавас зангини, худбинлик (эгоизм) зангини (ранжини, ғамини) ювиб ташлайди. Ғайр (бегона) шу худбинликдир, ширк шу худбинликка дилдан жой беришдир, кўнгил кўзгусини босган занг ҳам ушбу худбинликнинг ўзидир.

Ваҳдат майини ичган ошиққа ҳеч ким жафо қила олмайди, унинг ўзи ҳам бировга жафо қилишдан холи бўлади:

*Чун мен дайр пири вафосида мен,
Фалақдин етишимас жафойе манга¹.*

Дайр пири — майхона соҳиби, борлиқ ҳақиқатининг сақловчиси, эгаси. Ошиқ ягона Борлиқ ҳақиқатига, Олий ҳақиқатга хиёнат қилмайди, унинг асрорини англаб етишга интилишдан чекинмайди. Демак, унга ҳам тақдирдан шикаст етмайди, дайр пирига вафодорлик сақлаган ошиққа фалак жафо етказа олмайди. Чунки унда худбинлик ранжи энгиб ўтилган, ваҳдат майи ёрдамида кўнгил кўзгуси гайр нақшидан покланган. Бундай кўнгил кўзгуси фанодан бақога юзлангандир.

Бу тимсол ва тасвирлар нақшбандия ирфони доирасидан туриб илгари интилаётган ошиқ-шоир қалбида туғилиб келаётган мажоз тариқи унсурларидир. Улар келгусида янги пояларга кўтарилиш учун қўйилган илк қадамлардир. 15 ёшида кекса Лутфийни ҳайратга солган илоҳий истеъдод шу тариқа янги уфқларга кўз тикмоқда эди.

Алишер Навоий ишлатган ҳар бир сўз, ҳар бир бадий тимсол шоир хаёлотининг оддийгина маҳсули эмас. Уларнинг ҳар бирида илоҳий китоб – Қуръони карим оятларига ишоралар, ирфоний рамзлар яширинган ва уларни чуқур англамай, асл манбаани кашф этмай туриб, Навоий сатрларининг мазмун-моҳиятига кириб бориш қийин. “Ашрақат” ғазалининг охирги байти-мақтасида арабча “*Ишрабу ё айюҳал-атиюн*” (“Ичинлар, эй ташналар”) ибораси ишлатилган. Ушбу иборада Қуръони карим “Бақара” сурасининг 60-ояти мазмунига ишора бор². Ушбу шеърда учрайдиган “синғон сафол” тимсоли Қуръони каримнинг “*ар-Раҳмон*” сураси 14-оятида Аллоҳнинг яратувчилик кудрати ифода этилган “*Халақа-л-инсана мин салсолин ка-л-фаххор*”

¹ Ўша китоб, с. 603.

² Қуръони карим маъноларининг таржимаси. (Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур). Т., 2001, с. 9.

(У инсонни сопол янглиғ куруқ лойдан яратди)¹ жумласига таяниб шаклантирилган. Таржеъбанднинг илк сатридаги “*субҳи аласт*” ибораси эса “Аъроф” сурасининг 172-оятда айтилган “*Аласту би-Роббикум? Қолу: Бало...*”² жумлалари асосида пайдо бўлган. Оятнинг тўлиқ мазмуни Абдулазиз Мансур тафсирида шундай берилган: “*Роббимиз одам ўгилларининг беллари (пушти камарлари)дан зурриётлари (руҳлари)ни олиб, уларни ўзига гувоҳ қилиб туриб, “Мен Роббингиз эмасманми?” (деди). (Улар) “Йўзе! (Роббимизсан!) Гувоҳлик бердик”, дедилар*”. Башариятнинг яратилиш тонгида бўлиб ўтган бу муқаддас аҳд Исломда “ал-Мийсоқ” (аҳдлашув) атамаси билан машҳурдир.

Шеърининг, бадий адабиётнинг қудрати шундаки, ўз қаъридаги сирларни ўзи очади, тилсим ҳам ўзи, бу тилсимнинг калити ҳам ўзида, фақат уни холис назар билан, синчковлик билан, меҳр билан ўқиш керак. Навоий мероси улут чўққилардан бошланган долғали, муаззам, тошқин дарё кабидир. “*Авесто*” ва туркий тошбитикларни билмасак, Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар мазмунига ошно бўлмасак, Имом Бухорий, Бурҳониддин Марғиноний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Соҳибқирон Амир Темурларни танимасак, Алишер Навоий бадий тафаккурининг жозибали жилолари, теран моҳияти ҳам бизга ўз асл жамолини намоён қилиши мушкул. Минг шукрлар бўлсинким, шундай саодатли кунларга ҳам етиб келдик. Энди маънавий меросимизни ўз асл андазаларида жиддий ўрганиш имкони очилди. Бу ёзилганлар келгуси жиддий тадқиқотлар олдидан бир чизгилар, холос.

Иккинчи босқич.

Навоий - лирик ва эпик шоир сифатида.

“Хамса” олами.

¹ Ўша югтоб, с. 531.

² Ўша югтоб, с. 173.

Маънавият инсон кўнглида Ҳақ нурунинг акс этишидир. Шу сабабли маънавият Борлиқ янглиғ бепоён. Лекин инсон зотининг барча хатти-ҳаракати, таъбир жоиз бўлса, тадбир холос. Тадбир амалга оширилади, аммо мақсад кўлга кирадими, йўқми, инсон олдиндан башорат эта олмайди. Нима қилиш керак? Нажот қаерда? Шу нуқтаи назардан қараганда, Алишер Навоийнинг буюк "Ҳамса"си ибрат ва ишоратлар қомусидир. Унинг биринчи достони "*Ҳайрат ул-аброр*"нинг биринчи боби "*Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим*" илоҳий калимасининг мажозий шарҳига бағишланган. Унда бу табаррук калиманинг ҳар бир ҳарфига икки карра бадий шарҳ берилган. Нега икки карра? Чунки биринчи шарҳ — "*аҳли қабул*" учун, иккинчиси "*аҳли рад*" учун.

Қилгувчи бу бодия қатъига майл,

Аҳли қабулу рад эрур икки хайл.

Инсон учун имтиҳон майдони бўлмиш бу дунё ҳаётига қадам кўйган ҳар бир шахс ўзига икки йўлдан бирини танлайди, унинг бири — адолат ва нурга, иккинчиси — залолат ва зулматга олиб боради. Ҳар биримизнинг Оллоҳдан тилагимиз саодатманд тақдир эрур.

Инсон умид билан яшайди. У ўз умидига мувофиқ яшаса, эзгулик сари йўналган тадбирни ният қилса ва шу йўлда собитқадам бўлса, иншоллоҳ, зарар кўрмагай. Яна Оллоҳ билгувчидир.

Алишер Навоийга бағишланган тарихий ва илмий асарларда тавсиф қилинишича, ҳижрий 873-886 (милодий 1469-1481) йиллар шоирниг ижтимоий ҳаёт ва ободончилик борасидаги энг фаол хизмат кўрсатган даври бўлди. У 886 йили "Вакфия" асарини ёзиб, унда ўзининг бинокорлик ва хайрия ишларига яқун ясайди, ўз-ўзига сарҳисоб беради.

Навоий деҳқончилик ишларини йўлга қўйиб, жуда яхши натижаларга эришади. Тарихчиларнинг ёзишича, унинг бир кунлик даромади 18 минг шоҳруҳий динар бўлган. Улуғ амир бу даромаддан бир кишининг "*иссиқ-совуғига*" етарли

қисминигина ўзига қолдириб, қолганини хайрия мақсадларига сарф қилган. Хондамир Навоий қурган 52 работ, 20 ҳовуз, 16 кўприк, қанчадан-қанча тўғонлар, ариқлар, ҳаммомлар, масжид-мадрасаларни эслайди. Ҳирот ва унинг атрофида ўша даврда жуда кўп боғлар ва чиройли бинолар бунёд этилди. Шуларнинг кўпи Навоийнинг маблағи ва саъй-ҳаракати билан юзага келган эди. Бундан ташқари, ҳазрат турли соҳа олимларига ҳомийлик қилиб, ўнлаб илмий рисоалар битилишига бевосита сабабчи бўлган. 881 ҳижрий йилида (1476 йил милодий) амир Алишер вазирлик лавозимидан истеъфо берди. Устози Жомий бунинг сабабини сўраганда, Навоий шундай жавоб қилади:

— Инсон жинси суҳбат ва ихтилотидин (одамлар билан суҳбат ва муомаладан) малул бўлиб эрдим, бу ишга ул боис бўлди.

Жомий деди:

— Инсон кимни хаёл қилиб эрдинг, бизга доғи кўргуз!

Навоийнинг сарой аъёни учун шарт бўлган расмиятчилик талабларидан ўзини мумкин қадар озод этишга интилиши унинг кўнгил кўзгусида борган сари ёрқинроқ ёришиб келаётган "Ҳамса" олами билан холи тиллашиш эҳтиёжига туташ бўлса, ажаб эмас.

888 (1483) йилдан Алишер Навоий "Ҳамса" дostonлар туркумини ёзишга киришади ва уни 890 (1485) йилда тугаллайди. Беш дostonни ўз ичига олган бу улкан бадий қомус 50 минг мисрадан кўпроқ бўлиб, Навоий шеъринг меросининг қарийб ярмини ташкил этади. Аммо гап ҳажмда эмас. "Ҳамса" Алишер Навоий ижодининг қалбидир. Ўн беш ёшида ёзган ғазаллари билан ўша давр кекса ижодкорларини ҳайратга солган буюк бобокалонимиз фақатгина ўзи тузган биринчи девони "Бадоеъ ул-бидоя" биланок туркий тилдаги шеърятни араб ва форс мумтоз адабиётининг энг пешқадам намуналари даражасига олиб чиқди. Аммо бу ишлар барчаси "Ҳамса"нинг дебочаси эди, холос. Агар Навоийнинг туркий "Ҳамса"си ёзилмаса,

нафақат бизнинг адабиётимиз, маънавиятимиз, балки бутун мусулмон минтақаси маънавияти бугунги яхлитлиги, бугунги тугаллигига эга бўлмас эди, деб бемалол айтиш мумкин. Алишер Навоийдек аслий ошиқнинг дунёга келиши, унга берилган улуғ истеъдод моҳияти "Ҳамса" учундир, бу буюк ижодкор меросининг аввали ҳам, охири ҳам "Ҳамса" туфайли, шу асар атрофидадир.

Мусулмон минтақаси маънавиятининг энг асосий, энг муҳим хусусияти, наздимизда, тадрижийлик, давомий камолотдир. Мусулмон минтақа маънавияти намояндалари ўз ижодларида салафларини инкор этишга, илгари мутлақо кўрилмаган янгилик яратишга интилган эмаслар, балки улар устозлар яратган маънавий бойликларни янада такомиллаштириш, уларга янги жило бериш, улар излаган яхлит, буюк Ҳақиқатнинг янги ва тоза қирраларини кашф этиш, мазмунан бойитиш йўлидан борганлар. Бу, том маъноси билан, муқаддас анъана бўлиб, исломнинг илоҳий китоби "Қуръони карим"дан сарчашма олади.

"Бақара" сураси бошланишидаги "улар сенга нозил қилинган ва сендан илгари нозил қилинган нарсаларга имон келтирадилар ва охиратга аниқ ишонадилар" ояти каримасидан муайян бўлувчи ва кейинги сураларда мазмунан неча марта таъкидланувчи бу тадрижийлик мусулмон минтақа маънавияти учун фарз даражасида, дейиш мумкин. Чунки бу анъана тавҳид эътиқодининг асл моҳиятидан келиб чиқади. Фирдавсий ўз "Шоҳнома"си билан минтақамиздаги исломгача маънавиятнинг бадий қомусини яратиб, уни янги талқинда мусулмон минтақа маънавиятига олиб кирган бўлса, Низомий илк достони "Махзан ул-асрор" ("Сирлар хазинаси") билан Олий ҳақиқат сирларини бадий кашф этишга бел боғлади ва бу йўлда Абдулмажид Санойининг "Ҳадоийқ ул-ҳақиқа" асари билан бошлаб берилган йўналишни янги босқичга олиб чиқди. Низомий умр бўйи олти дoston яратиб, зоҳирий мазмунда кўпроқ Фирдавсий қаҳрамонларининг саргузаштларини

янгича талқин қилган бўлса, ботиний моҳиятда Санойй ниятларини такомилга етказди. Унинг яратгани янги бир бадий олам — "Хамса" ("Бешлик") муҳити эканлигини балки шоирнинг ўзи тугал тасаввур этмагандир. (Низомий ўз асарини "Хамса" ёки "Панж ганж" — "Беи хазина" деб ҳеч қаерда ата-майди). Аммо Низомий вафотидан кейин орадан 100 йил ўтиб, Ҳиндистонда туғилиб ўсган форсийзабон турк ўғлони Амир Хусрав Дехлавий "Хамса"нинг кудратини очик-ойдин англаб етди ва ўзи унга биринчи бўлиб жавоб — татаббу ёзиб, хамсачилик анъанасини бошлаб берди.

Дехлавий "Хамса"си Низомийга ажойиб шарҳ ва ундаги мазмун-ларнинг рангин талқини сифатида ўзининг ҳам, салафининг ҳам шуҳратини оламга ёйди. Кейинги XIV — XV асрлар минтақа маънавияти "Хамса" анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори, — ҳеч бўлмаганда, — "Хамса"нинг бир дostonига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маданияти тарихида бетакрор ҳодисадир. Туркий адабиётда Қутб ва Ҳайдар Хоразмий бошлаб берган хамсачилик анъанаси ўзининг камолини Алишер Навоий ижодида кутаётган эди ва бу қутлуғ интизорлик бениҳоя эзгу самара берди. Низомий, Амир Хусрав, Алишер Навоий руҳиятлари "Хамса"нинг маънавият майдонида бирлашиб, ягона иқлим, ягона моҳият касб этдилар. Ушбу ягона моҳият бутун мусулмон минтақаси маънавиятининг энг буюк чўққиларидандир.

Низомий ва Амир Хусравсиз Навоийни тасаввур этиб бўлмаганидек, Алишер Навоий ижодий меросисиз Низомий ва Амир Хусрав бадий оламини ҳам бутун кўлами билан идрок этиб бўлмайди. Шоир ўз дostonларини "зоҳир юзидин афсона" деган эди. Яқин кунларгача мактабларимизда XX аср авлодига "Хамса" дostonлари ушбу "афсона" даражасида, ушбу юза сатҳда талқин этилиб, тушунтириб келингани маълум. Кейинги йилларда бу ҳолат баъзи ёш

тадқиқотчиларимизни Навоийни янгидан "*кашф этиб*", унинг ислоний шоир эканлиги, асарларидаги тасаввуф ирфони изларини қидиришга ундади. Ваҳоланки, барча жиддий навоийшунослар бу "*янгилик*"ларни аввал бошданок яхши билишган, тўлиқ идрок этишган, фақат ўша давр "*замона зўрлиги*" — коммунистик мафкура тазйиқидан навоийшуносликни ҳимоялаш мақсадлари билан бу жиҳатлар пардалаб ўтилган, ишоралар билан чекланилган эди.

Бугунги мустақиллик, хурлик замонида энди маънавиятимизнинг асл моҳияти ҳақида жиддий мулоҳаза юритиш учун нафақат аждодларимиз меросидаги ислоний ва ирфоний илдизларни оддий қайд этиш, балки, бадий тафаккурнинг мустақил муаммолари муҳитига чуқурроқ кириб бориш, ўзимизни ҳам, ёш авлодни ҳам теран таҳлилга ўргатиб бориш айна фарзидир.

Алишер Навоийнинг "*Ҳамса*" дostonлари ҳар бири алоҳида неча-неча тадқиқотлар мавзуи бўлиб келди, бу иш яна давом этади, чунки мазкур асарларнинг мазмун қабатлари бениҳоядир. Бу дostonлар шаклан қандай мукамал бўлса, мазмунан ундан ҳам уйғун, муаззамдир.

Ислон ақидаларига кўра, бир кеча-кундузда ўқиладиган беш вақт намоз "*ал-хамсату*" дейилади, динимизнинг беш устуни (рукни) ҳам тавҳид (имон), намоз, рўза, закот, ҳаж — ўзига хос хамса (бешлик)ни ташкил этади. Демак, Низомий дostonларининг "*Ҳамса*" туркуми сифатида талқин этилиши, унга Амир Хусрав ва Навоий жавоблари бежиз эмас. Алишер Навоий "*Садди Ис-кандарий*" дostonи муқаддимасида бу масалага махсус тўхталиб, "*Хам-са*"нинг ҳар бир дostonи ёзилишини куннинг маълум вақтларида ўқиладиган саҳар (фажр), пешин (зуҳр), аср, шом ва ҳуфтон намозлари билан қиёс этади ҳамда "*Ҳамса*"ни буюк тоғ чўққисига кўтарилиш мобайнида беш ўринда тўхтаб, нафасни ростлаш учун бино этилган беш оромгоҳга ўхшатади. Бу оромгоҳларни яратиш учун шоир "*билик*

тахти узра чиқиб ўлтурмаги", "хаёл элчисини" ҳар тарафга чоптириши, "жон мулкидин" "маоний сипоҳини" (маънолар лашкарини) гуруҳ-гуруҳ ("фавж-фавж") етказиб бериб туриши, маъно лашкарлари жам бўлгач, инсонлар дилини забт этишга киришмоғи, яъни маънавият оламида жаҳонгирлик санъатини намойиш қилмоғи лозим эди. "Хамса" дostonлари ижтимоий ҳаётни, турли тоифаларнинг ҳаётдаги ўрни ва вазифаларини уларнинг тамом ички дунёси ва руҳияти билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этади, шу билан бирга, ундаги барча ботиний ришталар Тавҳид эътиқодига бориб уланади.

"Хамса"нинг бадий олами маълум мақсадга — инсон маънавий ка-молотини таъминлаш мақсадига йўналтирилган бўлиб, бу йўлда мусулмон минтақа маънавиятининг Сунна (исломий ибодатлар, ислом ахлоқи), Маъ-рифатчилик (мантиқий тафаккурга таяниш, исломгача яралган меросни ўзлаштириш), Тасаввуф ирфони (тариқат мақоми ва ҳоллари, пир иршоди, риёзат билан Ҳақ васлига интилиш, шу йўл билан маънавий покланиш) каби турли босқичларини босиб ўтиб эришилган даражадан кейинги, янги босқични аниқлаётган эди. Бу босқич ибрат, илм, ирфон йўналишларидан фарқ қилувчи йўналиш — бадий тафаккур йўналиши доирасида бўлиб, Алишер Навоий ижодий такомилнинг учинчи даврида, ниҳоят, унга алоҳида ном берилди.

"Хамса" туркуми — алоҳида бир олам. Ундаги нафақат ҳар бир дoston, балки ҳар бир боб беҳудуд бой мазмун ва моҳиятларни ўз ичига яширган ажиб тилсимдир. Айтишларича, меърож тунида Муҳаммад алайҳиссалом арши аъло остида кулфлоғлик бир хона кўриб, ҳазрати Жаброилдан: "Бу қандай макон?" деб сўрабдилар. "Эй, расулиллоҳ, — жавоб берибди Жаброил, — бу макон теран маънолар хазинасидир ва сенинг умматларинг ичидаги шоирлар тили ушбу хазинанинг калити турур". Ушбу ривоятдан келиб чиқиб, Низомий ўзининг биринчи

достонини "Мах-зан ул-асрор", яъни (илоҳий) "Сирлар хазинаси" деб атаган эди.

Навоий "Хамса"сининг биринчи достони "Ҳайрат ул-аброр":

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим,

Риштага чекти неча дурри ятим, —

деб бошланади. Бу боб фақат биринчи достонга эмас, балки бутун "Хамса"га табаррук муқаддимадир, чунки унда Оллоҳ китобининг илк ояти каримаси бадий тафсир этилади. Бу анъана яна Низомийни эслатади, ул устоз "Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим" калимасини "ҳикматлар эгаси хазинаси эшигининг калитидир", деб таърифлаган эди. Навоий ушбу таъриф мазмунини ёйиб тушунтириб, янгича талқин этиб беради. Унда, жумладан, "аҳли қабул" ва "аҳли рад" тушунчалари шарҳ этилган. "Меҳрибон ва раҳмили Оллоҳ номи билан" деб таржима қилинувчи илоҳий оят "махзани тавҳид" (тавҳид, ягоналик хазинаси) сари йўл бўлиб, у йўл бошида икки гуруҳ туради: бири — "аҳли қабул" ва иккинчиси — "аҳли рад".

"Аҳли рад" "раҳбари тавфиқдан мадад етмаганлар" бўлиб, улар учун бу йўл азобдан-азобдир. Сабаби "аҳли рад" кўзи ҳар неки асл мақсадга қаратилган бўлса, унга "мардуд" (рад этилган, номақбул) кўринади ва улар нигоҳи йўналган барча нарсалар "аҳли назар" учун қабул эмас. Аммо "аҳли қабул" учун бу йўл саодат йўлидир, улар учун бунда барча эшиклар очиқ, барча воситалар муҳайёдир. Чунки "аҳли қабул" дунёга ёруғ чехра, нурли кўз, файзли кўнгил билан боқади, холис ният билан эзгу амалга интилади. Натижада:

Азмида ул қавмга доғ узра доғ,

Қатъида бу хайлга бог узра бог.

Навоий ўз-ўзига насихат қилар экан, бизга ҳам Ҳақ йўлни кўрсатиб ўтади:

Истабон, эй хаста Навоий, наво,

Бўйла сафарга қилур эрсанг ҳаво,

*Йўл ёмонун яхшисидин ема гам,
Бисмиллоҳ, дегилу кўйгил қадам.*

Биринчи дoston муқаддимасидаги анъанавий холиқ ҳамди, тўрт муножот, беш наът мазмуни шоирнинг ирфоний тафаккур кўламини бизга ошкор этади. Шоир ўз салафлари Низомий, Амир Хусрав, Жомийларни таъриф этиб, сўз васфига ўтар экан, сўздаги маънини инсон танасидаги жонга қиёс қилади. Шоҳ Абулғозий Султон Хусайн Баҳодирхон мадҳида бир неча байт айтгач, Кўнгил таърифини бошлайди:

*Каъбаки, оламнинг ўлиб қибласи,
Қадри йўқ андоқки кўнгил каъбаси—
Ким бу халойиққа эрурсаждагоҳ,
Ул бири холиққа эрур жилвагоҳ.*

Кейинги уч "ҳайрат" кўнгил қиссасидан шарҳу ҳол баён этади. Низомий анъанасини ривожлантирувчи бу боблар бизни инсоннинг руҳият олами сари етаклайди. Кўнгил инсонни Олий ҳақиқат ёғдуси билан боғлаб турувчи тилсимдир, у инсон вужудидан, моддийликдан ташқарида эмас, аммо танҳо моддий вужуд билан чекланган ҳам эмас, чунки у маънавият нури билан йўғрилган.

"Ҳамса"нинг биринчи дostonи мазмунан кейинги дostonларга фалсафий муқаддима бўлиб хизмат қилган. Уларда олға сурилган ижтимоий-ахлоқий мулоҳазалар бошқа дostonларда мажозий тимсоллар, қиёфалар ва тарихий-бадий қиссалар тасвири орқали воқеабанд бир тусда киши кўз олдида гавдалантирилади, ибрат нигоҳидан ўтказилади. Низомийнинг биринчи дostonига нисбатан ирфоний, маънавий-руҳий, ижтимоий-ахлоқий мавзулар қамровида ва талқинида Навоийнинг "Ҳайрат ул-аброр"и бениҳоя ўзига хос ва ички уйғунлиги билан ҳам бетакрор. Низомий тасвирларида Оламнинг, табиатнинг гултожи ҳисобланган Инсон, асосан, Шоҳ қиёфасида талқин этилиб, унинг адолати ва фуқароларга ҳиммати ҳал қилувчи мавқега кўтарилган, ҳукмдорнинг инсон сифатида Борлиқ

олдидаги маъсулияти шоирнинг бутун эътиборини жалб этган бўлиб, бундай ёндашув XII аср маънавий-ижтимоий воқелиги учун, дарҳақиқат, мувофиқ эди.

Дехлавийнинг жавоб достони "*Матлаъ ул-анвор*"да бу мавзу доираси анча кенгайди. Унда энди ижтимоий воқелик икки гуруҳ аро қиёсда аксланади. Буларнинг бири маънавият аҳли сифатида талқин этилган анбиё-авлиёлар, дарвеш ва муршидлар, иккинчиси — жоҳ аҳли, яъни ҳукмдорлар, сарой аъёнлари, мансабдорлар. "*Матлаъ ул-анвор*"даги ҳикоятлар ҳам, асосан, шу икки тоифа ҳаётидан олинади ёки шуларга қиёс этилади.

Алишер Навоий достони XV аср ижтимоий-маънавий ҳаётининг турли қирра ва жиҳатларини бутун ички мураккаблиги ва ўзаро қиёслари билан қамраб ола билган. "*Ҳайрат ул-аброр*"даги муаммолар воқелик янглиғ мураккабдир. Навоий ўз "*Ҳамса*"си биринчи достонининг асосий қисмини имон ва ислом шарҳидаги мақолатлар билан бошлайди. Аммо унинг бу борадаги мулоҳазалари анъанавий қарашлардан ажралиб туради. Навоийнинг масалаларга ёндошуви ҳатто устози ва замондоши Абдурахмон Жомий қарашларидан ҳам маълум даражада фарқ қилади. Маълумки, Жомий ўз бадийий ижодида диний ақидалар ва тасаввуф қоидалари таърифига атрофлича ўрин ажратган бўлиб, унинг "*Ҳафт авранг*" ("Етти тахт") туркумидаги "*Тухфат ул-аҳрор*" ва "*Субҳат ул-аброр*" достонларида намоз, рўза, закот, ҳаж, узлат, тавба, зухд, фақр, ҳавфу рижо, таваккул каби турли исломий ва ирфоний тушунчалар шарҳига алоҳида боблар бағишланган эди.

"*Ҳайрат ул-аброр*"нинг биринчи мақолатига шундай батафсил сарлавҳа берилган: "*Аввалги мақолат имон шарҳида-ким, Ал-имону ат-туъмину биллоҳи ва малойикатиҳи ва кутубиҳи ва русулиҳи ва бил-явмил-охири ва бил-қадари хайриҳи ва шарриҳи*" демакдан мақсуд бу калимот эмас ва агар аҳли зоҳир мунимон деса, аҳли маъни демас ва улухият дарёсига шинолиғ ажзин зоҳир

қилмоқ, малоика ҳавосида бир неча қанот урмоқ ва кутуб авроқида бир неча ҳарф сурмак ва русул жодасида неча қадам югурмак ва қиёмат қойим бўлурида қиём кўргузмак ва қадар бобиди алоқадри ҳол тараннум тузмак." Ушбу сарлавҳанинг ўзидаёқ зоҳирий имон билан ботиний имон, "аҳли зоҳир" (ташқи тақлид билан чекланувчи инсонлар)нинг имон ҳақидаги тасавури билан "аҳли маъни" (борлиқ моҳиятини идрок этишга интилувчи, ўзлигини англаган инсонлар) имонни қандай тушуниши орасидаги фарқ бадий изоҳланмоқда. Мақолатда тирик (жонли, "ҳайвон") бўлсаю, гапиришни билса ("нотиқ" бўлса), демак, инсон деб ўйлаш ниҳоятда хато эканлигидан баҳс этиб, суҳбат бошланади:

*Сен доғи инсон муни қилсанг гумон,
Билки ҳамон сен-сену ҳайвон ҳамон.*

*Муники инсон мутафовут эрур,
Тенгри каломи хабар андин берур.*

*Бас, киши жазм айласа инсон ани
Яхши-ёмон ичра тафовут қани?*

*Бўлмади, бас, ноқису комилда фарқ,
Топмагай эл олиму жоҳилда фарқ.*

Энди ислом ҳақидаги боб охирида берилган ҳикоят мазмуни билан танишайлик. Унда машҳур сўфий, шайх "Иброҳим Адҳамнинг Каъбага намоз била борғони ва Робияи Адвияга Каъбанинг ниёз била келғони" ривоят этилади. Зоҳидликни ихтиёр этган Балх ўлкасининг собиқ ҳукмдори ҳар қадамида икки рақъат намоз ўқиб, 14 йил риёзат чекиб, Макка шаҳрига етиб келиб қараса, Каъба ўз ўрнида йўқ. Шайхнинг: "Эй, Оллоҳ", — деб ҳайрат билан қилган саволига ғойибдан Каъба Робияи Адвияни тавоф қилиш учун кетганлиги ҳақида жавоб бўлади. Робия эса тасаввуфда ишқ йўлини танлаган сўфий аёл эди. Навоий ислом ва тасаввуфда зудх мақомидан ишқ мартабасини шу даража-юксак кўйган.

Достоннинг учинчи ва тўртинчи мақолатларида зolim шоҳ ва риёкор шайхлар адолатпеша хукмдорлар ва ҳақиқий орифларга қиёсан фош этилади.

Кейинги мақолатлар карам (саховат), адаб ва тавозуъ, қаноат, вафо, ишқ, ростгўйлик, илм янглиғ инсоний фазилатлар ва жаҳл, худбинлик каби инсон зотига номуносиб қусурлар ҳақида баҳс этар экан, жамиятдаги турли тоифаларнинг маънавий-ижтимоий қиёфаси, уларнинг ўзаро муносабатларини очиб беради. Бу боблар орасида "*Саҳобдек нафърасонлар бобида*" деб номланган 13-мақолат алоҳида ўринга эга. Навоий яхшиликни тараннум этар экан, элга наф етказувчи инсонларни тонгга, уларнинг дилидаги меҳрни қуёшга ўхшатади.

Субҳ каби халқ юзига қулиб,

Чарх каби эл бошига эврилиб.

Кимки ўз хизмати билан халқда фойда етказса, билсинки, ушбу иши унинг ўзи учун янада фойдалироқдир, агар элга зарари тегса, оқибатда элга эмас, ўзига жабр этади. "Хамса" достонлари моҳиятини ташкил этувчи бу етакчи фикр мусулмон минтақаси маънавий такомилнинг мантиқий ҳулосаларидан бири эди.

Одамий эрсанг демагил одами

Оники йўқ халқ гамидин гами —

мисралари ҳақли равишда ушбу мақолатдан жой олган. Аммо бу маънавий қоида бировга яхшилик қилиб, кейин ундан ҳам шунга яраша жавоб умидвор бўлиб туришни маъқул топмайди, чунки инсон ҳар бир жонзотга яхшилигини, мурувватини "*халисанлиллоҳ*" (ёлғиз Оллоҳ йўлида, Ҳақ йўлида) адо этмоғи керак. Халқимизнинг: "*Яхшилик қил, сувга сол...* ", — деган мақоли бежиз айтилган эмас.

"Хамса" достонларининг ҳар бир боби шу каби одамнинг руҳий, маъ-навий, ахлоқий дунёси, инсонлараро ижтимоий муносабатлар хусусида, ўта муҳим, ўта долзарб, ўта мураккаб муаммолар хусусида баҳс юритади. Уларда

ҳаётий воқеалар тасвири юксак мажозий ишоралар билан ажойиб бир уйғунликда келади. "Ҳамса"нинг барча дostonларида шу бадий қудрат ҳар бир тимсол, ҳар бир қиёфа ва ҳодисадан табиий уфуриб туради.

Иккинчи дoston — "*Фарҳод ва Ширин*"ни олайлик. Низомий ва Деҳлавий тарихий шахс Хусрав Парвиз хусусида суҳбат юритган бўлсалар, Навоий афсонавий ошиқ шаҳзода Фарҳодни ўз дostonига бош тимсол қилиб танлади. Низомий шаҳзода ва шоҳ тимсолида оддий инсонни тасаввур қилиб, унинг тантиқлиги, айбу қусурлари самимий ишқи туфайли аста-секин барҳам топиб, оқила Ширин таъсирида Хусравнинг камолот ва фозиллик касб эта борганлигини ибрат қилиб кўрсатишни ният этган бўлса, Деҳлавий ижтимоий мавқе ва муҳитнинг шахс маънавий қиёфаси ва хатти-ҳаракатига таъсирини очиб бера олди. Навоий ўз салафлари тажрибасидан тегишли хулосалар чиқариб, шоҳ Хусравни буткул салбий тимсол сифатида талқин этди ва олдинги дostonларда идеал ошиқ, аммо иккинчи даражали қаҳрамон мавқеида турган Фарҳодга асосий диққатни қаратди. Ушбу ўзгаришнинг бош сабаби, Чин шаҳзодасининг маънавиятидаги етакчи фазилат — унинг ўзлигидан (шаҳзодалиги ва отаси Хоқон мулкига ворислигидан) буткул воз кечиб, пок ошиқлик ва элга наф етказиш йўлини тутганлиги (тошкесар ва наққошлик ҳунарини касб қилиб олганлиги) бўлдики, фақат шундай тимсолгина Навоий ғояларини мукаммал ифодалай олиши мумкин эди.

Дoston қаҳрамони Шириннинг ҳуснига мафтун бўлган Чин шаҳзодаси эканлигини мактаб дарсликларидан яхши биламиз. Аммо зоҳирий (ташқи) афсона билан чекланмаслик кераклигини шоир ўзи алоҳида уқтирган. Жумладан, Фарҳоднинг Юнонга сафари воқеалари шунчаки "*ҳалқ афсоналарининг бадий қайта ишланиши*" эмас. Навоий инсоннинг, миллатнинг, башариятнинг маънавий камолоти ҳақида қайғуради. Шаҳзоданинг дилда ишқ билан

туғилиши, унинг Ҳоқон мулкини қабул қилиб олишдан илгари сирли сандиқ ва ундаги кўзгу тилсимини ечиш қасдида Юнон сафарига йўл олиши, бу йўлда турли ёвларни бартараф этиб, донишманд Сукрот билан учрашувга муваффақ бўлиши — бу афсонавий саргузаштлар замирида башариятнинг, инсоннинг, айниқса, туркий элатнинг ўз моҳиятини англаб етиш йўлидаги камолот босқичларини бир-бир босиб ўтишига бадий-мажозий ишоралар яширинган.

Сукротнинг мажоз ишқи ҳақидаги ҳикматли башоратлари бу ботиний мазмунга калит бўлиб хизмат қилади. Сукрот тимсолида юнон фалсафаси (ва умуман, маънавияти) Навоийнинг Фарҳодини минг йилдан ортиқ интизорлик билан кутди, чунки тавҳидий тадрижийлик шуни тақозо этарди: таъбир жоиз бўлса, қадим юнон маънавияти ўз фалсафий руҳини келгуси давр авлодига бус-бутун, яхлит етказмоғи лозим эди. Мусулмон минтақа маънавиятининг дастлабки босқичларида — VIII-IX асрларда ушбу иш амалга ошди. X асрда яшаган буюк ватандошимиз Форобий, Афлотун ва Арасту фалсафий тафаккурига ривож бериб, "Иккинчи муаллим" (Муаллими соний, Устози соний) фахрли рутбасига сазовор бўлди. Афлотун ва Арастулар Сукротнинг шогирдлари, халафлари эдилар. Бас, шундай экан, Сукрот ва Фарҳод учрашуви Форобийнинг Аристотелга фикрий издошлигига мажозий ишора эмасми?

Аmmo Фарҳод юнон ҳикматининг пирига осонликча рўбарў бўлмайди, у аввал аждаҳони енгиб ўтади, сўнг Аҳриман — дев билан олишади, яна темир танли камон отувчи устидан ғалаба қозониб, шундан кейингина Сукрот паноҳ тутган ғорга етиб боради. Аждаҳо (Ажи Даҳақа, Заҳҳок) — ибтидоий жамоа маънавиятида ёвузлик тимсоли, Аҳриман — бронза асри, илк шаҳарлар жамоаси даврида, "Авесто" маънавиятида (маздаясна эътиқодида) ёвузлик, зулмат, ёлғончи кучлар етакчиси, камон отувчи темиртан тилсим — "ҳарбий демократия" деб аталган қабилалараро

аёвсиз урушлар даврининг мажозий қиёфасидир. Улар Фарҳод тимсолидаги туркий халқлар маънавияти томонидан бирма-бир мағлуб этиладилар. Маълумки, мусулмон минтақасидаги маърифатчилик даврининг мумтоз вакиллари — аждодларимиз: Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ва бошқалар қадим юнон маънавиятини ҳам чуқур ўзлаштириб, уни янги босқичда ривожлантирдилар. Фарҳод тимсоли бу ҳодисанинг асардаги бадиий инъикосидир.

Алишер Навоий таъкидлайди:

*Бу уч манзилдан ўтқарганга маҳмил,
Дейшган тоғ эрур тўртинчи манзил.*

Бу ерда Сукрот жойлашган тоғ тўртинчи манзил деб аталмоқда. Унга олдинги уч манзилни босиб ўта олган одамгина етишади. Мусулмон маънавиятида махсус таъкид этилувчи тадрижийлик "Ҳамса" бадиий оламида шу тарзда ўз мажозий инъикосини топди.

"Ҳамса"да мажозий ишқ тасвирланади, инсонлар ҳаётига оид ижтимоий, ахлоқий муносабатлар мажмуи Тавҳид эътиқоди нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. Достонни диққат билан ўқиган одам унинг мазмуни Чин шаҳзодасининг арман маликаси ишқида бошидан кечирган саргузаштлари баёнидан иборат эмаслигини аниқ сезади. Жумладан, сирли кўзгуда ҳам Фарҳод Ширинни эмас, аввало ўз тақдирини кўради.

"Лайли ва Мажнун" афсонаси форсий ва туркий тилларда ўнлаб достонларга мавзу бўлган. Аммо уларнинг ҳар бири ўзига хос, бетакрор маъно катламларидан сўзлайди. Бу достоннинг энг асосий хислати — Мажнун ҳам, Лайли ҳам бир-бирига тенг ошиқ, тенг маъшук. Бу достон икки ошиқ инсоннинг ҳақиқий ишқни англаб етмаганлар орасидаги фожеъ ҳолати тасвирига бағишланган, дейиш мумкин. Аммо бу энг умумий таърифдир. Ҳар бир достон талқини эса ўзига хос.

"*Сабъаи сайёр*" инсоннинг ҳаёт ва ҳаёл дунёсидаги чексиз адашув-ларининг мажозий тасвиридан иборат. Бунда яна "*аҳли қабул*" ва "*аҳли рад*" орасидаги тазод (зиддият) биринчи ўринга чиқади. Муқбил ва Мудбир, Сухайл ва Жобир, Жуна ва Жайсур, Маъсуд ва Маллу тимсоллари ушбу икки гуруҳга мансуб бўлиб, ҳаёт синовларидан қандай ўтишига қараб, "*аҳли қабул*" саодатга эришади, "*аҳли рад*" эса қилмишларига яраша жазо тортади. Ички қиссалардаги бу тимсоллар асар бош қаҳрамони Баҳромшоҳ учун ҳам ибрат сифатида келтирилади. Аммо ҳукмдор ўз хирсу ҳавасларини жиловлаб ола билмаганлиги, бегуноҳ жонзотлар қонини аёвсиз тўкканлиги касофатидан ўзини ҳам ер ютиб, ҳалок бўлади.

Буюк жаҳонгир тақдири ҳақидаги охирги дoston - "*Садди Искандарий*" шаклан маълум даражада "Хамса" нинг биринчи достонини эслатади. Унинг ҳам ҳар бобида турли ижтимоий-ахлоқий мавзудаги фалсафий мушоҳадалар, кичик-кичик ибратли ҳикоят ва ҳикмат-хулосалар келтирилади. Шундан сўнгина Искандар ҳаётидан бир воқеа ҳикоя қилинади. Искандар тимсоли яқингача ҳам Е.Э.Бертельс талқинига биноан, одил шоҳ тимсоли деб қабул қилиб келинди. Фақат Азиз Қаюмов 1975 йилда нашр этилган ушбу мавзудаги махсус рисоласида асли Навоий қаҳрамони мураккаб тимсол эканини, дostonда Искандар қиёфаси тадрижий такомилда очиб берилганини илмий исбот этди. Юнон шаҳзодаси аввал шоҳликка ўзини ноқобил деб билган журъатсиз, қамтар йигитча бўлса, ҳаёт ва фотиҳлик сиёсати тақозоси билан аста-секин ўзбилармон, шафқатсиз истилочига айланиб боради, фақат ўлими яқинлашганини сезгачгина, жоҳ ва кибр йўлидаги бутун уринишлари сароб эканлигини англаб етиб, кўзи очилади.

Хамсанавислик анъанаси мусулмон минтақа маънавияти такомилнинг бадиий тафаккурдаги ўзига хос маҳсули бўлиб, шунга яраша муносабатни талаб қилади. Бу анъана тадқиқотчидан ҳам, оддий китобхондан ҳам ҳар бир

достоннинг шакл ва мазмунига алоҳида эътибор беришни талаб этади, чунки бир мавзуда ёзилган ўнлаб достонлар диққат билан ўқилса, улар асло бир-бирини такрор этмагани, балки ўзаро ижодий баҳсда ёзилгани маълум бўлади. Шу сабабдан ҳар бир достонни ўқиганда ҳам унинг ушбу мавзу силсиласидаги ўрнига, ҳам ҳар бир шоир ижодий меросидаги мавқеига диққатни қаратган маъқул. Шундагина унинг ўзига хослиги ва мазмуний қамровини англаб етиш мумкин. Мусулмон минтақа адабиётининг бу мураккаб хислати, унинг, масалан, янги давр Ғарб адабиётидан фарқи ХХ асрнинг 30-йилларидаёқ Е.Э. Бертельс томонидан Навоий ва Аттор, Низомий, Деҳлавий ижодини қиёсий ўрганиш асосида илмий исботланган эди.

Улуғ одамлар бу дунёга бежиз келмайдилар. Уларнинг ҳаёт йўли зиммаларига юкланган ғайб муроди билан уйғун кечади, қийинчиликлари ҳам, омадлари ҳам шунга боғлиқ.

Туркий "Хамса"нинг яратилиши бутун XV аср маънавият аҳли, хусусан, Хуросон эли учун фавқулодда шодумонлик ва саодат сифатида қабул қилинади. Даврнинг икки кутби — маънавият пири Жомий ва буюк султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳайрати ва юксак эътирофи ушбу ҳақиқатга далилдир. Султон Соҳибқирон давр подшоҳи бўла туриб, дўсти Алишерни, унинг қаршилигига қарамай, отга миндириб, ўзи жиловдорлик қилди ва шу тариқа шоирни ўзига пиру муршид деб тан олди. Жомий эса ўз достонлари туркумидан ва бутун форсий тилидаги "Хамса"лардан Навоий асари аълороқ эканлигини қайд этди ва унинг туркийда ёзилганига шукрона билдирди. Навоий эса ўз асарларини факат туркий халқлар эмас, балки бутун жаҳон аҳлининг маънавий мулки деб ҳисоблади ва бунга шоир тўлиқ ҳақлидир.

Шундай қилиб, Навоий ижодий такомилни **иккинчи босқичининг** таянч устунини - шоирнинг шоҳ асари "Хамса" десак, - янглишмаймиз. 1483-1485 йиллар ичида ёзиб тугалланган бу улкан бадийий қомус 50 минг мисрадан ошиқ

бўлиб, Навоийнинг барча шеърий меросининг деярли ярмини ташкил қилади. Айтиш мумкинки, бу беш хазина Алишер Навоий ижодининг қалбидир.

Навоий ижодининг учинчи, якуний босқичи.

“Лисон ут-тайр” ва “Маҳбуб ул-қулуб”.

Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли ва ижоди ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Бу масалада, айниқса, шоир ва ҳукмдор, яъни Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқаро муносабатлари диққатга сазовор. Даврнинг бу икки улуғ шахси орасида дўстлик Алишер ва шахзода Ҳусайннинг гўдак ёшларидан бошланган бўлиб, умрлари охирига қадар давом этди. Алишернинг дўстларга садоқати (*“Жамолида вафо тугроси пайдо”*) ҳар қандай таъриф ва тасаввурдан ортиқроқ ва бу ҳам унинг Борлиққа муносабати ва эътиқоди билан белгиланади. Бу чин инсон нафақат дўстлари, яқинларига, балки барча инсониятга, ҳатто бутун атроф-воқеликка садоқат сақлар эдики, унинг эътиқодида бирор жонзотга, ҳатто буюмга хиёнат Аллоҳга хиёнат даражасида эди.

Султон Ҳусайн ҳақиқий дарвеш-шоҳ эди, маърифатли шоир эди. У ҳам дўстига хиёнат қилган эмас, кўнглида ғараз сақлаган эмас. Аммо ҳукмдорлик қоидалари баъзан аёвсиздир, Ҳусайн эса инсон.

Ҳижрий 892 (милодий 1487) йили қишда Навоий Астробод ҳокими этиб тайинланди. Бу шаҳар “дорулфатҳ” (Султон Ҳусайн илк ғалаба қозонган шаҳар) деб улуғланар ва кўпинча валиаҳд шахзода ҳукмида бўлар эди. Бошқа бек ва амирлар учун шарафли ҳисобланиши жойиз бўлган мартаба Амир Алишернинг нозик табиати учун муайян даражада озорли бўлди. Аммо шоҳ ҳукми вожиб, Амири Кабир ўлканинг хассос бир ҳудудини муҳофаза ва обод қилиш ниятида жўнаб кетди. Астрободда Навоийнинг икки йил чамаси ҳокимлиги бу шаҳар аҳли учун саодатли, Бойқаро салтанати учун хайрли бўлди. Ўша тарафдан хавф солган

мухолифлар Алишер хурматидан хайрихоҳлик муносабатлари ўрнатдилар. Аммо шоир учун ўзи ўрганган муҳитдан ёвуқлик, дўстлар васлига интизорлик дил ранжи эди.

Султон Хусайн Шоҳруҳ мирзо замонидан вазирлар хонадонига мансуб бўлган Мажиддин Муҳаммадни ўзига яна яқинлаштиргани ҳам дўст рашкига сабаб бўларди. Амири Кабирнинг Мажиддин, Низомулмулк, Хожа Афзал ва бошқа аёнлар, Музаффар Барлос каби нуфузли беклар билан ўзаро муносабатларини холис ва дақиқ ўрганиш икки дўст - шоҳ ва шоир муносабатларидаги мураккаб эврилишларни теравроқ англаб етишга яқиндан ёрдам берса керак. Ҳануз даврнинг муҳим ёдгорликлари - Хондамир ва Мирхонд асарлари на ўзбек тилида, на асл ҳолида босилиб чиққан эмас. Қизиқувчилар фақат Иззат Султон каби баъзи навоийшунослар келтирган парчалар, баъзи тўпламлардаги иқтибослар билан қаноатланишларига тўғри келади.

Бу орада бирин-кетин Навоийнинг энг яқин устоз ва мусоҳиблари ҳаётдан кўз юма бошладилар. 1488 йили Сайид Ҳасан Ардашер, 1492 йили Абдурахмон Жомий, 1493 йили Паҳлавон Муҳаммад вафот этди. Навоий анча ёлғизланиб қолди. Устозлар хотирасига бағишлаб *“Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер”*, *“Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”*, *“Хамсатул мутаҳаййирин”* (Жомий ҳақида) асарларини ёзиб тугаллади. Бу асарларда ўша давр воқелигига оид жуда қимматли маълумотлар билан бирга Навоий яратган янги бадиий оламнинг назарий асосларига оид кўп далил ва мулоҳазалар ҳам баён этилган.

Бундай мулоҳазалар адибнинг 80-йиллар охири 90-йиллар бошларида тасниф этилган *“Мажолисун нафис”* (“Нафис мажлислар”), *“Насоимул маҳабба мин шамойим ул-футувва”* (“Футувва бўйларини эслатувчи муҳаббат шаббодалари”) каби насрий рисоаларида ҳам ўз ифодасини топган. Ундан ташқари шоир умри интиҳосида ёзилган форс тилидаги фалсафий қасидалари (*“Ситтайи зарурия”*,

“Фусули арбаъ”) ҳам шоир дунёқарашини равшан англаб этишга ёрдам беради.

Заҳририддин Муҳаммад Бобир ҳақиқатни очик баён этишда ўзини ҳам, бошқаларни ҳам аяган эмас. У Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлигини барча ижобий ва салбий жиҳатлари билан тавсифлаб берди. Султоннинг мард ва шижоатли киши бўлганини, таъби назми борлигини қайд этиш билан бирга, айниқса, подшоҳлигининг кейинги йилларида айш-ишрат ва ичкиликка қаттиқ берилиб кетганини ҳам кўрсатиб ўтади. Умуман, Султон Ҳусайн Бойқародек нозиктаъб одам нега майхўрликка бунча берилиб кетди? Инсон бекорга ўзини ичкиликка урмайди. Биз султон қалбидаги мураккаб руҳий кечинмаларни ҳозир тўлиқ тасаввур қила олмаймиз, аммо темурийлар салтанатининг XV аср охиридан бошланган таназули биргина ушбу хонадоннинг ёзмиши эмас, балки Ўрта асрлар давлат бошқариш усуллари-нинг минтақа халқлари маънавий тараққиёт даражасидан анча-мунча орқада қола бошлаганидан нишона эканини эътироф этишга эҳтиёж сезилади.

Султон Ҳусайн ва ўғли Бадиуззамон орасидаги ихтилофлар ахийри бориб фожиа билан якунланди. 1497 йили Астробод ҳокимлиги жанжали ичида Мўъмин Мирзо (Бадиуззамоннинг ўғли, Навоий тарбиясини олган 14 ёшли ўспирин, шоир йигитча) аввал Ихтиёриддин қалъасида маҳбусликда сақланиб, кейин шоҳ бобосининг мастлик билан қўл қўйган фармони асосида қатл этилади. Салтанат келажаги учун ёмон фол даракчиси бўлган бу мудҳиш ҳодиса кекса Алишер Навоийни қаттиқ изтиробга солади. Бу ҳодиса асосида чиқарилган аччиқ хулосалар шоирнинг “*васиятнома*”си ўрнида ҳисобланган охириги уч асари мазмунига ҳам жиддий таъсир кўрсатди.

1498 йилда “*Лисон ут-тайр*”, 1499 йилда “*Муҳокамат ул-луғатайн*”, 1500 йили “*Маҳбуб ул-қулуб*” асарлари ёзилди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг энг авж нуқталари эди. Адиб “*Муҳокамат ул-луғатайн*”да ўзининг

бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилади, туркий тилдаги шеърятнинг қудратини таъкидлайди. Унда, жумладан, куйидаги маълумот бор: “Чун “Лисонут тайр” шҳоми била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорини мажоз суратида кўргузупмен”.¹ Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеърятининг устоди Фаридиддин Аттор (1148-1229) яратган “Мантиқ ут-тайр” асарига меҳр қўйгани маълум. Умрининг охирида ушбу асарга татаббуъ-жавоб ёзар экан, Навоий ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий якун ясайди. Аттор асари Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асрори ва инсон учун уни англаб етиш имкони қай даражада эканлиги ҳақида эди. Навоий асари ҳам асли шу ҳақда. Навоий устоз ва салафига зид фикр билдирмайди, аммо унинг фикрларини такрорламайди ҳам. Асарда Фоний (Навоий)нинг таржима ҳақидаги сўзлари шарҳ, талқин маъносини билдиради. “Лисон ут-тайр”нинг мутлақо мустақил асар эканлигини 1929 йилдаги “Навоий ва Аттор” рисоласида Е.Э.Бертельс кониқарли тарзда исбот этиб берган эди. Ўша рисолада зукко рус шарқшуноси Атторни тасаввуф шеърятини вакили сифатида ёдга олиб, “Лисон ут-тайр” муаллифи ҳақида эса “Навои не был суфием..., он представлял собой нечто большее” деб қайд этади². Навоийнинг дунёни идрок этиш ва бадий акслантириши юзасидан Е.Э. Бертельс баён этган кўп мулоҳазалар қатори бу фикри ҳам кейинги тадқиқотчилар диққатини жалб этмади. Албатта, бунинг ўз сабаблари ҳам мавжуд, аммо ҳозир гап у ҳақда эмас.

Атторнинг бошқа дostonларида яхши воқеабандлик мавжуд. Аммо қушлар тилидан ёзилган дostonида ирфоний эҳтирос ниҳоятда жўшқиндир. Навоий эса босиқ воқеабанд тасвирга урғу беради, қушлар саргузаштида ва ички ҳикоятларда ҳаётийликни кучайтиради. Бу бежиз эмас.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 16-жилд. Т.-«Фан»-2000, с. 26

² Бертельс Е.Э. Избраннѳе труды. Суфизм и суфийская литература. М.-«Наука»-1965, с. 419

Охирги хулосада Навоий салафига қараганда олға кетади, масала моҳиятини теранроқ ҳис қилади ва бадиий тасвири ҳам шунга муносиб яратади. Симуриғ ва қушлар нисбати ҳақида Аттор:

*Сурати мурғони олам сар-басар
Сояйи уст, ин бидон, эй беҳабар -
(Оламдаги барча қушлар сурати,
Унинг соясидир, буни билгин, эй беҳабар)
деб тушунтирса, Навоий:*

*Барча олам қушларининг сурати,
Билгил, онинг сояйи пурҳикмати -¹*

деб оддий “соя” ўрнига “ҳикматли соя”ни ишлатади. Агар биз “пурҳикмат” (ички мазмунга бой) сўзи фақат “сурат”га қофия керак бўлгани учун ишлатилган деб шарҳласак, Навоий истеъдодига шак келтирган бўлур эдик.

Аттордан илгари “Қуш рисоласи”ни яратган Ибн Сино, Аҳмад Ғаззолийлар бош тимсолни “Симуриғ” эмас, “Анқо” деб номлаган эдилар. Аттор “Симуриғ” тимсоли билан жуда чуқур мазмунга ишора қилди. Аммо барибир энг масъул ўринда:

*Чун шумо симуриғ инжо омадид,
Си дар ин ойина пайдо омадид.
Гар чеҳел, панҷоҳ мурғ ояд боз,
Пардаро аз хеш бағушоянд боз.² -*

(Сизлар ўттиз қуш бу ерга келганларинг сабабли,

Бу кўзгуда ўттизта кўриндиларинг.

Агар яна қирқта ё элликта қуш келса,

Яна ўзларининг юзларидан пардани кўтарадилар) -

деб ўзи топган тимсол қувватини кесиб қўяди. Навоий ундай қилмайди. Навоий 30 қуш (форсча - “си мурғ”) ва Симуриғни (жаҳондаги барча қушларнинг афсонавий

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с.83.

² Ситтаи Фаридиддин Аттор(қўлёзма), 72 б-варақ.

хукмдорини) бир сўз сифатида бир хил жаранглашига қайта-қайта эътиборни жалб қилади. Аммо бу мажозий талқинни яна жўнлаштириб, демак, ўттиз куш ўзи Симуруғ экан, яъни улар хукмдорини изламаса ҳам бўлар экан, деб тушуниш шоирни тўғри англаб етишимизга ёрдам бермайди. Навоийнинг тимсоллари ҳам, улар орқали англатмоқчи бўлган бадий ҳақиқати ҳам бундай жўнлаштиришлардан беҳад юқори туради. Навоийнинг талқинлари тасаввуф адабиётининг ирфонини инкор қилмайди, балки инсон маънавиятини ундан-да юксакроқ босқичга етаклайди. Аттор XII аср охири XIII аср бошларидаги тасаввуф адабиётининг намояндаси бўлиб, унинг даврида ҳануз Ибн ал-Арабий (1165-1240) фалсафаси яратилмаган эди. Навоий эса Ибн ал-Арабий ирфонини Ироқий талқинида Жомий ёрдами билан чуқур ўзлаштиргач, кейин қушлар тилида дoston ёзишга киришди. Шу сабабли, айтиш мумкинки, Алишер Навоий асари зоҳиран Аттор асарига таянган бўлса, ботинан, мазмун моҳиятига кўра Ироқий қарашларини ривожлантирган.

Олдинги бобдан маълумки, бадий адабиётнинг бош мавзуси инсон, унинг руҳий кечинмалари бўлиб, улар, асосан, икки йўналишда ўзлигини намоён этади: бири - инсоннинг Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига нисбати доирасида; иккинчиси - инсоннинг ўзи сингари махлуқларга, яъни ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати йўналишида. “Мажоз тариқи”нинг моҳияти, унинг жаҳон бадий тафаккур тарихида етишган улуғ мартабаси шундаки — унинг асосчилари юқоридаги икки йўналишнинг ўзаро теран уйғунлигини сеҳрли бир тарзда таъмин эта билдилар.

Навоий Низомий ва Дехлавий каби забардаст устозлари яратган анъаналарни изчиллик билан давом эттириб, “Ҳамса” дostonларида ўз даври ижтимоий муаммоларининг маънавий моҳиятини чуқур бадий тадқиқ этган бўлса, «Лисон ут-тайр» дostonида Атторнинг ирфоний мажозларига хиёнат қилмаган ҳолда уларга бир пайтнинг ўзида ижтимоий жило бахш этишга муяссар бўлди. Шу тарзда шоирнинг охириги

достони ҳам мазмунӣ теранликда, ҳам шаклий мукамалликда “мажоз тариқи”нинг энг авж нуқтаси даражасига кўтарилди.

Асарнинг минтақадаги бадий тафаккур тарихи жараёни саҳнида «Мантиқ ут-тайр» билан батафсил қиёсий таҳлили ва орадаги фарқлар моҳиятини шоирнинг бутун ҳаёти ва ижод йўли билан қиёслаш орқали жуда ажойиб кашфиётларга эришиш мумкинлиги шубҳасиз. Бу йўлдаги дастлабки босқич тадқиқотларга таяниб туриб, ҳозирча ушбу ғоят қисқа мулоҳазаларни баён этиш мумкин:

Биринчидан, тасаввуф анъанасидаги солиқнинг Олий мутлақ зот моҳиятида ўзликдан буткул фориг бўлиши ғояси Навоийда шахс сифатида мутлақ ўзликни йўқотиш, ҳатто жисман маҳв бўлиш маъносида эмас, шахс маънавий камолотининг муайян даражаси сифатида талқин этилади. Иккинчидан, Навоий талқинида Симуруғ тимсоли бир пайтнинг ўзида ҳам солиқлар (қушлар) интиланган Борлиқнинг Олий моҳияти, ҳам комил инсонлар жамоаси (“си муруғ” - ўттиз қуш) – Форобий тасвиридаги “фозил жамият” орзуси сифатида намоён бўлади. Шу йўл билан Навоий тавҳид ғоясининг Қуръон оятларига мувофиқ энг мукамал ва теран мазмунини бадий тимсол кудрати билан очиқ бера олди. Инсон Халлоқи олам томонидан ер юзида халифа қилиб яратилган. Унинг масъулияти улуғ. Жумладан, ер юзида ижтимоий адолат ўрнатиш масъулияти ҳам ҳар бир инсоннинг зиммасидаги бурч бўлиб, бунинг учун, аввало, у шахс сифатида шакланмоғи, яъни маънавий камолот қасб этмоғи керак. Шу нуқтаи назардан достоннинг ижтимоий мазмуни ҳақида қуйидагича тасаввур ҳосил бўлади:

Қушлар - инсонлар, аниқроғи, бутун инсоният. Уларнинг Симуруғ сари машаққатли йўли - бахтли ва одилона жамият сари тарихий изланиш жараёни. Йўл бошида бу кўп асрлик орзу «одил шоҳ» излаш тариқасида намоён бўлади. Тарихий жараён давомида инсонлар жамияти олға интилиш билан чиниқиб, камолотда юксалиб борадилар, турли маънавий

босқичларни босиб ўтадилар. Ва охири бориб «одил шоҳ» орзуси муаммони асосли ҳал қилиб бера олмаслиги равшан бўлиб қолади, яъни қушлар “*биринчи фано*”да “*иззат човуши*”дан “*То магар Симуриг бўлгай шоҳимиз*” деган орзулари беҳуда хомхаёл эканлиги ҳақида узил-кесил жавоб оладилар. Аммо “*Худҳуд ириодидан*” яна қувват ҳосил қилган ўттиз қуш мардонавор парвозда давом этиб, «*иккинчи фано*» босқичида “*фано ҳусулидан бақо вусулига*” етишадилар. “*Улар олдида ниқоб бўлиб турган барча пардалар*” бартараф бўлгач, қушлар ўзларини “*васл боғида*” кўрадилар. “*Бу гулшанда ҳар бир гул гўё бир кўзгу каби эди. Қушлар қаёққа қарасалар, ўзлари намоён бўлар эдилар.*” Навоий бу рамзий тасвирларни изоҳлар экан, инсонларни маънавий камолотга интилиш, бу йўлда барча ранжу-машаққатларни мардонаворлик ва фидойилик билан енгиб ўтишга чақиради. У ҳар бир инсон агар улуғ орзу йўлида шахсан фидойилик кўрсатмас экан, хаёл хаёллигича қолаберади; “*ҳар неки истар бўлсанг, ўзингдан иста, ўз кучингга, камолингга таян*», демоқчи бўлади. Бир сўз билан айтганда, «*Олий ҳақиқат мазҳари*» сифатида олиб қаралаётган комил ижтимоий тартибни вужудга келтириш ҳам инсониятнинг ўз маънавий камоли ва фаоллик кудратига боғлиқ эканлигини уқтиради. Шоирнинг комил ишончига кўра, ҳар бир инсонда Олий ҳақиқат - уйғун ва бахтиёр ижтимоий тузумга етиш учун имкон сифатида барча жиҳатлар берилган, фақат бу имкониятни рўёбга чиқариш учун маънавий баркамоллик ва фидойий фаоллик лозим.

Навоий талқинидаги Симуриг - бутун Инсониятнинг яхлитликда эришуви мумкин бўлган Олий такомил босқичига ҳар бир киши, ҳар бир жамоа ўзича камолот ҳосил қилиб етиша олмайди. Бутун инсоният (жами қушлар) унга биргаликда интилмоғи, бирга-бирга парвоз қилиб, йўл машаққатларини бирга енгиб ўтиб эришмоқлари мумкин. Симуриг - бир қуш эмас, камолотнинг олий босқичи - Тавҳид босқичига кўтарилиб етган ўттиз қуш (“*си муриг*”)нинг

бирлиги - маънавий ягоналик ҳосил қила билган уйғун инсонлар жамоаси, яхлит инсоният. Ушбу уйғунликка эришувнинг ягона йўли эса инсонларнинг бир-бирига Ҳақ ризолиги йўлидаги пок ва самимий меҳридир¹.

Е.Э.Бертельс 1941 йилда “*Навоий дунёқарашига доир*” деб номланган мақола ёзиб, унда шоир ижодига Ибн ал-Арабий ва Фахриддин Ироқийлар таъсирини алоҳида таъкид этган² ва бу масалани жиддий ўрганишга чақирган эди. Аммо ҳанузгача на навоийшунослар, на жомийшунослар ушбу муҳим муаммога эътибор бергани йўқ, Жомий асарларининг Душанбеда нашр этилган 8 жилдлик тўпламига “*Ашаъот ул-ламаъот*” мутлақо киритилмаганлиги ҳам шундан дарак беради.

Навоийнинг охириги асари “*Маҳбуб ул-қулуб*”ни шоирнинг бутун ижодий меросига ўзи томонидан ёзилган назарий хулоса ва яқун, дейиш мумкин. Бу асар мазмуни ниҳоятда бой. Унда XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий, ахлоқий ва маънавий ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлиги ишонарли таъкидланган. Ушбу китоб саҳифаларида бадий тафаккурнинг назарий муаммолари, жумладан, олдинроқ эслаб ўтилган бадий ижод тариқи масалалари бўйича ҳам олдинги рисола ва шеърӣ асарларда йўл-йўлакай айтиб ўтилган фикрлар умумлаштирилиб, хулосалар чиқарилган. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, Санойӣ, Низомий, Саъдий, Ироқий, Амир Хусрав, Ҳофиз асарларида муайян даражада ўз аксини топган ва Алишер Навоий ижодида мукамал даражага етиб, унинг томонидан назарий асосланган мутлақо янги мустақил бадий тафаккур тарзи “*мажоз тариқи*” деб ном олди ва унда Ҳақ (Олий ҳақиқат) асрори “*мажоз сувратинда*” намоён бўлганлиги алоҳида таъкидланди. Бу Борлиқни ўзига хос идрок этиш тарзи “*нақибандия*”нинг “*Дил ба ёру даст ба қор*” қондасига мувофиқ бўлиб, унда

¹ Бу фаслда Навоий ва Аттор мавзуси ўта қисқа баён қилинди. Сабаби, китобнинг келгуси, учинчи қисмида бу ҳақда алоҳида муфассал тадқиқот келтирилган.

² Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965, с.447-449.

ибрат, илм, ирфон ва амал бир нуқтада бирлашар ва янги дунёга кўз очарди. Тавҳид таълимоти ва эътиқодини идрок этишнинг энг юқори босқичи бўлган бу дунёқараш тизими “Хамса” ва “Лисон ут-тайр” асарларида, шоир лирикасида бадий инъикосини топган бўлса, бир қанча рисолаларда муаммонинг назарий жиҳатларига эътибор берилди. Биз юқорида уларни ўз идрокимиз етган қадар шарҳлашга уриндик.

Мажоз тариқи намояндалари мажозда ҳақиқат асрорини кўрадилар. Навоий охирги девонида ёзади:

Кўрмаса ҳусни мажозий ичра жуз сунъини,

Ошиқеким бўлса ишқ атзори ичра покбоз.

Зоҳидо, бу ишқдин манъ айлама ошиқниким,

Гар сен идрок айласанг, айни ҳақиқатдир мажоз.

«Мажозий ишқ» инсоннинг инсонга бўлган, Ҳақ йўлидаги, холис, ҳар қандай ғараздан холи, пок меҳридир. Навоий уни шундай таъриф этади: «Ул пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқдир ва пок кўнгил ул пок юз ошубидан кўзгалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидан баҳра олмоқ». Шоир ана шундай ишқ намояндалари — «ишқ аҳлининг покбозлари» сифатида биринчи навбатда улут форсийзабон шоирлар Саной, Саъдий, Амир Хусрав Дехлавий ва Хожа Ҳофиз Ше-розийларни, туркийда эса мавлоно Лутфийни эҳтиром билан тилга олади.

Алишер Навоийнинг ўзи умр бўйи ҳам ҳаётда, ҳам ижодда ушбу зумрадан — «ишқ аҳлининг покбозлари» сафидан бир сония чекинмай ўтди. Бадий тафаккурни ибрат, илм, ирфон қатори Олий ҳақиқат асрорини англаб этишнинг мустақил йўналиши даражасига кўтарди.

Бу унинг туркий халқлар ёки ислом минтақаси даражасидагина эмас, XV аср аҳли башар маънавиятида ҳам янги босқични бошлаб берганини билдирар эди. «Мажоз тариқи» дунёни англаб этишдаги бир силсила

камолот йулини яқунлаб, аҳли башарни янги давр маънавиятига ўтиш сари йўллади.

Навой ва Ризоий Пайвандий

Алишер Навоийнинг *“Лисон ут-тайр”* достони тасаввуф адабиёти (*“ҳақиқат тариқи”*)га оидми, ёки бу ерда иш мураккаброқми, деган саволга ҳар ким ҳар хил жавоб беради. Устоз ўзи *“Муҳокамат ул-луғатайн”*да: *“Чун “Лисон ут-тайр” илҳони била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузупмен”*, деб ёзган, аммо бу жумла ҳам икки хил талқин қилинади. Ушбу жумбоқни ечмоқ тараддудида *“ҳақиқат тариқининг суханвари”* Фаридиддин Аттор асари Навоий татаббуси билан солиштирилиб, *“Ҳақиқат ва мажоз”* рисоласи ёзилди ва 1988-1991 йиллар давомида *“Шарқ юлдузи”* журнали саҳифаларида қисқартирилган ҳолда алоҳида мақолалар тарзида эълон қилинди. Аммо ҳануз масаланинг мубҳам ўринлари сақланиб қолаётган эди.

Шундай бир пайтда бой меросимизнинг очилмаган саҳифалари тақдир иродаси билан бизга ўз туганмас асроридан бирини аён этди. 1991 йил баҳорда Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтида қадим матнларни ўрганар эканмиз, ўзбек тасаввуф адабиётининг яна бир нодир дурдонаси — шоир Мавлоно Хожа Қози Пайвандий Ризоий қаламига мансуб туркий адабий тилда битилган *“Мантиқ ут-тайр”* (ёки *“Қуш тили”*) достонига дуч келдик. Достон қўлёзмаси илмгоҳ махзанида 127-сон тартиб рақами билан сақланиб келинган бўлиб, рўйхатларда янглиш тарзда форс тилидаги асар деб кўрсатилган, шу сабаб бўлса керак, номи туфайли Аттор асари билан адаштирилиб, шунча йил давомида олимлар диққатини ўзига жалб этмай келган кўринади. Асар муаллифи Ризоий

тахаллусли шоир эканлиги қўлёзма охиридаги арабий матнда алоҳида қайд этилган, асарнинг асл матнида ҳам шоир *“Эй, Ризоий”* деб бир икки ўринда ўз-ўзига мурожаат қилади. Масалан:

*Эй, Ризоий, не Сулаймонсен букун,
Ким қилурсен қуш тили бирла сухун,—*

деб бошлайди шоир *“Китоб хотимаси”*ни. Достон қўлёзмаси алоҳида муқоваланган 148 варақдан иборат (295 саҳифа). Ҳар саҳифада кўпи билан ўн беш байт жой олган. Китоб Хонқа шахрида (балади Хонақоҳ) ҳижрий 1232 (мелодий 1816-17) йилда Қози Муҳаммад Мусо ибн ал-Мустафид томонидан кўчирилган.

Ёзилган йили ҳақида достон матни тугаллангандан сўнг ўзгача вазн билан алоҳида *“Таърих”* келтирилган:

*Чуи қуш тилидан киноят эрди бу китоб,
Туркий бирла бўлди “Мантиқ ут-тайр” хитоб,
Тарихини эсон булбулидин сўрдим эса,
“Қуш тили бирла наво чекиб” қилди жавоб.*

Агар *“Қуш тили бирла наво чекиб”* жумласини араб ёзувида абжад ҳисобига солиб кўрсак, 1005 ҳижрий қамарий, яъни 1596-1597 мелодий йиллар ораси келиб чиқмоқда. Бу албатта, аниқ хулоса эмас, чунки сана чиқиши кўзда тутилган сўзлар тепаси чизиб қўйилмаган. Аммо ўша давр Хоразмдаги ижтимоий-маънавий муҳитда шундай руҳдаги асар дунёга келиши мумкин эди.

Асар муаллифи ҳақида ҳануз қониқарли манбалар топмадик. *“Ўзбек адабиёт тарихи”* 3-жилдида (Т., 1978) XIX асрда Хоразмда яшаб ўтган шоир Ризоий ҳақида эслаб ўтилади ҳамда унинг *“Гулфараҳ”*, *“Хуришид ва Маликаи Дилором”* номли достонлар ёзганлиги қайд этилади.

“Ўзбек адабиёти антологияси” IV жилд 2-китобида (Т., 1960) бу икки асардан парчалар берилган ва *“Гулфараҳ”* достонининг муаллифи номаълум” деб изоҳ келтирилган. *“Хуришид ва маликаи Дилором”* халқ достонлари руҳида — ҳикоя қисми наср билан ва қаҳрамонларнинг кечинманутқлари шеър йўсинида ёзилган бўлиб, бизнинг қўлимиздаги

асардан услуб ва мазмуний йўналишига кўра кескин фарқ қилади. Ризоий таҳаллусли шоир шеърлари баъзи баёзларда ҳам учрайди. Асар тилида баъзан Хоразм шеvasига хос бўлган ўғўз унсурлари сезилади.

Мисоллар:

*Тутти ул йўлга ани бебоклик —
Ким, қилур хотунлара даллоклик,
Топгай ул қавм ичида ҳусни қабул,
Маҳрам ўлгай мажлиса қилгай духул.*

Бу ўринда *-га ёки -га* кўшимчаси ўрнига *а* (“хотунлара”, “мажлиса”) келмоқда. Лекин матнда асосан *-га -га* ишлатилади. Яна:

*Биз тақи бир подшоҳе исталинг,
Фитнадин пуштипаноҳе исталинг...
Исталим ўз шоҳимизни турмойин,
Турмолим ул шоҳ юзин кўрмойин.*

Бунда энди феъл шакллари ўзига хосдир. Аммо бундай унсурлар матнда мунтазам учрамайди, асар асосан умумтуркий адабий тил (Навой тили) қонунларига риоя қилиб ёзилган. Асарда жаъми 156 сарлавҳа учрайди, улардан 66 таси асосий боб номлари, 33 ҳикоят ва 53 ўринда Аллоҳ китоби ва пайғамбаримиз ҳадисларига ишоралар алоҳида арабий сарлавҳалар сифатида берилган. Яна бир-икки жузъий сарлавҳачалар (Масалан, баъзи ҳикоятларнинг ички сарлавҳалари) учрайди, “*Шайх Санъон*” қиссаси асар таркибида мавжуд эмас.

Биринчи боб сарлавҳасиз бошланиб, мазмунан “*тавҳид*” ва “*ҳамд*”ни ўзида бирлаштирган. Иккинчи боб “*Муножот*”, учинчи — “*Наът*”, тўртинчи — тазарру ва ўтинчга бағишланган. Бешинчи боб — тўрт халифа (*Абу Бакр, Умар, Усмон, Али*) мадҳида бўлиб муқаддима қисмнинг охириги бобидир. Одатдаги дoston муқаддималарида учрагувчи ҳукмдор мадҳи ва “*Китоб ёзилиши сабаби*”га бағишланган боблар Ризоий асарида буткул йўқ.

Асосий қисм 6-бобдан бошланади. Бу боб “*Қушлар зафлат уйқусидан уйғониб, ижтимоъ қилиб, ўзларига подшоҳ истаб кенгашиганлари*” деб номланган. Кейинги бобдан Худхуд сахнага кириб келади. Муаллиф бошиданоқ асарнинг ирфоний йўналишини очик таъкидлайди. Воқеалар тасвиридан олдин шарҳ берилади:

*Мурғу моҳийники бор бештибоҳ,
Борчага бор бир ҳақиқий подшоҳ,
Ким ани билмак барига фарз эрур,
Вожибу лозим мисоли қарз эрур.
Аррафуни бирла ул олийжаноб
Барча махлуқотига қилди хитоб.
Бас ани билмак керакдур фарзи айн,
Қатъ қилмоқлик тамом ибъоди байн.
Тирик эркан ким-ки они билмаса,
Бу қирогсиз водий қатъин қилмаса,
Ўлганидин сўнгра билмакдур хаёл,
Негаким қатъи масофатдур маҳол.*

Ушбу дастлабки изоҳ берилгандан кейингина воқеалар тасвирига ўтилади:

*Мўтабар ровийдин этдим истимоъ,
Ким қилиб бир ерда қушлар ижтимоъ...*

Худжур қушларни Симурғ сари отланишга тарғиб қилади. Орада унинг таърифи ва бошқа мавзулар хусусида Куръон ва ҳадислардан оятлар ва уларнинг шеърий шарҳлари берилади.

Худхуд билан бошқа қушлар орасида савол-жавоб бошланади ва солиқларнинг “*йўл озқаси*” (муаллиф уни “*тўша*” деб номлайди) масаласи кўтарилади. Баҳонада **Биринчи тўша** (“*Тўшайи аввал*”) ҳақида сўз бошланиб, тасаввуф сулуки йўлчилари учун бу – “*Тавба*” ҳисобланар экан:

Тўшайи аввал бу йўлда, эй, рафиқ!

Тавбадур гар истасанг қатъи тариқ.

Ушбу “*йўл озқаси*” таърифига бағишланган боб катта бир ибратли ҳикоятни ўз ичига олади. Бу асардаги биринчи

ҳикоят бўлиб, “Нусух ҳикояти” деб аталган ва Нусух исмли афсонавий бир шахс саргузаштлари ҳақидадир. Воқеа жуда батафсил, барча икир-чикирлари билан тасвирланган ва 88 байтни ўз ичига олади. Шундан сўнг иккинчи тўша таърифига ўтилади:

Яна ул бир тўшаким қувват берур

Роҳравга бу сафарда, зуҳд эрур.

Иккинчи тўшадан сўнг Худхуд билан қушлар аро савол-жавоб давом этади. Ризойи бу қушлар қаторида Тўти, Товус, Ўрдак, Каклик, Хумой, Қарчиғай, Бутимор, Бойқуш, Саъва — жаъми 10та қуш узрини ва уларга Худхуднинг жавобларини баёи қилади. Унинг кўпчилик жавоблари ибратли ҳикоят билан яқунланади. Фақат 2 қуш — Бутимор ва Бойқушга берилган жавобларда алоҳида ҳикоят ажратиб кўрсатилмаган.

Худхуд насиҳатларидан журъат касб этган қушлар йўлга отланадилар ва биринчи водийга етиб келадилар:

“Ҳайбатидин сарбасар кўрқуштилар,

Чун кўриб водий бошинда туштилар”.

Муаллиф бу биринчи водийни “ҳалокат водийси” деб атайди ва тасвир ҳам шунга муносиб.

Худхуд қушларнинг кўрқувини яна ваъз-насиҳатлар, ибратли ҳикоятлар билан тарқатади ва шу орада бирин-кетин кейинги йўл озуқалари (“тўша”лар) баёни берилади. Аввалги икки тўша - *тавба* ва *зуҳд* бўлса, кейингилари — *таваккул*, *қаноат*, *зикр*, *таважжух*, *сабр*, *мароқиб* ва *ризодир*. Жаъми 10 тўшага таъриф берилади. Асар давомида яна қушлар ва Худхуд ўртасида баҳс давом этади, аммо муайян қуш исмлари энди тилга олинмайди. Водийлар ҳам бошқа учрамайди. Аттор ва Навоийда “водий” деб ном олган тариқат йўлининг “Талаб”, “Ишқ”, “Маърифат” “Истиғно”, “Тавҳид”, “Ҳайрат”, “Факру фано” босқичлари Ризойи достонида “иклим” (“Аввалги иқлим - Талаб”, “Иккинчи иқлим - ишқ” ва ҳоказо) деб аталган. Достон “Китоб хотимаси” деган боб

билан яқунланади. Ушбу хотимада Аттор номи учрайди, ammo жумла мазмуни икки маънолидир:

*Мушк ўз сиррин ўзи изҳор этар,
Йўққим, анинг васфини Аттор этар.*

Асарда Алишер Навоийнинг таъсири аниқ сезилиб турсада, бирор ўринда номини учратмадик.

Маълумки, Аттор асарлари ичида энг машҳури “*Мантик-ут-тайр*” дир. Айниқса, Ўрта Осиё халқлари ўртасида бу дoston кенг тарқалган. Масалан, Қўлёмалар илмгоҳи тавсифлар тўпламининг босмадан чиққан 2-жилдида бу асарнинг 20 нусхаси қайд этилган. Бундан ташқари, Қўлёмалар институтидаги қисқа муддатли тажрибамиз - ярим йил тавсифлаш давомида яна уч-тўрт қўшимча нусхаларга дуч келдик. Бу асарга туркий тилда илгари Гулшаҳрий (XIV аср)¹ ва Алишер Навоий татаббулари шуҳрат топган бўлса, энди улар қаторига — яна бир дoston ушбу Ризойи асари қўшилди. Бу асарларни бир-бири билан жиддий муқояса қилиш ва ҳар бирининг ўзига хос томонларини батафсил ёритиб бериш келгусидаги вазифалардандир². Ҳозирча энг умумий ва юзада кўзга ташланиб турган фарқларга назар ташлаш билан кифояланамиз.

Авалло асар ҳажми Атторда (биз кўрган мўътабар қўлёмаларда) 4290 байт (Гарсин де Тассининг 1857 йилда тайёрлаб нашр эттирган илмий-танқидий матнида 4459 байт), Навоий асари 3495 байт, Ризойи достони эса 4237 байтдан иборатдир. Ҳикоятлар сони Атторда 200дан ортик, Навоий достонида 63та, Ризойи Пайвандийда 33та. Номлари алоҳида тилга олинган қушлар Атторда Худхуддан ташқари 10та - Булбул, Тўти, Товус, Бат (Ўрдак), Кабк (Каклик), Хумой, Боз (Бургут), Бутимор (Балиқчи қуш), Буф (Бойқуш), Саъва.

¹ Бу шоир ҳақида турк олими Огоҳ Сирри Левенднинг тадқиқоти мавжуд – Levend A.C. Gulsehri ve Mantiku't-tayri, Ankara, 1957. (Маълумот марҳум навоийшунос олим Шарафиддин Шариповнинг “Лисон ут-тайр” ҳақиқати” (Т. “Маънавият”, 1998, с.21-23, 152) асаридан олинди.)

² Мустақиллик йилларида ёш олима Шафоат Ҳасанова Ризойи достони устида тадқиқот олиб бориб номзодлик диссертацияси ёклади ва 2009 йилда “Қуш тили” достонини кирилл ёзувига табдил қилиб нашр эттирди.

Навоийда Худхуднинг 14 қуш билан савол-жавоблари берилади.

Жумладан, Кумри, Кабутар, Тазарв, Қорчиғой, Шунқор, Товуғ каби қушлар номи Атторда умуман учрамайди. Бутимор ва Саъва эса Навоийнинг назаридан четда қолган. Бундан ташқари “Лисон ут-тайр” достони бошланишида Худхуд тарғиб юзасидан 10 қушга хитоб қилади ва булар ичидан Дуррож ва Шохбоз кейинги баҳсга аралашмайдилар. Қушларнинг узр айтишдаги иавбатида ҳам “Мантиқ ут-тайр” ва “Лисон ут-тайр” аро фарқлар

бор: Аттор Булбулдан Навоий Тўтидан суҳбатни бошлайди. Ризоий достони бу масалаларда тўлиқ форс тилидаги асл маиба изидан боради. Ундаги қушларнинг савол бериш тартиби ҳам, саноғи ҳам, номлари ҳам Аттор асарига мос, фақат Ризоий Батни Ўрдак, Кабкни Каклик, Бозни Қарчиғай, Буфни Бойқуш дсб ўзбекча таржимада берган.

Ризоий махсус эътибор қаратган “*йўл озуқалари*” (“*тўшалар*”) на

Аттор асарида, на Навоийда қайд этилмаган. “*Ҳалокат водийси*” ҳам фақат Ризоий асарида учрайди. Аттор ва Навоий “*водийлар*” деб атаган камолот босқичларини Ризоий “*иқлимлар*” деб атаганини кўрдик. Шу ерда яна бир кичик ўзига хослик мавжуд. Навоий “*Маърифат водийсининг васфи*” деб сарлавҳа қўйса, Ризоий шунга мувофиқ ўринда “*Дар баёни маърифат-ул-лоҳ*” деб сарлавҳа қўяди ва ёлғиз шу ерда “*иқлим*” сўзини ишлатмайди.

Энди ҳар уч асарнинг бошланиш байтларини солиштириб кўрайлик.

Фаридиддин Аттор, “*Мантиқ ут-тайр*”:

Офарин жонофарини покро,

Онки жон бахшид мушти хокро.

Ариро бар об бунёд у ниҳод,

Хокиёро умр бар бод у ниҳод.

Осмонро бар забардасти бодошт,

Хокро дар зойиби пасти бодошт.

Он якиро жунбиши модом дод.
В-он дигарро доимо ором дод...
(Бир қисм тупроққа жон бахш этган,
Ул пок жон яратувчига офарин!
Осмон олий қабатини сув устига қурган ўшадир,
Тупроқдан яралганларнинг умрини елга берган ўшадир.
Осмоннинг қўлини у баланд этти,
Тупроқни забунликда ва йўқликда (ғойибликда)
тутувчи ҳам ўзи.
Ул бирига (осмонга) у доимий ҳаракат бағишлади.
Ва бу бошқасига (заминга) у доимий
ҳаракатсизликни тақдир этди.)

Алишер Навоий, “Лисон ут-тайр”:
Жон қуши чун мантиқи роз айлағай,
Тенгри ҳамди бирла оғоз айлағай.
Улки маҳлуқот халлоқидур ул,
Ондин ўзга фоню боқийдур ул.
Сониеъким чекти чун сунъи алам,
Офариниш тарҳини қилди рақам.
Айлағач дойир тўқуз афлокни,
Қосир этди фаҳмидин идрокни...

Ризой Пайвандий, “Мантиқ ут-тайр”:
Эй, жаҳонни йўқ экач, бор айлаган,
Қудрати зотини изҳор айлаган.
Субҳ янглиз гайбдин айлаб зухур,
Солдинг офоқи шаҳодат ичра нур.
Тузди нурингдин жаҳон кунтак кулуб,
Қолмади шоми адамда ўртулуб.
Икки олам файзи нурингдур сенинг,
Бу батунинг, ул зухурингдур сенинг.
Олами ботинда сандин ўзга йўқ,
Олами зоҳирда зоҳир ҳам сен-ўқ,
Эй-ки нуринг сочмагунча файзи жуд,

*Топмагай оламда мавжуде вужуд.
Токи бор ул нур файзи мустадом,
Бордурур аъёни оламга низом..*

Мана бошланиш сатрлариданоқ кўриниб турипти-ки, ҳар уч асар ўз мустақил мазмуний ва ҳиссий йўналишига эга, уларни ҳеч бир шаклда бир-бирининг таржимаси ёки тақлиди деб бўлмайти. Шарқнинг бу ўзига хос бадииятини биз ниҳоят англаб етмоғимиз лозим. Афсуски, ҳалигача биз, асримиз бошида фидоий рус низомийшунос ва навоийшуноси академик Е.Э.Бертельс кескин эътироз билдирган, бадиий адабиёт моҳиятига “*ғарб китобхони кўзи билан қараиш*” (яъни асарнинг умумий фабуласидаги ўхшашликдан келиб чиқиб, унинг бадиий оригиналлик қийматига баҳо бериш) касалидан қутула олмаяпмиз. Марксизм-ленинизмни ва сохта “*социалистик реализм*” назариясини оғизда рад қилиш ва ундан юз ўгириш осон, аммо ўз мумтоз маданиятимиз ва нафис адабиётимизнинг нозик нуқталарини илғаб етишимиз жуда қийин кечмоқда.

Мисол сифатида оладиган бўлсак, Ғафур Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриётида насрий баёни билан нашрга тайёрланган Алишер Навоийнинг “*Лисон ут-тайр*” достонига филология фанлари номзоди Ваҳоб Раҳмонов ёзган сўзбошида яна XIX аср Европа ориенталистларининг аллақачон рад этилган мутлақо ғайри илмий қарашларини янгидан “*кашф этишига*” уриниш кўзга ташланади. Ушбу мунаққид ҳар икки асар мундарижасига ҳам ниҳоятда юзаки ёндошиб, Навоий асарини Фаридиддин Аттор достонининг оддий таржимаси даражасида талқин этади ва ўзининг бу “*кашфиёти*”ни марҳум академик Воҳид Зоҳидов қарашларига зид қўймоқчи бўлади. Ваҳоланки, 1928 йилдаёқ Е.Э.Бертельс “*Навоий ва Аттор*” асарида туркий достоннинг янгича мазмунга эга эканлигини етарлича далиллар келтириб исботлаб берган эди. Бу ҳақда алоҳида мақола эълон қилингани сабабли биз баҳсни давом

эттирмай, фақат шуни эслатиб ўтмоқчимизки, бадий адабиётининг ўз қонунлари бор. Унда ҳар бир кичик унсур, ҳар бир жумладаги хиёл ўзгариш, маънонинг қай сўз билан ифодаланишига қараб бадий тимсолда ўзгачаликлар бўй кўрсатади. Шу сабабли Яқин ва Ўрта Шарқда ҳусншунослик назарияси ўзига хос асосларга эга. Уларга кўра 100та “*Лайли ва Мажнун*” достони яратилган бўлса, ҳар бирининг ўрни бошқа, қиймати алоҳида. Бир мавзу тасаввуф руҳидаги шеърият учун ҳам (“*ҳақиқат тариқи*”), мажоз шеърияти (“*мажоз тариқи*” — атамалар Навоийники) учун ҳам тағзамин бўлиб хизмат қилиши мумкии, ҳамма гап бадий талқинда.

Аттор, Навоий ва Ризоий асарларини сатрма-сатр солиштирилса, жуда ажойиб хулосаларга келиш мумкин. Бу келгусидаги вазифа. Ҳозирча, менинг дастлабки тасавурларим бўйича, Фаридиддин Аттор ажойиб шоир ва оташин воиз хусусиятларини ўзида бирлаштирган. Унинг баъзи асарларида шоирлик устун келса (масалан, “*Хусравнома*” да), баъзисида (айниқса, “*Мантиқут-тайр*” да) воизлиги босиб кетади. Шунда соф тасаввуф шеърияти намунаси юзага келади. Тасаввуф шеъриятига ҳам бадий адабиёт намунаси деб қараш лозим. Шу жиҳатдан, улар Ибн ал-Арабий, Фахриддин Ироқий ёки Абдурахмон Жомийлар қаламига мансуб ирфоний рисоалардан фарқ қилади. Аммо шу билан бирга тасаввуф шеъриятида ирфоний эхтирос бадииятни ўз мақсадига деярли тўлиқ бўйсундириб олишлиги, тасвири кўпинча таъкид босиб кетишини ҳисобга олиш зарур. Тасаввуф шеъриятининг мумтоз даври, мумтоз намуналари бор — булар, Навоий таъкид этганидек, масалан, Аттор ва Румий дилларидаги аланганинг ёлқинларидир. Кейинги давр поэзиясида эса Ризоий Пайвандий асари сингари мўътадил, аммо ўзи танлаган йўналишни изчил тутадиган, кўпроқ ирфоний тушунчаларнинг бадий-оммабоп баёнига урғу берадиган

адабиёт яратилдики, бу ҳам соф тасаввуф шеърлятига мансубдир.

“Турк назмида чу мен тортиб алам...”

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Қўлёмалар институти илмий кенгаши ёш олим Дилшод Райхонув тайёрлаган илмий тадқиқот ишини муҳокама этди. Унда Шарқий Туркистон XVIII–XIX асрлар адабий ҳаётида Алишер Навоий асарларининг ўрни ва аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Маълум бўлишича, уйғур адабиёти бевосита Алишер Навоий ижоди таъсирида, уни кенг ўқиб ўрганиш асосида гуллаб ривож олган экан. Шоир асарлари ҳам ҳукмдорлар қошида, ҳам меҳнаткаш халқ назарида муҳтарам тутилар, шоирлар унга татабулар бағишлаб, адиблар дostonларнинг насрий баёнига киришган, хат-тотлар табаррук қўлёмалардан нусхалар кўчиришиб, ҳофизлар Навоий ғазалларини куйга солишар экан. Яъни, буюк Алишер уйғур халқининг ҳам ўз севимли фарзанди, уйғур адабиётининг ҳам энг улуғ намоюдаси саналар экан. Биз турк, туркман, татар ёки озарбайжон адабиётига назар солсак, яна худди шу ҳолатни кузатишимиз мумкин¹. Алишер Навоий барча туркий халқларнинг ўз шоири, мумтоз адабиётининг пешқадам намоюдаси ҳисобланадики, бунинг ҳеч ажабланарли жойи йўқдир. Ахир, устоз ўзи «Лисон ут-тайр»да лутф этганлар-ку:

*Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.*

Соҳибқирон Темур бирлаштирган юрт унинг вафотидан кўп ўтмай парчаланиб қетган бўлса, шоир асос солган

¹ 2009 йили Бокуда Озарбайжонда Навоий ижодини ўрганишга бағишланган мақолалар тўплами чоп этилди. Филология фанлари номзоди Олмос Улвий хоним тўплаб нашрга тайёрлаган бу китоб “Алишер Навоий Озарбайжон адабиётшунослигида” деб номланган бўлиб унда 1907 -2008 йиллар орасида Озарбайжон матбуотида эълон қилинган мақолалар жамланган бўлиб, бу китобнинг нашр этилиши то шу кунгача қардошларимиз хотирида буюк шоир яшаб ва яшнаб келаётганлигининг яна бир исботидир.

маънавий дунё, тил бирлиги то XX аср бошларигача ўз яхлитлигини йўқотмай келди. Ироқда туғилиб, бутун умр ўша ўлкада яшаб ўтган Муҳаммад Фузулийнинг девони ва дostonлари XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон матбааларида 56 марта, Озарбайжонда бир марта нашр этилгани ҳақида маълумотлар бор. Фузулий Алишер Навоийни ўзига устоз деб билади. У назарий асослаган мажоз тариқига риоя қилади:

*Тутсам талаби ҳақиқата роҳи мажоз,
Афсона баҳонаси-ла арз этсам роз,
Лайли сабаби-ла васфин этсам оғоз,
Мажнун дили ила этсам изҳори ниёз.*

XVIII асрда яшаб ўтган туркман шоири Нурмуҳаммад Андалибнинг Ишқободда босилиб чиққан шеърлар китобида шоирнинг Навоий ғазалларига боғланган 17 мухаммаси, Фузулийга икки, Убайдийга бир мухаммаси жой олган. Абдурахмон Жомийнинг туркий тилида битган ажойиб ғазалига боғлаган мухаммаси эса айрича диққатга сазовордир:

*Боқсам тўлар кўзимга сиришк, ул қуёшга,
Йўқдур юзинг назарда, кўзум тўлди ёшга,
Зулминг зиёда бўлди мени дилхарошга,
“Зулфинг хаёли тушгали шўрида бошга
Ғам бошқа ўлтирур мени, ҳижрони бошқа”.*

*Пири музонга банда бўлиб, пандин олгумен,
Бу навъ бирла дайр аро шойиста бўлгумен,
Ушшоқ мазҳабинда йўқ эрса уялгумен,
«Мехробга не фарзки мен сажда қилгумен,
Қилгумдурур сужуд мен ул икки қошга».
Тутдим ўзимга дайр эшигинда ҳаримни,
Итлар била сафолидин ичдим наъимни,
Зор йиғладим кўнгулга солиб онча бимни,
“Ашкимни қон кўриб, деди: “кўргил етимни,
Бурни қонади, оғзи етишганда ошга».*

*Бўлди зиёда ишқ ўти куйдурғали мени,
Йўқ раҳм бирла бир киши қайгурғали мени,
Ғамзанг балоси қаҳр ила ёзгурғали мени,
«Қошу кўзинг талошадур ўлдурғали мени,
Ўлдур мени-ю, қўйма иковни талошга».*

*Ул Андалиби хаста мени — зора ўхшади,
Фарсуда жисми ғам юки остида говишади,
Ушшоқ ўйинин рост сурудиди бошлади,
«Жомий бир оҳ чекди, анинг кўнгли юмшади,
Оҳим ўтин кўр, не асар қилди тошга.»*

Албатта, Ишқободда ҳозирги туркман ёзуви асосида чоп этилган мухаммасни мен ўзбекча талаффуз қоидалари асосида кўчирдим. Аммо араб ёзувининг бир хислати ҳам шундаки, бу ёзув бир шакл билан ифода этган сўзларни туркман ўз лаҳжасига, уйғур ўз талаффузига, татар ёки қозоқ яна ўзига мослаб ўқиши мумкин, Улар Навоий ғазалларини, Андалиб ёки Фузулийни ўқир эканлар, бир-бирларини тушуниб турадилар.

Ҳозирги кунда душанбелик тожикни қандаҳорлик афғон доим ҳам яхши англайвермайди; Аммо Ҳофиз ғазаллари ва Низомий дostonлари барча форсийзабон халқларга завқ бағишлай олади. Алишер Навоийни юксак чўққига олиб чиққан назм ва наср тили ҳам худди шундай бутун туркий тилли халқлар учун умумийдир. Демак, ушбу тилда яратилган маънавий хазина ҳам яхлитдир, муштаракдир. Биз халқлар дўстлиги ҳақида гапирар эканмиз, барча туркий халқларнинг тил ва маънавият бирлигини, қадим турк тошбитигларидан улгу олиб, Адиб Аҳмад тўртликлари ва Аҳмад Яссавий ҳикматлари, Юсуф Хос Ҳожиб эпопеяси ва Рабғузий қиссаларида ривож олган, Алишер Навоийга келиб мукамал мазмуний ва шаклий яхлитликка эришган, Фузулий ва Машраблар давом эттирган бирликни, биродарликни унутмаслигимиз керак. Яқин ва Ўрта Шарқда эрамиздан олдинги минг йилликдан шакл ола бошлаган,

IX—XV асрларда юксак босқичига кўтарилган ягона минтақа маданияти жаҳоний аҳамиятга эга бўлган уч тилда — араб, форс, турк адабий тиллари асосида ривож олди ва бир ярим минг йиллик туркий тилдаги ёзма адабиёт унинг узвий қисми бўлиб, бу мерос тан олинмаса, умумминтақа маданияти ўз яхлитлиги ва мукамаллигини йўқотади.

Алишер Навоий даҳосининг алоҳида қиймати ушбу умумтурк тилидаги бадиий ижод намуналарини энг юксак чўққига чиқариб турк эли маънавий мамлакатини яққалам этганлигидадир.

Маълумки, форс тилидаги мумтоз адабиёт турли маконларда ривож топди. Масалан, Озарбайжон форсийзабон шеърляти, Ҳинд форсийзабон шеърляти, Мовароуннаҳр форсийзабон шеърляти ва бошқалар тилга олинади. Булар барчаси бир улуғ адабиётнинг таркибий қисмлари ҳисобланади. Худди шунингдек, туркий адабий тилдаги Ўрта асрларда яратилган шеърлят ҳам Шероз адабий мактаби, Ироқ мактаби, Ҳирот (Хуросон), Самарқанд-Бухоро (Мовароуннаҳр) адабий мактаблари, кейинроқ, XVII—IX асрларга келиб, Хоразм адабий муҳити, Қўқон, Қашқар (Шарқий Туркистон), Қозон-Уфа (Волгабўйи), Озарбайжон (Кавказ орти) адабий муҳитлари каби доираларда ривож олди ва айрим шева ўзига хосликларини унутмаган ҳолда тан олиш керакки, булар барчаси тил ва мазмунда умумийлик ва муштаракликка эга эдилар. Бу муштаракликнинг камолоти бевосита Алишер Навоий бадиий қудрати билан боғлиқдир.

3-қисм. XX аср. Муस्ताқиллик арафаси.
1980-1991 йиллар.

Ҳақиқат ва мажоз

1-б о б.

«Ҳақиқат тариқининг суҳанвари»

Атроф сахро. Ҳудудсиз қум денгизи жазирамада олов янглиғ жимирлаб кўзни қамаштиради. Ҳорғин йўловчилар бир ютум сувга зор ўлароқ олға қараб бемадор сургалишади. Барчанинг нигоҳи олис уфқларда. Ниҳоят, сафларнинг олди қаторидан хаста ва ҳазин овоз келади: *«Олдинда бир кўм-кўк водий нишона бермоқда»*. Беҳисоб кўзлар умидвор ўша томон талпинади: *«Қани? Қани ўша водий? Ҳаёт водийси! Бахт водийси!»*

Аммо йўловчининг нигоҳи яна алданади. Уфқларда ҳеч нарса йўқ. Фақат жазирама қум денгизи. Кўринган шарпа эса — аёвсиз саҳронинг навбатдаги *«ҳазили»* — сароб.

Сув — бу ҳақиқат. Йўловчилар — инсоният. Асрлар оша *«бахт»* дея, *«обиҳаёт»* дея, *«Ҳақиқат»* дея олға силжиб келаётган инсоният. У ўз йўлида не-не кичик, жузъий ҳақиқатларни қўлга киритмади, не-не қудуқлар, сардобалар, булоқ ва жилғалардан ўз ташналигини муваққатан, бир муддат қондириб бормади. Аммо йўлдан тўхтагани йўқ. Чунки унга Инсонлик моҳиятини, аҳли Башар тушунчасининг асл мазмунини ечиб бергувчи, ҳар бир инсоннинг тўкис ва устувор бахтини таъмин этиш тариқини ёритиб бергувчи улуғ Ҳақиқат керак. Жузъий, кичик ҳақиқатлар — бу қудуқ ва сардобалар — йўлчи учун бир дам ҳордиқ, нафасни ростлаб олмоқ учун бир кичик имкон, холос.

Ўрта асрлар Шарқ мумтоз шеърятининг энг ёрқин сиймоларидан бири, буюк форс суфий шоири Фаридиддин Аттор ана шундай олий Ҳақиқатни умр бўйи ёйиб излаганлардан бири эди.

Шоир XII аср иккинчи ярми – XIII аср бошларида ишаб ижод қилди. Бу давр ислом минтақа маданияти ривожидан муайян сиёсий юкеалиш босқичининг тугай бошлаганидан нишонлар берувчи дастлабки сиёсий, ғоявий ва маданий инқироз унсурлари билан тўлиб гошган замон эди. Салжуқийлар сулоласининг инқироzi, Ҳиндистондан Ғурийлар, Хоразмдан Абулмузаффар Такаш ва охирги Салжуқий султонларининг ўзаро та-лашлари, айниқса, туркманларнинг ғуз қабиласи босқинлари шоир ватани Нишопур шаҳрини қатғиқ вайрон этди. Аттор умрининг сўнгги даврига тўғри келган мўғул босқини буларнинг барчасидан ўтиб тушди. Шоир асарларидаги чексиз алам билан йўғрилган умидсизлик кайфиятининг объектив асослари ушбу тарихий инқироз вазияти билан изоҳланса, эҳтимол. У ўзининг бевақт туғилганини яхши билади, аммо барибир шундай фожиавий шароитда ҳам юраги бахтга интиқ, ўзини яратган Олий кудратдан нажот тилайди.

Шоир ҳаёти ва ижодини тадқиқ этган Хелмут Риттер, Абдулваҳоб Аъзам, Абдулхусайн Зарринкуб, Маҳди Ҳомидий ва бошқа бир қатор хорижий Шарқ ва Ғарб олимлари унинг асарларида асосан ирфоний ғоялар ифодасини кўрадилар. Аттор ирфони алоҳида мав-зу. Биз бу соҳадаги забардаст тадқиқотчилар билдирган фикр ва хулосаларни жиддий қабул қиламиз ва улар билан бирор тарзда баҳсга киришувга ўзимизда журъат ва қувват сезмаймиз. Аммо Аттор аввало истеъдодли шоир, бадиий тафаккур эгаси. Шу нуқгаи назардан, биринчи галда унинг шеърӣ сатрлари остида яши-ринган буюк ижодкор шахснинг дил дардлари, қаттол замона зулмига қарши исёнкор руҳи, мазлум халқ кўргуликларига куйиниши, энг муҳими, давр тарихий воқелиги кўйган мушкул ва бешафқат саволларга ўр-таниб жавоб излашлари бизнинг диққатимизни торта-ди. Аттор тасаввуф шоири, Алишер Навоӣ таъбири билан айтганда, «ҳақиқат тариқи»нинг йўлчиси. Биз уни тасаввуф назарӣётчиси эмас, балки

воқеликни бадий идрок этувчи ва бадий тимсолларда акс эттирувчи ҳассос шоир сифатида кўришга ҳаракат қилдик.

Аттор, дунёқарашига кўра, ўзини башариятдан, Борлиқдан айру кўрмайди, унингча инсон ва инсоният, барча жонзот ва бутун коинот бир бутун, яхлит. Шундай экан, атроф-жамиятдаги барча адолатсизлик, фасод, «булганчлик» шоирга, ҳар бир инсонга бевосита алоқадор. Бундай нуқгаи назар ўша даврдаги мураккаб сиёсий-ижтимоий воқелик ва унинг идроки даражасида инсон «нафси»ни, унинг моддийлигини, яъни унинг асл моҳиятига дахлдор жиҳатларни мутлақо рад этиш кайфиятларини туғдириши табиий эди.

«Булганчлик» манбаини моддий инсонга хос ҳирсу ҳавасларда, худбин интилишларда кўрган шоир, жўшиб кетганда, ўзининг эҳтиросли вужудини ҳам инкор этади. Мавжуд жамиятнинг булганчилигига, фасод бойлаб кетганига тоқат эта олмаган шоир бутун башарият учун айбни ўз бўйнига олади,

Аттор идеали, унинг интилган Ҳақиқати, аввало, Поклик тимсолида намоён бўлади. Унингча, Поклик Олий руҳий кудратнинг асосий сифатидир. Унинг тасаввуридаги «Мутлақ пок борлиқ» ўша давр ислом динига эътиқод этувчи кўпчилик тасаввуридаги Тавҳид тушунчасининг талқинидан фарқ қилади. Шоир ирфоний шатҳиёт жазабасида баъзан ҳатто барча диний китоблар, жумладан, Қуръон матнининг талқинларини ҳам Олий моҳиятни англашга тўсқинлик қилувчи бир парда деб ҳисоблаб, бутпарастлар топинувчи санамларга қиёс этишдан қайтмайди. Пайғамбар ва расулларнинг сўзларини илоҳий калом билан тенглаштириш тамойилларини кескин қоралайди.

«Атторнинг худо ҳақидаги тасавури, — деб ёзади А.Мухаммадхўжаев «Фаридиддин Атторнинг дунёқарашини» китобида, — Ибн Сино, Умар Хайём ва бошқа кўпчилик Яқин ва Ўрта Шарқ мутафаккирларининг худо ҳақидаги

тасаввурлардан ҳеч нимаси билан фарқ қилмайди). Унинг тасавуридаги Олий пок борлиқ — барча моддий дунё ашёларининг ягона мутлақ моҳиятидан иборат бўлиб, уни алоҳида кўриш ва тасаввур қилиш мумкин эмас:

Жумла олам бе ту мибинам аён,

Ва-з ту дар олам намибинам нишон¹.

(Барча оламни сенсиз аён кўриб турибман,

Ва оламда сендан ҳеч бир нишона кўраётганим йўқ.)

XIII аср тасаввуф шеърятининг бу буюк намояндаси, назаримизда, ҳаётий мураккаб жараёнларни изчил ички ривожланишда олиб қарамайди. Ушбу хусусият унинг асарларидаги умумий пессимистик руҳнинг кучли намоён бўлишига сабаб бўлган ва кейинги асрларда унинг юқини турли гуруҳлар ўз мақсадлари йўлида турлича талқин этишларига имкон берган. Бу ўринда Аттот қўлэмаларига атайин «тузатишлар» киритиш, шоирнинг исёнкорлик руҳини ошкор этиб қўювчи маълум сатрларни «қисқартириш», кейинги асрларда «ижод қилинган» ўта тенденциоз «асарлар»ни шоирга нисбат бериш каби сохталаштиришнинг турли усуллари қўлланилган бўлиши мумкинлигини ҳам назардан соқит этиб бўлмайдики, ушбу ҳолатлар, биринчи навбатда, шоир мероси устида жиддий матншунослик тадқиқотларини талаб қилади.

А.Мухаммадхўжаев ёзишича, шоир ўша даврларда шаҳар хунарманд доиралари орасида урф бўлган футувва (жавонмардлик, саховатпешалик, ўз манфаатларидан ўзганинг манфаатини устун қўйиш принципларига асосланган ўртоқлик жамоалари) таълимотининг та-рафдори бўлган ва бу соҳада, ҳатто махсус «Футувватномаи манзум» (Шеърӣ футувватнома) номли дoston битган². Бу дostonда

¹ А.Мухаммадхўжаев ўз китобида Техрон нусхаси асосида ушбу байт би-ринчи сатрини «жумла олам ба ту бинам аён» (Барча оламни сен туфайли аён кўриб турибман) шаклида келтиради. Бундай фарқлар яна бир марта Аттот асарлари матнига ёндошув ғоявий мақсадлардан холи эмаслигини исботлайди.

² Тадқиқотчи бу дoston ҳақида мукамал маълумот бермайди, аммо Аттот-нинг биринчи издоши, XIV асрда ижод қилган турк шоири Гулшаҳрий ёзган «Мантик-ул-тайр» асари тўлиғича футувва ғояларини тартиб қилишга бағиш-ланганлиги Ш.Шариповнинг

Аттор футувва аҳдининг 72 фазилатини таърифлаб беради, жумладан, ростгўйлик, аҳдга вафо, ўзгага холис ёрдамга доим тайёр туриш, бахти қайтган инсонларни бахтли этиш йўлида фидойилик каби ажойиб умуминсоний хислатлар ушбу таълимотнинг асосини ташкил этарди.

Албатта, Аттор ижодининг бутун моҳиятини жузъий кузатишлар билан қамраб олишга уриниш бефойда. Унинг бой ва мураккаб бадий олами кенг ва муфассал тадқиқотларни талаб қилади. Бизнинг асосий мақсадимиз Фаридиддин Аттор ижодининг муфассал тадқиқи эмас, балки унинг Алишер Навоий туфайли ўзбек адабиёти ихлосмандлари орасида машҳур бўлган «*Мантиқ ут-тайр*» достони мазмуни ҳақида баъзи мулоҳазалар билдиришдир.

Маълумки, Шарқ адабиётининг жонкуяр тадқиқотчиси академик Е.Э. Бертельс 1928 йилда ёзилган «*Навоий ва Аттор*» асарида Алишер Навоийнинг «*Лисон ут-тайр*» достонини «*Мантиқ ут-тайр*»нинг 1857 йилда француз шарқшуноси Гарсин де Тасси тайёрлаган илмий-танқидий матнига қиёслаган эди. Биз француз олимининг жиддий меҳнатга жила бўлса ҳам ҳурматимизни камайтирмаган ҳолда, Навоий даврига яқин кўлёмани қидиришни лозим кўрдик ва шундай кўлёмани Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондидан топишга муваффақ бўлдик. Бу 813-инвентарь тартиб рақами остида сақланган «*Ситтайи Фаридиддин Аттор*» (Фаридиддин Аттор олтилиги) номли ноёб кўлёма экан. «*Мантиқ ут-тайр*»дан ташқари яна тўрт достон ва шоир девонини ўз ичига олган бу китоб баъзи маълумотларга кўра 1424 йилда Ҳирот шаҳрида кўчирилган.

«*Лисон ут-тайр*» генезиси ҳақида ёзилган асари-дан китобхонга маълум. Аммо шу нарсани афсус билан қайд этмоқ керакки, Ўзбек кенг китобхон аҳлига яқингача ҳам аҳийлик, футувва, жавоимардлик жамоалари ва уларнинг фалсафий-социал асослари ҳақида етарли маълумот берувчи адабиёт йўқ эди ва ҳатто 14 томлик «*Ўзбек совет энциклопедияси*»да ҳам бу каби атамаларнинг шарҳи берилган эмас. Ваҳоланки, Алишер Навоий ва мумтоз адабиётимизнинг бошқа вакиллари ўз даврида бу тушуначаларга алоҳида эътибор билан қарашган. Мустақиллик шарофати билан Воиз Кошфийнинг «*Футувватномаи султонию*» рисоласи Н.Комилов томонидан ўзбекчага ўтирилиб нашр этилганлиги бу соҳада катта ютуқ бўлди.

Достоннинг асосий сюжетига 200 дан зиёд ҳикоят-тамсиллар ва бир йирик қисса кйритилган. АТтор «тавҳид», «ҳамд», «наът» каби анъанавий боблардан сўнг «Ақлга хитоб» сарлавҳаси остида Худхудга мурожаат билан асосий мавзуга киришади:

*Марҳабо, эй Худҳуди ҳодийшуда,
Дар ҳақиқат пайки ҳар водий шуда.
Эй ба сарҳадди Сабо сайри ту хуш,
Бо Сулаймон «мантиқ ут-тайр»и ту хуш...*

(Хуш келибсан, эй йўлбошловчи бўлиб етишган Худхуд,
Ҳақиқатни билишда сен ҳар бир водийдан хабар
берувчи бўлиб етишдинг.

Сабо мамлакатига сенинг сайринг кутлуғ бўлсин,
Сулаймон билан қушлар тилида суҳбатинг кутлуғ
бўлсин...)

Бу сатрларнинг мажозий мазмуни жуда теран. Улар машҳур ривоятдаги Худхуднинг Сулаймон пайғамбар билан Сабо мамлакатининг маликаси Билқис ўртасидаги элчилигига ишора қилмоқда. Бундан ташқари, АТтор Худхуд тимсолида Ақлни назарда тутаяди (Худхуднинг бошидаги тожи бу рамзга ишора ва Ақл инсон ҳис-туйғуларини етаклашда йўлбошловчи бўлиб етишгани, Ҳақиқатни англаб етишида инсон учун асосий восита деб тан олингани таъкидланмоқда). У Сабо мамлакатига — ишқ оламига сайр эгади, Сулаймон, яъни Олий кудрат даракчиси билан қушлар тилида суҳбат кура олади. Кейинги сатрлар ушбу талқинни тўлиқ тасдиқлаш баробарида яна АТторнинг асосий концепциясига китобхон диққатини қаратади:

*Девро дар банди зиндон боз дор,
То Сулаймонвор боши роздор.
Девро вақти ки дар зиндон қуни,
Бо Сулаймон қасди шодирвои қуни.*

(Девни зиндонда банди этиб сақла,

Шундагина Сулаймон сингари(ҳақиқат) сирини англай оласан.

Девни зиндонга қамагачгина,

Сулаймон билан шоҳ чодирда суҳбат қуришни ўйласанг бўлади).

«Дев» деганда Аттор яна ўша моддий ҳирсу хавасларни назарда тутмоқца. Яъни, Инсон ақл қудрати билан моддий истакларини енгиб ўтгандагина, Олий ҳақиқатни англаш даражасига етиша олади, демоқчи.

Шу тартибда Аттор яна ўн икки турли тоифа қушларга мажозий мурожаат қилади. Шундан сўнг Худхуднинг қушлар жамоасига мурожаати бошланади. Унинг сўзларидан маълум бўлишича, у ўз подшоҳини таниган, фақат ҳузурига танҳо йўлга чиқишга қудрати етмайди. Лекин бошқа қушлар унга ҳамроҳлик қилишса, ул шоҳ ва ул олий даргоҳга маҳрам бўлиш насиб этиши мумкин. Бу олий ҳукмдорнинг номи Симурғдир. Қушларнинг саволларига жавобан Худхуд уни таъриф этади ва барчалари Симурғга ети-шиш орзусида йўлга отланадилар. Аттор асосий сюжетда эпик тасвирга кўп.мойил эмас, унинг достонида ҳис-ҳаяжон, туйғулар тошқини кучли, эпик ҳикоя кўп ўринда жуда қисқа ва шартлидир. Масалан, қушларнинг Худхуд тарғиботи таъсирида йўлга отланишлари ва йўл қийинчиликлари атиги уч байтда мухтасар ифода этилган, холос. Кейин яна қушлар ва Худхуд орасида баҳс-мунозара бошланиб кетади. Ҳар бир қуш йўл қийинчиликларидан зорланиб, ўз аҳволини баён этиб, умумий мақсад йўлида интилишдан тўхташга баҳона излай бошлайди. Худхуд эса уларнинг ҳар бир узрига ўринли инкор жавоблари бериб, гапининг исботи учун ибратли ҳикоялар келтиради, уларни ўз интилишларида собитқадамликка ундайди.

Қушлар йўлбошловчидан Симурғнинг ўзларига нисбатан қандай эканлигини суриштириб, шундай жавоб олишади:

Сурати мургони олам сар басар

Сояйи уст, ин бедон, эй беҳабар.

Ин бедонисти, бубин онгаҳ бибош,

Чун бидонисти, макун он роз фош.

(Оламдаги барча қушларнинг сурати
Унинг соясидир, буни бил, эй, беҳабар.
Буни билдингми, қара, энди жим бўл,
Билган бўлсанг, ул сирни фош этма.)

Атгор достонининг ўзак ҳикояти Шайх Санъон қиссасидир. Бу достон ичра достон асарга куйидаги сабаб билан киритилади. Қушлар барча узр ва саволларига мукамал жавоб олгач, «*йўл кайфиятини*» сўрайдилар, яъни Симурғ сари интилган йўлчидан аввало қандай сифат талаб қилинишини билмоқчи бўладилар. Худхуд айтадики, бу йўлда асосий сифат фидойи ва беғараз ишқдир. Атгор қаҳрамони тилидан ишқни таъриф этар экан, ниҳоятда жўшиб кетади:

*Гар туро гўянд аз имон бар ой,
Ва-р хитоб ояд туро к-аз жон бар ой,
Ту гаҳ инро ва гаҳ онро барфшон,
Тарки имон гиру жонро барфшон.*

*Сангари гўянд ки ин бас сангар аст,
Ишқ гў аз куфру имон бартар аст.*

Ишқро бо куфру бо имон чи кор,

Ошиқонро лаҳзае бо жон чи кор?!

(Агар сенга имондан кеч деб айтишса,

Агар «жондан кеч» деб хитоб янграса,

Сен дарҳол бунисидан ҳам, унисидан ҳам воз кечиб қўй,

Имонни тарк этгину, жондан юз ўгир.

Бу тўсиқ (яъни куфр ва имон орасидаги тўсиқ)

жуда маҳкам дейишади,

Айтгинки, ишқ куфр ва имон

(аро зиддият)дан юксакроқдир.

Муҳаббатнинг куфру имон билан қанчалик иши бор?!

Ошиқларнинг бирор лаҳза жон билан ишлари борми?!)

Шоир қалбидан тошиб келган бу эҳтиросли хитоблар тасаввуф маънавиятининг юксак парвозларидир. Мурғак Алишерни ўз сеҳрига чулғаган, унинг истеъдодига чўғ туташтирган худди шу сатрлар бўлса, не ажаб! Ушбу

чақмоқли мисралар давомида баён эталган қисса ҳам «*Мантиқ ут-тайр*» достонининг авж пардаларини ташкил этади.

Каъбада эллик йил улуг шайх бўлмиш Санъон тушида бир насроний маликани кўриб севиб қолгани ва барча обрў рутбаларидан кечиб, ўша тарсобачча санамнинг йўлига борлигини, дину имонини бағишлагани ҳақидаги ҳаяжонли ҳикоя ўқувчига яхши маълум, бу ҳақда озар шоири Хусайн Жовид яратган драма ҳам кўп театрлар саҳнасида кўрсатилган. Алишер Навоий «*Лисон ут-тайр*» достонида воқеанинг асосий мазмунини мукаммал гавдалантириб берган. Шу сабабли биз дoston мазмунини такрорлаб ўтирмай, фақат баъзи жиҳатларига китобхон эътиборини тортмоқчимиз.

Аттор ўз достонини:

Шайх Санъон сирри аҳди хеш буд,

Дар камолат ҳар чи гўям беш буд —

(Шайх Санъон ўз даврининг сири эди,

Камолоти, ҳар қанча таъриф этмай, ундан юқорирок эди)

деб бошлайди. Бу сўзлар бутун қисса мазмунига қалитдир. Дарҳақиқат, эллик йил Каъбада шайх бўлган, эллик марта ҳаж шартларини бажарган ислом динининг пешвоси аллақандай бир тарсо қизига хобида ошиқ бўлиб, ҳамма мартаба ва имтиёзларидан, орттирган обрўсидан воз кечиб йўлга чиқиши ва охир натижада тарсо қиз висолига етмоқ учун исломдан, имондан кечиб, ўзга динга ўтмоғи, унинг учун энг табаррук китоб «*Қуръон*»ни ўтга ёқиб, исломда энг ҳаром жонзот ҳисобланган чўчқаларни парвариш қилишга рози бўлмоқлиги — булар асло ҳирсу ҳавас туғёнининг белгиси бўла олмас эди. Унинг маънавий камолотини таъкидланиши ҳам бунга далолатдир. Назаримизда, бу 1221 йилда ёзилган асар Ғаззолийнинг ислом минтақасида турли оқимлар аро мўътадилликни таъминлашга қаратилган маънавий ислоҳотларидан, айниқса, унинг тасаввуф ирфонини муайян шарият қоидалари чегарасида

талқин этишидан қоникмаслик руҳини ифодалар эди. Чункм Аттор ирфонида ҳам Ҳақиқат ишқи, Навоий талқинидаги Мансур Халлож хаёл қилганидек, дунёдага барча мазҳаб намояндаларини бирлаштира олиши мумкин бўлган умумий бир эътиқод сифатида тасаввур этиларди. Шу сабабли бўлса керак, ўзи ақлдан туйғуни устун кўришига қарамай, гўё юнон фалсафа илмини танқид этган Ғаззолийга қасдма-қасд Рум гўзалига ошиқ бўлган Санъонни ўз асарига марказий қахрамон қилиб олади. Аттор асарининг етакчи ғояси Навоийнинг ҳам дилидаги армон, унинг учун ҳам мафтункор ва ўта оҳанрабо орзу эди.

Аммо XII асрда ҳануз шайх Санъон жасорати, маълум маънода, Атторнинг ўзи учун ҳам сир эди. Балким, шу сабабли буюк форс тасаввуф шоири ўз ғояларининг ҳимоясида изчил бўла олмади, унинг зиддиятли тафаккури доимо «ишқ» ва «имон» орасида таралдудда турди. У ўз қахрамонини юрак билан ёқлайди, ақл билан қоралайди, ботиний эҳтирос билан кўкка кўтаради, зоҳирий мулоҳазалар билан ерга уради. Румдаги дайрда тарсо қизининг шоир томонидан ички ҳавас билан муфассал таъриф этилган сулув жамолини кўргач —

Шайх имон дод, тарсоий харид,

Оқибат бифрухт, расвоий харид.

(Шайх имонини кўлдан бериб, тарсоликни сотиб олди,

Келажак дунёсини сотиб, расволикни олди.)

Аттор қиссасини бошлашдан бурун —

Ишқро дарди бебояд пардасўз,

Гоҳ жонро пардадар, гоҳ пардадўз, —

(Ишқ дарди пардани куйдирувчи бўлиши,

Гоҳ жон пардасини йиртувчи, гоҳ тикувчи бўлиши

лозим.)

деган эди. Бу сатрлар мазмуни шоирнинг ўзига тамомила дахлдордир. Шайхнинг инсонлар орасидаги барча зоҳирий тўсиқларни куйдирувчи алангали муҳаббати Аттор дилидан учкунлангандир, шайх Санъоннинг ўтли нидолари

орқали Ошиқ шоир ўзи «*пардани йиртиб чиқиб*», дил дардларини тўкиб солади ва яна қаҳрамон эҳтиросларини парда қилиб ўзини паналайди.

Қисса бошида ишқни имондан юқори кўйган шоир яқунлашда яна қушлар Санъон ишқини фақат бир тамсил, «*ҳақиқий ишқ*» (Симурғ ишқи) йўлида рамз (аллегория) деб қабул қилганларига ишора қилади, яъни бадий тафаккур даражасида замона ақидаларига риндона исён кўтарган ҳолда, суфий сифатида яна мўътадилликни сақлаб қолади.

Қушлар бир муддат олға парвоз этиб, йўлнинг поёнсиз машаққатларидан толиқадилар ва яна Худхуд билан ораларида баҳс бошланади. Қисқаси, то тариқат водийлари шарҳига ўтилгунча (тақрибан 1,5 минг байт давомида) ўн бешга яқин қушнинг Худхуд билан савол-жавоби берилади. Ҳар бир жавоб бир неча ҳикоят орқали далилланади.

Охириги қисм водийларга бағишланган. Йўлбошчи Худхуд навбатдаги қушнинг саволига жавобан аввал 7 водий (талаб, ишқ, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат, фақру фано водийлари)ни номма-ном санаб, сўнг ҳар бирини алоҳида васф этади ва ҳар сафар 5-6 ҳикоят билан тавсифни муайянлаштиради.

Асар охирида минг машаққат ичра ҳудудсиз йўл босиб, кўпчилиги сафар давомида қолиб кетган қушларнинг жуда оз қисми «ул Олий даргоҳ»га етиб борадилар:

Олами тур мурғ мибурданд роҳ,

Беш нарасиданд си он жойигоҳ.

(Улар йўлга тушганда бир олам қуш эдилар,

Ул даргоҳга ўттиздан ортиғи етиб келмади.)

Аммо улар етиб келган жой жуда маҳобатли бўлиб, бунда юз минглаб офтоб бир зарра каби арзимас туюларди. Ожиз ва бенаво ўттиз қуш қалбини яна кўрқинч ва умидсизлик қоплайди:

Кай надид оем мо ин жойигоҳ,

Эй даруго, ранжбурди мо зи роҳ...

(Биз бу даргоҳда қандай ҳам кўзга ташлана олар эдик,

Эх, афсус, шунча йўл босиб тортган азоб-укубатларимиз...)

Кушлар шундай тараддуд ичра турганларида парда ортидан *«Иzzат човуши»* (худайчиси) чиқиб келиб, улардан нега келганликларини сўрайди. Кушлар ўз аҳволларини баён этиб, биз шунча йўл босиб, дард чекиб, Симуруғдан бизга подшоҳ бўлишини илтимое қилиб келдик, дейишади. Човуш жавоб қиладики, *«агар сизлар жаҳонда бўлсангиз ҳам, бўлмасангиз ҳам у мутлоқ ва абадий подшоҳдир»*.

*«Иzzат човуши»*нинг бу хитобига жавоб сифатида Атгор парвона ва шам ҳақида ҳикоят келтириб, кушлар кайфиятини билвосита изҳор этади. Шу пайт умидсизликка тушган йўлчилар олдида *«ҳожибни лутф»* (мурувват дарвозабони) пайдо бўлиб, кушлар олдидаги пардаларни бирма-бир кўтаради ва уларни бир нузли парда қаршисига етказиб, «яқинлик остонаси»да *«ҳашамат ва иzzат курсилари»*га ўтказгач, кўлларига бир руқба (хат битилган қоғоз) бериб, шунини охиригача ўқинглар, дейди.

Шоир шу ўринда Юсуф пайғамбар ва унинг биродарлари ҳақидаги ҳикоятни тамсил сифатида келтиради. Маълумки, отасининг севимли кенжа ўғли бўлмиш гўзал Юсуфни биродарлари рашк қилиб, саҳрода бир қудуққа элтиб ташлашган, сўнг савдогарга кул қилиб сотишган ва унинг кўйлагини қонга бўяб, йиртқичлар еб кетди, деб отасига хабар келтиришган эди. Орадан кўп ҳодисалар ўтиб, Юсуф тақдир тақозоси, ўзининг соф кўнгиллиги ва ақл-идроки туфайли Миср азизи даражасига етишади. Юртда қаҳатчилик бошланиб, очликдан қийналган акалари ўз биродарларини танитай, олдига нон сўраб келишади. Юсуф уларга айтади-ки, *«менда бир яҳудий тилида битилган ёзув бор, ҳеч ким уни ўқий олмайтир, агар сизлар шунини ўқиганга ёрдам берсаларингиз, сизга қанча бўлса нон бераман»* (Юсуф ва акалари, ривоятдан маълумки, яҳудий эдилар. Мисрнинг ўша даврдаги аҳолиси эса бошқа, аниқроғи, қибтий тилида сўзлашар эдилар). Биродарлар шодмон

бўлишиб, «хатни келтир», дейишади. Юсуф хат ўрнига биродарлари олдига ўзининг қонли кўйлагини келтириб ташлайди...

Ҳикоят ниҳоятда ибратлидир. Аттормнинг юрагидаги бутун оғриқ яна бир қарра шу тимсол орқали ярқ этиб юзага уради, шоир асос ғоясини қайта-қайта таъкид этади:

*Чун нигоҳ қарданд он си мурғи зор
Дар хати он руғъайи турътибор,
Ҳар чи ишон қарда буданд он ҳама,
Буд қарда нақши он тобон ҳама.
Он ҳама худ буд сахт, он буд лек,
К-он асирон чун нигоҳ қарданд нек,
Рафта буданду тариқе сохта,
Юсуфи худро ба чоҳ андохта,
Жони Юсуфро ба хори сўхта,
В-онгаҳ уро бар сари бифрухта.*

(Ул бечора ўтғиз қуш эътиборга сазовор номадаги Ёзувга нигоҳ ташлагач, (кўришдики)

Улар ҳаётларида нимаики иш қилган бўлсалар, барчаси Ушбу (ёзув)да равшан акс этган эди.

У барчаси жуда оғир эди, лекин ул асирлар яхшилаб Назар ташлашса, айни ўша қилмишлари эди, Яъни улар ўзларига бир йўналиш олиб йўл босишган, Аммо (йўл бошидаёқ) ўз Юсуфларини чоҳга ташлаб юборган эдилар.

Юсуфнинг жонини хорлик билан куйдиришган, Ва уни бир бегонага сотиб юборишган эди).

Аттор жўшиб кетиб хитоб қилади:

*Минадони ту — гадоийи ҳеч қас,
Мифуруши Юсуфи дар ҳар нафас.
Юсуфат чун подшоҳ хоҳад шудан,
Пешгоҳу пешво хоҳад шудан,
Ту ба охир ҳам гадо, ҳам гўрисна,
Пешу у хоҳи шудан тан бараҳна.*

(Сен — ҳеч ким бўлмаган гадо, ўзинг билмай —

Ҳар нафасда бир Юсуфингни сотасан,
Юсуфинг подшоҳ бўлиб етишганда эса,
Олий зот ва етакчига айланганда эса,
Ўзинг охир-натихада ҳам гадо, ҳам оч ҳолатда
Яланғоч тана билан унинг олдига (тиланиб борасан).
Қушлар бундай қиёсдан шарманда ва уят ичра қолиб,
соф йўкликка чўмдилар ва танлари тўтиёга айланди.
Шундан сўнг улар буткул покланиб, янгидан жон пайдо
қилдилар.

Чун ниғаҳ қарданд он си мурғ зуд,

Бешак он Симурғ он си мурғ буд.

(Ул ўттиз қуш тезлик билан нигоҳ ташласа,

Шак-шубҳасиз ул Симурғ ўша ўттиз қушнинг ўзи эди.)

Қушлар барчаси ҳайратдан бошлари қотади, «бу» қандай
қилиб «у» бўлиб қолганини тушуна олишмайди. Ўзларига
қарашса, «си мурғ» (ўттиз қуш), Симурғга боқишса, яна «си
мурғ»нинг ўзи. Улар “безабон” (тилсиз, овоз чиқармай) ул
Олий даргоҳга савол қилишади, у ердан ҳам «безабон» жавоб
келади:

...К-ойнаст ин ҳазрати чун офтоб,

Ҳар ки ояд хешро бинад дар у,

Жону тан ҳам жону тан бинад дар у.

Чун шумо си мурғ инжо омадид,

Си дар ин ойна пайдо омадид.

Гар чиҳил, панҷсоҳ мурғ оянд боз,

Пардаро аз хеш беғушоянд боз.

Гарчи бисёри ба сар гардидаид,

Хеш мибиниду худро дидаид.

Ҳеч касро дида бар мо кай расад.

Чаши мўри бар сурайё кай расад.

Дийдаи мўри ке сандон бар гирифт,

Паиша кай фили ба дандон дар гирифт...

(...Бу офтоб каби (чарақлаган) даргоҳ кўзгудир,

Унда ҳар ким келса ўзини кўради,

Жон ва тан ҳам унда жон ва танни кўради.

Сизлар ўттиз куш бу ерга келганларинг сабабли,
Бу кўзгуда ўттизта кўриндиларинг,
Агар бошқа сафар қирқта ё элликта куш келса,
Яна ўзларининг юзларидан пардани кўтарадилар.
Агарчи кўп нарсаларни бошдан кечирган бўлсаларинг

ҳам,

Ўзларингни кўриб келдиларинг ва ўзларингни кўриб
турибсизлар.

(Сиз каби) ҳеч ким бўлганлар нигоҳи бизга қачон етарди,
Чумоли кўзи билан сандонни яхлит кўриб бўладими ?

Пашша филни тишида бутун тишлай оладими?..)

Шоир хулосасидан шуни англаш мумкинки, аввало Олий мутлақ Борлик ўзга нарса, унга интилувчи «толиблар» — ўзга; қолаверса, камолот йўлининг охирида ҳам улар ўз аксларини, ўз қилмиш-қидирмишларинигина кўрадилар, фақат улар ўз «Юсуф»ларини олдиндан чоҳга ташламасликлари маъқул, яъни доимо ўз сийратларини пок сақлаб қолишга уринмоқлари, булғанчликка берилмасликлари лозим. Асар бошида айтилган «ниманики излаётган бўлсанг, нимагаки интилаётган бўлсанг, ўша сен ўзингсан, ўзингни англа, яна юз маротаба ўзингни англа» деб қилинган хитобнинг маъноси ҳам шу, яъни инсондаги Поклик ундаги Олий зот нишонасидир, деган ақида. Шоир ғояларининг ижобий руҳи шунда. Аммо, кўриб ўтганимиздек, бу ижобий ният Атгорда изчил эмас. У бани башарнинг моддий ҳаёт чегарасида ўз поклигини сақлаб қола билишига ишончсизлик билан қарайди.

Атторнинг ирфоний қарашларида ўша таҳликали замонлардаги адолатсизлик, ижтимоий нотўқисликлардан қониқмаслик, норизолик кайфияти намоён бўлди, аммо бу кайфият, объектив олганда, умидсизлик, моддий инсоннинг маънавий кудратига ишончсизлик кўринишида юзага чикди. Биз агар шоирни тўғри тушунсак, моддий ҳирсу ҳавасларга ружу қўйиш ўша жамиятда фақат бир гуруҳ тўқликка шўхлик қилаётган фосиқларгагина алоқадор эди, бир бурда ҳалол луқма учун астойдил тер тўкиб ўтаётган меҳнаткашнинг нима

нопоклиги бор эди, ахир? Аммо Аттөр инсон руҳидаги шаҳват ва ғафлат, кибр ва ғазаб олудалигини ижтимоий жараёнлардан алоҳида, фақат бир умумий, мавҳум инсон фитратига хос нуқсон сифатида кўриб, ҳалол ва меҳнаткаш инсонни ҳаромтомоқ, қорин тўқлигидан эрмакталаблик кўчасига юз бурган фосиқ каслардан моҳиятан фарқ қила билмади. Унинг умри охиридаги асарларида намоён бўлган фожеъ руҳ, моддий дунё ислоҳидан умидсизлик кайфиятларининг илдизи ҳам, назаримизда, шу сабабдан эди.

Алишер Навоий тасаввуф шеърятининг буюк сиймолари Фаридиддин Аттөр ва Жалолиддин Румийлар маънавиятига ниҳоятда теран ички эҳтиром билан ёндошади, уларни «*ҳақиқат тариқининг суханварлари*» деб улуғлайди ва уларнинг бадий ижод тариқи (яъни методи)га ихчам ва бикр таъриф бериб, ирфоний йўналиш вакилларини «*нуқуди кунузи маърифати ило-ҳийдин ганий*» (илоҳий маърифат хазинаси жавохирлари билан бойиган) ва «*ҳалқ таърифидин мустағний*» (ҳалқ таърифига эҳтиёж сезмаганлар) деб тушунтиради. Бу таърифларнинг талқини кейинги суҳбатлар мавзусидир.

2-боб.

Фарҳоднинг Юнонга сафари

Ҳақиқат Борлиқ янглиғ мураккаб, ранго-рангдир. Ҳар бир инсон уни маълум нисбийликдагина англаб етишга қодир. Бунинг устига турли даврлардаги одамларнинг тафаккур даражаси турлича. Асотир тафаккур, илмий тафаккур, ирфоний тафаккур...

Инсоннинг дунёни, ҳақиқатни англаб етиш жараёнига хос бўлган тарихий такомил турли миқёсда: 1) умуминсоният ривожига, 2) инсонлар жамоасининг турли замоний ва маконий бирлашмалари доирасида, 3) ҳар фард инсон умри давомида рўй беради. Буларнинг ҳар бири ўз навбатида бошқаси билан мураккаб боғланиш, туташув ҳосил

қилмасдан иложи йўқ. Демакки, агар бирор ҳодиса ҳақида мулоҳаза юритишга, унинг моҳиятини жиддий англаб етишга қасд қилинса, уни атроф-воқелик, ўзи мансуб бўлган умумий ва хусусий ҳодисалар силсиласида олиб қаралмоғи, макон ва замонидан узиб олмай идрок этилмоғи асли ҳақиқатни, яъни ўша ҳодиса моҳиятини тўғри ёритишга ёрдам бериши мумкин.

Бадий тафаккур меваси бўлмиш адабиётни олайлик.

Яқингача илмий тадқиқотлар ва дарсликларда XII—XV асрлар ўзбек адабиётидаги яхлит жараёни «*дунёвий адабиёт*» деб номланган тараққийпарвар йўналиш; «*диний-мистик*» ва «*феодал-сарой*» адабиётлари деб тамға босилган «*реакцион*» оқимларга ажратиб, уларни бир-бирига кескин қарши қўйиб келинганлиги ҳаммамизга маълум. Аммо бу атамалар давр бадий тафаккури моҳиятини унинг асосий бадий мезонлар силсиласига мос ҳолда очиб бера олмади. Чунки улар аслида марксистик мафкура нуқтаи назарини ифодалаб, ушбу мафкура тарғиботчисининг дунёни идрок этиш меъёрларини ўтмиш аجدодлар меросига жиддий тахирсиз татбиқ этишга асосланарди. Шундай ёндошиш оқибатида, масалан, Алишер Навоий бадий тафаккур олами ўз яхлитлигида тўғри талқинини топмади, сунъий равишда турли методлар, турли услубларнинг қовушмаган йиғиндисига «*айланиб қолди*». Натижада, шоир асарларини кенг китобхонга тақдим этиш жараёнида уннг ижодидаги баъзи жиҳатлар, боб ва қисмлар «*ошиқча*», «*кераксиз*» ҳисобланиб, тушириб қолдирилди. Масалан, «*Ҳайрат ул-аброр*»нинг китобхон кўзидан «*яшириб*» қолинган кириш боблари ва биринчи, иккинчи мақолатларида нафақат ёлғиз бу асар, балки бутун «*Ҳамса*», демак-ки, шоир ижодининг асосий моҳиятини, ундаги такомил босқичлари силсиласини тўғри тушуниб олиш учун калит мавжуд эди. Уларни чоп этмаслик билан улуг шоир ижодининг асос моҳиятини тўғри англаш йўлига мутлақо оқлаб бўлмайдиган ғовлар ташланди.

Алишер Навоийнинг дунёни бадиий идрок этиши ўзига хос мураккаб жиҳатларга эга. Агар биз унинг бадиий тафаккури моҳиятини давр истилоҳ ва тушунчаларига таянган ҳолда, уларнинг ички мазмунини тўғри тушуниб этишга жиддий интилиб, талқин ва таъриф этмасак, ўзимиз ўйлаб топган, бугунги кунга хос, ёки ўзга маданият анъаналарига мосланган атамалар билан ифодалашга уринсак, улуғ даҳо қарашларини маълум даражада жўнлаштириб тушуна бошлаймиз, натижада ўз маънавий уфқларимизни муайян қолиплар доирасида чеклаб қўйиш хавфига рўбарў бўламиз. Шу сабабли Навоий фикрларини унинг ўз истилоҳларида англаб этишга уринганимиз хайрлидир.

Авалло, оддий бир ҳақиқатни эътироф этиш керак-ки, XII—XV асрлар Яқин ва Ўрта Шарқ минтақасида форс-тожик ва туркий тилларда яратилган адабиётнинг юксак намуналарида ижтимоий-фалсафий ва бадиий тафаккурнинг маълум муштараклиги мавжуд. Шу сабабли Алишер Навоий илмий-адабий мушоҳадаларида форс-тожик тилида ёзган шоирларни мутлақо бегона санамайди, уларнинг аксариятини ўзига ғойибона устоз деб билади.

Адабиётшунос А.Ҳайитметов илк илмий тадқиқотларида таъкидлаганидек, Навоий ижоди учун маълум даражада яқунловчи асар бўлган «*Маҳбуб ул-қулуб*» рисоласида XII—XV асрлар минтақа адабиётининг энг йирик намояндалари дунёни бадиий идрок этиш ва акслантириш мезонларига кўра бир неча гуруҳга ажратилади. Булардан биринчиси олдинги мақола хулосасида тилга олинган «*илоҳий маърифат хазинаси жавоҳирлари билан бойиган ва халқ таърифига эҳтиёж сезмаганлар*» бўлиб, бу гуруҳнинг энг кўзга кўринган вакиллари буюк тасаввуф шоирлари Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румийлардир, уларнинг бадиий тафаккур методлари ва адабий йўналишлари Навоий тилида «*ҳақиқат тариқи*» деб ном олади.

Иккинчи гуруҳга Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Деклавий, Саной, Ҳофиз Шерозий каби улуғ шоирлар мансуб ҳисобланиб, уларнинг бадий идрок ва тасвир мезонлари «*ҳақиқат асрорига мажоз тариқини махлут қилиш*» (аралаштириш) билан белгиланиши қайд этилади.

Учинчи жамоа форс-тожик шеърятининг Камол Исфаҳоний, Ҳоқоний Шервоний, Хожуйи Кирмоний каби ўз даврида донг таратган кўплаб намояндаларини ўз ичига олиб, бу гуруҳга «*мажоз тариқи адоси алар назмига золиб ва алар бу шевага кўпрак роғибдурлар*» деб баҳоланади.

Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг ижоди эса «*ҳақиқат ва мажоз тариқида комил ва вофир*» деб таърифланиб, унинг мазмуний ва услубий мураккаблигига алоҳида урғу берилади.

Қолган шоирлик даъвогарларини адиб «*наст табақа*» деб номлайди ва бу гуруҳга «*юз машаққат била бир байтни боғлаштирувчи*» қофиябозларни киритади. Устознинг бу мулоҳазалари ўша давр шеъряти моҳиятини англаб етишда ниҳоятда жиддий аҳамиятга эга ва асло тасодифий мулоҳаза ёки шахсий дид ва тасаввур доирасидаги таърифлар эмас эди. «*Ҳолати Паҳлавон Муҳаммад*» асарида ёш Алишер билан Паҳлавон ўртасидаги суҳбат «*ҳақиқат тариқи*» ва «*мажоз тариқи*» истилоҳларининг ўша даврда шеърят нуктадонлари орасида маълум ва машҳур бўлганидан очиқ-ойдин дарак беради. Хўш, бу истилоҳларнинг туб маъноси нима, устод тилга олган адабий йўналишлар бир-бирдан нимаси билан фарқ қилади ва ҳар бирининг моҳияти нимадан иборат бўлган? Алишер Навоийнинг ўзи қайси йўналишни ихтиёр этган? Бу саволлар юзасидан илмий адабиётларда маълум мушоҳадалар йўқ эмас, албатта. Аммо биз масалага улуғ устознинг ўз кўзлари билан қараш ва ўз сўзларидан жавоб қидиришга уриндик. Навоий ўзига устоз тутган шоирларнинг кўпчилигини «*мажоз тариқи*»га, янада аниқроғи, «*ҳақиқат асрорига мажоз тариқини махлут этганлар*» сирасига киритади. Аммо «*Маҳбуб ул-қулуб*»дан бир йил бурун ёзилган «*Лисон ут-тайр*» достони «*ҳақиқат*

тариқи» пешволаридан буюк форс тасаввуф шоири Фаридиддин Аттор асарига татаббуъ-жавоб сифатида битилган эди. Навоий ўзининг бу достонига хос бадиий тафаккур йўналишини «*Муҳокамат ул-луғатайн*»да аниқ қилиб, «*ҳақиқат асрорини мажоз суратида кўргузупмен*», деб, таъкидла-ган. Аввало шуни айтиш керакки, Аттор «*мажоз*» тушунчасини ўзига хос идрок этади ва «*ҳақиқат*»ни «*мажозга*» аралаштирганларни кўп ҳам ёқгиравермайди. «*Мантиқ ут-тайр*»да Худхуд кушлардан бирига шундай хитоб қилади:

*... Эй гирифтори мажоз,
Аз сифат дуру ба сурат монда боз.*

(...Эй, мажоз тузоғига илинган,
(Ички) сифатдан узоқлашиб,
(ташқи) суратга маҳлиё бўлиб қолган.)

Атгорнинг бундай қарашлари маълум фалсафий-ирфоний асосларга эга эди. Навоий ўз салафи дилидаги дардларни чуқур ҳис қилади ва унинг қарашларига ниҳоятда эҳтиром билан муносабатда бўлади. Аммо унинг охириги достони мутлақо мустақил қийматга эга, унда шоир ўзи умр бўйи изланиб топган мураккаб, аммо яхлит ва теран Ҳақиқатни муносиб бадиий шаклда гав-далантириб берган. Бу асарнинг бадиий олами, айтиш мумкинки, Яқин ва Ўрта Шарқ бадиий тафаккури ривожининг катта бир босқичи — XII—XV асрлар эпик шеърятининг ички маънавий юксалишида энг олий поғонани ташкил қилар эди. Шу билан биргаликда бу асар мазмун-моҳиятига кўра шоир ижодидаги теран маънавият ганжиналарини чарақлатиб нурлантирувчи, уларга янги-янги товланишлар бахш этувчи ажойиб бир машъала, уларнинг тилсимли қулфларини жаранглатиб очиб юборгувчи калит вазифасини ўтар эди.

Биз ҳозирча бу дostonни тўлиқ талқин этишдан сақпаниб, фақат мавзуга тааллуқли бир ўринга диққатни жалб этсак.

Аттор достонининг бошланишида Худхуд тилидан Симуруғ сифатларининг таърифи келтирилиб, «*ҳақиқат тариқи*» йўналиши моҳиятини теран очувчи нозик ишоралар орасида бу афсонавий қушнинг бир пати Чин иқлимига тушганлиги борасида етти байтли мўъжаз ахборот учрагани маълум. Навоий ушбу ушоқ хамиртурушдан йигирма беш байтли «*Чин шаҳри сифати ва Симуруғ пари анда тушганининг кайфияти*» деган ало-ҳида боб яратади. Бу бобда аввало Чин ўлкаси васф қилинади, кейин Симуруғ патининг Чин ўлкасига тушганлиги Моний номи ва унинг ажойиб санъати таърифи билан боғлаб бериладики, бу ажаб таассурот қолдиради:

*Ҳар киши боғлаб тахайюлдин қалам,
Қилмиш ул пар нақшидин тарҳи рақам,
Борчанинг нақшу хаёл андешаси,
Бу иш ондин бўлмиш ул эл пешаси
Бир кишини қилмиш ул нақшу хаёл,
Нақшу тасвир амрида соҳибкамол,
Оти Моний, хомаси — мўъжизнамой,
Санъати наззораси ҳайратфизой.
Бўйла нисбатлардин аҳли маънавий¹
Чинда дерлар коргоҳи монавий...*

Ажабким, Симуруғ пати тушганлиги сабабли Хитойда Моний нақшу нигор корхонаси (яъни, ҳозирги тушунчаларни қўлласак — монийлик тасвирий мактаби — «*коргоҳи монавий*») ривож олиб кетибди. Агар биз монийлик бидъатида тажалли таълимоти унсурлари ва ижтимоий адолат учун кураш ғоялари анча кучли ифодаланганлиги ва бу диний-фалсафий оқим Фарб христиан маданияти ва Шарқдаги турли фалсафий тамойилларнинг шаклланишида катта таъсир кўрсатганлигини эсласак, бу ерда ҳам Навоийнинг масалага нақадар жиддий ёндошганлиги ва тимсолларининг нақадар сермаънолигига қойил қолмай иложимиз йўқ.

¹ *Аҳли маънавий* — маънавият аҳли, дунёнинг моҳияти ҳақида жиддий мулоҳаза юритувчилар.

Навойи учун Моний мактаби¹ онгли равишда «Симург нати» рамзига реал тағзамин· бўлганлиги кейинги байтлардаги ишораларда янада очиқ кўрсатилади:

*Ул нар эмди гўёким Чиндадир,
Хурдек ул мулки ҳулдойиндадир.
Бу эмиш ул нар зуҳурининг шиш,
Мундин ортуқ фаҳм қилмайдура киши.
Кўрмагидан кимса дам урмайдурур,
Сўзни бу гоятқа еткурмайдурур...*

Яъни шоир «Симург нати» тимсолини рамзий ишора сифатида тушуниш лозимлигини қайта-қайта таъкидлайди ва шу билан бирга ўз талқинини ҳам асло мутлақлаштирмайди.

Нима бўлганда ҳам, Моний мусаввирлик мактабининг «Симург нати» билан боғланиши бежиз эмас. «Хамса» туркумининг Алишер Навоий томонидан энг тағзаминдан қайта ишланган достони «Фарҳод ва Ширин» бўлиб, ушбу дoston етакчи қаҳрамони, айтиш мумкинки, бутун «Хамса» учун марказий тимсолдир. Наққош ва мусаввир Моний ана шу қаҳрамон — Фарҳоднинг севимли устози. Фарҳод — Чин диёрининг шаҳзодаси. «Симург нати» — Моний мактабига ишора бўлса, Фарҳод ушбу мактабнинг энг истеъдодли шогирди, Моний санъатининг давомчисидир. Симург — Олий ҳақиқат тимсоли деб қаралса, унинг «нати» маънавият гулханидан бир шарора бўлиб, туғилишидан Фарҳод дилига ишқ оловини туташтиради.

Достон воқеаларига мурожаат қилайлик. Шоирнинг севимли қаҳрамони Чин ҳоконининг яккаю ёлғиз, арзанда фарзанди. Аммо бу фарзанд туғилишиданок ўзгача бир хислатларни ошкор этади:

*Юзинда ишқ асрори ёзилгон,
Ичинда дард таъвизи қозилгон
... Муҳаббат нури олинда ҳувайдо,*

¹ Навоий монийлик ҳақида гапирганда уни тасвирий санъат мактаби қилиб кўрсатганига сабаб, бизнинг назаримизда, монийлик бидъати гоъларини маълум дунёқараш сифатида очиқ тан олиш, ўша давр учун бениҳоя шаккоклик бўлар ва имкондан ташқари эди

Жамолида вафо тугроси пайдо.

Ҳатто унинг исмини ҳам ишқ белгилайди:

Фироқу рашқу ҳажру оҳ ила дард,

Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард.

Борин устоди ишқ этган мураккаб,

Тараккубдин бу исм ўлди муруттаб.

Сутни ҳам бу гўдакка «*ишқ энагаси*» (“*дояи ишқ*”) ичиради, у ичган сутнинг ҳар қатраси шоир тарафидан «*маънавият дурлари*»га қиёс этилади.

Шайх Санъон 50 йил Каъбада хизмат бажаргач, кўнглига ишқ олови туташган бўлса, энди Чин шаҳзодаси туғилишиданок дилида Олий меҳр — муҳаббат дарди билан дунёга юзланиб турибди. Бу Симурғнинг сирли пати таъсири эмасми? Фарҳоднинг инсонлар корига ярагувчи илк ўрганган хунарларига ҳам бири — тошкесар Қоран ва иккинчиси — моҳир наққош ва мусаввир Монийлар устозлик қиладилар.

Монийлик нафақат юксак санъат, балки эзгу эътиқод ҳамдир. Бу сулукни танлаганлар жаҳонда, инсонлар онгида эзгуликнинг порлоқ ғалабасини таъминлаш, борлиқни зиёга чўмдириш учун, зулмат тимсоли Аҳриманга қарши аёвсиз кураш олиб бормоқлари, унинг ҳукмронлигига узил-кесил барҳам бермоққа отланишлари керак. Фарҳод ҳам Юнонга отланади. Навоий учун Юнон фалсафаси (ҳикмати) инсониятнинг камолот сари олға силжишида эришилган юксак босқич, аммо унга етишиш, ундаги улуғ ҳикматларни ўзлаштириб олиш йўли машаққатли йўл.

Тарихда Чин ўлкаси билан Юнонни боғлаб турувчи муайян восита нима? Бу — Искандарнинг Чинга юриши. Искандар истилолари — унинг хатги-ҳаракати ва эришган натижаси — бу барча шоҳ ва шаҳзодалар учун ибратли ойна. Тақдир кўзгуси.

Искандар ойинаси — ҳоқон хазиналарининг ичида энг қимматли ва сирлиси. Унда инсон ўз асл тақдирини томоша қила олади. Бироқ бу кўзгу тилсими Юнон ҳикматини эгаллаган кишигагина ечилади. Фарҳоднинг Юнонга

сафари — унинг ўз инсонлик сиридан воқиф бўлиш, ҳақиқатни билиш йўлидаги жиҳодидир. Кўнглида меҳр нури билан яралган бу мард ва зукко ўғлон Чин ўлкаси — ўз юртининг барча мавжуд назарий ва амалий билимларини ўзлаштиргач, энди Юнон сари йўл олмоқда. Юнон мулкида унинг биринчи етишгани ҳаким Суҳайло суҳбатидир. Қоронғи ғорда «*неча юз ранжу тимор ичра*» юзлаб йиллар шу кунни кутган Суҳайло Фарҳодга Жомосп васиятини етказди. Достон қаҳрамонининг бу давр саргузаштларини муфассал тавсиф ва талқин этган устоз А.П.Қаюмов китобида таъкид этилишича, Жомосп тарихда маздаясна эътиқодининг машҳур тарғиботчиларидан ҳисобланган, Моний мактаби эса бу эътиқод йўналиши билан узвий туташ эди. Жомосп васиятига кўра Чин шахзодаси:

Тутуб ранжу анога жону жисмин,

Очар Искандари Румий тилисмин.

Ва лекин икки манзил бўлгусидир,

Ки онинг қатъи мушқил бўлгусидир.

Бирида аждар айлаб жонситонлиг,

Дамидин қилгуси оташфишонлиг.

Бирида Аҳриман айлаб ситам фош,

Ҳаводин бошига ёгдургуси тош...

Дарҳақиқат, достонда кейинги икки боб — бири Фарҳоднинг баҳайбат аждаҳони енгиши, иккинчиси қатгол Аҳриман устидан ғолиб чиқиши тасвирига бағишланган. Навоий ҳар икки бобда халқ эртаклари руҳидаги афсонавий олишувлар манзарасини классик шеърятга хос сержило услубда батафсил гавдалантириб беради. Асарни дастлабки ўқиган одамда муайян қаҳрамоннинг бениҳоя забардастлиги ва мардлиги ҳақидаги тасаввурдан ўзга фикр туғилмаслиги мумкин. Аммо бутун умр улуғ Ҳақиқат излаган мутафаккир шоир дақосининг сеҳри шундаки, унинг ҳар бир асари ҳар қайта кўздан кечирилганда ва, айниқса, қиёсан ўрганилганда, янги-янги маъно товланишлари очила боради. Агар «*Лисон ут-тайр*»ни АТтор асарига қиёсан ўрганиб чиққач,

яна «Хамса»га қайтилса, унда жуда ғаройиб ишоралар бор экани сезилиб қолади.

Аждаҳо — нима? У кўп халқлар оғзаки ижодида ёвузлик тимсоли, эртақларда эзгулик учун, ўз бахти учун курашган гўзал ва довюрак қахрамонлар йўлига ғов бўлувчи қора куч, яъни ёзув маданияти вужудга келгунча бўлган инсонлар маънавий такомили йўлидаги тўсиқ. Шу сабабли эзгулик, бахт ва ҳақиқат ғалабасини таъминлаш ибтидоий жамоа даври одамнинг руҳидаги жаҳолат рамзи бўлган аждаҳони енгиб ўтиш билан бевосита боғлиқдир. Аҳриман эса эртақлардаги Аждаҳога қараганда мураккаброқ моҳиятга эга, бу тимсол Ўрта Осиё, Эрон ва Афғонистон ўлкалари учун энг қадимги муштарак ёзма маданият асоси «Авесто» асотирларида гавдаланувчи ёвуз куч тимсоли, зулмат рамзидир. Нур сари интилган инсоният йўлида янги ғовдир. Фарҳод ўз-ўзини англашга интилиб борар экан, аввал Аждаҳони, сўнг Аҳриманни аёвсиз жангда мағлуб этади.

Навоий иккинчи бобни тугатар экан, соқийга мурожаат қилиб айтади:

*Кел, эй соқий, манга май қил ҳавола,
Этибон Аҳриман бошин пиёла,
Ки қилгай ул қадаҳтин руҳи мастим,
Замоне нафс девин зери дастим.*

Этибор қилинг, Аҳриман «нафс деви» билан чоғиштирилмоқда. Фарҳодни ёвуз кучлар устидан ҳар бир ғалабаси унинг кейинги кураши учун зарурий яроғ билан таъмин этади. Аждарни енгиб қилич ва қалқон (моддий воситалар) топган бўлса, Аҳриманни енгиб Сулаймон узугини (тилсимли куч) қўлга киритади. У очилган хазиналарнинг ҳаммасини отасига ва лашкарга бағишлайди, ўзига фақат кураш яроғинигина қолдиради.

Учинчи манзилда Фарҳод ҳозирги замон роботлари типидagi кўксига кўзгу қадалган темир одамга рўбарў келади. У ҳам тилсимли ёвуз кучлардан, унинг кўксидagi ойнага ўқ узиб, синдирилса, Искандар кўзгуси тилсими ҳам

ечилади, бу тилсимни энди юксак Юнон маданияти мерос қолдирган Ҳақиқат сирларини англаш йўлида Фарҳод учун охирги ғов, деб билса бўлади. Ниҳоят, бу ғов ҳам бартараф этилиб, Фарҳод учун Суқрот ҳикматидан баҳраманд бўлиш имкони очилади.

Нега Алишер Навоий Юнон маданиятида эзгулик ва олий ҳикмат тимсоли этиб Афлотунни эмас, Арастуни эмас, донишмандликда энг комил уйғунликка эришган Суқротни танлади экан? Суқротнинг инсон ва олим сифатидаги улуғ хислати — эътиқодда изчиллиги ва илмдан шахсий ғараз изламаганлиги бунга сабаб бўлмадимикин?

Бунча даҳшатли хатарларни матонат билан енгиб, юксак чўққидаги мўъжизали ғорга — Суқрот ҳузурига етиб борган Фарҳод у ерда қандай улуғ ҳикмат эшитди? Келинг, яна бир марта дилида ишқ билан туғилган йигитга ҳамнафас бўлиб, биргаликда Суқрот насихатларини тинглаб кўрайлик. Донишманд Ҳокон ва Мулқорони ҳузуридан чиқариб юборгач, ёлғиз Фарҳодга юзланиб, жумладан, ушбу сўзларни айтади (файласуф мулоҳазалари қисман насрий баёнда берилмоқда):

«...Мен минг йилдан буён шу тоғлар орасида пойи қадамингга интизорлик тортаман¹. Худога шукрки, энди сени ўзим топтим, юзингни кўзим кўрди². ...Сен шуни билки, бу дунё ўтқинчи бир дунёдир. Уни ҳақиқат аҳлларига бир зиндон деса ҳам бўлади. Яратувчи инсонни вужудга келтирган экан... ҳақиқий маҳбуб унинг ўзи бўлиб, унинг васлига етишиши учун йўл босиш зарур...»

Вале бу давлатедур асру олий,

Эрур мушкул анга етмак хаёли.

Бу йўл ичраки беҳад дарду замдур,

Узоқ тортар, вале икки қадамдур:

¹ Дарҳақиқат, қадим юнон маданияти таназулидан то Яқин ва Урта Шарқ янги маданий тафаккури авж ола бошлаган давргача тақрибан минг йиллик масофа мавжуддир.

² Шарқ файласуфлари Юнон тафаккур меросини ўзлаштира бошладилар, деб «таржуман» қиламиз.

*...Бири ўзлукни қилмоқ бўлди фоний,
Яна бир доғи топмоқ бўлди они.
Киши ўзлукни қўймай они топмас.
Тенгиз кесмай дури яктони топмас.¹
Бу ўзлукдин қутулмоқ чорасози,
Нима йўқ ўйлаким ишқи мажозий...
Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,
Ҳақиқий ишқ анга хуршеди ховар...
Сенинг олингдадир ишқи мажозий,
Ки жисминг ўртабон сўзу гудоzi —
Ҳам овозангни офоқ ичра солгай,
Ҳам овозинг кўҳан тоқ ичра солгай.*

Маълум бўладики, Фарҳод тақдири «мажозий ишқ» билан боғлиқ экан, унинг ушбу ишқ ўти бутун оламни ёритиб, жаҳонда унинг «яхши оти» абадий машҳур бўлиб, сақланиб қолар экан.

Шундай қилиб, яна «Ҳақиқат» ва «мажоз» нисбатига дуч келдик. «Ҳамса» муаллифи беш достонида «мажозий ишқ»нинг мукамал бадий тасвири ва талқинини яратиб беради. Аммо «ҳақиқий ишқ» талқинида ҳали мавжуд анъанадан кескин узоқлашмайди, бу бениҳоя оғир вазифа ҳали келгусида, шоир ижодининг охирги босқичида узил-кесил ҳал қилинади. «Ҳамса» ғояларининг ушбу йўналишдаги талқинига берилиб кетсак, сўз узалишини назарда тутиб, фақат мавзуга оид икки нуктани шоирнинг ўз сўзлари орқали шарҳ этиш билан кифояланамиз.

Аввало, Навоийнинг ишқ ҳақидаги қарашлари ва уларнинг шеърятга алоқаси ҳақида. «Ҳамса» давомида «ҳақиқий ишқ» ҳақидаги ўша давр учун анъана даражасида бўлган сўфиёна нуқтаи назар ва шоир бадий тасавури

¹ Мавжуд насрий баён давомида «ўзлукни қўймоқ» ибораси «киши ўзлигини йўқотиши», «ўзлигидан воз кечиш», уни йўқ қилиш маъноларида талқин этилади. «Тенгиз кесмай...» ибораси ҳам шу талқинига мослаб «денгизни маҳв этмай туриб...» деб таржима қилинади, ваҳоланки, денгизни кечиб ўтиш мумкин, уни «маҳв этиш» (яъни йўқ қилиш) асло мумкин эмас. Навоий ундай маслаҳат ҳам бермоқчи эмас. «Ўзлукни қўймоқ» — худбинликдан, ўз моддий манфаатларини ўйлашдан буткул кечмоқдирки, бусиз Олий ҳақиқатга етишиб бўлмайди.

орасидаги очик ифода этилмаган номувофиклик борган сари кучайиб боради. Фақат «Маҳбуб ул-қулуб»да донишманд адиб бу масалага баъзи аниқликлар киритишни ва ўз фикрини давр имкон берган даражада илмий хулосалашни лозим топади. «Ишқ уч қисмга бўлинади, — деб ёзади у. — Биринчи қисм — оддий одамлар (авом) ишқи бўлиб, халқ орасида машҳур ва кенг тарқалгандир... Бу ишқ жисмоний лаззат ва шаҳвоний нафс билан чегараланадики, олий мартабаси — шаръий никоҳдир... Қуйроқ мартабасида жанжал, ташвишлар, кўнгилсизлик ва шармандалиқлар кўринадики, бу ҳақда сўзлаш — одобсизлик, баён этиши ҳаёсизликдир».

«Иккинчи қисм — алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ бўлиб, бу хос ишққа мансуб шахслар пок кўзни пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқ-завқи билан беқарор бўлади. Ва бу пок юз воситаси билан пок ошшқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади...»¹

«Учинчи қисм — сиддиқлар ишқидурким, Олий ҳақиқатнинг тажаллиси (нурланиши) жамолига унинг (моддий олам мавжудотлари қиёфасидаги) кўринишидан ташқари, бевосита мафтун бўлганлар ва ўзларини шу йўлга таслим этганлар ва ушбу (олий ҳақиқат жамолини бевосита) кўришга интилиши беҳушигида идрок қилиши қобилияти улардан бегона бўлган. Уларни (Олий ҳақиқатни бевосита) кўриши (истаги) буткул зарқ этган ва улар зарқ бўлишдан ўтиб, ҳалок бўлиши даражасига етганлар»... «Агар ҳодисалар бўрони осмон гулианининг бир қабатини учуриб кетса — улар беҳабар ва агар юлдузлар гулбаргини ҳар томонга совурса, буларга таъсир қилмайди. Уларнинг ҳислари Ҳақ жамолини кўриши ташвиши билан шидан чиққан, шавқ-завқлари эса, унга бўлган ишқ ҳужумлари остида йўқолиб битган...»¹²

¹ Мисоллар тушунишга осон бўлсин учун насрий баъндан олинди ва фақат зарур ўринда асл нусхага мурожаат қилинди.

² Ушбу учинчи ишқ таърифи ҳам шўролар давридаги оммавий нашрларда тушириб қолдирилар ва фақат араб ёзувида босилган йиғма нусхадагина мавжуд эди. — М. И.

Ҳар уч қисм ишқ аҳлига Навоийнинг муносабати улар таърифида сўз танлаш ва қайси жиҳатларини ажратиб кўрсатишидан ҳам билиниб турипти. «*Маҳбуб ул-қулуб*» — ижтимоий-тарбиявий асар. Унда муаллиф ўз қарашларини ҳам изчил мантиқий баён орқали, ҳам жумлалардаги таъсирчанлик, бадиий тасвир воситаларининг махсус танланиши орқали изҳор қилиши мумкин. Шу жиҳатдан шоирнинг учинчи қисм ошиқлар («*сиддиқлар*»), яъни тасаввуф аҳлига муносабатида улар эътиқодига эҳтиром туйғулари билан бир пайтда уларнинг моддий дунё, реал инсонлар ташвишидан узоқлашиб кетганликлари, «*халқ гамидин гами*» йўқлигига муайян ишоралар ҳам мавжуддир.

Агар мутафаккир шоирнинг «*ишқ*» тушунчаси моҳиятини таснифлаш мезонларига эътибор қилсак, уларда Ибн Сино (980-1037) ва Ғаззолий (1058-1111) асарларидаги ишқ таърифи ва таснифига нисбатан маълум даражада анъанага таянган ҳолда, мутлақо янгича ёндошувлар таклиф этилаётганлигини сезамиз. Ибн Сино «*Ишқ ҳақида*» рисоласида масалага дунёнинг моддий асослари ва моҳиятини тадқиқ қилувчи табиатшунос-файласуф сифатида ёндошгани учун «*ҳайвоний*» ва «*илоҳий*» ишқни аниқ ажратиб таърифлаб беради, аммо Навоий кейинча «*мажозий*» (ёки «*хос*») ишқ деб атаган моҳиятга махсус эътибор кўрсатмайди.

Ибн Сино рисоласининг бешинчи бобини «*зариф ва мард кишиларнинг гўзал тимсолларга бўлган ишқи ҳақида*» деб атаса-да, унинг мундарижасида юқоридаги икки ишқ турини ўзаро бириктирмоқчи бўлади, сабаби, у ҳануз табиатшунос ва мантиқшунос сифатида бир тарафдан психофизиологик, иккинчи тарафдан метафизик қарашларга таянади.

Абу Ҳомид ал-Ғаззолий эса «*Иҳёи улум-ад-дин*» (Диний илмларнинг қайта тикланиши) асарининг махсус бобида «*ишқ*» моҳиятини беш поғонага ажратади ва уларнинг барчасини охир-оқибат Олий яратувчи Аллоҳга нисбатан ишқ заруратига олиб бориб боғлайди.

Алишер Навоий ўз бадий ва илмий-ижтимоий тафаккурида салафларидан олдин кетган жойи шундаки, у «ишқ» тушунчасига, биринчи навбатда, ижтимоий-ахлоқий муносабатлар нуқтаи назаридан қарайди, шу асосда «мажозий ишқ»ни воқеъ ҳаётдаги инсонлар аро муомалада биринчи ўринга чиқаради, ўзак моҳиятга айлантиради¹. Инсон маънавий камолоти даражасини ушбу маҳак тошига уриб ўлчайди.

Бу «алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ» кўпчилик одатда кўзда тутадиган йигит-қиз орасидаги севги-муҳаббатдан ҳам, Олий ҳақиқатнинг мутлақ жамолига ошуфта тасаввуф аҳли интилишларидан ҳам бутунлай фарқ қилади. Суқрот тилидан «ҳақиқий ишқ» йўлида бир восита сифатида таъриф этилган «мажозий ишқ» аслида Навоий бадият оламида мустақиллик касб этган ва ҳатто ўз ирфоний интилишлари йўлида «идрок этиш қобилиятидан бегона бўлган» («алардан исуур маслуб») тасаввуф аҳлининг соф илоҳий ишқига нисбатан мустақил моҳият касб этгандир.

Шоир адабиётдаги «мажоз тариқи» билан «мажозий» («хос») ишқ орасида бевосита муносабат мавжудлигига асарларида очиқ ишора қилади, «Маҳбуб ул-қулуб»нинг махсус бобида «иккинчи қисм» ишқ таърифидан сўнг, бундай ишққа молик шахслар сифатида яна Амир Хусрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий ва унинг туркий ва форсий тилли («гуфторлари турк улусида ҳароратомез ва сорт хайлида офатангез») шоғирдларини (демакки, ўзини ҳам) эслаб ўтади. Адиб таъкид этадики, ушбу ижодкорлар «ҳаммасининг ижод қилиши ва шеърят

¹ Бу ҳақда ўз вақтида В Зоҳидов ҳам фикр билдириб ўтган эди. Қаранг: В Зоҳидов. Улуғ шоир ижодининг калби.Т., «Ўзбекистон», 1970, с. 188-204. Афсуски, аллома давр мафқураси талабларидан келиб чиқиб, яна улуғ шоирнинг қарашларидаги «маҳдудлик» ҳақида эслатмай ўта олмади: «XV аср Навоийсининг бу ишқ масаласидаги маҳдудлиги ишундан иборат бўлдики, у, ишқни жамиятда, ижтимоий ҳаётда ҳал этувчи, асосий белгилувчи амил деб тушуниб, бир қадар Фейербах антропологияси рўйидаги, тишидаги позицияга ҳам муайян маънода ва даражада тушиб кетади, «активчилик» доирасида қолади» (Ўша китоб, с.204.) Тарих Марксдан кўра Фейербах қарашлари маҳбулрок эканлигини исбот қилди. — М.И.

устида бош қотиришдан мақсадлари ишқ изҳоридир». Навоий умуман шеър ишқ ҳақида бўлмаса, бекорчи сўз деб ҳисоблайди: «Сўзким дард чошинисидин ҳарорати бўлмагай ва назмким, ишқ ҳароратидин ҳирқати бўлмагай, нурсиз шамъ бил ва сарварсиз жамъ гумон қил. Ҳосиликим, сўзга бу таронадур ва мундин ўзга барча афсонадур ва сўз ишқ сўзидир ва кўнгулда ҳаёт нашъаси ишқ ўзидур». Охириги жумла ниҳоятда гўзал ва маънолидир — шоир назарида инсон ҳаётининг мазмуни ва завқини кўпинча «мажозий» сифати билан тилга олинувчи «хос ишқ»дан ташқарида тасаввур қилиш мумкин эмас.

Энди Сукрот башорати билан Фарҳод ўз келажак тақдирини кўрган Искандарнинг тилсимли кўзгуси орасида қандай боғланиш мавжуд деган саволга жавоб қидирсак.

Искандар кўзгуси ҳам «*жоми Жамшид*» сингари жаҳонни кўрсатувчи ойна, яъни «*ойинаи жаҳоннамо*»дир. Бу эса яна ўша «*мажозий*» ёки «хос» ишқининг ўзи эканлигини Навоий кейинги дoston «*Лайли ва Мажнун*» хотимасида алоҳида таъкид этади:

*Эй ишқ, гариб кимиё сен,
Бал ойинаи жаҳоннамо сен.
Ҳам зотинга дарж кимиёлик,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолик...
Хуршеди жаҳонкушойсен, сен,
Миръоти жаҳоннамоёнсен, сен,
Ким қилди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти ёр топти,*

Демак, «*ойинаи жаҳоннамо*» бу — ишқ экан. Сукрот таъкид этган «*ишқи мажозий*». Фарҳод бу сирли кўзгуда нималарни кўрди? Аввал унда қуюнли улкан дашт ва унинг поёнида «*қаттиқ тоғ*» кўринади. Тоғ «*камаргоҳи*»да ҳад-худудсиз оломон ариқ қазмоқ билан банд. Уларнинг ичида қаҳрамонимиз ўз қиёфасини ҳам кўради. Ушбу ҳолатда Ширин ўз канизлари билан пайдо бўлади. Кўзгудаги ва

ҳаётдаги Фарҳод маҳбуба жамолини кўриб ўздан кетадилар. «*Ишқи мажозий*» улар қалбини забт этган эди, Эндиликда «*ишқи ҳақиқий*» сари машаққатли йўл турарди. Фарҳод бу йўлда ўзлигидан буткул кечишни, ўз бахтини фақатгина қалбидан жой олган ўзга инсон — Ширин бахтида, унинг мамлакатадаги мушфиқ инсонлар бахтида кўришни ўрганади. Шу мақсад йўлида фидокорона меҳнатга, курашга киришади.

Аммо бу тилга олинган «*ишқи ҳақиқий*» энди Суқрот таъбиридан фарқ қилувчи Навоий талқини эди. Бу янгича талқиннинг моҳиятини англаб етмоқ учун биз биринчи навбатда «*ҳақиқат асрорини мажоз суратида*» кўргаза олган «*Қушлар тили*»нинг мағзини чақишимиз, уни сатрма-сатр Аттот асари билан қиёслаб тадқиқ этишимиз лозим. Адабиётда «*мажоз тариқи*»нинг ўзига хос тутган ўрни ва салмоғини ҳис этиш учун эса XII—XV аср бадиий тафаккурининг забардаст алломалари Низомий, Саъдий, Амир Хусрав Дехлавий, Ҳофиз, Жомий ва бошқалар ижодини ўзларидан олдин ўтган салафлари ва «*ҳақиқат тариқи*» устозлари ижоди билан муқоясада, юқорида айтиб ўтилган мулоҳазаларни инobatга олиб эринмай тадқиқ этмоқ лозим бўлади¹. Шундагина бизнинг фикри ожизимизча, Навоий даҳоси бор бўйи билан ўз асл моҳиятини намоён этиши мумкин.

3-боб.

Симурғ машаққати

Адабиётни ҳаёл ҳосиласи, бекорчиликдаги эрмак деб тушунадиганлар ҳам бор. Тўғри, шоир ё адиб деган ном олиб, ёлғон ҳозиржавобликка, замона ҳокимларига ялтоқланиш ёки ҳангоматалаблар кўнглини овлашга ружу қўйганлар барча даврларда бўлган. Аммо ҳақиқий «*лисон ул-гайб*» эгалари ҳеч қачон бадиий тафаккур қудратини пастга урган эмаслар, балки бу имкониятни инсониятнинг камолот йўлидаги машаққатли изланишлари пойига тўшаганлар, шу йўлда

¹ Табиийки, бу кенг миқёсли вазифа қардош тожик, озарбайжон ва ўзбек олимларининг яқин ҳамкорлиги, эришилган ютуқларни ўзаро ижодий ўзлаштиришни тақозо этади.

имдод қидирганлар. Улар меросининг абадиятта дахлдорлиги, руҳининг «*ўн саккиз минг олам*»га туташлиги шу сабабдандир. Демак, бугунги ҳаётимизнинг, маънавиятимизнинг мураккаб муаммоларига ечим излаганда руҳимиз яна ул табаррук меросга интилса, бобокалонлардан шафёлик тиласа жоиздир.

Алишер Навоий неча йиллар мажоз тариқи устодлари изидан бориб, «*Хамса*» мулкани тасарруф этгач, умр ниҳоясида «*ҳақиқат тариқининг суҳанвари*» Фаридиддин Аттор этагига илик урди, «*қуш тили ишорати билан ҳақиқат асрорини*» талқин этмоққа киришди.

Шоирни гўдаклик чоғидан мафтун этган бу рамзий дostonни туркий тилда қайта нақл қилишга қандай эҳтиёж бор эди? Бунинг сабаби Аттор асари мазмуни билан туркий халқларни таништириш деб изоҳлаш етарли бўладими?

«*Мантиқ ут-тайр*» ҳам, «*Лисон ут-тайр*» ҳам кўп маъноли, турли-туман фалсафий, руҳоний (яъни, руҳиятга тегишли), ахлоқий, ижтимоий, маънавий ва ўзга ғояларга бой, ички қурилмаси ниҳоятда мураккаб асарлардир. Бир ўқиш билан уларнинг ҳатто асосий мундарижасини қамраб олиш ҳам қийин. Шунга кўра бу улкан вазифанинг кичик бир бўлагига қўл уриб, бугунги долзарб муаммоларга ҳамоҳанг бўлмиш «*Лисон ут-тайр*» дostonининг ижтимоий фалсафасини Аттор дostonига қиёсан ўрганиб кўрайлик.

Аттор ижтимоий воқеликни ўзгаришсиз олади, Олий ҳақиқатни ҳақиқий Борлик ва унинг моҳияти нима, деган нуқтан назардан талқин қилади. Инсон ва илоҳиётнинг ўзаро муносабати унинг учун энг муҳим муаммодир. «*Мантиқ ут-тайр*» биринчи навбатда ушбу муаммони ҳал этишга бағишланган ва унда Атторнинг хулосаси Симурғ тимсолида энг ёрқин ифодасини топган. Аммо буюк тасаввуф шоири ўз замонаси воқелигига боғлиқ равишда бу хулосада собитқадамлик кўрсата олмади. «*Пашиша ва фил*», «*Чумоли ва сандон*» қиёсий тимсоллари орқали, Олий даргоҳдан чиқарилган руқъа воқеаси билан яна қушлар ва Симурғ

орасидаги фарқни мутлақлаштирди. «*Мажоз тариқи*» соликлари тарафидан воқеий борлиқ ва Олий моҳият аро нисбатнинг қандай талқин этилиши эса Навоийнинг «*Насойимул муҳаббат мин шамойимул футувват*» асаридаги шайх Авҳадиддин Кирмоний¹ номидан келтирилган рубоийда ихчам ва лўнда ифода этилган:

3-он менигарам ба чаши сар дар сурат,

Зеро-ки зи маъност асар дар сурат.

Ин олами суратесту мо дар суварем,

Маъни натавон дид магар дар сурат.

(Бошидаги кўз билан суратга тикшишимнинг боиси —

Суратда маънонинг изи борлиги сабаблидир.

Бу олам суратдир, биз суратлар ичидамиз,

Маънони суратдан ташқарида кўриш мумкин эмас)

Яъни, бу сатрларда борлиқнинг Олий моҳияти ва унинг ташқи моддий намоён бўлиши («*мазҳари*») аро мураккаб уйғунлик мавжудлиги эътироф этилади. Бу анъанавий тасаввуф ирфони етиб келиб тўхтаган нуқта.

Худди ана шу нуқта «*Мажоз тариқи*» устодлари учун айни ибтидодир. Агар Аттор «*мажоз*» (сурат)га мақлиё бўлиш инсонни Олий ҳақиқат («*сифат*», «*маъно*»)дан йироқлаштиради, деб ҳисоблаб, бундай гумроҳликни тарк этишга чақирган бўлса, Амир Хусрав Дехлавий «*ҳақиқат ишқи*» («*ишқи ҳақиқий*»)дан лоф ўргандан кўра, «*мажоз ишқи*» («*ишқи мажозий*»)га ўзни фидо этган мақбулдир, деб билди. Навоий масалани янада ойдинлаштириб, «*Гар сен идрок айласанг, айни ҳақиқатдир мажоз*» деб тушунтирди.

Низомий инсоннинг Олий моҳиятга нисбати масаласини унинг ижтимоий адолатга муносабати масаласидан айру кўрган эмас. Шоҳ ҳам инсон. Аммо унинг ижтимоий хатти-ҳаракатидаги адолатсизлик нимадан туғилмоқда ва не қудрат шоҳ-инсоннинг моҳиятидаги ушбу кусурни бартараф эта

¹ Авҳадиддин Кирмоний XIII асрда яшаб ўтган тасаввуф шайхларидан. Алишер Навоий «*Маҳбуб ул-қлуб*» асарида уни Саъдий, Ҳофиз ва Дехлавийлар қатори «*ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут қилган*»лар жумласига қўшади.

олади? Мана, Низомий «Хамса»сининг бош масаласи. Низомий ўз даври доирасида фикр юритиб, шоҳ табиатидаги курсурлар билан оддий инсон табиатидаги иллатларни бир манбадан қидирди, хукмдор ўрнига шоир ўзини қўйиб кўриб, уни адолат йўлига бошлагувчи асос омиллар — ишқ ва илм деб хулоса чиқарди. Умрини султонлар саройида ўтказган Амир Хусрав Дехлавий бутун ижоди билан бу ақидага ишончсизлик билдириб, **ошиқлик** ва **шоҳлик** буткул зид моҳиятлардир, тож ва меҳр бир-бирини истисно қилади, деб қайд этди.

Навоий ўз «Хамса»сида бадий тафаккур қонуниятларига биноан ушбу қарашларни ҳар бир тимсол, ҳар бир қаҳрамон қиёфасида танқидий тадқиқ этди, янги хулосалар чиқарди. Унинг асосий хулосаси Фарҳод тимсолида мажозий тажас-сумини топди. Фарҳод — бу бошига тож кийишдан воз кечиб, инсонлигини, мажозий ишқ толиби бўлиш ҳуқуқини сақлаб қола билган шаҳзода, маънавий камолот касб этган хос инсон. Аммо ҳали «Хамса»да «*Мажоз тариқи*» устодларининг ижтимоий тафаккурига хос маълум чегаралар сақланиб қолган, бу соҳада руҳий инқилоб юз бермаган. «Хамса» ёзилган даврда Навоийнинг воқеий ҳаётдаги эзгу умидлари ҳали буткул поймол бўлмаган эди. Навоий дўсти Ҳусайн Бойқарони «*дарвеш-шоҳ*» бўлишга тарғиб этар, Мўмин Мирзога алоҳида умидлар боғларди. Аммо тожу тахтнинг аёвсиз қонуниятлари, айниқса, ёш шаҳзоданинг ўз бобоси фармони билан ўлдирилиши, бу иккиланишларга узил-кесил барҳам берди.

Мутафаккир санъаткор янги қадриятлар яратиш йўлини танлади. Келгуси авлодларга васияти сифатида «*Лисон ут-тайр*» ва «*Маҳбуб ул-қулуб*» асарлари дунёга келди.

Е.Э. Бертельс 1929 йилда босилиб чиққан «*Навоий ва Аттор*» мақоласидаёқ «*Лисон ут-тайр*» таржима асар эмаслигини исботлаб берган эди. Олимнинг аниқлашича, ўзбекча маснавийдаги 63 ҳикоятдан фақат 12таси «*Мантиқ ут-тайр*» мавзуларига мос бўлиб, қолган 51таси мутлақо

мустақил экан. Бундан ташқари, Навоий тасвири ҳаётийлиги, ақлга мувофиқлиги, ҳикоя тарзи-нинг изчил ва босиқлиги жиҳатидан ҳам Аттотр достонидан кескин ажралиб туради. Аммо тасаввуфнинг мухлис тадқиқотчиси нуқтаи назаридан туриб ёзилган бу мақола, бизнинг назаримизда, Навоий асари моҳиятини шоирнинг мустақил дунёқараши заминида етарли даражада мукамал очиб бера олмаган. Шарқ адабиётининг фидоий тадқиқотчиси Навоий талқинларининг ўз салафларидан анча илгарилаб кетганлигини завқи салиқаси билан сезиб туради. «*Навои больше чем суфий*» деб эътироф этади олим. Аммо бу жумла маъносини алоҳида шарҳламайди. Кейинги тадқиқотлар (жумладан, В.Зоҳидов, Ш.Шарипов, А.Малехова ишлари)да ҳам ушбу масалага жиддий эътибор қаратилмаган. Аввало, уларда Аттотр достони қиёсий таҳлил учун етарлича истифода этилмаган.

Аттотрда ҳам, Навоийда ҳам биринчи кириш боб дунё ва Одам Атонинг яратилиши, Иблис бўйнига тавқи лаънат илиниши ҳақида, деб ёзади Е.Э. Бертельс. Бу умуман тўғри. Бироқ, батафсил қиёсий таҳлил илк байтларданок икки достоннинг мазмуний муносабатларида яширинган кўп сир-синоатларга диққатимизни торта бошлайди.

*«Мантиқ ул-тайр»*нинг биринчи байти:

Офарин жонофарини покро,

Он-ки, жон бахшид мушти хокро

(Бир сиқим тупроққа жон бахш этган

Ул пок жоняратувчига офарин.)

Навоий достонининг бошланиши:

Жон қуши чун мантиқи роз айлагай,

Тенгри ҳамда бирла оғоз айлагай.

Маълумки, бадий тафаккур қонунларига биноан қофия қиёслаш, яширин зидлаштириш вазифаларини ўтайди. Аттотр биринчи сатрларданок, бевосита «Жонофарин», яъни Халлоқи оламга офаринлар айтар экан, ўз етакчи ғояси измида бориб, унинг поклигига алоҳида эътибор қаратмоқца, бу азалий Покликни инсон сийратига хос «*хок*», яъни

тупроққа оидликка муайян даражада зидлаштириб талқин этмоқда.

Навоийнинг асл мақсади «таржимонлик» эмас, шу сабабли у татаббу анъаналаридан фойдаланиб, сўзни буткул бошқа мавзудан, аниқроғи, салафи таърифида нозик мажозий ишоралар билан бошламоқца. Олий ҳақиқат розини қушлар мантиқи билан илк баён этган ким? Навоий асаригаги «*жон қуши*» - Аттор. Аммо «*Мантиқ ул-тайр*»нинг биринчи очқич — байти ҳам унутилмайди, у Навоий достонининг 28-байтида - инсон моҳияти талқинида эсга олинади:

Ҳам тилисм ул махзан узра, ҳам амин.

Офарин сунъингга, эй жонофарин.

Навоий ҳам «*Жонофарин*» кудратига мадҳия айтмоқда, аммо унинг эътибори «*поқ*» ва «*хок*» зиддиятида эмас, унинг Халлоқи оламга мадҳу саноси Ҳақ яратган ноёб мўъжиза («*сунъ*») — Инсон туфайлидир. Чунки ушбу инсон кўнгли Олий ҳақиқатни англаб ета билиш («*ирфон*») салоҳиятига эга, шундай улуг ганжинани ўзида яширган «*тилсим*»дир. Яна у «*амин*» ҳамдир, яъни айтилган Олий маънавий хазинанинг ишончли сақловчиси, эҳтиётловчисидир. Ундан илгари Олий ҳақиқат сирини на осмон, на ер қабул қилишга журъат этмаган эдилар. Аттор инсонлар замирида тупроқ («*хок*») ва ел («*бод*») ётишини умидсизлик руҳида талқин қилган бўлса («*хокиёноро умр бар бод у ниҳод*» — «*тупроққан яратилганларнинг умрини ел устига у қурди*»), Навоий ўтмиш донишмандлари асослаб берган «*табиат фалсафаси*» анъаналарига таянади:

Ўйлаким душман яротиб ўтқа сув,

Елни ҳам туфроққа айлаб адув,

Сунъидан кўргилки мундоқ тўрт зид,

Бўлиб инсон хилқатида муттаҳид.

Кўриб турибмизки, инсон моҳияти Атторда оддий зиддиятли жуфтлик («*хок*» ва «*жон*») сифатида бадий талқин этилса, Навоий унинг турли табиат унсурларининг

мураккаб уйғунлиги асосига қурилганлигига эътибор қаратади. Иккинчидан, на осмон ва на заминга муяссар бўлмаган Олий хазинани дилига жо қила билиш хислати ҳам ёлғиз Инсондагина тажассум топганлиги таъкидланади. Аттор «чун кунам, чун ман надорам маърифат» — «қандай қилай, ахир менда маърифат (Олий ҳақиқатни билиш салоҳияти) йўқ бўлса» деб фарёд чекса, Навоий инсон имкониятлари хусусида некбин қарашларни олға суради, Низомий изидан бориб, унинг кўнглини «Олий ҳақиқатни англаш хазинахонаси» («махзани ирфон»), деб таърифлайди. Аттор фикрича, инсон ҳар қанча изланса, фақат ўзини ўзи англаб етиши мумкин, Олий ҳақиқат сирлари барибир унинг дил кўзидан тамомила яширин қола беради. У инсондаги жон ва жисм бирикувини «*тилисм*» деб атар экан, фақат «*тилисм кўздан йўқолгач, хазина пайдо бўлади*», яъни жон жисмдан ажралгачгина Олий ҳақиқат сирини ечилади, деб хулоса чиқаради. Навоий бу нисбатларни буткул бошқача талқин этади. У инсон моҳиятининг мураккаблигини инкор қилмайди, аммо айтиши мана шу мураккаб уйғунлик Олий ҳақиқатни чексиз англаб боришга, камолотга имкон яратувчи қудрат замири эканлигини ҳар жиҳатдан таъкидлайди.

Ҳар икки шоирнинг шайтон тақдири ҳақида турлича мулоҳаза юритишлари ҳам диққатга сазовор.

Аттор ҳикоя қилишича, Одам Ато яратилгач, барча унга сажда қилиши ҳақида ҳукм бўлди, аммо Азозил бош товлади ва шу сабабли абадий лаънатланди. Бунда суфий шоир «*юзи қаро бўлган*» иблисни «*иш билан таъминлаш*» масаласига асосий эътиборни қаратади. «*Мантиқ ут-тайр*» талқинича, шайтони лаинга инсон дилида қаҳр-ғазаб оловини ёқиш, васваса туғёнини урчитиш «*вазифа*»си топширилган.

Навоий эса инсон фазилатлари таърифида давом этиб, унинг бошига «*ҳидоят тоғжи*» — Олий ҳақиқат сари элтувчи йўлни тўғри топа билиш хусусияти — раво қўрилгани, демакки, тақдирида «*шараф меърожи*» —

маънавий камолотга эришиш имконияти мавжудлигини башорат этади ва уни «хайли малакка пешво», яъни соф руҳий алангадан бино бўлган зотлар — фаришталар аҳлига раҳбар, етакчи мақомига лойиқ имконият эгаси сифатида улуғлайди.¹

Аммо шайтон ким? Ҳали инсон яралмасдан илгари у худди ана шу мақомда, яъни «*жинну малоик* (яхшилик ва ёмонлик руҳлари) *сарвари*» бўлган, бутун олам унинг тасарруфида, ўзи минглаб йиллар Оллоҳ амрига итоат қилиб, тоат-ибодат билан вақт ўтказган, бутун коинотда у саждага бош урмаган бир қарич ер қолган эмас ва шу садоқати туфайли Олий кудратга яқинлик («*тақарруб*») сурурига эришган. Аммо бундай юксак шарафда шукроналикни унутиб, кўнглини ғурур ва такаббурлик эгаллаган шайтон бошқа фаришталардан фарқли ўларок Одамга сажда қилишни — инсон ҳурматига бош эгишни — истамеди. У Одам лойдан ясалганлигини — моддий мавжудот эканини — кўрди, аммо унинг «*ажиб мазҳар*» — Олий ҳақиқат сирини ўз моҳиятига яширган хилқат эканини англаб ета билмади, чунки такаббурлик унинг руҳини заҳарлаган эди, инсонни назарга илмаслик кибру ҳавоси ушбу собиқ «*фаришталар пешво*»сини то қиёмат маънавий лаънатланишга маҳкум этди, итфеъллик — унинг тақдири, дўзах — макони бўлди. Бу ҳаммаси келажак инсонлар учун бир ибрат эканлигини шоир алоҳқда таъкидлайди.

Кўриниб турибдики, Навоий аввал бошданок инсон маънавиятига, инсониятнинг камолот сари интилиши муаммоларига айрича аҳамият бермоқда.

Албатта, Аттор ҳам бу жиҳатларни буткул эътибордан соқит қилган эмас. Масалан, «*Муножот*» бобида ноннинг азизлиги ҳақида ривоят келтирилади. Унда баён қилинишича, бир паҳлавон курашда ўз рақибидан ғолиб келгач, кўлини боғлаб, энди бошини кесиш мўлжалида ханжар олиб келгани кетса, паҳлавоннинг хотини асир

¹ Шу ўринлар насрий баёнда ва русча таржимада тўғри талкин қилинмаган.

қўлига нон тутқазиб қўяди. Пахлавон тиг билан келиб қараса, асири қўлида нон, «*Ким сенга бу нонни берди?*» деб хитоб қилади ғолиб. «*Аёлинг берди*» дейди асир. Пахлавон бу сўзни эшитгач, «*бизга энди сени ўлдириш ҳаром бўлди, чунки нонимизни ушатган ҳар қандай кишига биз ортиқ тиг кўтаролмаймиз. Бизнинг нонни еган одамдан (яъни, меҳмонимиздан) жонимизни ҳам аямаймиз-ку, қандай қилиб унинг қонини тўкишига қўл боради*», деб мағлуб ҳаётини сақлаб қолади.

Гарчи, Аттор бу ҳикоятни Оллоҳдан шафқат сўраш йўсинида баён этса ҳам, асли унинг мазмуни замон сардорлари, барча қўлига тиг тутганларга қаратилгани сезилиб туради. Навоий «*Муножот*»ида бу тарздаги алоҳида ҳикоят йўқ. Аммо бир таъсирли парча мавжудки, унинг мажозий мазмунида давр воқелигига оид мураккаб муносабатларга бадий ишора бор:

*Бир тааддипешиаликни хўб деб,
Ўзни ошиқ деб, они маҳбуб деб, —*

(Бу «зулм-ситамни касб қилиб олган» — ким бўлди экан? Ҳар холда у «маҳбуба» эмас, эр киши — «маҳбуб». Демак, ошиқлик ҳам ишқибозлик эмас, муайян инсонга шоирнинг чин ихлос билан меҳр қўйишидир.)

*Ҳар ситамким тундхўедин етиб,
Ул чу етгач, оҳ уриб, ўздин кетиб.*

(Демак, бу тез феъли маҳбубдан авваллари ҳам шоирга кўп аламлар ўтган.)

*Оташин лаълидин ўт жоним аро,
Рўзгорим зулфу холидин қаро.*

Яна «*оташин лаъл*»! Эътиборсиз китобхон «*маъшуқанинг лаби-да*», деб қўя қолиши мумкин. Бу анча жўн талқин бўлар эди. Биз эса шоир сатрларнинг тағзаминини ҳис қилиш учун унинг «*Тухфат ул-афкор*» қасидасидаги биринчи сатрни эслаймиз: «*Оташин лаълеки тожи хусравонро зевар аст...*» («*Хукмдорлар тожини безатиб турган оташин, яъни оловли, куйдирувчи, лаъл*»)...

*Васлу ҳажрин умру марг айлаб лақаб,
Бирдин осойиши топиб, бирдин тааб.
Ҳажри андуҳида жоме май ичиб,
Васли жомин чун топиб, жондин кечиб.*

*Онглабон онсиз тирикликни ўлум,
Жонга айлаб ҳажрида юз уштулум,
Они фаҳм айлаб ҳаётимда мурод.
Ондин ўзга келмайин кўнглумга ё'д...
Ҳажри чун кўнглумга бедод айлабон,
Они истарга сени ёд айлабон...*

Навоийнинг бу сатрларида ёлқинли эҳтирос ва чуқур маъноли рамзлар бир бутунлик касб этган. «Васл» ва «ҳижрон» ҳам кейинги ўтли мисралар ёғдусида бошқача жаранглайди. Албатта, шоирнинг мажозий ишораларини, яқин ўтмишда урф бўлгани каби, жўн талқин қилмоқ, яъни бир «тааддипешалик маҳбуб»ни бевосита Ҳусайн Бойқаро деб тушунмоқ ҳам мумкин. Аммо, «мажоз тариқи» қонунлари ўзгача, улар масалага теранроқ ёндошувни талаб қилади. Ҳусайн Бойқаро воқеликдаги муайян шахс, унинг моҳияти воқелик янглиғ мураккаб ва уйғун, Навоийнинг ўз дўстига муносабати ҳам шунга муносиб. Аммо бу ҳаммаси – фоний дунё. Шеър – боқий. Шеърий тимсоллар – булар тарихий Фарҳод, Хусрав, Искандар эмас, улар маълум ижтимоий моҳиятларнинг бадий муайянлашган мажозларидир.

Бу моҳиятларнинг баъзиси ҳаётӣй, демак, ўтмишни тўғри баҳолашга алоқадор, баъзиси ҳаёлий, яъни келажакни тасаввур этишга қаратилган. Улуғ шоирнинг меҳри қанча юксак ва самимий бўлса, афсус-пушаймони ҳам шунчалар чуқур ва аламлидир:

*Оллоҳ-оллоҳ! Ўлтурур шармандалик,
Ёдима келса бу янглиз бандалик.
Юзқаролиғ онча бўлмиш жаҳл аро,
Ким кўзумга қилди оламни қаро!*

Бу изтироблар илдизи чуқур ва Навоий достони ўзининг асос қирраларида жиддий ижтимоий мазмун билан йўғрилганлигидан дарак беради. Шоирнинг «*Харобот аро кирдим ошуфта ҳол*» таржеъбандидаги қатор мисралар, «*Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлағай*», деб бошланувчи машҳур ғазалдаги дўстидан мажоз услубида изҳор этилган аччиқ гиналари унинг бутун ижоди бўйлаб ўтувчи, умуман шоҳлар ва шоҳлик салтанатига муносабати билан маълум даражада туташиб кетади.

IX—XI асрлар бутун мусулмон минтақасида етакчи ғоявий йўналиш бўлган сарой маърифатчилигининг ижтимоий соҳадаги нуқтаи назари хаёлий «*одил шоҳ*», «*файласуф ҳукмдор*» тимсолида гавдаланган эди. XII асрдан минтақа аҳли руҳини эгаллай бориб, XIII асрда Ибн ал-Арабий ва Жалолиддин Румий ижодида мантиқий чўққисига эришган тасаввуфий-ирфоний йўналиш таъсирида сарой маърифатчилиги олға сурган ижтимоий орзуларнинг анча оҳори тўкилиб қолди. Тасаввуф устозларининг маърифий тарбиясини олган Алишер Навоий ўз ижодининг бошланиш давриданок салтанат аҳлига ўта танқидий руҳ билан ёндошади:

Шоҳ эмастур бир нафас осуда дўзах ваҳмидин,

Эй хушо дарвешким, мардуд эрур жаннат анго.

Тазоднинг кучини қаранг-ки, ҳукмдор бир нафас дўзах ваҳмидан жони тинч эмасмиш-у, дарвеш (яъни ҳалол меҳнати билан кун кечирувчи донишманд инсон) жаннатни кераксиз нарса сифатида аллақачон рад қилиб қўйган эмиш. Албатта, ёш шоирдаги бундай кайфиятлар унинг ўз тождор дўстига муносабатида ҳам муайян бир шаклда аксини топмай қолмасди. Алишер Навоий ижодининг биринчи даврида Форобий талқинидаги «*файласуф-шоҳ*» ўрнига давр руҳига уйғун «*дарвеш-шоҳ*» тимсолини олға суради. Хусайн Бойқаро таърифида бу ғояни очиқ изҳор этиб:

Шоҳлар дарвеш-ю, дарвешлар шоҳики бор

Шоҳлиг сурат анга, дарвешлик сийрат анго, —

деб таъкидлайди.

Навоий асарларида яхши ва ёмон, одил ва золим шоҳлар ҳақида гапирса-да, унинг реал воқеликда «одил шоҳ»ни учратиш умиди куйидаги ўзи яратган ажойиб ташбеҳда том ифодасини топган деса бўлади:

*Ул сифатким, баҳрнинг аччиқ суйида баъзи эл,
Топилур дерлар чучук сув ҳам, вале маълум эмас.*

Навоийнинг «Тухфат ул-афкор» қасидаси, кўплаб ғазаллари, ўзга шеърлари унинг салтанат тизимига бўлган умумий муносабатини ёрқин очиб беради. Маълумки, классик шеърятимиз учун энг мўътабар инсоний туйғу — ишқ-муҳаббат туйғусидир. «Ишқ аро душвордир...» деб бошланувчи ғазалида Навоий ҳокимият («жоҳ») эгаси ва ошиқ (дилида ишқ-муҳаббат туйғуси ҳукмрон бўлган инсон) нисбатини ҳар тарафлама очиб берган:

*Шоҳ мандан ишқ аро ожизроқ ўлса, тонг эмас,
Ким болокашлик менинг хўйимдир, онинг — иззу жоҳ.*

(Хукмдор ишқ борасида мандан ожизроқ бўлса,
ҳеч ажабланарли жойи йўқ,

Чунки менинг одатим зулму жафоларга чидашдир,
ҳукмдор одати эса иззатталаблик ва мансабпарастлик.)

Шоҳ ким, матлубига қуллуқ буюргай ишқ эмас,

Кимки ошиқдур анга зору забунлуғдир гувоҳ.

(Севгилисидан ўзига таъзим бажо келтириш, бўйсунитиш талаб қилувчи шоҳ туйғусини ишқ деб бўладими ?

Кимки чин ошиқ бўлса, ундан ишқ йўлида
ҳокисорлик ва ўтинч талаб қилинади.)

Ғазал мақтаида ишқ ичра гадолик шоҳликдан ортиқ кўйилади:

*Эй, Навоий, сидқ ила бўлгин гадо ишқ ичра ким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.*

Бундай нуқгаи назар Навоийнинг улуғ салафларига ҳам хос эди, шоир уларга чин кўнгилдан эргашади. Аммо бир оғир ҳаётий масала ҳал қилинмай келарди, у ҳам бўлса қандай қилиб ижтимоий адолатни таъминлаш, ижтимоий

тартиб ва инсоний туйғулар орасида уйғунликни вужудга келтириш.

Қушларнинг афсонавий подшоҳ сари сафари Абу Али ибн Синонинг «*Рисолат ум-тайр*» ва Аҳмад Ғаззолийнинг (Имом Абу Ҳомид Ғаззолий иниси) шу номдаги рисоласида аввал ҳам тасвир этилган бўлиб, уларда қушлар шоҳининг номи Симурғ эмас эди. Аттор достонининг бош тимсолини биринчи бўлиб бундай икки маъноли номлаш билан келгусидаги мажозий тасвирларга маълум тағзамин яратди. Навоий салафи мерос қолдирган ушбу янги тафаккур чизгиларига изчил ривож бахш этиб ва уларни мантиқий яқунлаб, яхлит дунёқараш даражасига кўтарди. Аттор, асосан, эски ақидаларни рад этишга аҳамият берган бўлса, Навоий янги руҳий дунёни шакллантиришга эътиборини қаратди. Мисол учун, Аттор Симурғни «*офтоб*» ва қушларни «*соя*»га ташбеҳ этади. Навоий буни инкор этмайди, фақат у масаланинг нозик бир жиҳатига диққатни тортиб айтадики, нимаики воқеан мавжуд бўлса, унинг сояси бор, сояси йўқ нарсанинг ўзи ҳам бўлмайди. Бу ташбиҳ Авҳадиддин Кирмонийнинг юқорида тилга олинган хулосаси билан мосдир. Демак, олий ҳақиқатни англаб етиш учун унинг «*сояси*» («*мажозиси*», «*сурати*») бўлмиш оддий кўз билан кўришиб турган моддий воқеликни, унинг турли кўринишларини, ҳодисаларини тадқиқ этиш, ички мураккаб боғланишлари, турли-туман жараёнларини таҳлил этиш, ўрганиш лозим. Навоий хотирини ўзига жалб этган нарса ижтимоий жараёнлар, инсонларнинг бахти ва камолотини белгиловчи ўзаро муносабат қонуниятларидир. Бу муаммони жиддий ўрганиш шунинг учун ҳам муҳимки, инсон Олий ҳақиқат «*мазҳари*», унинг кўнгли «*ҳақиқат асрори*»ни ўзида пинҳон этгандир.

Навоий аввало шоир, шу сабабдан унинг Борлиқ, инсон ва жамият ҳақидаги изланишлари шеъриятида, бадий тафаккур қонунлари асосида кечади ва хулосалари илмий таърифлар йўсинида эмас, мажозий тимсоллар қиёфасида юз

кўрсатади. «Мажоз тариқи»нинг яна бир қудрати — унда бир тимсол қабат-қабат маъно беради ёки бир моҳиятнинг айри-айри жиҳатлари бир йўла ўзлигини намоён қилади. «Мантиқ ут-тайр» муаллифи истифода этган Симури тимсоли худди шу мажоз тариқи имкониятларига жуда мос келарди.

Аттор талқинига кўра, жаҳоннинг барча паррандалари йиғилишиб, «бу замонда шаҳриёрсиз ҳеч бир шаҳар йўқ, нега энди бизнинг иқлимда шоҳ бўлмас экан, бундан буюғи биз ҳам шоҳсиз юришимиз бўлмас, бир-биримизга кўмакдош бўлсак-да, биз ҳам ўзимизга бир подшоҳ изласак», дейишади.

Худди шу пайт қушлар жамоасига Худхуд (пўпишак) мурожаат қилиб, «мен ўз подшоҳимни таниганман», агар ўзга қушлар истаса, ул олий даргоҳга бошлаб боришим мумкин, дейди. У шоҳ номини ҳам эълон қилади:

Номи у Симури — султони туюр,

У ба мо наздику мо з-у дур-дур.

(Унинг номи Симуридир — қушлар султони,

У бизга яқин, аммо биз ундан жуда узоқмиз.)

Кўриб турганимиздек, ирфоний ҳақиқатлар куйчиси бошиданок асл фикрини очиқ айтиб қўйган. Унинг мақсади тасаввуф ақидаларининг рамзий тасвири ва шарҳи бўлганлигидан қушлар жамоасининг афсонавий шоҳи Симури — фақат аллегория, шоҳу шаҳриёр зарурати (яъни, ижтимоий масала) суфий шоир наздида жиддий муаммо эмас, унга ортиқча тўхталиб ўтириш бекор.

Аммо Навоий достонида бошланишданок ўзгача йўналиш танланади. Аввало сарлавҳа: «Қушлар ижтимои тақдим ва таъхир учун бир-бири билан низоъи». Насрий баён муаллифи ноаниқ талқин бергани туфайли бу сарлавҳа қайта шарҳ этишни талаб қилади: «Ижтимои тақдим ва таъхир» («Ким олдинроқ ва ким орқарокдан жой олиб ўзаро уюшуви») бирикмаси «иж-тимоий иерархия» маъносини билдиради. Демак, сарлавҳа маъноси: «Қушларнинг жамоада ким олдинги ўринларни ва ким орқарокдагиларини

эгаллаши лозимлиги ҳақида бир-бирлари билан жанжаллашувлари»дир. Бобнинг мазмуни ҳам сарлавҳасига тўлиқ мос келади.

*Ўлтирурда чунки ойин йўқ эди,
Ҳар бирининг ўрни таъйин йўқ эди...*

Яъни, агар кушлар инсоният рамзи экани назарда тутилса, инсонлар ўзлигини англаб, кишилик жамияти тузишга эҳтиёж туғилгач, бу жамиятда ким қайси ўринни эгаллаши кераклиги бўйинча даставвал аниқ бир қоида-қонун (*«ойин»*) йўқлиги билиниб қолди. Натижада шакаргуфтор тўти пастда қолиб, олақарға юқорига кўтарилди, хушовоз булбулу кумридан гўнғарға олдинга ўтиб кетди. Калхат шунқордан олийроқ мақомга эга бўлиб, ўлаксахўр товусдан баланд парвоз этди.

Хуллас, беҳунарлар хунарлилар устидан ҳукмрон бўлиб олишди. Шарафлилар гуруҳи бунга норозилик билдирди, аммо разиллар уларнинг сўзига кулоқ осмадилар. Ана шу можарони ҳал қилиш учун бир адолатли шоҳга эҳтиёж туғилди. Кўпчилик умид қилдики, агар бир шукуҳли ва одил Олий ҳукмдор бўлганда пасткаш, тубан кишилардан олий мартабага лойиқ кишиларга шикаст етмас ва шарафлилар хасислар олдида хор бўлмас эдилар.

Навоий кушлар низосининг асл моҳиятига жиддий эътибор беради: унинг учун *«ижтимои тақдим ва таъхир»* масаласи муҳим муаммо. Е.Э.Бертельс Атторда *«аниқ кўзга ташланувчи пантеизм»* (*«ярко выраженный пантеизм»*)ни кўрган, Навоий ҳақида эса *«Атторнинг бениҳоя кескин қарашларини юмшатиб, мўътадил ислом чегараларига жойлаштиради»*, деб баҳо берган эди. Аслида, Навоийнинг мақсади ирфоний қарашларни мўътадиллаштириш эмас, балки улар заминидан чекинмаган ҳолда янги уфқларни кашф этиш эди. Бунинг учун у *«Мантиқ ут-тайр»*нинг бадий тимсоллар тизимида яширинган ички имкониятлардан жуда унумли фойдаланади. Масалан, Атгор асарида ижтимоий ҳаётнинг турли жиҳатларини акс этти-

рувчи ҳар бири ўзича жуда ибратли қатор ҳикоятлар мавжуд бўлса-да, уларга тасаввуф шоири фақат тамсил сифатида ёндошиб, бадий лавҳалардаги воқелик тасвирини, улардаги ички мантиқни асар бош йўналиши билан узвий боғламаган эди. Навоий ҳикоятларидаги ҳаётий кўринишлар эса қушларнинг мажозий сафари ва мақсадлари билан мураккаб ички боғланиш ҳосил қилиб, бутун дoston сеҳрли ва кўзни қамаштирувчи сержило кошинлардан тартиб берилган мухташам ва уйғун манзара янглиғ таассурот уйғотади. Биз, албатга, дostonдаги ҳар бир ҳикоятни ўзимиз танлаган йўналиш асосида талқин қилиб чиқишимиз қийин. Аммо ундаги Шайх Санъон номи билан боғлиқ ўзак қиссанинг мазмуни шундай теранки, бу ҳақда батафсил тўхтаб ўтмасликнинг иложи йўқ.

Симурғ (яъни адолатли жамият кафолати сифатида тасаввур қилинган адолатли шоҳ) сари интилган тўда ҳар хил қушлардан ташкил топган. Инсонлар жамияти ҳам аслида турли ижтимоий гуруҳлар, табақалар, тоифа, элат ва миллатлардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзгасидан фарқ этувчи алоҳида моҳиятга, фазилат ва кусурларга эга. Дини, эътиқоди, тафаккур йўналиши ҳам ҳар хил. Маълумки, Навоий давридаги анъанавий тасаввурларга кўра турли инсон гуруҳлари орасидаги маънавий жиҳатдан энг катта фарқ икки эътиқод қутби — ислом дунёси ва куфр дунёси аро ҳисобланарди. Шайх Санъон ислом дунёси маркази Каъбадан чиқиб, мусулмон нуқтаи назаридан зид дунё бўлган куфр ўчоғи — Рум дайри (яъни христианлар монастири) сари йўлга отланиш билан ўз даврининг энг олис ва ўтиб бўлмас саналган масофасини босиб ўтишга қасд қилди. Бу журъат комил ва яхлит инсоният оламини шакллантириш йўлида ниҳоятда муҳим қадам бўлиб, қисса мазмуни шу жиҳатдан ҳам Навоийга бу қадар манзур бўлган.

Аттор шайх Санъон қиссасини хулосалаб, қушлар саргузаштига қайтар экан, қушлар шайх ишқини рамзий, яъни Симурғ ишқи («*ишқи ҳақиқий*»)га ишора маъносида

тушунганликларини алоҳида таъкид этади. «*Лисон ут-тайр*»да эса қисса хулосаси Симурғ тимсоли билан мутлақо боғланмайди, балки ишқ туйғусининг ўзи мустақил тараннум этилади. Бу ишқ энди авом ишқи, яъни икки инсон орасидаги тор кечинма ҳам, Ҳақ ишқиға оддий аллегория ҳам эмас. «*Ишқ баҳредур-ки, поён йўқ анга...*», «*Оламедур ишқ, лекин бас васе*» деб таъриф этади шоир. Бу бепоён оламда инсонлар ўзаро ижтимоий мавқелари, билим даражалари билан фарқланмайди:

*Ишқ мулкида гадову шоҳ бир,
Дайр ичида раҳбару гумроҳ бир.*

Бу олий туйғу асло кўнгилхуши эмас, унинг масъулияти бениҳоя оғир, эвазига ҳеч қандай имтиёз ваъда этилмайди:

*Ишқ аро дарду балодин ўзга йўқ,
Зулму бедоду жафодин ўзга йўқ.*

Бу олий туйғу ихтиёрини банд этган, шавқ ўтида ёнган қушлар камолот сари олға интилар экан, йўл қийинчиликлари борган сари ошиб боради ва бир йўлбошчига эҳтиёж туғилади. Қушлар Худхудга сардорликни таклиф этишади. Худхуд қабул қилмайди. («*Айлади таъби ҳукуматдан ибо*» — ҳокимлик қилишни таъби кўтармади)¹.

У, майли, мен йўлни бошқариб боришни зиммамга олай, аммо ортиғини таклиф этсангиз, ўртада яна нифоқ тушиш хавфи вужудга келади, дейди.

«*Маърифат водийсининг васфи*»да эса Навоий жамиятда инсонларнинг ҳар бири гуруҳи Олий ҳақиқатни излашда ўз мустақил йўли билан боришини, ҳар ким ўз йўлини тўғри деб, ўзганинг йўлини тан олмаслигини турли мисоллар билан очиб кўрсатади. Хуллас, инсонлар қанча бўлса, йўл ҳам шунча кўп, аммо бир-бири билан доимий ихтилофда бўлган турли мазҳаблар, эътиқодлар мазмунида куйқа («*дурд*»), яъни хатоликлар кўпроқ, соф (ҳақиқат) эса жуда оз эди, дейди афсус билан шоир.

¹ Имоми Аъзамнинг қозилик лавозимини эгаллашга пўписа остида ҳам рози бўлмаганлиги эсга тушади.

Кушлар Симурғ даргоҳига яқинлашар эканлар, Худхуддан сўрашади: «Бу йўл нега кимсасиз?» Уларнинг маънавий пешвоси жавоб беради:

Ким эрур холи улус гавгосидин,

Шоҳ иззу жоҳу истигносидин.

Биз улуғ ҳодий насиҳатларини бугун ҳам унутмаслигимиз керак: кимки ижтимоий адолатга эришиш йўлини қидирмоқчи экан, у бир томондан, «улус гавгосини» унутмоғлиги, яъни мавжуд вазиятни англаб етишга тоқати етмай, айбни бировларга юклашни осон билган оломон ғулусидан юқори турмоғи, иккинчи томондан, давр ҳукмдорларининг кибру ҳавоси, иззатталаблиги, чала мулоҳазалари ва хом ишларини оқлаб қўрсатиш, улар истаги билан муроса қилиш заруратидан мутлақо фориг бўлмоғи лозим. Асл ҳақиқат шундагина юз кўрсатиши мумкин.

Навойй достонидаги кушлар ожиз, ноумидликка берилган бечора нотавонлар эмас, балки мақсад йўлида собитқадамлик билан олға босиб бораётган, ҳеч қандай дўқ-пўписа ёки тескари ташвиқотга учрамайдиган йўлчилардир:

Йўл югурмоқдин туну кун ҳормайин,

Ҳар балоқим келса юз қайтармайин...

Ҳам аларда бор эди мардоналик,

Ҳодию комилда ҳам фарзоналик,

Сидқи ихлос ичра иккинчи фано

Ёрни қилди аларга ошно...

Бу ерда Навойй «иккинчи фано» тушунчасидан моҳирона фойдаланади. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва шайх Суфиёни Сурийлар¹ номидан ифодаланган, дабдурустан кушларни ноумидликка туширган «биринчи фано», яъни Олий мутлақ зот моҳиятида ўзликдан буткул фориг бўлиш шахс сифатида ўзликни йўқотиш, жисман маҳв бўлиш маъносидан эмас, шахс маънавий камолотининг муайян даражаси сифатида талқин

¹ Суфиёни Сурий ҳам Баҳоуддин Нақшбанд каби машҳур тасаввуф шайхларидан. Навойй «биринчи фано» талқинини улар тилидан ифодалайди.

этилади ва солиқлар ушбу юксакликдан «иккинчи фано» босқичига етишадилар. Бу мартабада энди васл боғидан Масихонинг жон бахш этувчи нафасидек майин ел эсади-да, барча нуру зулмат пардаларини ҳар тарафга кўтариб ташлайди.

«Лисон ут-тайр»да Аттор достонидаги маҳобатли, кишини ларзага солувчи сирли даргоҳ ўрнига қушлар ўзларини табиат кўйнида, ажойиб бир бўстонда кўрадилар. Гулу гулзор, «нуру сафо», «софу равшан сув» каби киши кўнглига осудалик, беғубор осойишталик бахш этувчи фараҳли тасвир намоён бўлади. Бу гулшанда ҳар гул бир кўзгу янглиғ, уларга боққан қушлар нурга чўмгандек, соф ва тиниғ ёғду аро ўз аксларини кўрар эдилар. Мунча ранжу азоб кўриб, бардош билан шу кунга етишган қушлар —

Кўрдилар ўзни қаёнким тушиди кўз,

Оллоҳ-оллоҳ, не ажойибдир бу сўз!

(Навоий энг асосий фикрни билдирар экан, яна ўз мулоҳазаларига урғу бериб, «не ажойибдир бу сўз!» деб хитоб қилиб кўяди).

Аттордаги ўттиз қуш («си мурғ») руқъа (ёзувли парча қоғоз)да аксларини кўрган бўлсалар, Навоий қаҳрамонлари учун табиат неъматлари — гул, барглар ва зилол сув кўзгу вазифасини бажаради, яъни инсонлар атроф-табиат билан мулоқотда ўзликларини англаб етадилар. Олий моҳият («Симурғ») билан комил инсонлар жамоаси («си мурғ») орасида мутлақ узилиш йўқ, «мажоз кўприги» уларни туташтириб турипти, Аттордаги «чумоли ва сандон», «пашиша ва фил» тазодлари Навоийда тушириб қолдирилган. Олий ҳақиқат улуғ мақсад йўлида риёзат чекиш орқали турли ҳирсу ҳаваслардан пок бўлган инсонларнинг соф «руҳонияти»да ўзини намоён этмоқда. «Нафсоният» тушунчаси ҳам Аттор кўзда тутган маънода, яъни умуман инсоннинг моддий борлиғи деб эмас, балки маънавий баркамоллик касб этмаган инсонга хос худбин ғаразлар мажмуи сифатида тушунилмоқда.

Навоий форс эпик шеърятининг Низомий, Саъдий, Дехлавий каби забардаст устозлари анъаналарини изчиллик билан давом эттириб, шоирлик салоҳиятини асосан ўз даври ижтимоий муаммоларининг бадий тадқиқига бағишлади. Шу асосда «ҳақиқат» ва «мажоз» муносабати унинг ижодида тасаввуф анъанасидан кескин фарқ қилувчи янгича талқинга эга бўлиб қолди ва бу талқиннинг калити «*Лисон ут-тайр*»нинг бош ғоясида яширингандир.

Биз асарни «*Мантиқ ут-тайр*» билан солиштириб, орадаги фарқларни Навоийнинг бутун ҳаёти ва ижод йўли билан қиёслаш орқали ушбу талқинни қайта тиклашга уриндик. Ва бу тадқиқот хулосасини қисқа қилиб шундай баён этиш мумкин:

Қушлар - инсонлар, аниқроғи, бутун инсоният. Уларнинг Симури сари машаққатли йўли - бахтли ва одилна жамият сари тарихий изланиш жараёни. Йўл бошида бу кўп асрлик орзу «*одил шоҳ*» излаш тариқасида намоён бўлади. Юзлаб йўналишларни ўз ичига олиши мумкин бўлган бу шоҳйўлнинг ҳадсиз-худудсиз эканлиги Навоий томонидан алоҳида таъкидланади. Тарихий жараён давомида инсонлар жамияти олға интилиш билан чиниқиб, камолотда юксалиб борадилар, турли маънавий босқичларни босиб ўтадилар. Ва охири бориб «*одил шоҳ*» орзуси муаммони асосли ҳал қилиб бера олмаслиги равшан бўлиб қолади. («*Биринчи фано*»даги вазият: шоҳ, агар Симури бўлганда ҳам, оддий халқни назар-писанд этмайди). Аммо улар мақсадларидан чекинмай, «*иззат човуши*»нинг пўписасидан кўрқмай, мардонавор олға парвоз этишда давом этсалар, «*иккинчи фано*» босқичига етишадилар:

*Мунда гар яхши тахайюл айласанг
Ёки иш сиррин тааммул айласанг,
Муттасиф бўлсанг сифотиллоҳ ила,
Жазм этарсен хотири огоҳ ила -
Ким сен-ўқ сен, ҳар не ким мақсуд эрур,
Сендин ўзга йўқ неким мавжуд эрур.*

*Зотнинг ижмолига тафсилсен,
Ҳам вужуд ишколига таъвилсен.
Ўз вужудингни тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен, ўзингдин истагил¹.*

Бунда шоир ҳар бир қушга мурожаат этиб, “агар сен «одил шоҳ» дан мурувват кутиб фаолиятсиз, ўйсиз ўтира-диган бўлсанг, истагинг ўзича амалга ошиши маҳол, улуг орзу йўлида шахсан фидойилик кўрсатмас экансан, хаёл хаёл-лигича қолаберади; ҳар неки истар бўлсанг, ўзингдан иста, ўз кучингга, камолингга таян», демокда. Бир сўз билан айтганда, «Олий ҳақиқат мазҳари» сифатида олиб қаралаётган комил ижтимоий тартибни вужудга келтириш ҳам инсониятнинг ўз маънавий камоли ва фаоллик кудратига боғлиқдир:

*Лек Симурғ истаган ул жамъи тайр,
Ким сулук ичра риёзат бирла сайр -
Айлабон чун ўзни қобил қилдилар,
Ул талабдин васл ҳосил қилдилар.
Сенда ҳам билқувва ул мавжуд эрур.
Феълга келса даво мақсуд эрур.²*

Демак, шоир фикрича, ҳар бир инсонда Олий ҳақиқат - уйғун ва бахтиёр ижтимоий тузумга етиш учун имкон сифатида барча жиҳатлар берилган, фақат бу имкониятни рўёбга чиқариш учун маънавий баркамоллик ва фидоий фаоллик лозим.

Масаланинг энг диққатга сазовор жойи шундаки, Навоий талқинида Симурғ – бу бутун Инсониятнинг яхлит-ликда эришуви мумкин бўлган Олий такомил босқичини ифодаловчи бадий тимсол, унга ҳар бир киши ўзича камолот ҳосил қилиб етиша олмайди. Бутун инсоният (жами қушлар) унга биргаликда интилноғи лозим. Ва бирга-бирга парвоз қилиб, йўл машаққатларини бирга енгиб ўтиб эришмоқлари мумкин. Симурғ — бир қуш эмас, камолотнинг

¹ Ўша китоб, с.238

² Ўша китоб, с.238

олий босқичи – Тавҳид босқичига кўтарилиб етган ўттиз қуш («си мурғ»)нинг бирлиги – маънавий ягоналик ҳосил қила билган уйғун инсонлар жамоасидир.

Аммо давр оғир эди. Мустақил риёзат чекиб покланмаган (ёки, бошқача айтганда, маърифат йўлининг ибрат, илм, риёзат ва меҳр босқичларини тўлиқ босиб ўтмаган) нафс бандаларига муаммони очиқ тушунтириш фикрни жўнлаштиришга олиб келиши натижасида кутилган самара ўрнига фожиа чиқариши мумкинлигидан мутафаккир шоир минг мулоҳазага боради. Шу сабабли ўз ёлқинли фикрларини мажоз пардасидан ташқари чиқармайди, қайта бошқаларни ҳам мавжуд хавфдан огоҳлантиради, қайта-қайта хушёрликка, эҳтиёткорликка чақиради:

*Кимки бу маънидин огоҳ ўлди бил,
Ким кесилди онга сўз айтурга тил...
Қуш тили билган сўзум фаҳм айлагай,
Фаҳм этардин ҳам баче ваҳм айлагай.
Лек зийрак қуш чу билди бу мақол.
Онлагайким недурур бу сўзда ҳол.
Барча сўзлар мушкулдир бу ҳадис,
Безабонларнинг тилидир бу ҳадис.*

Улуғ шоир асарлари замонамизгача омон етиб келди. Аммо улардаги мажозий қобиқ кўпинча теран ва эзгу фикрларни ўқувчи кўзидан яшириб келмоқда. Кўп ўринда улар анъанавий талқин қилинмоқда. Шу сабабли бўлса керак, биз – шоир ижодининг тадқиқотчилари – ҳануз унинг сатрлари қатига яширинган улуғ асрор ва рамзларни кашф этишга етарли журъат ва камолот топа олмай қолмоқдамиз, иккиланмоқдамиз, жўн таҳлиллар билан буюк ҳикматлар устоди олдида ўзимизни хижолатда қолдирмоқдамиз. Хўш, нега Навоий талқинидаги ўттиз қуш бизнинг замонамизгача етиб келди? Чунки бу «ўттиз қуш» – бу «Симурғ» инсониятнинг минг йиллик тарихидан бизгача тирик етиб кела олган, бутун инсониятга бўлган юксак меҳрини улкан қалбларига жо эта олган ва шу билан бақога – абадиятга эришган

аждодларимиздир. Улар бугун ҳам тирик. Ва биз билан ҳамнафас, янги тараққиёт уфқларига қараб толиқиш билмай парвоз этиб бормоқдалар, ҳали ҳам бизни олға чорламоқдалар. Бугунги кунда уларнинг кўпгина армонлари кушойиш топа бошлади. Аммо биз — камолот сари интилаётган кушлар — бир нафас йўл машаққатларидан толиқсак, беғамлик, тараддуд ва ё тушкунликка берилсак, Олий ҳақиқат сари интилишдан бир нафас чекинсак, бутун инсониятнинг минг йиллик орзуларига хиёнат қилган бўламиз, боболаримизнинг табаррук умидига шак келтирган бўламиз. Бунга бизнинг ҳаққимиз борми?

4-боб.

Навоийшунослик ва жаҳон маданияти

(Алишер Навоий ва минтақа адабиётшунослиги)

Алишер Навоий ижоди Яқин ва Ўрта Шарқ минтақа маданиятининг кўп асрлик ривожига ҳосиласидир. Ўз навбатида бу минтақа маданияти жаҳон маданиятининг муҳим ва салмоқли узвий қисмларидан бири ҳисобланади. Навоий ижоди турли жиҳатлардан ўрганиб келинмоқда. Шу жумладан унинг адабий-танқидий қарашлари ҳам анчагина ўрганилган ва бу соҳада А. Ҳайитметовнинг 1959 йилда нашр этилган китоби анча мукамалдир.

Яқин ва Ўрта Шарқда адабиётшунослик илмининг ривожига ва такомиллигига, унинг бошқа минтақалар, жумладан, қадим юнон адабиёт назарияси билан боғлиқ ва фарқли жиҳатларини ўрганиш бўйича А. Ҳайитметов ва 80-90 йиллар орасида қатор тожик олимлари (А. Сатторов, Р. Мусулмонқулов, Х. Шарипов), баъзи рус олимлари (масалан, А. Б. Куделин) жиддий тадқиқотларни амалга оширдилар.

Эндиликда муҳим бир вазифа навбатда турипти. Бу ҳам бўлса, минтақа адабиётшунослигининг назарий масалаларини бугунги кун талаблари даражасида ишлаб чиқиш, шакллантириш ва ўтмиш ижодкорлар, жумладан Алишер Навоий ижодий меросини ушбу назарий асосда тек-

шириш. Чунки ҳозирги кунда биз қўллаётган назарий замин асосан Европа минтақа адабиётининг бой амалий тажрибаси асосида ўша минтақа назариётчилари томонидан асрлар давомида шакллантирилган ва Шарқ адабиётининг XIX XX асрдан олдинги ривожига татбиқ этиш учун кўп жиҳатлардан мос келмайди.

Шу нуқтаи назардан, айниқса, бадиий ижод тариқи масаласи жиддий тадқиққа лойиқ бўлиб, агар Европа адабиётида ушбу категория адабий йўналиш сифатида XVII-XVIII асрдан бошлаб ва бевосита «метод» тушунчаси сифатида фақат 20-асрда назарий шаклланган бўлса, Яқин ва Ўрта Шарқ адабиёт илмида ўзига хос адабий йўналиш сифатида XII асрдан ва илмий тушунча сифатида XV асрда шаклланган ва шу сабабдан ҳам бу соҳадаги муайян тушунчаларни кейинги давр Европа анъанасидан кўчириб Шарқ адабиёти классиклари ижодига татбиқ этиб бўлмайди.

Алишер Навоийнинг минтақа адабиётшунослигини яратишга қўшган ҳиссаси улкандир. Фақат унинг ўз бадиий ижодини ушбу адабиётшунослик анъаналари асосида ўрганиш ҳанузгача ҳал қилинмай келаяпти. Бугунги кунда шоир ижодини баъзан диний мотивлар, баъзан тасаввуф анъаналари нуқтаи назаридан талқин этишга уринишлар, бу соҳадагп оқсашлар ва чалкашликларнинг жиддийлигини, ҳар бир минтақа бадиий ижод таржибасини ўша заминда туғилган илмий тушунчалар системаси асосида англаб етишга уриниш лозим эканлигини кўрсатиб турипти. Бунда, бир жиҳатдан, Алишер Навоий бадиий тафаккури минтақа фалсафий, илмий, диний, ирфоний, ижтимоий-сиёсий қарашлари билан боғлиқ эканлиги, иккинчи жиҳатдан, бу тафаккур йўналишининг ўзга йўналишлардан моҳиятан мустақиллиги, ўз ички ривожланиш қонунларига, мукамал ички қурилишга эга эканлигини ҳис қилиб, ушбу қонуниятларни минтақа адабиёт илми ва шоирнинг ўз назарий хулосаларига асосланган ҳолда, унинг асар-

лари .мураккаб мазмунидан келиб чиқиб очиб беришга астойдил интилиш зарурдир. Қуйида ушбу фикрларни муस्ताқил тадқиқот натижалари ва янги топилган адабий фактларга асосланиб исбот этишга ҳаракат қилинади.

Аввало олдинги бобларда айтилган масалалар юзасидан бироз назарий изоҳ ва хулосалар лозим бўлади. Маълумки, фанда «жаҳон адабиёти» деган тушунча мавжуд. Бу тушунча жаҳонда адабиёт пайдо бўлган биринчи кундан бошлаб ўз тўлақонли маъносига эга бўлган эмас, албатта. Аввал жаҳоннинг турли минтақаларида бадиий адабиёт маълум халқларнинг оғзаки ижоди, кенг маънодаги маданияти асосида шаклланиб, ривожланиб, ушбу халқлар маданиятининг алоҳида тармоғи бўлиб ажралиб чиққан. Ҳар бир адабиётнинг асос-ашёсини, тағзаминини муайян халқ тили ташкил қилади. Шундай экан, даставвал, миллий тиллар асосида миллий адабиётлар шаклланиши табиийдир. Аммо қадим асрларда маълум элатларнинг тиллари муайян тарихий шароитлар оқибатида ўз миллий чегарасидан ташқарига ёйилиб, умумминтақа аҳамиятидаги тилларга айланган. Масалан, қадимги ҳинд тили - санскрит, қадимги юнон ва лотин тиллари, хитой тили, қадимги турк тили, авесто тили, қадимги миср тили, яҳудий тили ва ҳоказолар. Кейинги асрларда Қуръон ва ислом динининг кенг тарқалиши билан араб тили ҳам катга минтақада адабий тил бўлиб шаклланди. Бу тилда бой бадиий, илмий, диний адабиёт яратилди.

X—XI асрларда форс ва турк тиллари ҳам минтақа тиллари сифатида шуҳрат қозондилар. Жумладан, XIII аср иккинчи ярми - XIV аср бошларида Ҳиндистонда яшаган Амир Хусрав Дехлавий араб, форс, турк тилларини жаҳоний тиллар сифатида талқин этади. Бундай улуғ тиллар ва улар асосида яратилган адабиёт баъзи ҳолда тарих қаърида қолиб кетган бўлса (масалан, қадимги миср тили ва адабиёти), кўплари йирик минтақа маданиятларининг шаклланишига асос солдилар. Жумладан, қадимги юнон ва лотин тилларида яратилган бой адабий мерос яҳудий тилида нозил этилган

«Библия» муқаддас китоби анъаналари билан уйғунлашиб, аввало, бутун Европа халқлари юксак маданияти ва бой адабиётига тағзамин бўлди. Кейинча эса бу умумевропа маданий анъаналари, Шимолий ва Жанубий Американинг ҳозирги кўпчилик аҳолиси, Австралия ва Янги Зеландия, Сибир ўлкаларига келиб жойлашган аҳоли орасида тарқалди.

XIX аср охиридан бошлаб бутун дунёда капиталистик муносабатларнинг мавқеи кучайиб бориши натижасида ўзга минтақа зиёли табақалари орасида ҳам Европа минтақа маданиятига қизиқиш кучайиб борди ва Робиндранатх Тҳакур, Жўржи Зайдон, Абдулла Қодирий каби миллий адабиётларнинг таниқли намояндалари онгли равишда Европа адабиёти анъаналарини ижодларида фаол ўзлаштира бошладилар. Натижада XX асрга келиб жаҳон адабиёти, жаҳон маданияти деганда биринчи навбатда Европа минтақа адабиёти ва маданияти анъаналари беихтиёр етакчилик мақомида тасаввур қилина бошланди ва бундай кайфият жуда кўп ўринларда сезилиб қолди. Айниқса, адабиёт назарияси, ундаги таъриф ва тушунчалар, ҳатто, ўзга минтақалар адабиётини тадқиқ этишда ҳам Европа минтақасида тарихан шаклланган асос йўналишлардан келиб чиқиб талқин қилинди ва «*иўролар даври*» адабиётшунослигида бу тамойил, айниқса, кучайиб кетди.

Ўзбек мумтоз адабиёти, жумладан, Алишер Навоий ижодини ўрганишда ҳам ушбу тамойил узоқ йиллар ҳукмрон бўлиб келганлиги бугунга келиб баъзи ўринларда нохуш таассурот қолдирмоқда. XX аср бошлари янги аср маърифат-парварлиги ва жадидчилик ҳаракати адабиёт соҳасида ҳам ўз даври учун муҳим ижобий ҳодиса бўлган эди. Бу даврга келиб Фитрат, Чўлпон, Айний ва бошқаларнинг меҳнатлари туфайли ўтмиш ўзбек адабиётини ўрганиш ҳам янгича заминда қаддини тиклай бошлаганди. Аммо, 1937-1938 йиллар қатағонлари ва «*социалистик реализм*» деб аталган янги пролетар адабиётнинг зўраки жорий қилинган яккаҳоқим-

лиги оқибатида ўзбек адабиёти тарихий илдизларидан деярли узилиб қолди, ўтмиш адабиёт яхши ва ёмонга, «прогрессив» ва «реакцион»га ажратилди, ҳатто Алишер Навоийнинг яхлит дунёқараши ҳам иккига бўлиб ташланди. Агарчи, 60-йилларда шоир асарларининг асл матнларини жиддий тадқиқ этиш амалга оширилиб, «Хамса» ва «Хазоинул-маоний»нинг тўлиқ матнлари босиб чиқарилган бўлса ҳам, кейинча яна қирқиш-қисқартиришлар кенг урф бўлди, «Маҳбуб ул-қулуб», «Насойим ул-муҳаббат мин шамоим ул-футувват» каби муҳим асарларнинг мукамал матнлари эса мустақилликгача эски ёзувдаги қўлёзмаларни ўқий олмайдиган кўпчилик китобхон ва ҳатто адабиёт мутахассислари нигоҳидан яширин қолди. Бундай ҳолатда, албатта бизнинг ихтиёримизда Европа адабиётшунослиги қоида ва тушунчаларидан ўзга илмий тадқиқ воситалари мавжуд бўлмаслиги тайин эди. Навоий ижодини ҳолис ўрганишга Абдуқодир Ҳайитметов, Азиз Қажумов, Алибек Рустамов каби етакчи олимларимизнинг қўшган ҳиссаси беқиёс. Айниқса, А.Ҳайитметовнинг «Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари», «Шарҳ адабиётининг ижодий методи тарихидан» китоблари, Азиз Қажумовнинг буюк мутафаккир ижодига бағишланган қатор рисоалари, А.Рустамовнинг «Навоийнинг бадиий маҳорати» каби асарларида, қатор бошқа мақола ва китобларда назарий жиҳатдан кўплаб қимматли фикрлар, мулоҳазалар ўртага ташланди.

Аммо ҳанузгача бу турли илмий манбаларда сочилиб ётган қизиқарли фикрлар бир мустақил ва уйғун тартибга келтирилган эмас. Натижада, мумтоз адабиётимизга оид илмий тадқиқотларда, кўплаб дарсликларда, олий ўқув юртларида ўқитилаётган курслар мазмунида ҳанузгача эскича ёндошув, яъни Европа минтақа адабиёти тажрибаси асосида шаклланган тушунчалар системасига кўр-кўрона боғланиб қолиш кучли даражада сезилмоқда, аниқроғи хукмрон мавқе сақлаб келмоқда. Мен Европа

адабиётшунослигининг улкан ютуқларини, унинг жаҳон адабиётини ўрганишга қўшган беқиёс ҳиссасини асло инкор қилмоқчи эмасман. Аммо, жаҳон адабиёти таркибида Европа минтақасидан ўзга улкан минтақа адабиётлари ҳам бор. Улар Европа адабиёти анъаналаридан анча-мунча, баъзан кескин фарқ қилувчи, ниҳоятда ўзига хос, бой ва гўзал анъаналар яратганлар. Масалан, Узоқ Шарқ ёки Ҳиндистон минтақа маданиятларида мустақил фалсафий мактаблари, ўзига хос театри, тасвирий санъати, бадиий адабиёти билан бирга бой фалсафий ва бадиий тафаккур тажрибасига таяниб яратилган поэтика ва адабиёт илмининг мукамал назарий системалари мавжуд. Биз ҳануз уларни жиддий ўрганишга қунт қилмаймиз.

Хитой ва Ҳинд адабиётшунослигини кўя туриб, ўзимизнинг Марказий Осиёни олайлик. Ватанимиздан етишиб чиққан машҳур қомусий алломалар IX-XIII асрларда кўп умрларини Бағдодда, Гургонда, Исфаҳонда, Ғазнада ва ўзга шаҳарларда ўтказганлар, ўша юртларда баракали ижод қилганлар. Асли қадимда Балх, Ҳирот, Астробод каби шаҳарларни ўз ичига олган Хуросон ҳамда Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Қўқон, Хўжанд каби маданият марказларига эга бўлган Мовароуннаҳр (Амударёнинг бериги қирғоғи маъносида) ўлкалари юксак маданий мавқедаги яхлит бир минтақа эди.

Масалага янада кенгроқ миқёс билан ёндошилса, яхлит минтақа маданияти маъносида илгари «Яқин ва Ўрта Шарқ» деган шартли атама остида назарда тутилган, деярли икки минг йил давомида шаклланиб келган Хуросон ва Мовароуннаҳр, Эрон ва Шимолий Ҳиндистон, Арабистон ва Шимолий Африка, маълум даврда араб Испаниясидан ҳозирги Шарқий Туркистон, Кавказ, Волгабўйлари ва Сибирнинг маълум қисмларигача ўз ичига қамраб олган улкан бир ҳудудга тегишли маънавий-руҳий ягоналик мавжуддирки, унинг асослари исломдан ҳам олдин, «Авесто» ва монийлик ғоялари тарқала бошлаган даврдаёқ юзага кела

бошлаган. Бу жараёнда агар Эрон-Ироқ худуди арабий, сурёний ва эроний элатлар маданиятини чатиштирувчи замин бўлган бўлса, Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкалари дарий-туркий ва ҳатто ҳинд элатлари маданиятларининг ўзаро бойиш ва таъсирланиш майдони бўлди. Мелодий эранинг VII—VIII асрларидан бошлаб мусулмон динининг минтақада кенг тарқалиши ушбу тарихий-маданий жараёни янада ривож олдириб юборди. Бу маданият, албатта, ўзга минтақа маданиятларининг баракали таъсиридан холи қолмади. Ҳинд, мўғул ва хитой маданиятлари унга катта таъсир кўрсатди, Византия орқали христиан ва юнон-рим маданиятининг унга таъсири исломдан анча илгари бошланди.

IX-X асрларда кенг кўлам олган таржимачилик анъанаси нафақат қадим ҳинд, сурёний, бобил ва византия маданиятлари билан мусулмон алломаларини яқиндан ошно қилди, балки қадим Юнон ва Румнинг ниҳоятда бой, ранг-баранг фалсафий, тарихий-илмий, адабий меросининг асл манбаларини ислом дунёси тафаккур оламига бевосита олиб кирди. Натижада дунё маданий тараққиётида бир буюк ҳодиса юз берди — мусулмон минтақа маданияти аталмиш янги бир маънавий-руҳий олам шаклланди. Бу оламга мансуб кўпчилик юртдошларимиз номлари китобхонга яхши таниш. Ҳозир Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний дейилса, ёш бола ҳам билади. Фақат бир нарсани таъкидлаб ўтиш лозимки, барча ўзаро қирғинлар, ноҳақ қон тўкишлар, олийзот мутаассибларнинг шафқатсиз қатағонларига қарамай, минтақамизда VIII асрдан диний мазҳаблар хилма-хиллиги, X асрдан эса ҳақиқат изловчиларнинг турли йўналишлари ва ҳурфикрлик тўлиқ маънода мавжуд бўлган ва расман тан олинган эди. Бу воқелик Муҳаммад Ғаззолий, Умар Хайём асарларида бевосита акс этган ва тарихий далиллангандир.

Бундай умумий маданий-маънавий иқлим бадиий адабиётнинг ҳар томонлама гуллаб яшнаши ва унинг назарий

муаммолари мустақил асосда пухта ишлаб чиқилишига олиб келмай қўймас эди. Ҳақиқатан VIII—XIV асрлар давомида Форобий, Ибн Сино, Насриддин Тусийларнинг бадий тафаккур ҳақида чуқур фалсафий-назарий рисола-лари яратилди, тазкирана-вислик, қофия, аруз, бадий санъатлар ҳақида алоҳида-алоҳида илм соҳалари шаклланди ва ривож олди. Абу Нувос, Мутанаббий, Ал-Мааррий сингари араб, Рудакий, Унсурий, Фирдавсий, Санойи каби форс, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Носируддин Рабғузий сингари турк тилли шоир ва адиблар дунёга шуҳрат таратдилар.

Алишер Навоий нафақат ушбу буюк маданий меросни мукаммал ўзлаштирди, балки уни ўзининг ҳам бадий ижодида, ҳам назарий умумлашмаларида янада юқори босқичга кўтарди, яхлит такомилга етказди, мутлақ янгича бадий-фалсафий дунёқарашни шакллантиришга муваффақ бўлди. Бунда у бевосита Аттор, Румий, Ироқий, Насимийлар фалсафий поэзиясидан кўмак олди, Низомий, Амир Хусрав, Лутфийлар асос солган анъаналарга таянди, устоди ва пири Абдурахмон Жомий унга ҳам раҳнамо, ҳам сафдош, ҳам кўмакчи бўлди. Навоийнинг назарий мероси ўрганилмаган, деб бўлмайди. Мисолларни юқорида тилга олдик. Аммо бу назарий қарашларни унинг ўз ижодига, салаф ва халафлари ижодига татбиқ этишга жиддий уриниш деярли бўлмади. Бизнинг миллий маданиятимиз яқин ўтмишда табиий минтақа доирасидан сунъий равишда узиб олинди. Натижада Европа минтақа маданияти анъаналарини «жаҳон маданияти» деб, ўз минтақа маданиятимиз анъаналарини, нари борса, маҳаллий-миллий чегаралардаги маданият унсурлари, деб қарашга одатландик. Миллий маданиятни жаҳон маданияти даражасига кўтариш, унга эш қилишни нотўғри тушундик. Бугун энди биз учун ўз минтақа маданиятимизни чуқур ўзлаштириб ва мустақил заминда ривожлантирибгина асл маънода жаҳон маданиятига эш бўла бошлашимиз мумкинлигини аста-секин тушуниб етмоқ-

дамиз. Бундай қараш мутлақо бир минтақа маданиятини бошқасига қарши қўйиш ёки бири чегарасида иккинчисини ижодий ўзлаштиришдан тийилиш маъноларини билдирмайди, албатта. Жаҳон халқларидан ким қаерда арзигулик бир натижага эришган бўлса, уни таҳсин қилмоқ, ўрганмоқ, ўзлаштирмоқ лозим. Аммо ўзлигини унутиш ўзгани тўғри тушунишга йўл очмайди. Аксинча илмда бир ёқламаликни келтириб чиқаради.

Навоийшунослик илмининг устоз алломаларидан профессор А.Ҳайитметов юқорида номи тилга олинган илк рисоласида Навоий адабий танқидий меросини таҳлил этар экан, улуғ мутафаккирнинг форсий ва туркий тилли шоирлар ҳақида мулоҳазаларини умумлаштириб ёзган эди: «У (Навоий) бу шоирларнинг ижодий методларини асосан икки турга — ҳақиқат тариқи ва мажоз тариқига ажратади». Дарҳақиқат, олим бу ўринда Яқин ва Ўрта Шарқ мумтоз адабиётини ўрганиш учун ниҳоятда муҳим бўлган фикрга диққатни жалб этган. «Метод» тушунчаси «англаб етиш (ва етказиш) йўли, йўналиши» маъносида юнон тилидан араб тилига «тариқ» сўзи билан таржима этилади. Ўтмишда, масалан, тасаввуф анъанасида «тариқат» шаклида бу тушунча фалсафий маънода кенг қўлланилган. Алишер Навоий асарларида эса ушбу атама бадиий ижод тариқи маъносида аниқ таърифланиб, илмий тушунча даражасига кўтарилди. Европа адабиётшунослиги анъанасига нисбатан 5 аср илгари рўй берган бу салмоқли илмий кашфиётнинг тўғри таъкидланиши навоийшуноснинг катта ютуғи эди. Аммо афсусланарли жойи шундаки, давр тақозоси билан кейинги тадқиқотларда шоирнинг ижод тариқи гоҳо «прогрессив анъанавий романтизм», гоҳо «реализм» деб талқин этилди ва Навоийнинг ўз таъкидлари етарли эътибор топмади. Бунга, бир жиҳатдан, ўша даврларда маънавий ҳаётимизнинг барча жабҳаларига чангал урган мафкуравий тазйиқ бевосита сабаб бўлса, иккинчи жиҳатдан, умуман миллий маънавиятимиз такомилнинг изчил ўрганиш

имконияти чекланганлиги ҳам таъсир кўрсатди. Ҳар ҳолда «романтизм» XVIII аср охири – XIX аср бошларида муайян тарихий шароитда Европа адабиётида шаклланган адабий ҳодиса эди. Бу муайян тарихий-адабий тушунчани XV аср Шарқ адабиёти намояндалари ижодига нисбатан қўллаш фақат масалани чалкаштиришга олиб келарди. Ўша давр Европа олимлари таъкидлаб ўтишганидек, «романтизм» методи XVIII аср Буюк француз инқилоби натижаларининг давр ижодкор зиёлилари тафаккурига таъсири билан боғлиқ бўлиб, нафақат адабиёт, балки иқтисод илмида ҳам, фалсафий қарашларда ҳам ўз аксини топган ва яхлит бир маънавий-ижодий муҳит ҳосиласи сифатида юз кўрсатган эди.

Алишер Навоий ижод этган ва унинг дунёқараши шаклланган тарихий-минтақавий муҳит эса буткул ўзгача асосларга таянгани маълум. Бадиий ижод тарихи шоир ё адибнинг ўзи маълум даражада тушуниб туриб риоя қилган бадиий тадқиқ йўлини англатади. А.Ҳайитметовнинг илк тадқиқотларида ўз вақтида «мажоз йўли билан асар ёзган шоирлар реал ҳаётга яқинроқ эдилар» деб таъкидланган, «Навоий ҳам ўз ижодий йўлини шу мажозий йўлга мансуб, деб атаган ва онгли равишда тобора унинг ичига кириб борган эди» деб билдирилган ниҳоятда тўғри фикрлар кейинги ишларда изчил ривожлантирилмади. Олимнинг «Шарқ адабиёти ижодий методи тарихидан» китобида Шарқ адабиёт назариясига оид ниҳоятда бой ва диққатга сазовор фактик материаллар мавжудлиги баробарида, муаллифнинг юқорида қайд этилган мулоҳазаларига моҳиятан зид хулосалар келтирилди. «Тасаввуф ва мажоз» бобида Навоий ҳамиша чуқур эҳтиром билан ёд этган Фаридиддин Аттор, Жалолоддин Румий сингари «ҳақиқат тариқининг суҳанварлари» ижодига муайян даражада беписандлик билан ёндошилиб, улар дунёқараши «асос эътибори билан ниҳоятда реакцион» эди, деб баҳоланганлигини давр талаби билан боғлаш мумкин, аммо бутун учун ҳам муҳим бўлган назарий чалкашлик шундаки,

бу китобда «мажоз» тушунчаси тўлиғича «аллегория» маъносида талқин қилинган сабабли китобни ўқиган кишида Яссавий ва Боқирғонийлар «*ҳақиқат тариқи*га» (суфизм ғояларини тўғридан-тўғри – аллегориясиз - баён қилувчилар сифатида), Аттор ва Румийлар эса «*мажоз тариқи*»га (ўз асарларида ирфоний ғояларни мажозий тасвирларга таянган ҳолда куйловчилар сифатида) мансуб бўлиб қолгандек таассурот туғилади.

Албатта, бугунги хурлик замонида илгари ёзилган асарларни танқид қилиш осон. Аммо, эски ақидалар, янглиш назарларни қайта кўриб чиқмасдан маънавий ҳаётда, жумладан адабиётшунослик илмида, янгиланишга, янги уфқлар сари интилишга эришиб бўлмаслигини ҳаёт кўп марта тасдиқламоқда. Ҳатто, Азиз Қаюмовнинг «*Садди Искандарий*» ҳақида 70-йиллардаёқ билдирган мутлақо янги мулоҳазалари, Алибек Рустамовнинг Навоий дунёқараши ҳақидаги жиддий фикрлари ҳалигача кўпчилик назаридан четда қолмоқда. Ваҳоланки, уларни янги дарсликлар ва оммабоп нашрлар мағзига сингдирилиши бугунги кун заруратидир.

Навоийдаги «*мажоз тариқи*» ниҳоятда теран фалсафий ва адабий-назарий тушунча. Уни тўғри талқин этиш учун «*мажоз*» тушунчасининг мазмуний миқёси Европа адабиёт-шунослигидаги «*аллегория*» термини маъно доираси билан чекланмаслигини ҳис этмоқ лозим. Бунинг учун эса минтақа маданияти мазмуний такомилли ҳақида ҳар тарафлама маълумот ҳосил қилиш талаб этилади. Масалан, тасаввуф шеърляти намояндаларининг «*мажоз*» тушунчаси ҳақидаги тасаввурлари «*мажоз тариқи*» намояндаларининг мустақил тасаввурларидан моҳиятан фарқ қилишига жиддий эътибор қаратиш лозим. **Мажоз** – тасаввуф поэзиясида аллегория, Навоий талқинида эса **метафора**дир. «*Аллегория*» — бир моҳиятни бошқа бир суратда ифодалаш бўлса, «*метафора*» бир йўла бир неча маъно товланишига эга бўлган мураккаб моҳиятни англата билишдир. Аттор ва Румий асарларидаги

мажозий ривоят ва ҳикматлар Низомий, Деҳлавий, Навоий эпик шеъриятидаги «мажоз тариқи» тасвир принциплари билан ўз вазифаларига кўра бошқа-бошқа моҳиятлардир. Аттор «мажоз» тушунчасини дунёқараш системасидаги унсур сифатида бир маънода ва тасвир принципи сифатида бошқа маънода тасаввур қилади. Навоий эса «мажоз тариқи» тушунчасини ҳам дунёни англаб етишнинг алоҳида бадий-фалсафий йўли, ҳам бадий тасвир принципи маъноларида бир йўла уйғун яхлитликда тушунади ва «мажоз» тушунчаси мазмун-мундарижасини мутлақо янги талқин қилади. Мутафаккир адиб салафлари Низомий, Саъдий ва Ҳофизларга таяниб, бадий-фалсафий тафаккур такомилида буюк бурилиш ясади ва кейинги авлодларга бу йўналишда буткул янги уфқлар очиб берди. Бадий-фалсафий тафаккур такомилнинг ушбу янги босқичида нафақат туркий Бобур, Фузулий, Андалиб сингари шоир ва адиблар, балки Соиб Табризий, Мирзо Бедил, Асадулло Ғолиб каби форсийзабон ва ҳатто Кабир сингари ҳиндузабон шоирлар ҳам янада янги ютуқларга эришдилар, инсон руҳий такомилни таъмин этиб бордилар. Бугун энди «Ҳамса» дostonларини афсона даражасида талқин этиш билан ҳам, ахлоқий ва ирфоний талқинлар билан ҳам қониқиш даври ўтди. Халқ бундан юқорироғини англашга қодир эмас, деб тасаввур қилиш учун ҳам асос қолгани йўқ. Оллоҳга шукроналар бўлсинки, бугун халқимиз Куръони карим ва Ҳадиси шарифларнинг ўзбек тилидаги таржимаси билан эркин танишиш имконига эга. Миллий маънавиятимизнинг энг қадим илдизларидан бошлаб, жаҳон адабиётининг мумтоз намуналаригача ишқибозлар қўлига эркин етиб бормоқда. Ҳар бир шахс ўзлигини борган сари теранроқ англаб бориш имкониятлари кундан-кун кенгаймоқда.

Воқелик мураккаб. Унинг диний ва дунёвий мазмуни, фалсафий ва бадий талқини мавжуд. Бир тимсолда буларнинг барчасига бир йўла ишора қилиш ўртача салоҳиятли одми шоирнинг қўлидан келадиган юмуш эмас.

Бунинг учун даҳо кудрати лозим. Навоийнинг шеърий салоҳияти шу юкни зўриқиш билмай кўтара оладиган кувватга молик эди. Шу сабаб у «*Низомий панжасига панжа урмоқ*»қа журъат этди. Буюк салафи бошлаган тамойилни такомилга етказди. Шу билан ҳақиқий фалсафий теранликда воқеликни мустақил тақлил эта олувчи бадиий ижод тариқини Европадан бир неча аср олдин кашф қилди. Биз бу ижод тариқи нима эканини пухта англаб ета олмасак, нафақат ўз адабиётимиз, балки Арабистон ва Туркия, Ҳинд ва Эрон адабиётини ҳам, маданиятини ҳам мукаммал идрок эта олмаймиз. Миллий маънавиятимиз такомил даражасини бугунги кун талабига мувофиқ тарзда идрок этиш ва бундан тўғри хулосалар чиқара билиш учун Алишер Навоий бадиий оламини жиддий ва чуқур ўрганиш, айниқса, ундаги «*Ҳақиқат*» ва «*мажоз*» тимсолларини теран тасаввур этмак лозим. Шунда ўзимизга ҳам, ўзгаларга ҳам нафимиз кўпроқ тегади, саъй-ҳаракатларимиз янада баракалироқ бўлади.

Ҳақиқат асрорининг ганжинаси
(*Алишер Навоийнинг ижтимоий тоифалар*
хусусидаги қарашлари)

Қадим кўлэмалардан бирида шундай дейилади: «*Агар сендан сўрасаларки, илм нима, унинг ибтидоси ва интиҳоси қандай белгиланади? Жавоб бергил-ки, илмнинг ибтидоси ҳақни танишдир ва интиҳоси ҳақ йўлида амал қилишдир*». Ҳақни таниш учун эса инсон аввало ўз-ўзини англаб етиши керак. Бу борада адабиёт ажойиб кўзгудир. Буюк аждодларимизнинг маънавий мероси шу сабабдан туганмас хазина ҳисобланади. Уларда нафақат бир инсон, балки бутун инсоният ўтмиши, бугуни ва келажаги яхлит намоён бўлади. Алишер Навоийнинг «*Лисон-ут-тайр*», «*Маҳбуб ул-қулуб*» асарларига мурожаат қилсак, бунга яққол ишонч ҳосил қиламиз.

Навойи нигоҳида деҳқон ва дарвеш

Инсон яратувчидир, деймиз. Албатта, инсоннинг яратувчилиги нисбий, нотўқис ва иккиламчилик хусусиятларига эга. Шу билан бирга бу фазилат чексиз такомиллашиб бориш тамойилидан ҳам фориғ эмас. Инсоннинг яратувчилиги икки йўналишда зоҳир бўлади – бири инсонлар эҳтиёжи учун зарур моддий неъматлар ҳосил қилиш, иккинчиси – инсонлар қалбига маънавий зиё таратиш, уларни боқий дунё билан туташув ҳосил қилишига кўмаклашиш. Ҳар икки яратувчилик фаолияти ҳам Аллоҳ инояти билан амалга ошади, аммо бу йўлда инсонларнинг ўзлари бир-бирига восита этиб қўйилгандирлар.

Бизнинг назаримизда, «Маҳбуб-ул-қулуб»нинг бош ва суюкли қаҳрамонлари шоҳ ва султонлар, мунажжим ва воизлар эмас, балки деҳқон ва дарвешдир: *«Деҳқон-ки, дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар...»* Дунёга дил кўзи билак қарашни ўрганган шоир деҳқонни Одам атога, ўзгаларни унинг қарамоғидаги фарзандларга ўхшатади, оламнинг ободлигини деҳқон меҳнатидан деб ҳисоблайди. Табиатдаги жуда кўп жонзотлар ҳам деҳқон меҳнати самараларидан баҳраманд бўладилэр. Демак, шоир таъкидича, деҳқон жамиятда асосий яратувчи кучдир. У инсонлар ва табиат орасидаги мувозанатни сақлайди.

Қадим аждодларимиз назарида муқаддас китоб саналган «Авесто»да замин аёлга қиёс этилади, уни эркалаш, парвариш этиш улуғ ва муқаддас юмуш сифатида деҳқон зиммасига юкланади. Аждодларимиз ўзлигини танигандан бошлаб ер, сув ва оловни улуғлаганлар ва дастлабки иккисини пок сақлаш, эзгу ниятларда истифода этиш деҳқон учун ҳам ҳуқуқ, ҳам масъулият саналган.

Мутафаккир адиб жамиятдаги яна бир тоифага – дарвешларга ҳам алоҳида меҳр кўрганган. Афсуски, Навойи асарларидаги айрим мафкурачиларга маъқул келмаган жиҳатлар кўплаб нашрлардан аёвсиз қирқиб ташланарди. Жумладан, «Дарвешлар зикрида» деб номланган 1-қисмнинг 40-

фасли ҳам биз тилга олган асар оммавий нашридан «*тушиб*» қолган. Ҳолбуки, Навоий бу тоифа мисолида ҳақиқий зиёли образини яратади. Ҳақиқий зиёли, яъни, дарвеш элга фақат маърифат, илм нурини тарқатиш билан кифояланмайди, инсонлар дилига поклик, меҳр-оқибат, эзгуликка интиқлик, ўз-ўзини англаш туйғуларини сингдиради: «*Ичи таши билан мувофиқ, балки оригроқ (покроқ), ботини зоҳир била мусови (тенг мувозанатда), балки ёругроқ...*» Албатта, моддий ва маънавий қиёфа доим мутаносиб бўлавермайди: «*Дарвеш тўни йиртуқ, андоқ турурким, ганж (хазина) макони бузуқ*».

Форобий, Беруний, Ибн Синолар ҳукмдорни файласуф бўлишга даъват қилган бўлсалар, Навоий ўз асарларида Ҳусайн Бойқарони «*дарвеш-шоҳ*» бўлишга ундаган. Ўша замонда дарвешлар деганда кўпроқ сўфийлар, тасаввуф аҳли тушунилган. Уларнинг яратувчилиги, аввало руҳий огоҳлик, маънавий поклик тимсолларини ўзликларида жонли тажас-сум этишлари билан боғлиқ бўлган. Шу боис улар — маъно (яъни, Ҳақ моҳиятидан огоҳликка интилиш) ва сафо (покликка, маъкавий қусурларни енгиб ўтишга жаҳд қилиш) аҳли сифатида улуғланганлар. Алишер Навоийнинг асл дарвешлар — маъно ва сафо, зиё ва ишқ аҳли ҳақидаги мукамал китоби «*Насоимул-муҳаббат мин шамоимул-футувват*»дир. Унинг унинг тўлиқ нашри фақат мустақиллик туфайли дунё юзини кўрди.

Дехқон ва зиёлидан ташқари яна икки асосий ижтимоий тоифа мавжуд бўлиб, улар ҳам жамият учун зарурийдир. Бири — барча ижтимоий соҳалардаги ташкил этувчилар, иккинчиси - косиб-хунармандлар, яъни саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилардир. Ташкил этувчилар гуруҳи ўз табиатига кўра, то қадим дунёдаги қабила бошлиғидан тортиб, ўрта асрлардаги шоҳ ва султонлар, Янги даврдаги тадбиркорлар тоифасигача кўпинча ҳукмронлик мавқеини эгаллаб келганлар. Навоий бу табақа вакилларини биринчи бўлиб таърифлайди: султонлар, беклар, ноиблар, вазирлар, садрлар, шайхулисом ва қозилар, лашкарбоши ва ясовуллар...

Буларнинг аксарияти мутафаккир шоирнинг аччиқ гина-ларига сазовор бўлади. Уларсиз жамият тўқис эмас, аммо уларнинг «*ташкил этиш*» усуллари давр тақозоси ва ҳукмронликнинг мураккаб ботиний қонуниятлари таъсирида ўта жоҳил ва аёвсиз шаклларда намоён бўлар ва шу сабабли Навоий сингари орифлар ва меҳр аҳли дилида изтироблар уйғотар эди.

Адиб асарида ўша даврдаги «*бозор косиблари*» ва ўзга ҳунар аҳлини ҳам аямайди. «*Бозорда савдогар косиб — тенгрига хоин ва ваъдага козиб (ёлгончи). Бирга арзирни юзга сотмоқдин аларга минг мубоҳот, мингга тегарни юзга олмоқдин аларга йўқ зарра уёт. Ростлиқ била савдо аларга зиёнкорлиқ ва ваъдага вафо аларга бадкирдорлиқ...*» Кўриниб турибдики, Навоий косибни бозорда, иқтисодий муомалада тасвир этмоқда. Бу ерда у хусусий мулкчи сифатида, савдогардан, сармойасини кўпайтириш ғамида юрган тижоратчидан ақидада фарқи йўқдир. Ҳунар аҳлининг деҳқондан фарқи — у яратувчи сифатида она-табиатдан узилиб қолганлигидир.

У табиат билан эмас, бозор билан боғлиқ, бозорда ҳамма нарса нисбий, ё сен алдайсан, ё сени алдайдилар. Деҳқон эса табиат билан мулоқотда, табиатни алдаб бўлмайди, охир-оқибат ўзинг алданиб қоласан. Бу билимни деҳқон ва чорвадор минг йиллик амалий тажрибаси билан чуқур ўзлаштирган.

Яратувчи косиб, ҳунар аҳли ўз пухга маънавий асосини ишлаб чиқмаган, инсонлик моҳиятини англаб етмаган бўлса, оддий бозор товламачиси даражасига тушиб қолиши ёки хонавайрон бўлиши ҳеч гап эмас. Сабаби — инсон табиати ҳам барча воқелик ҳодисалари сингари ўз ички зиддиятига эгадир. У бир тарафдан ҳайвонот оламига, иккинчи томондан Ҳаққа, борлиқнинг маънавий моҳиятига туташдир. «*Лисон ут— тайр*»да таъкидланишича, инсон жисмида тўрт бир-бирига зид моддий унсур бирлашган, дили эса ҳақиқат асрорининг ганжинасидир. Ҳайвонларнинг ҳар қандай

тоифаси, аввало, қориннинг қули, қолаверса, ўз наслидан авлод қолдириш вазифасини, табиат буюрган вазифани бажарадилар, яна бир-бирларига емиш бўладилар. Инсонда ҳам ҳайвонларда бўлган барча табиий эҳтиёжлар мавжуд. Агар инсон ўз ақлини маърифат зиёси билан ёритмаса, яратувчилик вазифасини адо этишга онгли муносабатда бўлиб, астойдил шуғуланмаса, дилида ўзгаларга меҳр-шафқат туйғуси ёлқинланмаса, у икки оёқли маҳлуқ — қориннинг қули бўлиб қолаберади.

Инсонга ақл Ҳақни таниш учун берилган. Агар ақл вазифасидан адашса, дорилик учун мўлжалланган жавҳардан заҳар сифатида фойдаланиш каби ҳолат вужудга келади. Заҳар вазифасини бажара бошлаган ақл қудрати бутун инсониятни заҳарлашга қодирдир. Ўтмиш «*лисон-ул-гайб*» эгаларининг асосий фаолияти мазмуни ушбу фалокатиинг олдини олишга қаратилган эди.

“Аҳли футува”

Шўролар даврида 70 йил давомида материализм ва атеизм тарғибotchилари изчиллик билан аждодлар меросидан ҳам моддиятпарастлик ва даҳрийлик унсурларини қидириб келишди. Мўлжалларига биров мувофиқ келадиганга ўхшаб туюлган фикр ё жумла топилса, уни ҳар томонлама кўз-кўз қилинди. Борди-ю, аксинча бўлса, ҳукмрон мафкурага мос келмай қолган бундай жумла ва боблар оммавий нашрлардан тушириб қолдирилди, мураккаб ўринлар эса кўриб-кўрмасликка олиб айланиб ўтилди.

Энди ота-боболар эътиқодига қайтиш, уларни замонавий кўз билан тушуниб етиш жараёни борган сари кенг тус олиб бораётир. Дастлабки йилларда бу соҳада баъзан муаммога енгил-елпи ёндошиб, буюк аждодларимиз асарларидаги динга алоқадор ўринларини бўрттириб кўрсатиш, «*Мана, фалончи ҳам эътиқодли мусулмон бўлган, Аллоҳга муножот этган*», деб таъкидлаш ҳаракатлари ҳам авж олганлиги бор

гап. Тасаввуфни улуғлаш, барча ўтмиш алломаларимизнинг мутасаввуф эканлигини таъкидлашга уриниш ҳам ушбу жараённинг узвий қисми бўлди. Ҳар ишда меёр тузук. Инсон табиати фақат руҳий дунёдан иборат бўлмагани сабабли, у агар тўлиқ моддий дунё эҳтиёжларини рад этса, ё бу фоний дунёни тарк этмоғи, ё иккиюзламачиликни, яъни риёкорликни касб этмоғи лозим. Аҳли футувва ушбу зиддиятни енгиб ўта олган жамоадир. Футувва маънавиятини ўзлаштирган киши амалда ижтимоий фаол ва руҳиятда дарвешдир. Унинг ахлоқий жиҳатдан сифати — жавонмардлик, яъни саҳоватлилик, олийҳимматлик, камтаринлик, тўғрисиўзлик, мардлик каби хислатларнинг узвий яхлитликда намоён бўлишидир. «*Бу гуруҳ меҳнат билан топган нонини бойлик деб билгай*», деб ёзади Унсуралмаолий Кайковус. Алишер Навоийнинг «*Насойим ул-муҳаббат мин шамоимул-футувват*» асарида тилга олинган машойиҳ ва авлиёларнинг ҳаёт тарзидаги асосий хусусиятлардан энг аввали уларнинг ҳар бири бир касб билан машғул бўлиб ҳалол меҳнатлари ҳисобига рўзғор тебратишларидир: Абу Саид Харроз — этикдўз, Муҳаммад Саккок — пичоқчи, Абу Ҳафз Ҳаддод — темирчи, Абулаббос Омийий — қассоб, Иброҳим Ожирий — ғишт қуювчи, яна бирлари ҳаммол, бошқалари нажжор, ҳеч бўлмаса, ўтин ташувчи ва ҳоказо.

· Хунар аҳлининг икки қиёфаси бор: бири жамият учун зарур ашёни яратишда намоён бўлса, иккинчиси бозорда, ясаган буюмини пуллашда кўринади. Агар косибнинг яратувчилиги фақат моддий эҳтиёжини қондириш учун заруратан ижро этилса ва у ўз инсонлик моҳиятини, бинобарин, Ҳақни англаб етмаган бўлса, уни бозор фойда излашга ўргатади, олибсотарликка, ўзгаларнинг соддалиги ва ҳалоллигидан фойдалакиб имкон борича ўз ўчоғига кул тортишга одатлантиради. Бозор муносабатлари ҳукмронлиги — инсониятнинг камолот сари интилишида бир босқич, жамиятни ташкил этишда ҳарбий ва сиёсий зўрлик ишлатиш усулидан иқтисодий тазйиқ йўлига ўтиш, холос. Бозор ҳар бир инсонни

хушёрликка, фурсатни беҳуда ўтказмасликка ўргатади. Аммо бозор корчалонларининг танҳо ҳукмронлиги инсониятни разолатдан қутқармайди, табиатни эса ҳалокат сари элтади. Бунини унутмаслигимиз керак. Футувва ахлоқи эса яратувчилик меҳнатини руҳий камолот билан уйғунлаштиришни мақсад қилиб қўйган эди. Меҳнатсиз, яратувчиликсиз руҳий камолот насиб эмасдир ва руҳий камолотга интилишсиз, Ҳақни танимай туриб, Инсонликка даъво ўринсиздир.

Савдогарлик касбми?

Навоий ҳақиқий савдогарни (*“тижорат аҳли”*ни) олибсотарлардан фарқ қилади. Савдогар ҳалол ризқ топаман деб узоқ, машаққатли йўлларни босади, яъни у инсон жамоалари аро иқтисодий муносабатларнинг ташкилотчисидир. Бир юртдаги маълум ашёларнинг ортиқча серобгарчилиги ва қадрсизлиги олдини олиб, ўзга юртдаги тақчиллик, камёбгарчиликка барҳам беради, иқтисодий мувоzanатни таъминлайди. Бу касбнинг ўзига яраша қийинчиликлари ва завқлари бор. Аммо *“тожир бошида бирни юз қилиш савдоси ва бўзни шойига айлантириш таманноси”* бор. Шаҳар олибсотарларида эса ушбу хирс буткул инсоф ўрнини эгаллаб олган бўлади. Демак, хунарманд яратувчилигини унутса ва савдогар вазифасини адо қилмаса, ҳар иккиси ҳам бозор товламачисига айланади. Янги даврга келиб хунарманд ва савдогар янги жиҳатлар касб этди: тадбиркор билан ёлланма ишчига айланди. Ишни ташкил этиш сармоя эгасининг вазифаси, тайёр иш қуролларида тайёр хомашёни қайта ишлаш ишчининг вазифаси бўлиб қолди. Албатта, собиқ савдогар *«бирни минг қилиш»* кайфиятини сақлаб қолди ва ишчига оз ҳақ бериб, ўзи кўп фойда олиш ҳаракатида бўлди. Ишчилар ҳам аста-секин ўз ҳақларини таниб, бирлаша бошладилар ва сармоя эгаси билан кураш усулларини ишлаб чиқдилар.

Йўқсиллар ва истибдод

Марксистлар ўзларидан олдин ўтган барча инсонларни, улар қанчалик улуғ бўлмасин, барибир дунёқараши чекланган деб ҳисоблаб келдилар. Шўролар даврида ўтмиш

алломаларнинг бутун “хизмати” келажакда яратилажак “диалектик материализм” назариясига қанчалик мувофиқ фикр юритганликлари билан белгиланди. Агар номувофиқ бўлса, демак, “реакцион”. Улар назарида, ўтмишнинг энг “прогрессив” алломалари ҳам, айниқса Шарқдан бўлса, “синфлар курашининг” моҳиятига етиб бормаган. Жумладан, “социалистик реализм” назариётчилари Алишер Навоий тафаккурини ҳам бу қусурдан холи эмас, деб ҳисоблашган.

Алишер Навоий даврида том маънодаги ёлланма ишчилар синфи мавжуд бўлмаган. Албатта, бу шоирнинг “айби” эмас. Аммо шоирнинг ижтимоий адолатни маънавий баркамоллик билан боғлаб тушуниши марксист назариётчилар томонидан унинг дунёқарашидаги ноқислик сифатида талқин қилинди. “Адолатли” жамиятни инқилобий йўл билан барпо этиш тарафдори бўлган марксистлар ишчилар синфини ҳақиқий инқилобий куч деб эълон қилдилар¹. Улар фикрича, пролетариатнинг илғорлиги унинг инқилобийлиги билан, бу эса ўз навбатида унинг хусусий мулк эгаси эмаслиги билан белгиланар эди².

Пролетар диктатураси (“йўқсиллар истибдоди”) зўрликка зўрлик билан жавоб берувчи куч сифатида пайдо бўлди. Йўқсиллар манфаатини инқилобий асосда ҳал қилишни режалаштирган назариётчилар янги жамият барпо этиш йўлидаги асосий тўсиқ эзувчилар синфи ва хусусий мулк муносабатлари деб билдилар ва хусусий мулкчиликнинг бекор қилиниши барча мушкулни ҳал қилади, деб

¹ Аслида инқилобчилик, мавжуд тузумни зўрлик билан йўқ қилиш кайфияти ишчилар синфига эмас, маргинал, яъни аросатда қолган тоифаларга хосдир. Масалан, хусусий мулкчи бўлган деҳқон ёки ҳунарманд ўз мустақил даромад манбаи бўлган хусусий мулкидан муайян сабабларга кўра ажралиб қолса, то бирор ишнинг бошини ушлаб, ўз моддий аҳволини мўътадил ҳолатга тушуриб олгунча ана шундай аросат аҳволда бўлади. Бу аҳвол қанча узоқ давом этса, унинг ижтимоий норозилик кайфияти шунча кескинлашиб боради. Аммо муайян касб эгаси бўлган ёлланма ишчи аниқ ва доний иш ўрни ва кун кечирिशга етарли маош билан таъминланган бўлса, у ҳар қандай инқилобга қарши бўлади.

² “Пролетариату нечего терять кроме своих цепей” (Йўқсилнинг кишанларидан ўзга йўқотадиган нарсаси йўқ).

хулоса қилдилар. Бу кайфиятни ўтган аср бошларида яшаган рус адиби Андрей Платонов «Чевенгур» коммунаси аъзоларининг қарашлари тимсолида равшан кўрсатиб берган эди. Уларнинг йўлбошчиси Чепурний йўқсиллар «*адолатли*» жамоаси асосий хусусиятини аниқ ифодалайди: «*Чевенгур мулк йиғмайди, у мулкни йўқ қилади*». Бу комунна аъзоларининг таянч ғояси: «*Йўқсиллар бошқа синфларсиз ёлғиз яшаса, коммунизм ўз-ўзидан пайдо бўлади*». Бу жуда ҳам хавфли ҳаёлпарастлик эди, шунинг учун Платонов сингари софдил ва андишали санъаткорлар уни алоҳида бўрттириб акс эттирдилар. Афсуски, уларга кулоқ соладиган одам бўлмади. Сталин диктатураси пролетар диктатурасининг қонуний ҳосиласи эди, биз бутун бир ижтимоий гуруҳ хатосини бир ёки бир неча шахс бўйнига юклашимиз асло инсофдан ҳам, адолатдан ҳам эмас ва бу ўтмиш тажрибасидан тўғри хулосалар чиқаришимизга ёрдам бермайди. В. И. Ленин йўл кўйилган хатони вақтида сезиб қолиб ярим-чала тузатишга ҳаракат қилган бўлса ҳам, кўпчилик большевик арбоблар зўрликни ва бутун жамиятни пролетарлаштиришни янги жамият куришнинг ўзак омиллари ҳисобладилар.

Ўз даври «*пролетар инқилоби*» назариётчиларидан бўлган Н.И.Бухарин ёзади: «*Пролетарча мажбур қилиш (пролетарское принуждение) ўзининг барча шаклларида – отиб ташлашлардан тортиб мажбурий меҳнатгача (трудовая повинность), қанчалик ақлга хилоф кўринмасин, барибир капитализм даврида шаклланган инсон ашёсидан (человеческий материал) коммунистик инсониятни барпо этишнинг асл усулидир*». Бир пайтлар Сталинга Бухаринни қарама-қарши кўймоқчи бўлинди. Балки, уларнинг бири маккорроқ ва иккинчиси самимийроқ бўлгандир ва шу сабабдан жабр кўргандир. Аммо йўналиш ўз асосида бир хил эди, буни тан олмоқ керак.

70 йил давомида ишчининг меҳнаткаш ва яратувчи эканлиги, уюшган ва жанговар синф эканини таъкидлаб келинди. Дехқонга ҳам, зиёлига ҳам ишчини ўрناق қилиб

кўрсатилди. Бу билан ҳам чекланмай миллионлаб деҳқонларни совхоз, яъни давлат хўжалиги ишчиларига айлантирилди. Барча зиёлиларни давлат хизматчисига, умумдавлат машинасининг мурувати ва ғилдиракчаларига айлантирилди. 30-йиллардаги зўраки коллективлаштириш деҳқонларни пролетар давлатининг коллектив қарамлиги асоратига солди. Шундан сўнг ялпи пролетарлаштирилган жамият “социализм” деб эълон қилинди, барча «шаккоқлар» ёки шундай гумон қилинганлар, том маънода қириб ташланди. Аслида эса “ижтимоий адолат” тимсоли ҳисобланган собиқ шўролар давлати инсоннинг энг оддий ҳуқуқи — ўзини ва оиласини иқтисодий жиҳатдан мустақил таъминлай олиш имконини берувчи хусусий мулк ҳуқуқини қонун йўли билан ялпи тақиқлаб, дунёдаги энг қақшатғич ва ғайри инсоний истибдодни 70 йил зўравонлик билан ушлаб турган эди.

Бундай тузумда ишчининг ихтиёри ўзида эмас. Мажбуран пролетарлаштирилган барча мамлакатларда шароит шундай бўлган. Давлат хизматчилари ҳам шу аҳволда бўлган, у ҳам юқоридан туширилган буйруқни бажарган. Бундай вазиятда ким агар виждони буюрганидек иш олиб бормоқчи бўлса, ютқизган, чунки бу тузумда маош виждон ўлчовлари асосида тўланмайди. Ишчига ҳам унинг онг даражасига қараб эмас, нечта милтиқ ёки бомба ясаганига қараб ҳақ тўланади. Энди давлат хизматчиси, ижодкор зиёли, деҳқон — барчаси ягона пролетар идеологияси, ягона пролетар сиёсати, ягона пролетар иқтисодий системасига бўйсунуши зарурий ва мажбурий бўлган жамиятни ўзингиз тасаввур қилиб кўраверинг.

Ўша даврда коммунистик партия ишчилар, деҳқонлар ва зиёлилар манфаатини ҳимоя қилади, деб ёзиларди. Аслида ўша давр жамиятидаги адолатсизликнинг ягона сабаби — ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий, ҳам мафкуравий соҳаларда пролетариатнинг “сиёсий шғори” (“авангарди”) деб эълон қилинган коммунистик партиянинг яққаҳоқимлиги, аёвсиз истибдоди эмасмиди? Албатта, ишчилар —

меҳнаткаш синф, шу сабабли унинг илғори бошқа меҳнаткаш гуруҳлар манфаатини ҳам маълум даражада, яъни йўқсил ёлланма меҳнатчилар манфаатига мос келган ҳолларда ифодаланиши, ҳимоя қилиши тасаввур қилинади. Мос келмаган ўринларда-чи? Шўролар тарихи деҳқонлар ва зиёлилар манфаати ҳар доим камситилиб ва чекланиб келганлигининг 70 йиллик машъум йилномасидир. «Коллективлаштириш»да неча миллионлаб деҳқон очликдан ўлди, хонавайрон бўлди, чунки улар ёлланма ишчи эмас, хусусий мулкчи эдилар. 1917 йилдан 1991 йилгача неча минг зиё аҳли отилди, қамоқ ва сургунларда умри хазон бўлди, юз минглаб фидойи инсонлар ватангадо бўлдилар, қолганлари шафқатсиз тузумнинг мажбурий маддоҳларига айлантирилди.

Боболар васияти

Хуллас, миллатлар йўқ бўлмаганидек, турли ижтимоий тоифалар ҳам йўқ бўлмас экан. Уларни расман бекор қилиш мумкин, тақиқлаш мумкин, қириб ташлаш мумкин. Аммо улар бошқача бир қиёфада яна пайдо бўлаверади, фақат беҳуда қурбонлар кўпаяди, жамият ривожига оғишлар юз беради, нотўғри шакллар яралади. Бундай хавfli ва қонли «тажриба»лардан инсоният наф кўрмайди. Танҳо бир синф, танҳо бир дунёқараш, танҳо бир эътиқоднинг якка-ҳокимлигини ҳар қандай усул билан таъминлашга уриниш ниҳоятда мудҳиш, аммо, шукурлар бўлсинки, воқеликда имкондан ташқари хаёл экан, инсоният бу тажрибани ҳам бир бўлса-да бошидан ўтказди. Инсониятнинг ўз-ўзини англаб етишида балки бу ҳам зарурий босқичдир.

Алишер Навоий «Маърифат водийси васфида» ёзади:

*Водиедур, юз туман минг онда йўл,
Ул бу бир келмай, онингдекким бу ул...
Юз туман раҳрав кўрарсен беқарор,
Ҳар бири бир йўлни айлаб ихтиёр...
Бу они тутмай мусаллам, ул муни,*

Ҳар бир ўздин ўзга кўрмай ул муни..

Ҳақиқат ягона, аммо унга элтувчи йўллар ҳад-худудсиз. Биз инсонлар энди маълум даражада камолга эришганимизни намоён этайлик: ҳар қайсимиз ўз йўналиш, ўз дунёқарашимизда имонимиз собит бўлсин, бироқ шу билан бирга бизнинг йўлдан юрмаган, бизнинг, кўзимиз билан дунёга қарамаган кишиларни душман деб ҳисобламайлик, уларни ҳам тушунишни, ҳеч бўлмаганда тоқат қилишни ўрганайлик. Дунё ранг-баранг. Ундаги ҳар жисм, ҳар ҳодиса, ҳар шахс, ҳар гуруҳ ўз мустақил суврат ва сийратини намоёи этади ва бу дунё гўзаллигининг заминидир. Фақат бу ҳусни, бу тароватни, бу моҳиятни кўра билмоқ керак.

Ўзбек эли тоифалар, ижтимоий гуруҳлар нисбатида деҳқонни мўътабар тутмоғи тарих ва макон тақозосидир. Шохдан дарвешни аъло билмоқ ҳам аждодларимизнинг табаррук анъанаси бўлиб келган. Бугун бозор иқтисодига ўтмоқдамиз. Кечаги кун бечора ишчи бахт қидириб кулфатга, хурлик истаб кулликка дуч келган бўлса, бугун бозор тарозуси ҳалолликни ўрганмоқда, шахсий манфаатлар умум манфаати билан уйғунлашиб бормоқда. Кечаги тижоратчи бугун пухта тадбиркорга, хизматчи зиёлига айланмоқда. Бугун фермер-деҳқон ҳам, ижод аҳли ҳам ўз илғорини, мустақил сиёсий намояндасини шакллантириб, ҳуқуқларини мустақил ҳимоя қилишни ўрганмоқда. Эътиқодимиз, аҳли футувва анъаналари ҳам аста-секин тикланиб, халқимиз дилини равшан этиб бормоқда. Мустақиллигимиз туфайли ўтмиш боболаримиз васиятлари яна элимиз хотирига, ёш авлод онгига ўз мукамаллигида қайтмоқда. Жамиятимиз турли тоифалар, турли диний эътиқод вакиллари, турли ёшдаги, турли қизиқишларга эга бўлган инсонлардан иборат. Аммо Ўзбекистон ягона ва кимки ўз келажаги, ўз тақдирини ушбу Ватан билан боғлаган экан, мамлакатимизнинг юксалиши, эл фаровонлигининг ошиши барчамиз учун, ҳар бир фуқаро учун шахсий ютуқдир.

Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари («Симург машаққати»)¹

Алишер Навоийнинг энг мураккаб асари, эпик шеърятининг қонуний яқуни «Лисонут-тайр» достонининг насрий баёни нашрдан чиқди². Бу достон ҳақида ўз фикрини айтмаган йирик навоийшунослар кам, Совет шарқшунослигининг йирик намоёндаларидан бири бўлмиш Е. Э. Бертельснинг 1928 йилда чоп этилган «*Навоий ва Аттор*» мақоласидан кейин бу асарни ўрганиш соҳасида кўп ишлар амалга оширилди, ўзбек классик адабиётининг Олим Шарафиддинов, В. Зоҳидов, И. Султон, Воҳид Абдуллаев, А. Ҳайитметов, С. Ғаниева, Н. Маллаев каби билимдонлари бу асар ҳақида ўз тадқиқот ва кузатишларини эълон қилдилар. 60-йилларда «*Лисон ут-тайр*»нинг Ш. Эшонхўжаев томонидан тайёрланган илмий-танқидий матни босилиб чиқди. Охириги йилларда бу достонга бўлган қизиқиш кучайиб бораётганига далил қилиб, 1978 йилда ушбу асар бўйича бир йўла икки кандидатлик диссертацияси ёқланганлигини эслаб ўтиш кифоядир.

Дарҳақиқат, «*қуш тили ишорати*» билан битилган бу ажойиб қомусий асар тадқиқотчилар томонидан турлича баҳоланиб келинмоқда. Бунга мазкур достоннинг мажозий услуби ва унда Ўрта аср шарқ шеърятининг ўзига хос хусусиятлари жамланганлиги сабабдир. «*Қуш тили*», яъни рамзий тил билан битилган бу асар — «*Лисон ут-тайр*» Фаридиддин Атторнинг суфиёна-пан-теистик «*Мантиқ ут-тайр*» асарига татаббу-жавоб тариқасида ёзилган. Унинг асосий сюжети 63 ҳикоятни ўз ичига қамраб, ажойиб бир кошнли тасвир тусини олган. Унда шоир биографиясига

¹ Муаллифнинг мақолага қўйган сарлавҳаси шундай эди. Аммо илк нашрида журнал муҳаррири талаби билан сарлавҳа ўзгартирилган.

² Алишер Навоий. Лисон ут-тайр (қуш тили). Насрий баён муаллифи Ш. Шарипов. Масъул муҳаррир С. Ғаниева. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти Т., 1984.

оид ишораларга ҳам, социал, ахлоқий, суфиёна, фалсафий ва бошқа турли масалаларга ҳам ўрин берилган.

Асарнинг бош ва етакчи образи Симурғ — китобхон савияси, дунёқараши, салоҳиятига қараб — гоҳ олий маънавий хилқат — гўзаллик ва камолот тимсоли, гоҳ етишиб бўлмас олий кудрат тарзида гавдаланиши мумкин. Албатта, кўп маънолилиқ бу асарнинг асл моҳиятини ташкил қилади ва бу услуб мумтоз адабиётнинг энг ёрқин анъаналари руҳидадир. Асардаги ярқ этиб кўзга ташланувчи Ўрта аср шарқ адабиётининг яна бир кучли бадиий анъанаси ҳайратомуз муболаға кудратидир.

Муболағага асосланган турли поэтик санъатларнинг чекланган шаклларида ташқари, умуман муболаға принципи мавжуддирки, Ўрта асрлар жаҳон адабиёти учун етакчи услубий хусусиятлардан саналиши мумкин бўлган кенг маънодаги муболаға принципи Европа адабиётида Гаргантюа ва Пантагрюэль қиёфалари, «Ламанчлик қайғули рицарь» Дон Кихотнинг қаҳрамонлик саргузаштлари ва бошқалар тимсолида намоён бўлса, Шарқда бунинг мисоллари янада беҳисобдир.

Биз мурғак Алишернинг «*Мантиқ ут-тайр*»га оташин муҳаббати ҳақида ўйга чўмар эканмиз, юксакларда кенг қанот ёзиб парвоз этаётган бургут сари ҳавас билан талпинаётган тийрак полапон кўз олдимизга келаверади. Ҳали у Фаридиддин Аттор шеърӣ оламини ўткир танқидий нигоҳи билан қайта кўриб чиққанича йўқ, бироқ туғма даҳоларга хос ички шуур билан унинг улугворлигини, атрофдаги мавжуд маънавий муҳитга нисбатан парвози жуда юксак эканини ҳис этади, унга ҳавас қилади, жон-дилдан интилади. Навоийшунос олимимиз Иззат Султон бу ҳолатни «*даҳонинг илк уйғониши*» деб жуда чиройли атаган эди. Аммо полапоннинг қанотлари котмаган ҳали, қалб кўри энди учкун олабошлаган пайт.

Шунинг учун узоқ йиллар Навоий улуг Фаридиддин Аттор асарини фақат таржима қилишнигина орзу этади.

Кейин орадан кўп йиллар ўтади. Ёш Алишер ҳаётнинг машаққатли доволаридан сабот ва чидам билан ўтиб улғаяди, ички маънавияти юксак камолотга кўтарилади. Юрагидаги эрта уйғонган парвозга интилиш элга, инсониятга бўлган ёлқинли меҳр алангасига айланади. Шеъриятига ундан сачраган шароралар кишилар қалбида ўт ёқади. Шеърият бобида бутун турк улусини яққалам қилиб, «*Хазоин ул-маоний*»нинг тўрт девонини ва «*Хамса*»нинг беш достонини ёзиб тугаллайди. Устод Жомий унга ҳавас қилади. Энди унинг қанотлари етти қават осмонни ҳам ёриб ўтишга қодир, юрагидаги аланга қуёшга айланган. Энди «*Мантиқ ут-тайр*»нинг оддий таржимаси Навоийни қониқтирмайди, унга жавоб-татаббуъ ёзиши зарур.

Албатта, «*Бадоеъ ул-бидоя*»дан «*Лисон ут-тайр*»гача босиб ўтилган ижодий йўл ўзининг маълум такомил поғоналарига эга эканлиги ўз-ўзидан равшан. Даҳолар ижодий такомилда баъзан сониялар асрлар кудратига эга бўлади. «*Ҳар бир фигонимни бир достонимда жо қилганман*», дейди шоир. Демакки, Навоий бадий тафаккури генезисининг энг олий нуқталаридан бўлмиш «*қушилар тили*» билан битилган достони унинг ғазалларида ифодаланган рангин дунё билан, қитъа ва рубойларидаги ҳикматлар ганжинаси билан, таржеъбанд («*Ҳаробат аро кирдим ошуфта ҳол*») ва соқийномаларидаги руҳий ҳолатлар, Мажнун изтироблари ва Баҳром саргузаштлари, Фарҳоднома ва Искандарнома қаҳрамонларининг чўнг ва чигал камолот йўли билан ич-ичидан, томир-томирдан пайванд бўлиб кетганлиги ва ўшалар замиридан табиий ўсиб етишганлиги шубҳасиздир. Бахт куши — Симурғни излаб йўлга чиққан қушлар тақдири «*Асрорнома*», «*Мусибатнома*» ва «*Уштурнома*»лар силсиласидаги «*Мантиқут-тайр*» образлар дунёсидан кўра Фарҳод ва Хусрав, Искандар ва Чин хоқони, Баҳром ва Шопурлар тақдирига кўпроқ боғлиқ эканлигига эътибор қилмаслик мумкин эмас.

Навоий кушлар саргузаштини уларнинг ўзаро маълум ижтимоий уюшув («*ижтимоий тақдим ва таъхир*») учун эҳтиёж пайдо қилганлари, бироқ тартиб бўлмагани сабабли пастлар баланд ва баландлар паст жойлашиб, ўртада низо чиққан лаҳзадан бошлайди. Бу низони ҳал қилишга ожиз қолган паррандалар бир адолатли шоҳ бўлганда, қийинчиликлар бартараф бўларди, деб умид қиладилар ва шу фурсатда Худхуд орага тушади. Бироқ Аттор асаридagi раҳбар, йўлбошловчи бўлмиш бу образ Навоий асаридa маълум маънода зоҳирий воситага айланиб қолади. Навоий достонининг суюкли бош қаҳрамони Худхуд эмас, Симурғдир. Кушлар Симурғга интилади.

Навоий ўз ғояларини турли ишоралар, композицион воситалар ва, айниқса, ҳикоятларнинг ўзига хос жилолари асосига қурган. Шу сабабли, бизнинг назаримизда, асардаги ҳикоятларни нафақат алоҳида таҳлил қилиш, балки ҳатто композицион ўрин алмаштириш ҳам мумкин эмас. Баъзи навоийшунослар «*Лисон ут-тайр*»да улуғ шоир таржимаи ҳолига тааллуқли чизгилар ва шахсий кўнгил дардлари изҳорини кўради. Дарҳақиқат, асарнинг кириш қисмида бу нарса маълум даражада сезилади. Лекин асарни бутунисича автобиографик ёки шахсий кўнгил изҳори сифатида талқин қилиш уни муайян қобикқа тикиштиришга уриниш бўларди, албатта. Зеро, муқаддимадаги ҳикоя қилинган ҳаётий лавҳа бу «*сеҳрли тилсим*»нинг биринчи эшикларини очувчи калит вазифасини ўтайди.

Маълумки, Навоий, «*одил шоҳ*» образини, янада аниқроқ қилиб, ўз тили билан айтсак, «*дарвеш-шоҳ*» тимсолини ёшликдан бирга ўсган дўсти Султон Хусайн Мирзо қиёфасида реал ҳаётда яратмоқчи бўлган ва бу йўлда ўз умрининг энг қимматли даврларини сарф этган эди. Аммо натижа шоир кутганидек бўлиб чиқмади. Зеро, бу темурийзода ҳам ўз даври, ўз тоифасининг фарзанди эди, ўзи келиб чиққан феодал гуруҳларга таянарди, яъни

айрим маърифатпарварлик майлларида холи бўлмаган феодал ҳукмдор эди ва шу сифатда иш олиб борарди. Даҳони — келиб чиқиши жиҳатидан, зоҳиран, ўзи мансуб ҳисобланган табақанинг интилиш ва манфаатлари қолипларига асло сиғмаган улуғ гуманист шоирни бу сифат мутлақо қониқтирмас эди. Хусайн Бойқаронинг феодал табақа доираларида урф бўлган барча қабих иллатларга тобора муккасидан кетиши, бунинг оқибатида унинг хонадониди юз берган фожиалар, ота ва ўғил, оға ва инилар орасидаги тинимсиз қонли тўқнашувлар, айниқса Навоийнинг бу сулоладаги сўнгги умид учкуни — Мўмин Мирзонинг бобоси қўли билан маҳв этилиши шоир руҳини беқиёс ларзага солган, ҳаёт ва жамият ҳақидаги ўзи илгари ҳам унча бовар қилмаган ғояларини чил-чил этган эди. Бу изтироб яллиғи, аччиқ ўкинч «*Лисон ут-тайр*»нинг ҳар сатри қатида яққол намоён бўлиб туради.

Дарҳақиқат, «*Лисон ут-тайр*»нинг ёзилиш даврига келиб, эл дарди билан ёнган Алишерни на афсонавий Искандар қониқтира олар эди, на реал Хусайн Бойқаро. Шундай экан, зоҳиран қараганда, «*Мантиқ ут-тайр*»нинг осмоний мистикаси айни муддао бўлиши мумкиндек. Аммо бунга Навоийдек улуғ арбоб ва бадий тафаккур даҳосининг бутун умр йўли, унинг катта ижтимоий фаолият тажрибаси ва ўз илдизлари билан реал воқеликдан бир дам узилмаган беҳудуд поэтик олами бутун борлиғи билан қарши туради. Натижада, зоҳирий пантеизм қобигида машаққатли ва ҳайратомуз янги дунё чехраси ёришиб келади. Навоий ўз мислсиз журъатининг ниҳоятда жиддий, бениҳоя машаққатли эканини қалбан ҳис қилади, у буни қайта-қайта таъкидлайди, китобхондан уни тушунишда ўта эҳтиёткорлик талаб қилади. Достоннинг «*қушлар тили*» билан баён қилиниши, ундаги асл мазмуннинг жуда ичма-ич қобикқа ўраб берилиши, асарнинг бопшдан охиригача тараддуд зилзиласи билан чулғанганлиги, Худқуд тилидан ҳар қадамда ўлимга тайёр туриш лозимлигининг қайта-

қайта такрор этилиши — ҳаммаси Навоий журъатиниинг нақадар юксак парвоз этганлигидан ҳамда шу билан бирга бу интилишда оёқ остидаги реал заминдан узилиб кетиш хавфи шоирни чексиз изтиробга солаётганлигидан нишона беради.

Аҳли башарнинг идеал ижтимоий уюшув сари интилиши унинг ҳар бир аъзоси маънавий камолоти билан узвий боғлиқ эканлигини адабиёт қадимдан ғайри шуурий бўлса ҳам ҳис этиб келган. Туркийзабон адабиётнинг биринчи атоқли вакиллариёқ социал ва ахлоқий масалаларнинг ўзаро боғлиқлигига асос-эътиборини қаратган эдилар. Юсуф Хос Ҳожиб бу масалага бағишланган улут китобини «*Қутадғу билик*» — «*Бахт келтирувчи билим*» деб атади. Аммо туркий элатлар аро феодализм жамияти энди мустаҳкам шаклланиб келаётган бу кўтарилиш босқичида муаммо адолатли шоҳ ва унинг доно маслаҳатчилари диққат марказига қўйилган тарзда ҳал қилинган ва бу — ўз даври учун табиий ҳол эди.

Одил шоҳ, дарвеш-шоҳ ҳақидаги орзулар сароб эканлигини англаб етган Навоий қушларнинг маъжозий образларини яратиш воситасида, халқнинг ўзига мурожаат қилади.

Алишер Навоий айтади: «*Ҳар бир киши ранг, нақш ва бўёқдан — ўзлигидан чиқмай туриб, бундай ишни қилиши мумкин эмас.*

Эй Фоний, сен ҳам ҳақдан ана шундай йўқлик тила! Бу хил йўқ бўлиш билан абадий борлиқни қўлга киритасан!»

Шундай қилиб, Навоий матнида тасаввуфнинг кўплаб одатий терминлари мутлақо бошқача маъно касб этади, ташқи томондан Аттор ва Навоийда учровчи бир-бирига ўхшаш ҳикоятларнинг ботиний принципиал фарқи яққол билинади.

Масалан, Мажнун ҳақидаги ҳикоятда Аттор талқини бўйича Ошиқ ўз Лайлисини қидириб, йўл бўйида тупроқ элаб ўтиради. Унга: «*Сен нега маъшуқангни тупроқ ичидан қидираяпсан?*» дейишса, «*Мен уни қаердан*

бўлмасин, қайси йўл билан бўлмасин излай бераман, топсам, бас», деб жавоб қилади. Бу ҳикоятни албатта фақат пантеистик илоҳий ишқ маъносидагина талқин қилиш мумкин.

Навоийда ҳам Мажнун ҳақида бир неча ривоят учрайди. Уларнинг ҳар бири ташқи жиҳатдан юқоридаги мотивга маълум даражада мос келади. Масалан, даштда ўзи билан ўзи сўзлашиб кетаётган Мажнундан: «*Ким билан сўзлашмоқдасан?*» деб сўрашса, «*Лайли билан*», деб жавоб беради. «*Ахир у сендан жуда узоқда-ку*», дейишса, Мажнун: «*Эй, гофил, у менинг жонимдан ўрин олган!*» деб жавоб қилади.

Иккинчи бир ҳикоятда Қайсдан отини сўрашса: «*Лайли*» деб жавоб беради. Яъни Навоий ишқ йўлида ўздан кечиш ғоясини ҳамиша инсоннинг ўзга реал инсонга меҳри планида ҳал қилади ва пантеистик ғоя аслида фақат қобиқ даражасига тушиб қолади. Ишқ тушунчаси «*Лисон ут-тайр*» ҳикоятларида баъзан қиз-йигит орасидаги табиий му-носабатлар тарзида ҳам талқин қилинади. Ҳатто ҳолат аниқ бўлсин учун шоир ўз одатига хилоф густохликка ҳам йўл қўйиб: «*Ҳам йигит муштоқ, ҳам қиз муҳтож бўлиб, улар юзга-юз, оғизга-оғиз қўйганча ётар эдилар. Қолган гапларни ҳам шунга қиёс этса бўлади*», деб очиқ таъкид беради. Айниқса, бу батафсил ҳикоят тариқат йўлининг олтинчи манзили «*ҳайрат водийси*» таърифига мисол тарзида келтирилгани ҳисобга олинса, Навоий маънавий камолотни асло таркидунёчилик деб тушунмагани аён бўлади. Бироқ шоирнинг асосий эътибори бу каби оддий турмуш воқеаларида эмас, у суфиёна пок ишқ тушунчасини инсонларнинг бир-бирига бўлган ва ҳар бир комил инсоннинг бутун инсониятга нисбатан бўлган ёниқ дил меҳри маъносида талқин этади. Ушбу улуғ ва табаррук тушунчани оддий халққа тушунарли тил билан етказиш учун ошиқ-маъшуклик йўлидаги жонфидойликлар

тасвирига тамсилий ифода сифатида кўп ўрин беради. Достоннинг марказий эпизоди бир тарсо қиз ишқида дину имонидан кечиб, Куръонни ўтга ёндирган исёнкор ошиқ Шайх Санъон саргузашти шу жиҳатдан жуда характерлидир.

«*Ишқ сўнмас бир машъалдир*», дейди Навоий, унинг акси эса худбинлик, манманлик ва кибрдир. Ўзгалар ғамини ейиш инсонга ўз ғамини енгиб ўтиш учун ёрдам беради. Инсоният камолоти учун кураш йўлида, одамийлик йўлида одамлар ғамини ейиш мардларнинг йўл озиғидир. Бундай ғамдан «*муҳаббат аҳли*» шод бўлади. Навоий лафзидаги «*ўзлик бандидан халос бўлмоқлик*» ғоясини ҳар инсон учун маънавий камолотда худбинлик, ўз шахсий манфаатларидан умуминсоний манфаатларни устун қўймоқлик, кибру ҳавонинг барча кўринишларидан фориғлик маъносида тушунмоқ лозимдир.

Машҳур тасаввуф термини «*ваҳдат*» тушунчаси ҳам, Навоий талқинининг умумий руҳидан келиб чиқилса, инсонларнинг қайси дин, қайси гуруҳга мансублигидан қатъий назар ўзаро меҳр асосидаги бирликка эришуви маъносига айланади ва идеал ижтимоий уюшувнинг энг асосий омилларидан бўлиб қолади.

Шундай қилиб, Навоий рамзи жуда чуқур социал маънога эга. Унинг наздида бахт камолотга етган, ваҳдатга эришган инсонларнинг ўз кўлида, Бахт қуши — Симурғ — маънавий камолот йўлининг бутун машаққатларини енгиб, меҳр алангасида ўзаро бирикиб кетган инсонларнинг — рамзий ўттиз қушнинг — ўзидир...

Аммо Симурғ машаққати — оғир ва беҳудуд. Ҳали унга етгунча, инсоният неча юз йиллар йўл босмоғи, «*бошдан-оёқ гам манзили*» бўлмиш бу жаҳоннинг «*қар дам юз минг дарду алам*» офат ва маломатларга тўла неча водийларини кечиб ўтмоғи керак эди. Ҳали «*бу водийлардаги манзиллардан ҳеч ким хабар берган эмас*» эди.

«*Ботирларнинг довюраклиги — ҳаёт ҳикматидир!*» дейди Максим Горький тасвиридаги кекса чўпон — доно

чол Нодир Раҳим ўғли. Навоий бу ҳаёт ҳикматини бутун қалби билан ҳис қилган улў мутафаккир эди. Унинг юрагидаги буюк гуманистик меҳр, инсонларни, элни, башариятни бахтга етказишга бўлган ҳудудсиз истак — даҳо кўксидаги порлоқ аланга — уни Симурғ машаққатини ўз зиммасига олишга мажбур этган эдики, бутун ижоди, ижтимоий фаолияти бунинг исботидир. Алишер Навоий сиймосини кўз ўнгимизга келтирганда, XX аср адиби яратган ушбу романтик манзара беихтиёр тасаввуримизда жонланади:

«У бирдан кўксини ёрди, ичидан юрагини юлиб олиб, боши узра баланд кутарди...»

— Юринглар! — деб ҳайқирди-ю, ёниб турган юрагини баланд кўтариб олдинга тушди...»

Бертельс – навоийшунос

Евгений Эдуардович Бертельс Ўзбекистонда навоийшуносликнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган ўтган аср шарқшунослик фанининг йирик намояндаларидан бири эди. У 1920—30 йилларда Санкт-Петербург Шарқ тиллари институтида дарс ҳам берди. Айни пайтда олимнинг қатор илмий таржималари ва тадқиқотлари эълон қилинди. Унинг дастлабки тадқиқотларидан бири академик В. В. Бартольд тавсияси билан ёзилиб, 1928 йили «*Мир Али Шер*» тўпламида босилиб чиққан «*Навоий ва Аттор*» асари эди. Бу асар нафақат навоийшунослик, балки умуман Шарқ классик адабиётини ўрганиш соҳасида янги сўз бўлди. Е.Э.Бертельс классик Шарқ адабиётини ўрганишда унинг ўзига хос томонларини, ички қонуниятларини билмаслик ва ё назарга илмаслик, Ғарб адабиёти ўлчовлари билан ёндашув каби жиддий хатоликларга қарши бўлди. Е.Э.Бертельс Алишер Навоийнинг то ўша пайтгача «*Манتيқ ут-тайр*»нинг эркин таржимаси деб ҳисобланиб келинган «*Лисон ут-тайр*» достони мутлақо оригинал асар эканлигини сатрма-сатр, байтма-байт солиштириш

заминида тўлиқ исбот қилиб бердики, унинг бу хизмати Ўзбекистон илмий жамоатчилиги назаридан четда қолмади. Профессор Е.Э.Бертельс ўша пайтлар республика пойтахти бўлган Самарқандга бир давра маърузалар ўқиб беришга таклиф қилинди ва 1930 йил май-июль ойларида Ўзбекистонда меҳмон бўлди. Устознинг ушбу саёҳати ундаги туркий халқлар адабиётини, жумладан, Алишер Навоий ижодини ўрганишга бўлган дастлабки ҳавасини бир умрли муҳаббатга айлантирди. Ўша йиллардаёқ республика матбуотида унинг бир қатор мақолалари ўзбек ва рус тилларида эълон қилинди (Жумладан, «Аланга» журнаlining 4-сонида босилиб чиққан икки мақоласини эслаш мумкин).

Олимнинг бу сафари яна бир хайрли натижа берди. Ўша давр Ўзбекистон республикаси раҳбариятининг илтимосига кўра республика шаҳар ва қишлоқларидан йиғиб келинган эски қўлёзмаларни кўздан кечиран экан, олим ноёб хазинага дуч келди — Алишер Навоий «Хамса»сининг ўша пайтгача номаълум бўлган энг қадимий ва табаррук қўлёзмаларидан бири — Абдужамил котиб нусхаси топилди. Ушбу қўлёзма келгусида шоир дostonлари илмий-танқидий матнларини тайёрлашда асосий манбалардан бўлди.

Евгений Эдуардовичнинг Ўзбекистон билан, ўзбек классик шеърляти билан 30-йиллар бошида боғланган алоқаси йиллар ўтган сайин мустаҳкамланиб борди. Унинг Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Дурбек, Лутфий, Бобир, Абулғози Баҳодирхон ижодига бағишланган кўплаб мақолалари нашр этилди. Алломанинг Навоий ижодини атрофлича ўрганишга бўлган астойдил қизиқиши умр бўйи сўнмади. 1940—1948 йиллар ичида Навоий ижодининг муайян қирраларини тадқиқ этувчи жиддий мақолалари, доклад ва тақризлари эълон қилинди. Жумладан, «Лайли ва Мажнун» (1940), «Навоий ва Шарқ адабиёти» (1941), «Навоий ва Жомий» (1945), «Навоий ва

Низомий» (1946), «*Навоийнинг дунёқараши масаласига доир*» (1945) каби қатор проблематик мақола ва докладларини эслаш мумкин.

Устоз уруш йиллари қамал қилинган Ленинград шаҳрида Навоий юбилейига бағишланган мажлисда маъруза қилди. «*Мажлис осмондан бўлаётган ҳаво ҳужумининг кучли зарбалари остида деворлари чайқалиб турган бинонинг иккинчи қаватида ўтарди, бироқ қатнашчилардан ҳеч бири залли ташлаб чиқиб кетмади*», деб эслайди олимнинг ўзи. 1943—45 йилларда Е.Э. Бертельс бошқа кўпгина Москва ва Ленинград олимлари, ёзувчилари қатори Тошкентда яшаб турди ва педагогик фаолиятини Ўрта Осиё Давлат университети Шарқ факультетида давом эттирди. Шу йиллар ичида Ўзбекистонда унинг 20 дан ортиқ мақола ва рисоалари эълон қилинди. Чунончи, 1945 йилда «*Армузон*» альманахи саҳифаларида ўзбек тилида босилиб чиққан «Бедил ҳақида мулоҳазалар» сарлавҳали ихчам, лекин мазмундор мақоласида Шарқ классик адабиётининг янги давр адабиётига ўтиш босқичида «*ҳинд услуби*» ва хусусан, Мирзо Бедил ижодининг айрича ўрни бор эканлигига биринчилардан бўлиб тадқиқотчилар диққатини қаратди.

1948 йилда Москвада олимнинг «*Навоий, ижодий биография тажрибаси*» монографияси босилиб чиқди. 1949 йилда эса Москва-Ленинградда «*Александр ҳақида роман ва унинг Шарқдаги асосий версиялари*» асари нашр этилди. Бу ҳар икки йирик тадқиқот асосан Навоий ижодига бағишланган бўлиб, биринчиси буюк шоир ҳаёти ва ижодий фаолиятини XV асрнинг иккинчи ярми Мовароуннаҳр ва Хуросондаги сиёсий, ижтимоий ва маданий аҳвол фонида яхлит олиб таҳлил қилади. Иккинчисида эса, шоир ижодининг айрим саҳифаси, яъни «*Садди Искандарий*» достони ушбу мавзудаги дostonлар, хусусан, Низомий, Амир Хусрав ва Жомий дostonлари билан изчил муқоясада ўрганиб чиқилган. Бундан ташқари,

биринчи китобда илк марта XV аср ўзбек шоирларидан Отойи, Саккокий, Лутфий ва Хусайнийлар ижоди қисқача таҳлил қилиниб, ҳар бирига ихчам ва пухта илмий шарҳлар берилганки, бу кейинча ушбу шоирлар ижодини кенг кўламда ўрганган ўзбек олимлари учун дастлабки муҳим йўлланма бўлиб хизмат қилди. Тадқиқот охиридаги «*Навоий ва фольклор*» деб аталувчи боб бағоят қизиқарли бўлиб, унда Навоий шахси ва унинг ижодига оддий халқ муносабати, меҳри, шоир ҳақида тўқилган халқ афсоналари заминида очиб кўрсатилади.

Автор ўз асарларини асосий манбаларни чуқур ўрганган ҳолда яратганлигини алоҳида таъкидлаш керак. Умуман, Евгений Эдуардович асосли илмий-танқидий матнлар тайёрланмай туриб, тасодифий сифатсиз қўлёзма ёки литографик нашрлар асосида жиддий тадқиқотлар олиб бориш бефойда, деб биларди. У Шарқ қўлёзмалари матншунослигининг асосий принципларини ишлаб чиқди ва Низомий «*Хамса*»си, Фирдавсий «*Шоҳнома*»си танқидий матнларини тузишга бевосита раҳбарлик қилди, бу соҳада кўплаб истеъдодли миллий мутахассисларни тарбиялаш ишига ҳисса қўшди.

Е. Э. Бертельс Шарқнинг улуғ шоирлари ижодини жиддий ўрга-нишда иккинчи босқич сифатида муаллиф лугатлари тузиш заруриятини таъкидлаб кўрсатди. Устознинг «*Низомий поэтикаси*» ҳақида қилган маърузасида, жумладан бундай дейилади: «*Биз аввало Низомий матнини тўғри тушунишни ўрганиб олмоғимиз керак ва бунинг йўли фақат битта: катта бир иш қилиниши лозим, яъни Низомийнинг барча сўз бойлигини, ҳар бир сўз неча марта, қайси ўринда учраши аниқ кўрсатил-ган ҳолда, жамлаб берувчи мукамал лугат тузиш зарур. Озарбайжон олимлари бу ҳақда ўйлаб кўришлари лозим*». Олимнинг бошқа асарларида ҳам бир неча ўринда қайта эслатиб ўтилган бу қимматли ғояни амалга ошириш йўлида бирмунча илк қадамлар қўйилди,

Москвада «Шоҳнома» луғатини, Озарбойжонда Низомий ва Ўзбекистонда Навоий мукамал луғатини тузиш ишлари аллақачон бошланган. Бироқ бу соҳада ишлар анча-мунча секин силжиётгани ва ҳанузгача бирор иш охирига етказиб нашрга топширилмаганини афсус билан қайд этишга тўғри келади.

Устознинг принципиал талабларидан бири илмда ҳолислик ва ҳалоллик эди. У муайян адабий-тарихий ҳодисани чуқур илмий таҳлил воситасида баҳолаш зарур, деб ҳисобларди. Масалан, Фарбий Европа буржуа олимлари Маҳмуд Ғазнавийнинг Фирдавсий «Шоҳнома»сига эътиборсиз қараганлигини изоҳламоқчи бўлиб: «У ушбу дostonнинг бутун улузворлигини тушуниб этишга қодир бўлмаган бефаҳм турк» деганига жавобан, Е. Э. Бертельс: «Бундай шовинистик нуқтаи назарнинг фанга мутлақо алоқаси йўқлиги хусусида гапириб ўтиш ҳам ортиқчадир» дейди ва фактлар асосида Маҳмуд Ғазнавийнинг Фирдавсий дostonини тушуниш даражасида етарли билимга эга эканлиги ва худди шунинг учун ҳам ўз сиёсий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, «Шоҳнома»ни яхши қабул қилмаганлигини ишонарли далиллаб беради.

Е. Э. Бертельснинг форс-тожик классиклари ижодини ўрганишдаги хизматлари маълум ва машҳурдир. Фирдавсий ва Асадий Тусий, Унсурий ва Фаҳриддин Гўргоний, Санойи ва Аттор, Носир Хусрав ва Бобо Кўҳий, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомий каби улуғ шоирлар ижодига бағишланган ўнлаб мақола ва йирик тадқиқотларидан ташқари унинг «Форс-тожик адабиёти тарихи» деб номланган — тўла тугалланмай қолган асари ҳам мавжуд.

Озарбайжонда Низомий юбилейи муносабати билан Евгений Эдуардович Бертельс раҳбарлиги остида 1938—40 ва 1945—47 йиллар ичида олиб борилган илмий-тадқиқий ишлар кўлами ниҳоятда бекиёсдир. Жуда қисқа муддат ичида (1938—39 йиллар) бевосита устознинг иштироки ва

умумий таҳрири остида шоирнинг барча асарлари илмий-танқидий матнлари ва рус тилига илмий таржималари тайёрланди. Е.Э. Бертельс улуғ Озарбайжон шоирининг ижоди бўйича 5та монография ва 40 тадан зиёд мақола эълон қилди. У ўз тадқиқотлари билан низомийшунос-ликка асос солибгина қолмай, XII аср форс тилидаги озарбайжон адабий мактаби мавжуд бўлганлигини кашф қилди. Фузулийнинг араб тилидаги девонини тадқиқ этди. Унинг пушту тилидаги афғон адабиёти, ҳозирги замон Туркия шеърляти, Махтумқули ва туркман адабиёти ҳақидаги, уйғур адабиёти тўғрисидаги ва бошқа қатор ишлари Ўрта Осиё, Кавказ, Яқин ва Ўрта Шарқ минтақаларида қадимдан яшаб ижод этган кўплаб халқларнинг маданий меросини ўрганишга кўшилган салмоқли ҳисса бўлди.

Олимнинг шарқшунослик фанини юксалтиришдаги хизматлари муносиб тақдирланди: у 1939 йилда Фанлар академиясининг мухбир аъзолигига сайланди, 1948 йилда «Искандарнома» достонининг илмий-танқидий матнини тайёрлашдаги иштироки учун Давлат мукофотиغا сазовор бўлди. 1944 йилда Ўзбекистонда ва 1946 йилда Тожикистонда хизмат кўрсатган фан арбоби унвонини олди. У бирнеча давлат орденларининг нишондори, қардош республикаларидаги, бундан ташқари, чет мамлакатлардаги кўпгина Фанлар академияларининг фахрий аъзоси эди.

Е.Э. Бертельс ўз асарларида минг йиллар давомида Ўрта Осиё ва унга қўшни ўлкаларда ёнма-ён яшаб келган туркий ва эроний элатларнинг ўзаро маданий ҳамкорлиги ҳақида ҳам ажойиб фикрларни ўртага ташлади. У баъзи ғарб буржуа олимларининг Ўрта Осиёнинг туркий аҳолиси ушбу минтақада деярли ўрта асрларда пайдо бўлган, деган ноилмий қарашларини рад этди ва туркий эл Ўрта Осиёда камида икки минг йиллардан бери эроний тилларда сўзлашувчи элатлар билан ёнма-ён тинч-тотув яшаб келган

туб аҳоли эканлигини таъкидлаб ўтди. Бунинг исботи сифатида қадимги монийчилик руҳидаги матнларнинг суғд ва паҳлавий тиллари билан биргаликда қадимги туркий тилда ҳам сақланиб қолганлиги, эроний тиллардаги матнларда эса «тегин», «тенгри» каби туркий сўзлар учраб туришини зикр этди.

Худди шу масалага оид устоз билдирган бир мулоҳаза диққатга сазовордир. Бу форс шеърлятида қофиянинг пайдо бўлишига доир бўлиб, устоз асосли далиллар билан Шарқ адабиёти мутахассислари орасида кенг тарқалган яглиш фикр: дарий адабиётида қофиянинг пайдо бўлиши асосан араб тилининг таъсиридир, деган тахминни шубҳа остига олади. Устознинг фикрича, араб шеърляти асосан ҳоким доиралар орасида урф бўлган ва кенг халқ оммаси орасида шуҳрат топмаган. Қолаверса, арабларда асосий қофиялаш системаси ғазал ва қасидадаги каби бутун шеърнинг ягона қофия асосида қурилишидир. Кўш қофия, яъни маснавий арабларга умуман маълум бўлган эмас. Рубоий ҳам туркий халқларнинг оғзаки ижодида севимли жайрлардан саналган. Арабча «мураббаъ» деб аталувчи шеър шакли туркий элатлар оғзаки ижодига хос тўртликнинг ўзидир. «Девону луготит турк»даги шеърлий парчалар эса барчаси қофияланган. Шу мулоҳазаларни назарда тутгани ҳолда: «Эроний халқларнинг кенг оммалари орасида бу икки адабиётдан қайсиси кўпроқ тарқалган бўлиши мумкин эди — араб адабиётими, турк оғзаки ижодими?»—деб ёзади Е. Э. Бертельс. — Бизнингча, жавоб аниқ-равшандир: араб тили Ўрта Осиё аҳолиси кенг оммалари орасига ҳеч қачон чуқур сингиб бормаган, у ҳаминша улар учун бегона тил, ҳоким табақалар тили бўлиб қолган. Турли туркий тилларга келсак, унинг тожик аҳолиси орасида кеиғ тарқалганлиги етарли даражада маълумдир. Ва ўйлаш мумкинки, бу ҳодиса жуда қадим даврлардан ўз илдизига эгадир» (Е. Э. Бертельс. «Форс-тожик адабиёти тарихи», М., 1960, 88-бет).

Хуллас, Е. Э. Бертельс илмий мероси ўтмиш маданиятимизни янада чуқурроқ англаб етншимизда, қадим аждодларимиз яратиб кетган бебаҳо дурдоналарнинг янада янгидан-янги қирраларини кашф этишда ақл ва шууримизга

шунчалар қувват ва озуқа бахш этадики, унинг барчасини тавсифлаб ўтиш қийин.

Ҳақиқий инсон ва ҳассос олим Е. Э. Бертельс халқлар орасидаги дўстлик ва ишонч туйғуларини мустаҳкамлаш, ҳар бир халқ миллий ва маданий анъаналарининг ззгу самараларидан янги давр кишисининг маънавий камолоти йўлида фойдаланиш ишига бутун умр ўз ижодий ҳиссасини қўшди. Мавлоио Бертельс ўтмишнинг улуғ ижодкорлари меросини — улар қайси миллатга, қайси асрга мансуб бўлмасинлар, тириклардек севиб, ҳурмат ва эҳтиром билан тадқиқ этар эди. Навоий ҳақидаги монографиясини тугаллар экан, устоз шундай деб ёзган эди: *«Навоий нафақат даҳо тафаккур эгаси ва улуғ шоир — у ўз халқини шавқ билан сезгувчи ҳақиқий инсон эди, Бундай инсон эса абадий яшайди»*. Бу сўзлар Е. Э. Бертельснинг ўзига ҳам маълум маънода тегишлидир. Ўз халқинигина эмас, ўзга халқлар маданиятини ҳам самимий сева олиш ва уни ёниб тарғиб қилиш Е. Э. Бертельснинг ҳақиқий олимга хос хусусияти эди. Устоз Е. Э. Бертельс умрининг боқийлиги ҳам шунда.

Алишер Навоий ва янги давр ўзбек миллати маънавий қиёфасининг шаклланиши

Туркий тилдаги мумтоз адабиёт ижтимоий масалаларга доимо жиддий эътибор бериб келган. Биз тошбитиклар ва Юсуф Хос Ҳожиб асаридан буни яхши биламиз. Аммо Низомий “Хамса”сидан бошланган бадий тафаккурнинг мураккаб изланишлари ижтимоий мавзунини - давлат, жамият ва шахс маънавияти орасидан уйғунлик масаласини бениҳоя теран таҳлил қилиб берди ва бу таҳлил Алишер Навоий ижодига келиб айтиш мумкинки, бир миллат ёки минтақа эмас, хатто жаҳон аҳли маънавияти ривожига буткул янги, юксак камолот босқичини мукаммал намоён қилди. Навоийнинг бутун мероси - девонларидаги ғазал, қитъа, қасида, таржеъбанд ва соқийномалар, дostonлари ва

насрий асарлари, илмий ижоди - барчаси яхлит бир манзара - Навоий давридан бир неча асрлар кейин - бизнинг замонамизда воқеликка айланиши мумкин бўлган Янги бир ижтимоий-маънавий уйғунликдан башорат қилади. Қонун устуворлигига асосланган, ҳақиқий фуқаролар жамияти деса арзийдиган, том маънода ижтимоий адолат ва халқ ҳокимияти амал қилаётган, давлат, жамият, халқ маънавиятининг юксак уйғунлиги асослари бундан 500 йил илгари шу даража ёрқин тасаввур этилгани ва бадиий ифодалаб берилгани инсонни ҳайратга солмай иложи йўқ.

Навоий яратган уйғун жамият манзараси қандай белгиларга эга?

Аввало, бу манзара ҳаёлий (утопик) эмас, воқеъ асосга қурилган манзарадир. Иккинчидан, бу манзара моддий тенглик ва беҳисоб тўқинчилик ҳолати эмас, **маънавий воқелиқдир**. Учинчидан, Навоий яратган ижтимоий-маънавий уйғунлик манзараси зўрлик, муайян кичик бир гуруҳнинг зўравонлиги йўли билан жорий этилган мажбурий тенглик жамоаси эмас, умум башариятнинг чексиз адашувлар, оғир машаққат ва изтироблар аро неча асрлар давомида аста-секин ва ихтиёрий эришган маънавий камолот ҳолатидир. Унда ҳали ҳам адашувлар, қийинчиликлар, изтироблар, йўқотишлар бўлиши мумкин, аммо баҳам-жиҳатлик, инсонларнинг бир-бирини тушунишга интилиши охир-натижада ғолиб чиқиш эҳтимоли кенгайган, шунга мувофиқ маънавий муҳит шаклланган. Бу жамиятда мулкдор ҳам бор, мулксиз ҳам, аммо ҳар иккови ҳам ўз ихтиёри билан ушбу ҳолатни касб этган.

Бу жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўзлигини англаб етган, ўз мавқеига эга: давлат арбоби ҳам, олим ҳам, деҳқон ҳам, савдогар ҳам; гўдак ҳам, кекса ҳам; эркак ҳам, аёл ҳам. Ҳеч ким бир-бирига хасад қилмайди, қўлидан келмаган юмушга даъво қилмайди, ўз юкини бошқага ағдармайди, кўтара олмайдиган юкни елкага олишга беҳуда уринмайди.

Чунки инсонларда борлиқнинг Олий Ҳақиқатини тушуниш бор, унга чексиз интилиш бор, нафақат ақл, балки бутун вужуд билан, бутун эҳтирос билан англаб етилган имон, эътиқод бор. Бу эътиқод барчада бир хил тусда эмас, яъни ягона мафкуранинг ялпи ҳукмронлиги тарзида эмас, балки ўзаро меҳр, бир-бирини тушуниш ва Ҳаққа интилишдаги самимият заминида шакллангандир. Риоя, андиша, меҳр-оқибат, ҳилм (муомалада ҳалимлик), сабр-тоқат ва Олий Ҳақиқат олдидаги масъулият ҳисси ушбу эътиқоднинг меваларидир. Бу жамият кишилари гўзалликка интиладилар, аммо покликка хиёнат этмайдилар; фидойиликка улар қодир, аммо мутаассиблик уларга бегона; ҳар бир кишига юксак эҳтиром билан ёндошадилар, аммо ҳеч кимга тилёғламалик қилмайдилар; ҳар бир шахс ўз қадрини билади, аммо такаббурликни билмайди; улар ҳар бири ўз эътиқодига содик, аммо бировни нодон деб ўйламайди, улар қалбида эҳтирос жўш уради, аммо улар эҳтиросларнинг қули эмас; улар ақлли, аммо маккорликдан ор қиладилар. Бундай хислатларни чексиз санаш мумкин, аммо Навоий яратган бу манзарани яққол кўриш учун нима талаб этилади, шоир ўзи бу даражада башоратга қандай эриша олган? - деган савол туғилиши мумкин. Сабаби битта - барча салафлари сингари Алишер Навоий ҳам ўзидан олдин яратилган буюк маънавий меросни имкони даражасида мукамал ўзлаштирган, фақат ақли билан эмас, бутун вужуди, борлиги билан, меҳру самимияти билан ўзлаштирган, бут имон, эътиқод билан Ҳақиқатни излаган ва Ҳақиқат унга юз очган. Бу Аллоҳнинг инояти инсоннинг самимияти, ўзлигини англашга чексиз интилиши туфайлидир. Кимки ихлос билан, имон ва эътиқод билан, эзгу ният билан миллий ва умумбашарий маънавий меросни ўрганишга, унинг мағзини англаб етишга уринса, иншооллоҳ, унга ҳам Ҳақиқат жамоли насиб бўлгусидир.

Алишер Навоий бутун ижодида салафлар анъанасига таянди. Аммо ушбу анъаналар чегарасида турган ҳолда уларга ўз ижодида шундай назму тартиб бахш этдики, бунинг

натижасида мутлақо янги моҳиятлар кашф этилди. Биринчидан, «Лисон ут-тайр»да «мажоз тариқи» воситасида инсониятнинг яхлитлиги ва буни англаб етиш ҳар бир инсоннинг маънавий камолот сари чексиз интилиши орқали юз бериши мумкин эканлиги яна бир карра таъкидланди. Шу билан бирга башарият миқёсидаги мукаммал ижтимоий тизим шаклланиши ундаги ҳар бир шахснинг маънавий баркамоллиги билан боғлиқ эканлиги, бу баркамоллик башариятнинг ҳар бир аъзосига (узвига) нисбатан беғараз ва самимий меҳр масъулияти билан ўлчаниши ёрқин тим-солларда очилди. Айниқса, Шайх Санъон қиссасида бу ғоя муҳим ва муайян бир муаммони - ҳар иккиси ҳам «аҳли китоб» бўлмиш ислом ва христиан дунёси кишиларининг ўз ички руҳиятидаги турли хурофотларни енгиб ўтиб, беғараз ва фидойи меҳр асосида ўзаро яқинлашувлари мумкинлигини кўрсатиш билан ифодаланди. Энди инсониятнинг яхлит моҳият сифатида бирлашуви зўрлик ва босқин асосида эмас, ўзаро меҳр ва бир-бирини тушунишга интилиш, ҳар бир шахснинг маънавий камолоти орқали эришиладиган воқелик экани - Янги даврнинг бу буюк ҳақиқати - 500 йил илгари шундай башорат этилди.

Иккинчидан, «*Муҳокамат ул-луғатайн*»да Алишер Навоий давр тақозоси билан минтақа бўйлаб сочилиб кетган туркий қавм вакилларининг яхлит маънавий қиёфасини тугал сақлаб қолиш йўлидаги баракали фаолиятига назарий яқун ясади. Амир Темур яратган сиёсий-худудий яхлитлик охириги уриниш эканлигини дилдан сезган улуғ шоир Янги давр шароитида маънавий умумийликка интилиш хайрли эканлигини англаб етди ва шуни аниқ назарий асослади.

Учинчидан, «*Маҳбуб ул-қулуб*»да ўша давр жамиятидаги турли тоифалар ўз салбий ва ижобий хислатлари билан тўлиқ таъриф этилиб, уларнинг ҳар бири жамият тараққиёти ва давлат тизимида қандай ўзига хос вазифа эгаси эканликлари тушунтирилди. Бу жиҳатдан, Алишер Навоий Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк ва бошқаларнинг сиёсий-ижтимоий

қарашларини ижодий ривожлантирди. Агар «Кутадғу билиг» муаллифи биринчи ўринга «хос аҳли»нинг тўрт етакчи намояндаси — элик, яъни ҳукмдор (Қунтуғди - адолат тимсоли), вазир (Ойтўлди - бахт, давлат тимсоли), унинг ўғли ва ўринбосари (Ўгдулмиш - ақл, билим тимсоли) ва зоҳид (Ўзгурмиш- қаноат тимсоли)ни чиқариб, қолган ижтимоий тоифаларни уларга тобе тарзда тасвирлаган бўлса, Алишер Навоий 40 бобда барча тоифаларга тенг ўрин ажратибгина қолмай, асосий моддий бойлик яратувчи куч - деҳқонлар ва маънавият аҳли - зиёлилар тимсоли — дарвешларни алоҳида меҳр билан тасвирлади. Яна алоҳида қисмларда энг муҳим ижтимоий-ахлоқий хислатлар моҳияти ва шахс тарбиясига оид ибратли танбеҳлар жой олди. «Маҳбуб ул-қулуб» мундарижаси, «Лисон ут-тайр» достонидаги ижтимоий-сиёсий талқин қатлами билан биргаликда, янгича ижтимоий тизим — фуқаролик жамияти маънавий талабларига ишора этувчи илк куртақлардан бўлиб чиқди.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий «васиятномаси» Янги давр маънавиятининг ўзак томирларни ўзига хос бадий ва илмий шаклларда илк бор изчил ифода этиш билан мусулмон минтақа маънавияти ва Янги давр ўртасида мустаҳкам кўприк бўлиб хизмат қилди.

Алишер Навоий ижодининг бу «кўприк»лик хусусияти яхлит олганда шоир илмий изоҳлаб берган «мажоз тариқи» тушунчасида мукамал ифодасини топди. Биринчи навбатда бадий ижод сифатида мужассамлашган бу тушунча моҳият жиҳатидан бадий тафаккур доираси билан чекланмас, балки «Ал-мажозу қантарат ул-ҳақиқа» (Мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир) ҳадисига таянувчи алоҳида дунёқараш тизими сифатида инсон ҳаётининг барча жабҳаларига тааллуқли эди. «Мажоз тариқи» намояндалари Ҳақиқат асрорини мажоздан изладилар, «мажоз»да Ҳақиқат изларини кўрдилар ва фано (ўзликдан, шахсий ҳузур-ҳаловат, ҳою-ҳавасдан кечиш) орқали бақога интилдилар. «Мажоз тариқи»да Тавҳид моҳияти Янги давр қадриятларига мувофиқ келувчи янгича талқин олди. Бу оламшумул кашфиёт эди.

Сунна ибрат орқали эътиқод бўлиб, Борлиқнинг ягона Олий Ҳақиқати мавжудлигини тан олиш ва унга чин дилдан эътиқод қилишни тақозо этган, маърифатчилик - инсоният англаб етган барча мавжуд билимлар моҳиятан Тавҳид эътиқодига мувофиқ эканлигини илм ва мантикий таҳлил воситасида исбот қилишга қаратилган, **Ирфон Ҳақиқат** ишқи алангасига тик кириб бориб, нафси худбинлик зангидан поклаш ва шу орқали шахснинг Олий Ҳақиқатга дахлдорлигини амалда таъминлаш йўли сифатида ўзини кўрсатган бўлса, «*Мазсоз тариқи*» Ҳақиқат изловчиларни яна бақодан фанога юзлантирди. Ўзлигини англаб етганлар энди ўзгаларни англашга интилиб, ўз қалбига сайқал бериб, унда Ҳақиқат нурининг акс этишига эришганлар. Энди ўзгалар қалбига зиё бахш этишни ҳаёт мазмунига айлантирмоқлари асосий мақсад йўналиши қилиб белгиланди. Навоий ақидасига биноан етакчи қоида «*нафърасонлик*», инсон кўнглини англаб етиш ва инсонни меҳр воситасида тарбиялаш эди.

*Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким Каъба вайрон бўлса, обод айлагай!*

Яъни, бу фоний дунёда бир кўнгли ўксик инсонга шодлик бағишлаш Аллоҳ Каъбасини, бузилиб кетган бўлса, қайтадан обод қилишга тенгдир. Орифлар кўнгил Каъбасини тошдан тикланган Каъбадан улуг билдилар. Чунки Иброҳим ва ўғли кўнгилларида нурланган Ҳақ ишқи туфайли Каъба қайта тикланди. Тош Каъба тавҳид эътиқодининг тимсоли бўлса, кўнгил Каъбаси унинг асл макони этиб мўлжалланган. Аммо инсон кўнглини обод этиш осон юмуш эмас. Бунинг учун фоний дунё қонуниятларини янгидан кашф этмоқ керак. Энди фақат Борлиқнинг асл моҳиятини излаш кифоя қилмайди. **Фоний дунё унсурларини сурат ва маъни яхлитлигида тадқиқ ва таҳлил этиш талаб этилади.**

¹ Алишер Навоий. *Ҳазойин ул-маоний*, 3-жилд. Т., 1960, с.621

Илоҳий китоблар Борлиқнинг асл моҳияти ва Тавҳид Ҳақиқатидан хабар беришади. Фоний дунё унсурларининг тадқиқи эса инсонларнинг ўз вазифаси доирасидадир. Фақат дилда Ҳақиқат ишқи билан ҳалол ва холис ёндошув лозим. Ҳалоллик ва холислик бўлмаса, ҳақиқат юзага чиқмайди. Инсон йўлдан озади ва ўзгани ҳам ҳалокатга элтиши мумкин. Холисликнинг асосий шарти кибр балосидан истиғфор этишдир. Кўнгилда Ҳақиқатдан ўзга зарра ғубор ҳам бўлмасин. Аммо Ҳақиқат фақат менинг кўнглимда, деб ўйлаган инсон ҳам янглишади. Аҳли башар барчаси Аллоҳнинг халифаларидир. Демак, Ҳақ ягона, аммо унинг турли қирралари турли кўнгилларда қарор топиши мумкин. Агар ушбу асосни сиёсатга татбиқ этсак, ер юзида давлат ҳокимиятининг ҳам ягона манбаи умумхалқ иродаси бўлиб чиқади.

Янги даврнинг моҳияти ушбу икки асос – дунёни сурат ва маъни яхлитлигида ўрганиш ва баҳамжихатликда бошқаришга интилиш билан ўзлигини намоён этади. Бу икки асос бир-бири билан узвий чатишиб кетган.

Янги давр маърифатчилиги хос ва авом орасидан чегарани олиб ташлашга қаратилди. Бунинг, албатта, ўзига яраша хавфи ҳам йўқ эмас эди. Навоийнинг деҳқонларга берган баҳоси, ижтимоий тоифалар ҳақидаги мулоҳазалари ушбу муаммони тўғри ҳал қилишнинг, назаримизда, энг мақбул йўли эди.

Фоний дунёни сурат ва маъни бирлигида тадқиқ этиш ижтимоий воқелик тадқиқини ҳам тақозо этади. Бу ҳаракат ислом дунёсида Форобийлар давридан бошланган бўлиб, Ибн Халдун ижодида ўз чўққисига эришди. Бу улуг тарихчи-файласуф тақводор ва художўй киши эди. Унинг ижтимоий-сиёсий тараққиётга оид қарашлари инсониятнинг **ибтидоий жамоа** тузуми даражасидан **шаҳар жамоаси** тузуми даражасига қараб юксалиши ва бу икки ижтимоий тузум босқичларининг ўзаро қиёси асосига қурилган эди.

Баҳоуддин Нақшбанднинг «*дил ба ёру даст ба қор*» қондаси, Ибн Халдуннинг тарихий тараққиёт ҳақидаги

назарияси XIV асрда Амир Хусрав ва Ҳофиз Шерозийлар шеърятти билан бир пайтда шаклланди ва улар барчаси ўзаро уйғунлик касб этди. Шу даврда ҳукмронлик қилган Темур ўзини шоҳ ёки султон атамади, ўлгунича бошқа амирлар қатори Амир Темур бўлиб қолди. XV аср маънавият замони, Хожа Аҳрор ва Алишер Навоийлар замони бўлди.

Аммо, афсус, на сарбадорлар, на темурий мирзолар Янги давр давлатчилиги асосларини узил-кесил амалга тадбиқ эта билмадилар. Маънавиятда англаб етилган Ҳақиқат сиёсатга тўлиқ жорий этилмади. XV асрда Хожа Аҳрор ва Алишер Навоийлар ижтимоий мўътадилликни сақлаб туришга астойдил интилган бўлсалар ҳам, XV аср иккинчи ярмида Шоҳруҳ ва Улуғбек мирзолар ҳукмдорлик давридан кейин бошланган сиёсий парокандалик жараёни борган сари кучайиб борди. На Султон Ҳусайн, на Бобур бу жараёни тўхтатиб қола билмадилар. Улуғ бобокалонимиз орзуларини амалга ошириш ва келажак авлодларга муносиб жамиятни шакллантириш энди бизнинг - **XXI аср инсонларининг зиммасидаги табаррук юмуш бўлиб қолди.** Бу бизга миллатнинг, балки инсониятнинг улуғ маънавий мураббийси қолдирган **боқий васият, балки вазифадир.**

**Муаллифнинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди бўйича
нашр этилган ишлари**

(мақолалар ва китоблар таркибидаги боб ва фасллар)

1. Анварий ва Навоий. // *“Шарқиунослик” илмий журнал*, 2015, № 2-3, саҳ. 191-200.
2. Алишер Навоий ва *“Хамсачилик” анъаналари (тадрижийлик ва индивидуал талқин нисбати)*// *Ўзбек ва Шарқ халқлари адабиётида эпик анъана: миллий талқин масалалари*. (Халқаро илмий анжуман), Т., 2014, 19-20 май, с.64-67.
3. Навоий ва тасаввуф. // *“Нақшбандия” журнали*, 2013, № 2, с.11-16.
4. Ҳофиз ғазаллари ва Фоний татаббуълари // *X-XV асрлар форс мумтоз шеърляти*. Т., 2013, с. 239-266.
5. Алишер Навоий ижодида тавҳид ғоясининг мазмуний такомилли // *Шарқ фалсафаси ва Ўзбекистонда ижтимоий тафаккур ривожли* (III Республика илмий-амалий конференция материаллари) Т., ТДШИ, 2012, с.41-54.
6. Навоий ва форс мумтоз адабиёти: Татаббуъ ва талқин // *Алишер Навоий ижоди ва Шарқ адабиёти* (илмий мақолалар тўплами), Тошкент, 2011, с.28-43.
7. Навоий ва тасаввуф. (Муаммони ўрганишнинг баъзи жиҳатлари) // *Таълим босқичларида Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш* (Республика илмий-амалий анжумани материаллари), Тошкент, ТДПУ, 2011, с.13-21.
8. *“Мажоз тариқи” нима?* // *Тасаввуф адабиёти лингвопозитикаси*. Т., 2011, с. 265-281.
9. *«Мантиқ ул-тайр» ва «Лисонут-тайр»* // *Тасаввуф адабиёти лингвопозитикаси*. Т., 2011, с. 282-297.
10. Адабиёт ва маънавият (*Минтақа мумтоз адабиётининг ижтимоий мавқеи ҳақида*) // *Хорижий Шарқ халқлари адабиёти ва адабий манбашунослигининг долзарб масалалари* (Халқаро илмий анжуман), Т., 2010, 27-29 октябрь, с.11-18.
11. *Минтақа адабиёти ривожиди тасаввуфнинг ўрни*. // *Бадий адабиёт ва тасаввуф тимсоллари*. Т., 2010, с. 6-29.

12. Адабиёт ва тасаввуф: Минтақа адабиёти ривожда тасаввуфнинг ўрни. // Тасаввуф адабиёти лингвопоэтикаси. Т., 2010, с. 13-31.
13. Методологические основы периодизации классической литературы исламского региона // *Шарқ фалсафаси қадриятлари ва уларнинг Ўзбекистон маънавий ҳаётидаги ўрни* (Илмий мақолалар тўплами) Т., ТДШИ, 2010, с.33-49.
14. Икки йўл бошида ёхуд нафс ва руҳ баёнида. // “Халқ сўзи” газетаси, 2009 йил, 26 июнь, с. 4.
15. Ислом минтақа маънавиятида “мажоз тариқи” босқичи ва Алишер Навоий маънавий олами. // Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., “Иқтисод-молия”, 2008, с. 88-149.
16. Фоний ғазалларининг навоёна жаранги. // Алишер Навоий. “Девони Фоний”дан.Т. “Янги аср авлоди”, 2006. с.64-65.
17. Ислом минтақа маънавиятида “мажоз тариқи” босқичи. // Миллий маънавиятимиз асослари. Т., “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2006, с.148-170.
18. Алишер Навоий маънавияти. // Миллий маънавиятимиз асослари. Т., “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2006, с. 171-197.
19. Алишер Навоий ижодида Янги давр маънавиятига пойдевор қўйилиши. Янги даврнинг маънавий моҳияти. // Миллий маънавиятимиз асослари. Т., “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2006, с. 197-201.
20. “Мажоз тариқи” нима? // Миллий тараққиётнинг маънавий-ахлоқий асослари. Т., 2005, с. 24-53.
21. Жомий “Хамса” ёзганми? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2005 йил, 16 декабр, №51, с.4.
22. Миллатнинг маънавий мураббийси. // “Халқ сўзи” газетаси, 2004 йил, 11 феврал, №29, с.4.
23. Татаббуъ мўъжизаси. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2004 йил, 6 феврал, №6, с.2.
24. Алишер Навоий ва миллий маънавиятимиз. // “Шарқ машъали” журнали, 2002 йил, 1-2 сон, с.3-8.
25. Ислом минтақа маънавиятида “мажоз тариқи” босқичи. // Миллий маънавиятимиз асослари. Т., “Тошкент ислом университети”, 2001, с.180-207.

26. Алишер Навоий маънавияги. // Миллий маънавиятимиз асослари. Т., “Тошкент ислом университети”, 2001, с. 207-237.
27. Алишер Навоий ижодида Янги давр маънавиятига пойдевор қўйилиши. Янги даврнинг маънавий моҳияти. // Миллий маънавиятимиз асослари. Т., “Тошкент ислом университети”, 2001, с. 237-251.
28. Алишер Навоий. // Маънавият юлдузлари.Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999, с.208-213.
29. Мавлоно Хожа Қози Пайвандий Ризойий. // Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам. № 1. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1998. с. 13-20.
30. Навоёна меҳр масъулияти...(“Хамса” маънавияти). // “Соғлом авлод учун” журнали, 1998, 4-5 сон, с.8-11, 26-29.
31. Навоёна меҳр масъулияти... //“Соғлом авлод учун” журнали, 1997, 9-сон, с.4-7, 20-21, 27.
32. Алишер Навоий. // Буюк сиймолар, алломалар. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996, с.71-76.
33. “Мажоз тариқи” босқичи ёхуд Янги аср бўсағасида. // Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., 1996, с. 71-114.
34. Адиб Аҳмад қачон яшаган? // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1995 йил, 31 март, №13, с.4.
35. Навоий кашф этган олам. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1993 йил, 30 июль, №31, с.2.
36. “Мажоз сулуки”. (Мухбир билан суҳбат) // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1992 йил, 4 декабрь, №49, с.8.
37. “Турк назмида чу тортиб мен алам...” // “Тошкент окшоми” газетаси, 1992, 6 февраль, с.3.
38. Алишер Навоий ва Яқин ҳамда Ўрта Шарқ адабиётшунослиги. // Алишер Навоий туғилганининг 550 йиллигига бағишланган илмий конференция тезислари. Т. “Фан”, 1991, с.19-20.
39. Навоийшунослик ва жаҳон маданияти. // “Мулоқот”,1991, №9, с.28-32.
40. Ҳақиқат ва мажоз. (Учинчи мақола). Симурағ машаққати. // “Шарқ юлдузи”, 1991, №4, с.159-166.
41. Ҳақиқат асрорининг ганжинаси. // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1991 йил, февраль, №31, с.2.

42. Ҳақиқат ва мажоз. (Иккинчи мақола). Фарҳоднинг Юнонга сафари. // “Шарқ юлдузи”, 1990, №4, с.147-152.
43. Ҳамсачиликда тож ва меҳр зиддияти. // “Гулистон” журнали, 1990, №5, с.15.
44. Ҳақиқат ва мажоз. // “Шарқ юлдузи”, 1988, №4, с.176-181.
45. К вопросу о социальной утопии в творчестве Алишера Навои. // Материалы научной конференции ППС ТВПШ по итогам НИ работ за 1986 год). Т.,1987, с.80-83.
46. Туганмас хазина. (Алишер Навоий асарларига 4 жилдлик лугат ҳақида) // “Гулистон” журнали, 1986, №12, с.23-24.
47. Навоийнинг “Лисонут-тайр” асари. // “Гулистон” журнали, 1985, №7, с.19-20.
48. Устоз Е.Э. Бертельс сабоқлари. // “Гулистон” журнали, 1982, №11, с.23-24.

Муҳаммаджон Имомназаров

НАВОЙШУНОСЛИККА КИРИШ

**Бичими 60x84 ¹/₁₆. «Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма табағи 26,0. Нашр босма табағи 26,5.
Тиражи 50. Буюртма № 240.**

**«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» да чоп этилди.
100066, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-уй.**